

Національний університет «Одеська юридична академія»
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 51

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов

Одеса

2014

УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет «Одеська юридична академія»,
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України *С. В. Ківалов* (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАН,
академік УАПН *Л. І. Кормич* (заст. гол. ред.),
д-р. політ. наук, доцент *М. А. Польовий* (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор *Ю. П. Аленін*,
д-р. політ. наук, професор *Б. П. Андресюк*,
д-р. філос. наук, професор *В. С. Богданов*,
д-р. політ. наук, професор *К. М. Вітман*,
д-р. філос. наук, професор *Е. А. Гансова*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. В. Додін*,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. *Р. Н. Жангожа*,
д-р. політ. наук, професор *І. М. Коваль*,
д-р. юрид. наук, професор *Б. А. Кормич*,
д-р. юрид. наук, професор *А. Р. Крусян*,
д-р. філос. наук, професор *М. П. Лукашевич*,
д-р. політ. наук, професор *С. М. Наумкіна*,
д-р. політ. наук, професор *А. О. Сіленко*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. О. Харитонов*,
д-р. політ. наук, професор *Д. В. Яковлев*.

Рекомендовано Вченою радою

Національного університету «Одеська юридична академія»

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
«Одеська юридична академія», 2014
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2014

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 351.851

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ОСВІТИ

Статтю присвячено аналізу категоріального апарату досліджень ефективності управління системою освіти на загальнодержавному рівні. Визначено загальні та спеціальні види ефективності відносно управління системою освіти. Проаналізовано джерела результативності управління системою освіти.

Проблема ефективності є ключовою проблемою функціонування будь-якого соціального інституту. Управління є важливою сферою людської діяльності, що виникла в результаті суспільного поділу праці та спрямована на координацію й організацію об'єкта управління з метою вирішення певних проблем. Слід констатувати поступове зростання важливості управління в сучасному суспільстві внаслідок постійного ускладнення суспільних відносин.

Вищим різновидом управління соціумом слід, безперечно, вважати державне управління. Вважається доведеним, що державне управління, яке раціонально функціонує, певною мірою пом'якшує та навіть усуває суперечності між суб'єктивним і об'єктивним у соціумі, гармонізує взаємовідносини людей, суспільства й середовища існування людини. Безсумнівно, науково обґрунтоване державне управління системою освіти, яка виконує одну з найважливіших ролей в державі, оперативність та адекватність цього управління містять значний потенціал розвитку не тільки системи освіти, а й суспільного розвитку взагалі. Немає сумнівів, що сучасним пострадянським країнам вкрай необхідна нова філософія ефективного управління, яка б враховувала такий значущий важіль, як методологія ефективного управління [1].

На наш погляд, такої методології ще не розроблено. Вважаємо, що відсутність такої методології може бути пов'язана із невизначеністю критеріїв, показників та засобів виміру ефективності управління, перш за все відносно процесів управління системою освіти.

Необхідною умовою якісного виконання системою управління своїх функцій є наявність достовірної інформації про стан об'єкту управління, про наявність ресурсів управління, його ефективність та можливі засоби вдосконалення стану управління та його об'єкту. Будь-яке суспільство на всі види й форми управління виділяє достатньо великі матеріальні, фінансові, інформаційні та людські ресурси. За деякими оцінками, у світі майже кожний сьомий працюючий є зайнятим у сфері управління і отримує відповідну винагороду за свою діяльність [2]. В Україні, наприклад, лише кількість державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування станом на кінець 2013 р. становить трохи менше 400 тис. осіб.

З огляду на вищезазначене представляється актуальним аналіз методологічної складової проблеми ефективності управління системою освіти, що й складає предмет даної статті. Метою даної роботи є аналіз різноманітних аспектів поняття ефективності управління системою освіти, з'ясування її різновидів та проблем застосування з метою оцінювання ефективності державного управління освітньою сферою.

Різноманітні аспекти проблем ефективності управління в цілому та державного управління вивчали такі вітчизняні та російські вчені, як Ф. Т. Алескеров, Г. В. Атаманчук, Д. М. Бахрах, К. І. Головщинський, В. І. Добренєв, В. Ю. Керецман, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, А. Ф. Мельник, О. М. Рой, І. М. Слепенков, Ю. М. Стариков, О. А. Тихомиров, Д. Д. Цабрия та інші вчені [3]. У працях перелічених авторів головної уваги надається аналізу загальних рис критеріїв ефективності управління та варіантів їхньої класифікації, що є важливим внеском до управлінської науки, але, на жаль, не надає змоги застосування результатів цих робіт до оцінювання конкретної державно-управлінської діяльності стосовно системи освіти. Слід відмітити, що у вітчизняній науковій літературі вкрай недостатньо наукових робіт, присвячених дослідженню сучасних проблем ефективності управління саме сферою освіти. Окремі правові та політико-правові аспекти проблем, що є предметом даної статті, розглядалися у роботах, присвячених вивченню питань соціальної ефективності права та нормотворчості – серед них роботи таких вчених, як В. В. Лапаєва, В. М. Кудрявцев, В. І. Никитинський, В. В. Глазирін, Н. П. Осипова та ін. [4].

Вочевидь, проблема управління системою освіти є досить багатогранною. Водночас при розгляді в масштабі держави вона може бути

досить успішно агрегована до проблеми державного управління системою освіти, оскільки незважаючи на велику кількість недержавних освітніх закладів різних рівнів та освітньої потужності, головну роль в цій сфері відіграє саме держава. Саме вона визначає головні напрями майбутнього розвитку цієї системи та артикулює суспільні вимоги до освітньої сфери.

У своїй найзагальнішій формі ефективність як соціальне явище відбиває співвідношення між людською діяльністю та її наслідками. Маючи такий об'єктивний зміст, ефективність виступає як оціночна категорія. При розгляді питань ефективності державного управління необхідно досліджувати саме соціальну ефективність, а не якусь іншу її форму. Цей недолік зустрічається особливо часто, коли замість критеріїв ефективності, які відбивають саме соціальні зміни в суспільстві під впливом державного управління, використовуються критерії відомчі або інституційно-правові. Наприклад, коли під час підведення підсумків гасіння пожежі замість кількості врятованих осіб аналізується відповідність нормативам прибуття пожежних нарядів на пожежну пригороду.

При визначенні поняття ефективності державного управління сферою освіти, на нашу думку, слід виходити із її головної системної риси – соціальної обумовленості. Визначення «соціальний» стосовно якогось явища означає, що воно є втіленням певної системи суспільних відносин і виявляє свою сутність через ці відносини. Систему соціальних відносин доцільно визначити, як реально існуюче суспільство у всій його конкретній різноманітності. Тому і про ефективність державного управління системою освіти необхідно вести мову у двох аспектах. Перший з них визначає оцінку ефективності з позицій загальної природи державного управління та спрямованості його впливу на стан суспільних відносин. Другий аспект відбиває необхідність підходу до ефективності державного управління як явища, що існує в конкретному суспільстві і неминуче віддзеркалює у зв'язку з цим найбільш істотні елементи зворотного впливу цього суспільства. Тому і методологічні засади аналізу ефективності державного управління системою освіти доцільно розглядати також в цих аспектах.

Зазвичай під ефективністю управління розуміють відношення його корисних результатів до обсягу використаних або витрачених на їх досягнення ресурсів [5]. Тому проблема визначення ефективності управління щодо суспільно значущих сфер полягає, насамперед, у розумінні його результатів, тобто об'єктивних фактів впровадження управлінських зусиль до відповідної соціальної сфери.

Стосовно нашої проблеми ми пропонували б визначити ефективність державного управління системою освіти як міру цільових можливостей реального впливу державного управління на характер і стан відносин у сфері освіти та на їх зміни у масштабі країни в цілому, окремих регіонів, а також напрямків та видів освіти.

Категорія міри у цьому визначенні відбиває єдність і взаємозалежність кількісного і якісного аспектів у процесі розвитку певних явищ. Завдяки якості дані явища відрізняються від інших, а кількість характеризує сукупність цих явищ, тобто тих, в яких втілені саме такі якісні характеристики.

Якщо змінюється кількість явищ, що мають певні якісні характеристики, це неминуче приводить до того, що вся їх сукупність, а значить, і кожне з них, будуть мати дещо змінені якісні характеристики. За умов незначних кількісних змін ця взаємозалежність частіше всього залишається непомітною, але коли такі зміни сягають певних розмірів, то відбувається відповідний якісний ривок, і ним уже не можна нехтувати. Міра якраз і є тією межею, поза якою збільшення або зменшення кількості якихось явищ веде до набуття ними нових якостей. Оскільки йдеться про явища, пов'язані з соціальним феноменом – освітою, – то й нові якості теж будуть соціальними.

Категорія можливості, що фігурує у визначенні поняття ефективності державного управління системою освіти, є відбиттям того факту, що ефективність завжди є, *summa summarum*, ефективністю людської діяльності, і тому вона спирається на певний вибір варіантів дій або ж поведінки. Без урахування цього моменту сама ідея ефективності державного управління системою освіти, як міри дійсного впливу державного управління на стан соціальних відносин у сфері освіти, втратила б практичну цінність. Дійсно, без наявності вибору лінії поведінки, завдяки якому по-різному здійснюється управлінська діяльність, ефективність не мала б взагалі оціночного змісту і виступала б лише як категорія публіцистичної констатації.

Відповідно до звичайної традиції виділення кількох видів ефективності будь-якого управління – внутрішньої, зовнішньої, загальної, стратегічної, тактичної – вважаємо за доцільне введення наступного переліку видів ефективності державного управління системою освіти:

– внутрішня ефективність – ефективність використання внутрішніх можливостей та власних ресурсів владних органів, що здійснюють державне управління системою освіти;

– зовнішня ефективність – ефективність використання зовнішніх можливостей органів державного управління системою освіти, перш

за все йдеться про використання загальнодержавних ресурсів та ресурсів міжнародної та суспільної підтримки управлінських зусиль;

– загальна ефективність – поєднана якість реалізації двох попередніх складових урядування – внутрішньої та зовнішньої ефективності;

– стратегічна ефективність – міра досягнення цілей державного управління відносно загального стану сфери освіти у певному проміжку часу;

– тактична ефективність – міра досягнення певної економічності (в широкому сенсі) витрат на реалізацію окремих управлінських кроків стосовно окремих напрямів чи видів освітньої діяльності в процесі урядування.

Окрім загальних видів ефективності управління соціальної організації існують також інші, більш локальні види ефективності управлінських процесів, що пов'язані з констатацією важливості економічної функції державного управління – функції перерозподілу суспільних багатств. Серед них слід виділити наступні:

– фінансова ефективність, яка враховує фінансові наслідки реалізації певних управлінських дій для безпосередніх об'єктів урядування. Фінансова ефективність визначається співвідношенням фінансових витрат та результатів, що мають виражатися у забезпеченні приросту добробуту певних верств населення. Вимірювання цієї ефективності у сфері освіти стикається зі зрозумілими труднощами, оскільки зростання добробуту від розвитку освіти значною мірою віддаляється у часі та просторі від моменту здійснення певних управлінських зусиль. Особливо це помітно у випадку класичної та гуманітарної освіти, що не може не викликати необхідності висування досить поміркованих вимог до управління в аспекті даного виду ефективності;

– бюджетна ефективність, яка враховує фінансові наслідки здійснення проекту для державного бюджету. Основним чинником бюджетної ефективності, що використовується для обґрунтування певних заходів державної або регіональної фінансової підтримки, є бюджетний ефект. Бюджетний ефект визначається як перевищення прибутків відповідного бюджету над витратами у зв'язку з його здійсненням;

– наступна економічна ефективність, яка має враховувати усі поточні та наступні витрати, пов'язані з реалізацією певних управлінських дій стосовно системи освіти та усі суспільно значущі результати цих дій, які вже отримано й буде отримано в подальшому.

Складність механізму взаємозв'язків державного управління та суспільства призводить до того, що іноді дуже важко стверджувати, чи відбулися взагалі дії державного управління, у яких конкретних кроках та результатах вони проявилися. Внаслідок надзвичайної

причинно-наслідкової складності суспільного життя часто досить важко виокремити власне державне управління, визначити результат його активності та впливу. Відтак визначення ефективності взагалі, та ефективності державного управління зокрема залишається поки що складною науковою проблемою.

Однак у проблемі розрізнення загального результату соціальної дії та результату державного управління можна виокремити наступні складові, з'ясування яких дозволяє наблизитися до вирішення цієї проблеми:

Перша складова полягає у з'ясуванні того, чи справді наявний результат є результатом саме управління, а не дії інших суспільних або природних сил. Оскільки суспільство є складною самоврегульованою системою, воно має властивість нівелювати певні критичні впливи на себе через майже хаотичні поодинокі дії окремих членів суспільства, які втім складаються у строкату мозаїку «самоврегулювання». Крім того, досить часто вплив природних чи суспільно-історичних закономірностей і сил, чи просто збіг певних випадкових обставин може вважатися результатом управління, що не відповідає дійсності. Отже, найпершим завданням вияву дійсного результату державного управління є вилучення наслідків дії усіх «неуправлінських» факторів на кшталт перелічених вище.

Крім того, слід враховувати, що у сучасному суспільстві на один об'єкт управління, як правило, намагаються вплинути кілька суб'єктів державного управління, що ускладнює вияв результатів дій певного органу державного управління.

Наступна складова проблеми пов'язана з пошуком джерел результату державного управління системою освіти. Як відомо, в процесах державного управління задіяні різноманітні елементи системи управління: органи державної влади, нормативно-правові документи та організаційні дії суб'єктів урядування, а також ресурси, засоби, методи, знання та воля різних суб'єктів державного управління. У зв'язку з цим виникає проблема виокремлення справжніх головних джерел певних результатів державного управління системою освіти. Серед головних гіпотез, які потребують перевірки під час вирішення цієї проблеми слід зазначити наступні: джерелом досягнення результату державного управління є:

- високий професіоналізм або ж талант керівників відповідного органу державного управління системою освіти;
- висока якість нормативно-правових документів, що свідчить про високий рівень законодавчої бази, що й стає головною запорукою досягнення управлінського результату в сфері освіти;

– надмірне використання матеріальних та фінансових ресурсів, що й спричинило досягнення, або «купівлю втридорога» бажаного результату державного управління;

– велике напруження сил багатьох людей, яке компенсувало усі недоліки управлінських дій і рішень, та, як це часто буває, ще й брак коштів.

Остання важлива складова проблеми виокремлення справжнього результату дій державного управління пов'язана із пошуком реального взаємозв'язку цілей та завдань державного управління системою освіти та реально отриманих результатів управління. Наявність та щільність вказаного взаємозв'язку є майже головною характеристикою ефективності управління системою освіти. Є досить поширеною ситуація, коли органи державного управління висувають одні цілі й завдання щодо вдосконалення ситуації у сфері освіти, а отримують зовсім інші результати, проте, певним чином випадково, позитивні та прийнятні для людей, тому такі результати одразу намагаються видати за проголошені. Незважаючи на цілковиту позитивність таких ситуацій для суспільства, слід визнати низький ступінь ефективності державного управління, яке здійснюється за таким сценарієм. З'ясування реального стану справ повинне передбачати визначення конкретних обставин урядування – визначення того, хто та коли в конкретних ситуаціях приймав рішення, що він мав на меті, скільки часу та різноманітних ресурсів було витрачено на виконання певного рішення, які показники дійсного виконання цього рішення тощо.

З'ясування сутності результату державного управління висуває, у свою чергу, ще одну проблему – проблему отримання всебічної характеристики результату державного управління. Саме характеристика результату державного управління системою освіти шляхом співвіднесення цього результату із певними соціальними, ідеологічними, моральними та іншими соціальними очікуваннями є визначенням його суспільної актуальності, значущості й цінності, а відтак, ефективності.

Така підсумкова інформація є своєрідною передумовою для подальшого компаративного аналізу витрат на організацію урядування освітою і, власне, на його результати, що дає об'єктивні підстави для оцінювання ефективності державного управління системою освіти.

Аналіз свідчить, що ефективність державного управління системою освіти є досить складною категорією, що характеризує досконалість системи державного управління і найчастіше визначається за допомогою порівняння результатів управління, що спостерігаються у відповідній частині освітньої сфери, та ресурсів, витрачених на їх

досягнення. У цьому зв'язку ефективність державного управління можна оцінити, якщо порівняти отриманий результат і витрати на управління.

Є очевидним, що така елементарна оцінка не завжди є достатньо коректною, оскільки результат державного управління системою освіти характеризується тим, що він:

- не завжди полягає саме в матеріальному виразі;
- рідко відповідає очікуваному безпосередньому й опосередкованому результату;
- може виражатися у різних формах – може бути соціально-економічним, соціально-політичним, соціально-психологічним тощо;
- рідко може бути виражений цілковито у кількісних показниках – зазвичай якісні характеристики результату державного управління системою освіти не можуть бути адекватно визначені у формальних параметрах.

Внаслідок цього на практиці ефективність державного управління системою освіти найчастіше визначається або аналітичним шляхом виявлення й порівняння багатьох, не завжди обґрунтовано виділених, параметрів, таких як ступінь досягнення цілей, адекватність обраних стратегій щодо поставлених цілей, обсяг та якість залучених ресурсів, керованість і ритмічність роботи об'єкта управління, задоволеність працівників освіти своєю працею, економія часу в процесі здійснення функцій управління, формування управлінської культури, механізм внутрішньої координації, процедура стимулювання, система інформації, структура прийняття рішень тощо, або ж методом Дельфі – шляхом опитування певної групи експертів, обізнаних у багатьох, хоча й не однаковою мірою в усіх з перелічених вище характеристик. Більш адекватними, хоча меншою мірою пов'язаними з власне ефективністю управління слід вважати показники якості навчання та ступінь задоволеності роботодавців випускниками.

Як аналітичний, так і експертний методи не є досить точними та надійно верифікованими, що вимагає пошуку більш досконалих шляхів оцінювання ефективності державного управління системою освіти.

Отже, аналіз ефективності державного управління системою освіти показує, що її можна вважати мірою цільових можливостей реального впливу державного управління на характер і стан відносин у сфері освіти та на їх зміни у масштабі окремих напрямів та видів освітньої діяльності. Необхідно виокремлювати різновиди ефективності державного управління системою освіти. Особливою проблемою при оцінці ефективності державного управління системою освіти є з'ясування

справжнього та уявного внеску управлінських дій у результати розвитку цієї системи.

На наш погляд, потребує подальшого вивчення проблема адекватної оцінки ефективності державного управління системою освіти у загальнодержавному, регіональному аспектах, а також в розрізі видів та напрямів освітньої діяльності, що має стати серйозним підґрунтям вдосконалення структури та механізмів державного управління системою освіти.

Бібліографічний список

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М., 2004. – С. 480 – 496.
2. Kaufmann D. Governance Matters VI: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996 – 2006 [Електронний ресурс] / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi. – Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2007/07/10/000016406_20070710125923/Rendered/PDF/wps4280.pdf.
3. Алескерев Ф. Т. Оценка качества государственного управления : препринт WP8/2006/02 / Ф. Т. Алескерев, К. И. Головщинский, А. В. Клименко. – М. : ГУ ВШЭ, 2006; Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М., 2004; Бахрах Д. Н. Формы и методы деятельности государственных администраций / Д. Н. Бахрах, С. Д. Хазанов. – Екатеринбург, 1999; Керещман В. Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти / В. Ю. Керещман. – К., 2002; Колпаков В. К. Адміністративне право України / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К., 2003; Рой О. М. Система государственного и муниципального управления / О. М. Рой. – СПб., 2003; Социальное управление: Словарь / под ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. – М., 1994; Державне управління / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна та ін. – К., 2003; Стариков Ю. Н. Курс общего административно-права / Ю. Н. Стариков. – В 3-х тт. – М., 2002; Тихомиров О. А. Государственное регулирование: Курс административного права и процесса / О. А. Тихомиров. – М., 1998; Цабрия Д. Д. Система управления (государственно-правовые аспекты) / Д. Д. Цабрия. – М., 1990; Эффективность государственного управления. – М., 1998.
4. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева ; под. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2000; Кудрявцев В. Н. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М. : ВНИИСЗ, 1980; Осипова Н. П. Ефективність функціонування політико-правових інститутів суспільства (Соціологічний аспект аналізу) / Н. П. Осипова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків, 2002.

5. Социальное управление: Словарь / под ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. – М., 1994. – С. 188. Пор. : Керещман В. Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти / В. Ю. Керещман. – К., 2002. – С. 57.

Стаття посвячена аналізу категоріального апарату досліджень ефективності управління системою освіти на общегосударственном рівні. Определены общие и специальные виды эффективности управления системой образования. Проанализированы источники результативности управления системой образования.

The article is devoted to the analysis of categories of researches of education system management efficiency at national level. The general and special views of efficiency in relation to the management of education system are determined. The sources of effectiveness of education system management are analysed.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2013

УДК 340.12:141.113:572.02

Завальнюк В. В., НУ «ОЮА»

ОФІЦІЙНЕ ТА НЕОФІЦІЙНЕ ПРАВО: АНТРОПОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

В контексті сучасного антропологічного дискурсу досліджено проблематику офіційного та неофіційного права та сфери їх взаємодії. Охарактеризовано ознаки офіційного та неофіційного права. Виокремлено типи неофіційного права, одним з яких є тіньове право. Розглянуто три варіанти впливу тіньового права на офіційне: негативний, позитивний і прогресивний.

Розуміння права як окремого інституту людського співтовариства, що має незалежне від державної волі походження та автономне буття, зумовлює постановку питання про можливість існування незалежних від держави правопорядків. Ця проблематика була започаткована Л. Й. Петражицьким та його учнями – Г. Д. Гурвичем та П. О. Сорокіним. Г. Д. Гурвичу належить ідея про соціальне право як самореферентну соціальну цілісність, яка не залежить від наявності в суспільстві тих чи інших інститутів або спільнот (держави, соціальних класів і тощо) [1, с. 55-56]. Для нього право було одночасно формою соціальної взаємодії, правосвідомістю, нормативною системою

та ціннісно зумовленим імперативом поведінки, інакше кажучи він схилився до інтегративного розуміння права.

Натомість П. О. Сорокіним було уведено дихотомію офіційного та неофіційного права. Сукупність юридичних норм, обов'язкових для всіх членів даного суспільства або держави, що охороняються і захищаються всією силою і авторитетом груповий або державної влади, він визначав як офіційне право даної групи або держави [2, с. 566-585]. Неофіційним правом П. О. Сорокін уважав правові переконання окремих груп, класів, професій і релігійних об'єднань, що існують у кожному суспільстві, правила пристойності, моди, релігійні норми поведінки, правила професії (лікарська, педагогічна, цехова тощо), етики тощо [2, с. 568-569]. Офіційне право не може охоплювати і визначати всі варіанти відносин у державноорганізованому суспільстві, інакше воно було би неосяжним за своїм обсягом. За своїм змістом норми неофіційного права можуть збігатися з нормами офіційного права, можуть і суперечити йому. Неофіційне право порівняно з офіційним правом зазвичай є більш гнучким, більш рухливим, більш індивідуальним і стосується більш інтимних сторін людських взаємин [2, с. 569].

Зазначимо, що визнання тією чи іншою мірою недержавного або, принаймні не тільки державного походження права, що було властивим як Петражицькому, так і його видатним учням, виявлення зв'язку між правом та людиною / людською спільнотою виводить їх висновки на проблематику юридичної антропології, проблематику людини і права.

Продовжуючи міркування щодо офіційного та неофіційного права, зазначимо, що «містком» між ними є звичаєве право, яке одночасно має недержавне походження і державну санкцію. Звичаєве право визначається сучасною наукою як форма права, сукупність правових звичаїв (звичаєво-правових норм) – загальних правил поведінки, що діють у межах певної спільноти у відношенні всіх її членів, які охоплюються змістом цих правил, таких, що усвідомлюються як правомірні і обов'язкові, відповідають і безпосередньо ґрунтуються на принципах природного права, виступають як результат тривалої, однакової і постійної практики вирішення правових ситуацій, що виникають на основі типових відношень у практичному житті людей, забезпечуються соціальною санкцією, а також можуть мати захист з боку державних органів влади та суду [3, с. 13].

Різноманіття правового життя різних народів та спільнот, що стало очевидним внаслідок великих географічних відкриттів, колонізації та деколонізації, а сьогодні ще й глобалізації зумовлює необхідність

вивчення не тільки офіційного, але й неофіційного права. За доби започаткування юридичної антропології як науки ця проблема мала свій прикладний вимір у вигляді адаптації правових систем метрополій та колоній. Саме так вона була відображена у працях класиків юридичної антропології Й. Бахофена, Дж. Леббока, Дж. Мак-Леннана, Г. Самнер-Мена, Л. Моргана, Е. Тейлора, Дж. Фрезера [4, с. 6]. Частиною цієї проблематики є правове буття корінних народів.

Сьогодні правовий плюралізм, серед іншого, зумовлений тим, що майже в будь-якому суспільстві в межах однієї держави в результаті міграційних процесів або формування соціально-автономних територій, де «консервується» певна культура, живуть різні етнічні спільноти: національні меншини, корінні народи. Кожна з них має свою культуру, яка відмінна від культур інших спільнот. Основні характеристики етносу: його самосвідомість (колективна свідомість, утворююча відчуття ідентичності); стереотип поведінки, який визначає відносини усередині спільноти і зв'язок між індивідом і спільнотою в цілому [5, с. 80]; збереження власних традиційних соціальних, економічних, культурних й політичних інститутів. Вони формують правову своєрідність етносу, особливе право спільноти, яке відрізняється від права інших соціальних спільнот, те, що можна назвати неофіційним правом.

Проблема забезпечення прав національних меншин, а також корінних народів, у науковій літературі визначається як «найбільший виклик сучасній демократії». Все частіше фокусується увага на збереженні прав корінних народів у міжнародних документах. При цьому визначальною стала тенденція відмови світового співтовариства від принципу невтручання держави у справи корінних народів та національних меншин – робиться акцент на створенні для них необхідних умов саморозвитку та самоорганізації [6].

Корінні народи – народи, які проживають у моноетнічних або багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є відповідна країна, споконвіку, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення наявних державних кордонів. За даними ООН, у світі до корінних народів належать 370 мільйонів осіб у більш ніж 70 країнах, багато хто з яких перебуває на межі зникнення. У тому числі в Україні до корінних народів відносяться кримські татари та деякі інші малі народи Криму [7, с. 237-244]. Поняття «корінний народ» має відносний характер. Воно застосовується насамперед до народів, що ведуть не індустріальний традиційний спосіб життя і вживається

в правовому, міжнародно-правовому, історичному, етнографічному, етносоціологічному та деяких інших аспектах [8, с. 87].

Сьогодні з позицій міжнародного та національного права основу спеціального правового статусу корінних народів становить право на етнічну самобутність і право на природні ресурси. Суб'єктами таких прав є корінні народи, що ведуть традиційний спосіб життя, але вони можуть поширюватися і на інших осіб, які ведуть традиційний спосіб життя. З такою метою були розроблені Конвенція МОП № 107 «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя» (1957) і Конвенція № 169 «Про корінні народи та народи, що ведуть племінний спосіб життя» (1989). Конвенція № 107 сьогодні закрита для ратифікації, проте вона продовжує залишатися чинною для тих країн, які її ратифікували, але ще не ратифікували Конвенцію № 169. За станом на 1 січня 2001 року 14 держав-членів ратифікували Конвенцію № 169 і вона нині активно розглядається низкою інших держав. Вони встановлюють юридично обов'язкові норми для держав, які їх ратифікували. Україна не є членом жодної з цих конвенцій, незважаючи на проголошені ст. 11 Конституції України гарантії державного сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Існує ряд європейських конвенцій, в яких передбачений захист прав корінних народів. Це, наприклад, прийнята Радою Європи Рамкова Конвенція про захист національних меншин, що набула чинності в лютому 1998 року, Європейська хартія регіональних мов національних меншин (5 листопада 1992 р.). Однак вони носять переважно рекомендаційний характер і реалізуються найчастіше опосередковано через національне законодавство та правозастосовчу практику, не маючи прямого правового імплементації, тобто обов'язкового застосування через особливий механізм їх застосування [9], що ставить перед наукою питання про визначення поняття «корінний народ» та можливості його застосування в національній практиці.

Зарубіжна юридична антропологія йде, скоріше, прагматичним шляхом, а саме – працює над виробленням власних моделей правового статусу корінних народів. Деякі зарубіжні спеціалісти прикладної антропології працюють із корінними народами над такими питаннями як: їхні претензії до влади в земельних справах, підготовка й оформлення вимог про самовизначення та відшкодування шкоди, захист навколишнього середовища [10]. Це, наприклад, У. Тернер (діяльність з правових питань корінних американців); С. Конн, директор дослідницької групи Аляски (захист політичних, громадських, економічних та юридичних прав жителів Аляски, з якими він

працював, вивчаючи шкоду, заподіяну радіаційними експериментами, проведеними на них); О. Сампайю-Сільва (співпраця з корінними народами Бразилії) [11].

На жаль, багато законів, які спрямовані на підтримку культурної автономності етнічних спільнот, а також на створення умов для використання ними в деяких випадках своїх правових звичаїв, не діють. Звичайно, не слід занадто ідеалізувати ситуацію правового плюралізму. Адже як будь-яке явище правовий плюралізм має свої негативні сторони. Особливо чітко вони виявляються тоді, коли натхненні ідеями правового різноманіття дослідники починають пропагувати за те, щоб скоріше ліквідувати юридичне право, щоб швидше дати волю розвитку права громади. Такі автори часто в усьому обвинувачують державу, і розглядають її винятково як зло для суспільства [12].

У сучасному антропологічному дискурсі все більше уваги приділяється питанням забезпечення колективних прав з боку держави, їхньому співвідношенню з індивідуальними правами людини. Ця група прав належить до третього покоління прав, закріплених у новітніх конституційних традиціях [13].

Прикладом адекватної, відповідної людиноцентричному розумінню права взаємодії офіційного та неофіційного права, і захисту на основі такого інтегративного праворозуміння корінних народів на міжнародному та національному рівні є забезпечення існування автономії саамів у складі країн Скандинавії. Саамі мешкають на півночі Норвегії, Швеції, Фінляндії та у Мурманській області Російської Федерації – території, яка отримала назву Сампі. Загальна чисельність саамі нараховує близько 80 тис. чол., а територія їх мешкання дорівнює близько 400 тис. кв. км [14].

Традиційний спосіб життя саамі – оленярство, мисливство та рибальство – зумовили аж до сьогодні переважно напівкочовий спосіб життя саамів (причому без врахування державних кордонів) та відсутність постійних поселень. Основу територіальної, господарської та соціальної організації саамів є громада (сйіт), що складається з кількох сімей і нараховує від 70 до 300 членів. Її об'єднує спільність території, де знаходяться пасовища або місця рибальства, єдина господарська діяльність, взаємодопомога та релігійні культури [15].

Вихідним документом, який вважається передумовою виникнення особливого статусу саамі в країнах Скандинавії є т. зв. Лапландський Кодициль від 21 вересня 1751 р. (Lappish Codicil), який був додатком до міжнародного договору про розмежування кордонів Данії (з Норвегією у складі) та Швеції (з Фінляндією у складі) [6]. Кодициль встановлював, що саамі, незважаючи на кордони, можуть вільно через

них пересуватися разом зі стадами північних оленів та використовувати воду та землі для утримання себе та тварин згідно з їхніми звичаями [16].

Політика асиміляції та витіснення саамів з їх традиційних земель господарювання, що здійснювалася аж до сер. ХХ ст. відносно саамі урядами Норвегії, Швеції, Фінляндії значною мірою знизилася спроможність цього народу до самостійного розвитку. Лише після Другої світової війни у зв'язку з увагою міжнародної спільноти до проблем меншин намітилися зміни у правовому статусі саамів. По-перше, у країнах їхнього проживання були створені інституції, покликані опікуватися саме їхніми проблемами: відповідні органи було створено у Фінляндії, Норвегії, Швеції. Сьогодні у цих трьох країнах діють парламенти саамі. По-друге, вирішено питання про збереження етнічності та мови саамів. Спільною для законодавства Норвегії, Швеції та Фінляндії є норма, відповідно до якої саамами є особи, які самоідентифікують себе як такі або якщо для одного з його батьків, діда або баби саамська мова є рідною мовою. Незважаючи на те, що саамі є громадянами принаймні чотирьох держав, а саамська мова нараховує дев'ять діалектів, відповідно до політичної програми народу саамі, яка була прийнята у 1989 р., «народ саамі є єдиним й жодні державні кордони не можуть зруйнувати його єдність, історію, традиції та культуру» [17]. За законодавством Фінляндії, Швеції та Норвегії саамська мова використовується як мова навчання, саамі мають право на культурну автономію на території їх традиційного мешкання. По-третє, ставиться питання про власність саамів на природні ресурси та їхню участь у вирішенні питань подальшого економічного розвитку країн їхнього проживання. Зокрема, значного резонансу набув план будівництва ГЕС на півночі Норвегії, що викликало подання саамськими організаціями позову до уряду Норвегії, який хоча й не був задоволений, але привернув увагу уряду до прав корінних народів. По-четверте, і з позицій юридичної антропології це, можливо, є найголовнішим, країни проживання саамів визнають дію звичаєвого права саамів, хоча, зрозуміло, за умов непорушення основ національної правової системи [18].

Таким чином, у зв'язку із некомпактністю проживання саамі на територіях Норвегії, Фінляндії та Швеції, враховуючи особливості традиційного способу життя саамі в цих країнах, їм була надана в кожній країні корпоративна автономія, як одна із форм екстериторіальної автономії [6].

Ефективність дії державно встановлених законів у традиційних суспільствах залежить від ступеня врахування в них звичаєво-правових

інститутів. Державно організоване право може бути визнано легітимним у випадку його визнання етнічною спільнотою як власне. У разі ж несівпадання звичаєво-правових установок (моделей) з нормами закону звичаєво – правозначуща свідомість позбавляє його місця в етнічному середовищі і виводить з ужитку, радикально змінює його сутність аж до соціально протестної поведінки.

Істотною ознакою неофіційного права в умовах традиційного типу суспільної системи є його колективна зумовленість. У цих умовах етносоціальний колектив постає як єдиний і неподільний організм, заснований на універсальних родових і сімейних зв'язках, підтримуваних інституційної звичаєво-правовою системою, що зміцнює родову єдність.

У ряді міжнародних документів вказується, що спеціальні колективні права корінних народів по суті відбивають концепцію «реальної, істинної», а не «формальної рівності». Термін «спеціальні» в цьому контексті може означати тільки те, що певні категорії прав адресуються корінним народам з метою захисту їхньої культури, мови, віросповідання (якщо йдеться, наприклад, про караїмів і кримчаків в Україні). Якщо б вони не мали таких прав, відносини з ними не характеризувалися б рівністю чи справедливістю.

Проблематика співвідношення офіційного та неофіційного права не вичерпується визнанням можливості взаємодії законодавчого, міжнародного та традиційно-звичаєвого права. Сучасні дослідники наголошують на існуванні ще одного різновиду неофіційного права – тіньового, або неформального права [19]. Опінуючи тіньове право як негативне явище, В. М. Баранов відмічає декілька його ознак: тіньове праве є певним проявом юридичного плюралізму, коли держава не володіє виключною монополією на право, це – специфічна форма неправа, це – різновид негативного неофіційного права, це – своєрідний звід обов'язкових приписів, це – конгломерат усних суджень, ритуалів, письмових установок, ритуалів, це – специфічні засоби захисту [20]. Сутність же самого тіньового права визначають як інституціоналізацію неправомірних варіантів поведінки, зумовлену нереалістичністю норм позитивного права з точки зору економічних можливостей і потреб суспільства, а також його ціннісних уявлень [21]. Додамо, що тіньове право може не тільки реакцією на неефективність та нереалістичність чинного законодавства, але й глибоко укоріненою традицією. Таким є, наприклад, імператив помсти за завдану індивідові та/або його роду образу. Ця імперативна норма простежується по всьому світу (кровна помста у народів Кавказу, Близького Сходу, вендетта у мешканців Сицилії) і має тенденцію до збереження навіть у сучасному суспіль-

стві. Достатньо пригадати тріумфальне повернення на Батьківщину, до Північної Осетії Валерія Калоева, який застрелив авіадиспетчера швейцарської компанії «Скайгайд» Нільсена – винуватця аварії літака, в якій загинула сім'я Калоева. Цей тріумф, підкріплений наданням Калоеву державної посади заступника міністра, є яскравим прикладом авторитетності тіньового права у сучасному житті.

Слід відмітити, що деякі дослідники не виключають певної узгодженості норм офіційного і тіньового права. Зокрема, О. М. Трикоз можна розрізняє три варіанти впливу тіньового права на офіційне: негативний, позитивний і прогресивний [22]. Негативний вплив тіньового права проявляється в руйнуванні офіційного права, ослабленні охоронної функції сучасної держави незаконному застосування засобів самозахисту. До останніх цей автор відносить акції громадянської непокори, страйки, самовільні захоплення земельних ділянок і приміщень, листи-протести. З однозначно негативною оцінкою акцій громадянської непокори та листів-протестів погодитись не можна. Як уявляється, вони можуть мати як негативний, так і позитивний для розвитку правової системи характер. Досить пригадати акції громадянської непокори проти політики і практики сегрегації у США (Роза Паркс, Мартін Лютер Кінг, бойкоти з боку афроамериканців сегрегованих підприємств та установ), які змусили американську адміністрацію розробити і впровадити у життя антидискримінаційні акти. Позитивний вплив тіньового права О. М. Трикоз вбачає у тому, що воно нерідко підтримує систему офіційного права, сприяє ефективній реалізації його нормативних приписів, а прогресивний вплив тіньового права – у створенні нових, більш досконалих норм і інститутів, згодом сприймаються менш динамічним офіційним правом. Тому відзначаючи необхідність подолання «тінвізації» офіційного права, автор наголошує на урахуванні позитивного впливу тіньового права [23].

На нашу думку, неофіційне, у тому числі тіньове право, підлягає такій же оцінці з позицій юридичної антропології, як і офіційне право, і в цьому відношенні слід підтримати позицію Ю. О. Тихомирова, який наголошує на включенні проблематики неофіційного або неформального права до предмету досліджень юридичної науки [19], зокрема, соціології права та юридичної антропології.

Бібліографічний список

1. Гурвич Г. Д. *Философия и социология права* / Г. Д. Гурвич. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004.
2. Сорокин П. А. *Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства* / П. А. Сорокин // Хропанюк В. Н. *Теория*

- государства и права. Хрестоматия : уч. пос. / В. П. Хропанюк. - М., 1998.
3. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Жовтобрюх. - К., 2002. - С. 13.
  4. Дашин А. В. Обычное право как структурно-функциональный элемент национальной правовой системы (историко-теоретический и сравнительно-правовой анализ) / А. В. Дашин. - СПб., 2006.
  5. Садохин А. П. Этнология: учебник для вузов / А. П. Садохин. - М. : Альфа-М; ИНФРА-М., 2004. - С. 80.
  6. Стаднік В. М. Екстериторіальна автономія в Європі (на прикладі автономії Саамів) [Електронний ресурс] / В. М. Стаднік. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2011_9/zmist/R_4/04Stadnik+.pdf
  7. Бабін Б. В. Питання запозичення міжнародно-правового статусу при вирішенні проблеми конституційного статусу корінних народів України / Б. В. Бабін // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. - О. : Юрид. л-ра, 2003. - Вип. 18.
  8. Лопушинський І. Проблема корінних народів в Україні: державна політика щодо законодавчого врегулювання питання / І. Лопушинський // Публічне управління: теорія та практика. - 2011. - № 3.
  9. Ковлер А. И. Европейский суд по правам человека как средство судебной защиты прав коренных народов / А. И. Ковлер // Олень всегда прав. Исследования по юридической антропологии / отв. редактор Н. И. Новикова. - М. : Издательский дом «Стратегия», 2003. - С. 237.
  10. Удовика Л. Тенденції розвитку антропології права / Л. Удовика // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). - Л. : Край, 2009. - С. 301-324.
  11. Nixon W. Legal anthropology [Електронний ресурс] / W. Nixon. - Режим доступу: <http://www.indiana.edu/~vanthro/legal.htm>
  12. Штурцев Ю. Юридико-антропологічне розуміння правового плюралізму / Ю. Штурцев // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). - Львів : Юрид. ф-т Львівськ. нац. університету імені Івана Франка, 2006. - С. 302-308.
  13. Водотика С. Г. Політико-правовий статус корінних народів Криму / С. Г. Водотика // Юридичний Вісник Причорномор'я. - 2011. - № 1 (1). - С. 114-125.

14. Svensson T. The Sami and Their Land / Tom G. Svensson. – Oslo : Novus forlag, 1997. – P. 13.
15. Petersson O. The Sami people / Olof Petersson // The Government and Politics of the Nordic Countries. – Stockholm : Publica, 1994. – P. 188.
16. Salvesen H. Sami Aednan: Four States-One Nation? Nordic Minority Policy and the History of the Sam / H. Salvesen // Ethnicity and Nation Building in the Nordic World. – London, 1995. – P. 126.
17. Политическая программа саами // Статус малочисленных народов России. Правовые акты и документы. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 96.
18. Туэн Т. Обычное право и права саами в Норвегии / Т. Туэн // Олень всегда прав. Исследования по юридической антропологии / отв. ред. Н. И. Новикова. – М. : Издательский дом «Стратегия», 2003. – С. 75-95.
19. Тихомиров Ю. А. Право официальное и неформальное / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2005. – № 5. – С. 80-87.
20. Баранов В. М. О теневом праве / В. М. Баранов // Новая правовая мысль. – 2002. – № 1. – С. 13-20.
21. Калинин А. Ю. Теневое право с позиций структурно-функционального подхода / Калинин Алексей Юрьевич // Юридическая наука. – 2011. – № 4. – С. 20.
22. Трикоз Е. Н. «Теневое право»: миф или реальность / Е. Н. Трикоз // Законодательство и экономика. – 2005. – № 1. – С. 38.
23. Трикоз Е. Н. «Теневое право»: миф или реальность / Е. Н. Трикоз // Законодательство и экономика. – 2005. – № 1. – С. 40.

В контексте современного антропологического дискурса исследована проблематика официального и неофициального права и сферы их взаимодействия. Охарактеризованы признаки официального и неофициального права. Выделены типы неофициального права, одним из которых является теневое право. Рассмотрены три варианта влияния теневого права на официальное: отрицательный, положительный и прогрессивный.

In the context of the contemporary anthropological discourse explored issues of formal and informal law and the scope of their cooperation. Characterized by symptoms of formal and informal law. Identified types of informal law, one of which is the shadow law. There defined three variants of effect the shadow law onto official law: negative, positive and progressive.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013

УДК 321.01:141.132

Богданов В. С., Галицький І. В., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ: СТАТУС КОНЦЕПТУ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ

У статті феномен раціоналізму розглянутий в контексті сучасної української політико-правової реальності. Обґрунтована точка зору авторів на головну роль раціоналізму як методу ухвалення політичних рішень і управління державою. Автори акцентують свою увагу на ключовій складовій політико-правового процесу, а саме принципи розумної достатності. Розумна правова система і раціональне державне управління – це запорука істинно демократичного ефективного розвитку України.

В сучасних умовах вибору нашою державою вектору зовнішньої політики, за умов реформування системи державних інституцій та внутрішньої структури їх функціонування, виникає необхідність у глибокому теоретичному та політологічному осмисленні природи і механізмів цих процесів, особливо в аспекті дослідження раціональних та позараціональних чинників в управлінні державою.

Взаємодія явищ раціоналізму, політики та права, їх вираження в різноманітних методах адміністрування політичного та правового життя позначаються стабільною актуальністю.

Основні аспекти даної проблематики знаходять своє відображення в працях Д. А. Керімова, М. І. Козюбри, В. С. Нерсисянца, П. М. Рабіновича, В. А. Бачиніна, А. І. Ковлера, М. І. Панова, В. П. Желтової, Е. Ю. Соловйова, І. Б. Богдановської, О. І. Харитоновой, Є. О. Харитонова та ін.

У сучасній українській побутовій та науковій мові поняття «раціональність», «раціональний» вживається як синонім до слів «розумний», «обґрунтований», «цілевідповідний». Так, наприклад, у Великому тлумачному словнику української мови наведені декілька понять: «раціональний», «раціоналізм», «раціоналістичний», «раціон», «рацея». При цьому «раціоналізм» тлумачиться, по-перше, як філософський напрям, що протиставляє містици, теології, ірраціоналізму, переконання у здатності людського розуму пізнати закони розвитку природи і суспільства; по-друге, напрям у теорії пізнання, який на протигагу емпіризмові вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання; по-третє, розсудливе ставлення до життя, розсудливість у вчинках [1, 1017].

Формування концепції раціональності пов'язується з роботами представників німецької класичної філософії, в першу чергу Г. Гегеля,

який здійснив аналіз понять розуму, розумного, раціонального та раціональності в межах розуміння, яке отримало назву класичного.

Гегель завданням філософії права як складової частини загальної філософії вважав осягнення того, що є, адже те, що є, є розум. Він вважав, що правові закони, на відміну від природних законів, це закони, що ідуть від людей; у праві людина має знайти свій розум, тобто розглядати розумність права, чим і займається філософія права на відміну від позитивної юриспруденції, яка часто має справу з протиріччями. Держава і закони мають дві сторони – вони повинні бути розумними і зрозумілими і відповідати власному смислу поняття, щоб індивідуум міг їм підкорюватися, вважаючи їх благом. Інший бік законів і держави – вони повинні мати силу, тобто люди слідуєть законам через страх, а усвідомлений страх є проявом розуму при спротиві внутрішнього переконання; так само люди слідуєть законам через віру, довіру більшості прийнятих постанов, виходячи із здорового глузду. Здоровий глузд в інтерпретації Г. Гегеля – моральна основа державного ладу, яка пронизує все, що приймає форму упереджень, істинних переконань і правильних тенденцій дійсності. Описуючи громадянське суспільство, Г. Гегель називає всезагальність підґрунтям для задоволення індивідуальних потреб кожного, тобто тільки всезагальність, приєднання до спільноти у громадянському суспільстві дає можливість індивідам створювати блага для себе. У такому випадку усі «випадковості народження і щастя», з яких витікають хвилі усіх страстей, керовані розумом [2, 168].

Розум (reason) Дж. Локк розшифровує, в першу чергу, як здатність міркування, розуміння (understanding), що не дано людині відразу і свідомо в силу самого факту народження. Розумна здатність формується лише в процесі життєвого досвіду і завдяки власним зусиллям кожного індивіда. «Людина розумна» – це людина, яка вільно і активно формується. Знання, ідеї, принципи не «вкладені» Богом у людські душі, не дані людині від народження, але здобуті завдяки сходженню розуму і інших пізнавальних здібностей за відповідними щаблями досвіду і розуміння [3, 170].

Крім наявних спроб обґрунтування існування юридичних норм з позиції морального, релігійного, культурно-звичаєвого та інших аспектів їх «аксіологічної виправданості», існує вагома тенденція підтвердження зобов'язальної сили закону шляхом раціоналістичних аргументацій його доцільності. Така точка зору викликана тим, що людський розум є одночасно і творцем юридичних норм, і чинником упорядкування життя особистості в усіх його проявах.

Як зазначає із цього приводу С. С. Алексєєв, за своїми істотними особливостями право виступає як продукт розуму, а в ідеалі та під більш широким кутом зору (і, певна річ, за реалізації в суспільстві високої юридичної культури, розвиненості юридичної системи, її досконалості) – як форма об'єктивованого буття розуму у сфері зовнішніх, практичних відносин, котре втілює свободу, високі духовні, моральні начала, а також у сфері регулювання цих відносин [4, 575].

Для юриспруденції розум – це життя права. Особливого значення він набув у англо-американській правовій системі, де фактично визнається першочерговим серед джерел права, хоча з формально-юридичного боку відіграє лише допоміжну роль [5, 264-265].

Так, у системі англійського загального права (common law) значно поширеною є ідея про розумність позитивного права; його основою впродовж англійської історії служив принцип «верховенства розуму» (rule of reason) або «здоровий глузд». Відповідно до нього принцип (норма), згідно з яким вирішувалася справа, мав бути обумовлений самою природою правосуддя, а не просто містити посилання на відповідні нормативно-правові акти [6, 68, 308].

У системі загального права поняття «розум» має кілька значень. В одних випадках воно характеризується як повсякденне життя, суть загального (суддівського) права, в інших – як певний розумний засіб заповнення існуючих прогалів у статутному праві. При цьому пояснюється, що розум не є якимось невизначеним почуттям справедливості конкретних індивідумів; це розум у тому вигляді, як його розуміють судді, які піклуються перш за все про створення стрункої системи права [5, 265].

Поряд із цим «розум» часто сприймається також як основний чинник ухвалення справедливого суддівського рішення з певної справи в умовах, коли існують серйозні прогалини в механізмі правового регулювання відносин у відповідній правовій сфері.

Варто відзначити, що поняття «розум» застосовується не лише в системі англо-американського права. У науковій літературі часто можна зустріти позицію, відповідно до якої романо-германська правова система формувалася на основі римського права, а римське право вже мало в собі втілену концепцію підкорення права нормам розуму.

У країнах із цією системою, де право є насамперед продуктом законодавства та норми права мають загальний характер, розум зазвичай шукають у самому чинному праві у процесі його застосування й тлумачення. Розум тут відіграє більш важливу роль у тлумаченні закону, ніж у тому, щоб добудувувати право. Таким чином, саме принцип розумності є тією спільною основою, яка об'єднує дві основні правові системи

(англосаксонську та романо-германську): між емпіризмом англійців та логікою французів існує щось середнє – поняття, що їх примирює та становить центр цих систем. Це поняття – розум [5, 264, 268-269].

Дослідження категорії «розум» потрібно також для ефективного здійснення тлумачення права, що обумовлюється загальним характером вітчизняного права, а також його специфічною мовою. Без розумності не можливо оцінити законодавчі терміни, або проаналізувати будь-яку норму з позиції її доцільності, практичного призначення та справедливості. Отже, інтерпретаційна діяльність має обов'язково відповідати вимогам розумності або ж розсудливості, і якщо ця діяльність не ґрунтується на розумності, то говорити про ефективність та значимість її здійснення передчасно.

Вважаємо, що право є одним із засобів легітимізації політичних/управлінських рішень. Розумні правові норми є результатом раціональної виваженої політики. Адекватні політичні рішення мають наслідком струнку ефективну правову систему, направлену на побудову відносин, що розвивають та зміцнюють державу і суспільство.

Окремий напрям вивчення політики та права – теорія раціонального вибору, виходить з того, що одиницею вивчення є окремий індивід, а планування і програмування політики здійснюється на підставі припущення, що індивіди поведуться раціонально. Теорія раціонального вибору традиційно досліджує лише дії індивідів, розглядаючи їх як суб'єктів отримання максимальної вигоди, що обмежує її здатність побачити у відповідних соціальних та державних структурах та процесах необхідну умову узгодження таких дій в правовому полі.

Розробники теорії раціонального політичного вибору вважають, що суб'єкти прийняття політичних рішень свідомо переслідують мету власної максимальної вигоди і користі при зведенні витрат до мінімуму, а в основі їх раціонального вибору постає «феномен раціональності», тобто наявність у політичних акторів чіткої системи усвідомлених переваг і прагнення до їх отримання.

І все ж, не можна недооцінювати і роль ірраціональних факторів при прийнятті політичних рішень. На думку Д. Яковлева, «професіоналізація, спеціалізація раціональності призводить до звуження простору політичного життя, який піддається раціоналізації (оскільки до розуму ставляться більш жорсткі вимоги, задовольняння яких передбачає напружену роботу думки, оскільки ніби звужується й сфера того, що піддаються раціоналізації. Відповідно зростає «тиск» стихії ірраціонального). Фрагментаризація раціонального, відмова від претензій на всезагальність веде до того, що пошук всезагального й необхідного перекладається на ірраціональні компоненти політичної взаємодії» [7, 186].

Відзначимо, що досягнення вчених в розвитку теорії раціонального вибору ставлять під сумнів ліберальні основи вибору, волі, раціональності й навіть індивіда. Тобто визнається, що суб'єкти прийняття рішень живуть і роблять вибір у рамках соціально структурованого середовища, ментальні та економічні особливості якого мають вплив як на рішення, які приймаються індивідами, так і на подальші наслідки таких рішень.

Перехід до демократії потребує не підкорення певним моделям розвитку (що є характерним для авторитаризму та тоталітаризму), а раціонального виконання норм права, за умови їх встановлення легітимною владою: «у правовому модусі значущості фактичність державного здійснення права змикається з легітимністю, що обґрунтовується внаслідок процедури правопокладання, яка є у своїх домаганнях раціональною, позаяк обґрунтовує свободу... Адже воно надає своїм адресатам свободу або розглядати його норми лише як фактичне обмеження простору їхніх дій, стратегічно калькуюючи наслідки можливих порушень правил, або підпорядковуватись законам, виходячи з перформативних настанов, а саме домагатися легітимності з поваги до результатів витворення спільної волі» [8, 358].

Реформування у державі, радикальний, чи поступовий перехід до іншого вектору розвитку потребує прийняття відповідного політичного, а з прийняттям політичного, і правового (адже будь-яке політичне рішення для його реалізації має бути спочатку втілене в правовому порядку держави), рішення.

Отже, раціональність сьогоденні розглядається і як явище політичної мотивації у суспільстві, і як принцип функціонування правової держави, при цьому набуваючи особливих рис, невластивих для згаданої вище класичної раціональності.

На нашу думку, раціоналізм як концепція і принцип потребує не критики, а переосмислення, визначення її позитивного потенціалу, а також можливостей впливу на подальше втілення демократичних засад в українській державі.

Основними завданнями демократії є дотримання прав та свобод людини, формування в державному апараті дієвої системи стримувань і противаг, розвиток прозорих виборчих процедур, мінімізація проявів бюрократії та корупції тощо. Реалізація цих завдань ґрунтується на раціональних засадах організації державної влади та суспільного устрою.

У будь-якому суспільстві є організовані групи, які отримавши доступ до владних, інформаційних, економічних, освітніх джерел впливу на певні верстви населення, використовують його для лобію-

вання власних інтересів, не враховуючи при цьому думку тієї частини суспільства, яка вважається демократичною більшістю. Відбувається змішування політичного та економічного інтересу, що сьогодні спостерігається у нашій державі на прикладі кількох олігархічних кланів.

У цьому плані слушно, як видається, зазначав М. М. Моїсєєв: «Прояв егоїзму, прагнення обрати те рішення, яке особисто їй найбільше корисне (або здається більш корисним) одвічно властиві людині... На жаль, для більшості – таким вже чином улаштована людина – важливіша власна користь» [9, 33].

Така ситуація значною мірою склалася історично через відсутність демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти, надмірну ідеологізацію всього суспільного життя.

Що ж до радянської юридичної та політичної науки, то вона фактично розглядала основні суспільні процеси лише як матеріально детерміновані й оборотні. Пошук універсальних схем був спрямований на доведення логічним (раціональним) шляхом взаємозв'язку всіх суспільних відносин, де, зокрема інтереси народу, партії і держави начебто збігалися, що було основою підкорення приватних інтересів публічним, де економіка розглядалася пріоритетною константою по відношенню до всіх інших сфер суспільства, урегульованих юридичними нормами і розумно організованих та керованих державою. Тому державні політика і управління тлумачилися як сфери, де не залишалося місця для несподіваного, непередбаченого руху подій. Ці сфери раніше і повніше підпадали під вплив раціоналізму, ніж будь-яка інша сфера суспільної діяльності. Це стосується і цілей, і характеру державної політики та управління, а також способів політичного й управлінського мислення [10, 136-137].

«Раціоналістична політика..., – писав, зокрема, британський філософ М. Оукшот, – є політикою задоволення нагальних потреб, ніяк не пов'язаних з істинним конкретним знанням того, в чому постійні інтереси суспільства і який напрямок його розвитку» [11, 26].

По суті раціональність протиставилася активно-творчим засадам людини, її суб'єктно-особистісним началам, її здатності вийти за межі адаптивної доцільної поведінки відносно до соціокультурних норм, цінностей, стандартів належної поведінки. Наслідком пріоритетного застосування нормативно-належного підходу в юридичній теорії і практиці, а також державній політиці було закладення легітимної основи тоталітарного режиму в радянському суспільстві, зокрема, юридичне закріплення в економічній сфері панування адміністративно-командних методів господарювання і управління [10, 136-137].

Узагальнено можна виокремити характерні особливості політичної взаємодії у посткомуністичних країнах, які підвищують загрози становлення медіакратії та ускладнення раціонального вибору громадянина:

– централізація влади, спрямованість інформаційних потоків «зверху-вниз», фактично відсутність механізму «зворотного зв'язку» у вертикальній комунікації та нерозвиненість горизонтальної політичної комунікації;

– зменшення ролі ідеологій у партійному та, ширше, суспільному житті: українські політичні партії (за деяким виключенням) фактично відмовились від чіткого позиціонування в ідеологічному просторі, що не заважає їм отримувати електоральну підтримку в ході виборчих кампаній;

– низький рівень інформатизації як країни в цілому, так і органів державної влади, в яких переважає паперовий документообіг, що заважає комунікації не лише між громадянами і владними інституціями, а і між органами влади;

– інформаційний простір, що склався в Україні, поділено між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами державної влади і місцевого самоврядування, які виступають в ролі засновників чи співзасновників мас-медіа [12, 191].

Як зауважує Яковлев Д. В., на шляху до демократизації ми маємо знайти шляхи «перетворення раціональних дій індивідуальних та колективних політичних акторів на колективну раціональну дію із задоволення суспільного інтересу».

Відкритим залишається питання: яким чином спрямувати раціональні дії егоїстичних акторів на забезпечення всеохопного інтересу? При чому зробити це необхідно в рамках гарантування демократичних прав і свобод громадян.

Демократія у сучасному світі залишається єдиною формою правління, яка зберігає можливість перетворювати індивідуальні раціональні дії на раціональну публічну політику в інтересах суспільства [13, 29].

Тільки демократія як не ідеальна, але найкраща форма політичного устрою здатна підняти економічне та соціальне життя країни на новий рівень. Але для цього потрібно в першу чергу здійснити наступні раціональні кроки:

- 1) поставити дотримання прав людини на перше місце в основних цілях держави;
- 2) підвищити рівень реалізації законодавства;
- 3) створити справді конкурентне політичне середовище;

- 4) дати можливість розвиватися малому та середньому бізнесу;
- 5) індивідуалізувати систему соціальної допомоги.

Втілити такі завдання може лише держава, але допомогти їй у цьому і, одночасно, проконтролювати повинні такі суспільні інституції як органи місцевого самоврядування, громадські організації, засоби масової інформації тощо.

Для України актуалізація проблеми раціоналізації пов'язана із власними особливостями та складовими розвитку, що впливають на становлення демократії, як процесу узгодження індивідуальних цінностей для вироблення колективної раціональної дії та підвищення ефективності здійснення колективного раціонального вибору на користь суспільства в цілому.

Сьогодні політичної взаємодія набуває нових, не типових для попереднього періоду ознак, серед них – висока централізація влади в руках олігархічних кланів, низька прозорість політичної виборчої системи, нерозвиненість вертикальної та горизонтальної політичної взаємодії, відсутність в інформаційному просторі засобів масової інформації, які повинні представляти інтереси не певних лобістських груп, а демократичної більшості суспільства. В той же час, низька політична активність, віра у владу, патерналізм є необхідними елементами політичного процесу і також можуть відігравати позитивну роль. Тобто, в умовах раціональної держави, яка стоїть на шляху демократичних реформ, характеристики, що теоретично відносяться до перешкод демократії, можуть на практиці стати каталізатором демократичних перетворень.

Можна відзначити і деякі особливості раціоналізації українського політичного та правового життя.

Одним із найважливіших позитивних результатів минулих двох десятиліть є загальна раціоналізація політичної (зокрема, виборчої) поведінки громадян нашої країни, яка виражається у наступному:

- сприйняття діяльності владних інститутів стало звільнятися від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості й завищених емоційно-романтичних сподівань стосовно влади;

- натомість поки що не відбувся перехід до логіки – «у влади своє життя, у суспільства своє», панує розуміння необхідності створення в країні ефективної й дієздатної влади;

- запит на ефективну владу формується не з постулатів «державної ідеології» чи повернення до колективістських цінностей (що є характерним для деяких посткомуністичних суспільств);

– раціоналістичне усвідомлення того, що особисте благополуччя залежить від соціальних та політичних умов, обумовлених діями влади.

За такого розуміння раціонально аргументована комунікація, вироблення традиції відкритого політичного дискурсу стають необхідними для позитивної динаміки політичного процесу. Це означає, що у системі комунікацій із суспільством влада не повинна постійно апелювати до міфологізованих, романтично забарвлених очікувань «дива», а прагнути більше уваги приділяти раціональній аргументації своїх дій [14, 26-27].

Отже, сьогодні, незважаючи на наявність численних критиків концепції раціоналізації, раціональність відіграє одну з головних ролей в організації політичної діяльності у всьому світі. Процеси раціоналізації знаходяться в основі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, організації управлінської діяльності в міжнародній, соціальній, економічній і політичній сферах, раціональність лежить і в основі оцінки ефективності і доцільності діяльності владних інституцій.

Слід зауважити, що раціональна політика не завжди буде мати популярність серед населення. Іноді, задля досягнення ефективного результату необхідно приймати не популярні «важкі» рішення. Вони обумовлені логікою раціональної поведінки, направленою на ефективний результат. Сучасна демократія переповнена ефективними (не плутати з «ефективністю») популістськими рішеннями, направленими на швидкий результат на виборах, а не на користь для держави та суспільства.

Методи управління політичними, правовими та економічними процесами являють складову частину державного механізму. Крім методів, до складу механізму входять принципи та закономірності взаємодії суб'єкта та об'єкта управління, причому характер принципів та закономірностей залежить від конкретних умов розвитку суспільства, а методи, які застосовуються – від стратегії соціально-економічних перетворень, тобто, в нашому випадку від тримання політичною елітою курсу раціоналізації при прийнятті рішень.

Сьогодні українці зацікавлені в тому, щоб зазначене управління ґрунтувалося на таких цінностях, як розумність прийнятих рішень, далекоглядність у їх прийнятті, чутливість до суспільних потреб, рівність усіх громадян у дотриманні прийнятого законодавства, вираховування ментальної специфіки при визначенні вектору прямування держави, постановка суспільного інтересу на перше місце як інтересу раціонального тощо.

Під державним раціоналізмом нами розуміється така методологія прийняття управлінських рішень державними органами управління, яка орієнтується на пріоритетність загальнонаціональних інтересів, виходить з обмеженості економічних ресурсів суспільства та спрямована на економічний розвиток держави. Принцип державного раціоналізму має виходити із взаємозв'язку права та політики та бути підґрунтям для управління економікою. До характерних раціоналізму властивостей слід віднести: чіткість, послідовність, гармонійність, простоту, логічність, перевага загальносуспільного інтересу над особистим, структурованість тощо.

Раціональність має універсальні, логічні та суспільнорозумні засади. Методологія державного раціоналізму в державі перш за все має спиратися на такі основні принципи:

- визнання життя та здоров'я людини як найвищої цінності, визнання інших природних прав людини як невід'ємних і непорушних;
- врахування законів логіки при прийнятті державно значимих рішень;
- здорового глузду – тобто відповідності розуміння свого місця у житті реальності;
- законності;
- максимальної відповідності ратифікованому міжнародному законодавству;
- планомірності, поетапності та доцільності державного регулювання економічних відносин та структури економіки країни;
- національної безпеки (як на міжнародному рівні, так і всередині держави);
- прозорості мотивів прийняття рішень для суспільства на всіх етапах їх підготовки та реалізації;
- економічної, соціальної, політичної ефективності;
- цілісності з навколишнім середовищем.

На нашу думку, формування методології державного раціоналізму й упровадження її у практику управління дозволить формалізувати процес прийняття управлінських рішень, тобто створити можливості використання формальної логіки при обґрунтуванні управлінських рішень у першу чергу щодо вектору економічного розвитку держави.

На нашу думку, в Україні й надалі потрібно продовжувати пошук дієвої моделі політичної взаємодії, яка б гарантувала демократію та ефективне функціонування політичних, соціальних та економічних інституцій. Історично склалося, що найбільш розповсюдженими є варіанти марксистської логіки та ліберальний дискурс. Вагомою

альтернативою «класичним» теоріям може бути модель політичної раціональності у її постнекласичній інтерпретації. Але і в цьому випадку відмова від просвітницької складової (акцентування уваги на логіці певного суспільного проекту, притримування курсу єдиного типу раціональності) не означає у цьому випадку надання переваги ірраціональним компонентам політики та права. Навпаки, це дасть шанс Україні вийти із ситуації посткомунізму, яка характеризувалась радикальною боротьбою між «старим» та «новим».

Бібліографічний список

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. и голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ЛТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
3. История философии: Запад-Россия-Восток. Книга вторая: Философия XV-XIX вв. – М. : Греко-латинский кабинет. – 1996. – 557 с.
4. Алексеев С. С. Право: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
5. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международ. отношения, 1999. – С. 264-265.
6. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
7. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: [монографія] / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.
8. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Габермас Ю. ; пер. з нім А. Дахній; наук ред. Б. Поляруш. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
9. Моисеев Н. Н. – Размышления о современной политологии (политические науки: новые проблемы) / Н. Н. Моисеев. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2000. – 211 с.
10. Селіванов В. Співвідношення інтелекту й інтуїції у процесі пізнання та перетворення права / В. Селіванов // Проблеми філософії права. – Т. II. – Київ-Чернівці : Рута, 2004. – С. 132 – 141.
11. Оукшот М. Рационализм в политике и другие статьи / М. Оукшот. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 288 с.
12. Яковлев Д. В. Політична раціоналізація в умовах переходу до демократії / Д. В. Яковлев // Перспективи. – 2011. – № 2 (48). – С. 187-193.
13. Яковлев Д. В. Раціональний вибір політичних акторів як фундаментальна умова переходу до демократії / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 47. – С. 28-35.

14. Яковлев Д. В. Раціоналізація політичної взаємодії: ретроспектива і перспектива / Д. В. Яковлев // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. – Вип. 112/2010. – Серія: Політологія. – Севастополь, 2010. – С. 24-27.

В статье рассмотрен феномен рационализма в политико-правовой сфере современной Украины. Обоснована точка зрения авторов на главенствующую роль рационализма как метода принятия политических решений и управления государством. Авторы акцентируют своё внимание на ключевой составляющей политико-правового процесса, а именно на принципе разумной достаточности. Разумная правовая система и рациональное государственное управление – залог истинно демократического эффективного развития Украины.

This article examines the phenomenon of rationalism in the political-legal sphere of modern Ukraine. It substantiates the authors point of view on the leading role of rationality as a method of political decision making and governance. The authors see the law as the correct method of legitimising government decrees, while focusing on reasonableness. They say that a reasonable sufficiency of legal system and good ruling by the government is the key to the veritably effective democratic development of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2013

УДК 323.1(4/5)

Витман К. Н., НУ «ОЮА»

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН: ОБЩЕЕ И СПЕЦИФИЧЕСКОЕ

Изучается этнонациональная политика постсоветских стран. Раскрываются особенности регулирования этнонациональных отношений. Анализируется типология моделей этнонациональной политики, взаимоотношения между нацией-государством и этническими сообществами, национальными меньшинствами.

Етнонаціональна проблематика являється однією з ключових не тільки в науковому, але і політичному дискурсі постсовєтського простору. Підтримання етнополітичної стабільності, міжетнічного рівноважжя, запобігання етнополітичних конфліктів і протидія етнотериторіальним вимогам сусідніх країн – від успішної реалізації цих стратегій залежала

территориальная целостность, суверенитет и будущее независимых государств, которые образовались после развала СССР. Многие из них не были готовы к самостоятельному, независимому существованию. Этнонациональная политика 90-х гг. служит тому очередным подтверждением.

Тотальная неготовность к этнополитическим вызовам объяснялась отсутствием опыта взаимодействия органов власти с этническими общностями по демократическим правилам. Даже в странах, оказавшихся в эпицентре этнополитических конфликтов – Армении, Азербайджане, Грузии, Киргизстане, Молдове – в 90-х гг. мы не увидим формирования целостной, непротиворечивой этнополитической стратегии государства. Между тем проблема регулирования этнонациональных отношений занимает важное место в структуре внутренней государственной политики большинства полиэтнических стран мира. Этнонациональная политика постсоветских стран этого периода отличается хаотичностью, непоследовательностью, дискриминацией национальных меньшинств [1].

Исходя из различий этнонациональной политики, возникла потребность в дополнительном научном инструментарии. Таким образом появился термин «модель этнонациональной политики». Под этнонациональной политикой подразумевается деятельность государства, направленная на регулирование сферы этнонациональных отношений. Модель этнонациональной политики определяет особенности, специфику этой деятельности, уникальной для каждой страны. Уникальность модели этнонациональной политики объясняется различием в этническом составе населения государства, неповторимой историей сосуществования этносов на его территории, а поэтому и этнополитических проблем, которые возникают. Для анализа модели этнонациональной политики страны требуется детальное изучение видов механизмов (политических, правовых, социальных), с помощью которых государство влияет на сферу этнонациональных отношений, их природы (демократическая, авторитарная).

Несмотря на то, что этнонациональная политика каждого государства самостоятельно определяет приоритетные направления, ее объектом чаще всего являются: этнические общности, их взаимоотношения между собой и государством (предупреждение межэтнической напряженности, межэтнических конфликтов – в случае их возникновения решение с наименьшими потерями), миграционные процессы (интеграция мигрантов, борьба с ксенофобией и этнической нетолерантностью), этнокультурные процессы (языковая, культурная политика). Воплощается этнонациональная политика с помощью

правовых и политических механизмов [2]. Под правовыми механизмами подразумеваем ратификацию международных договоров, принятие законов, концепций и других нормативно-правовых актов, предусматривающих поддержание баланса или корректировку этнополитических процессов. Под политическими – непосредственно политику органов власти, направленную на реализацию правовой базы этнонациональной политики. Как показывает практика и опыт постсоветских государств, реальная этнонациональная политика может существенно отличаться от официальной, принципы которой зафиксированы в нормативно-правовых актах.

Традиционно в качестве основных целей этнонациональной политики выступают: сохранение территориальной целостности государства (в условиях этнотерриториальных претензий, деструктивной активности национальных меньшинств, требующих автономии или отделения); формирование политической нации на основе общего гражданства из всех этнических компонентов, населяющих страну; поддержание этнополитической стабильности и мира (предупреждение межэтнической вражды, конфликтов, воспитание толерантности); удовлетворение прав всех национальных меньшинств на равных основаниях. В то же время в переломные исторические периоды могут появляться нестандартные приоритеты, например, восстановление этнического доминирования нации после колонизации за счет дискриминации национальных меньшинств. Такая модель этнонациональной политики неминуемо приведет к деструктивным последствиям – нарушению межэтнического согласия, возникновению конфликтов, социальной напряженности на этнической почве.

Последствия непродуманной этнонациональной политики зачастую оказываются непрогнозируемыми. Поэтому в 90-х гг. наблюдаем столь частые вспышки межэтнического напряжения и насилия, сопровождающиеся кровопролитиями и применением оружия. Подобные этнические столкновения становятся типичными для стран Кавказа и Средней Азии. В этом контексте обязательно нужно вспомнить Ошский конфликт в Киргизстане. Первый этап этого этнополитического противостояния датируется еще советскими временами – 1990 годом. Киргизы в качестве титульного этноса пытались потеснить в социальном и экономическом плане узбекское большинство, населявшее город Ош. В ответ узбеки, не чувствуя себе национальным меньшинством в Киргизии, потребовали от властей создания узбекской автономии в Ошской области, придания узбекскому языку статус одного из государственных. Разгорелся киргизо-узбекский конфликт на этнической почве, вышедший за пределы

Оша и достигший общенационального уровня. Его жертвами стали несколько тысяч человек.

За 20 лет независимости властям не удалось окончательно урегулировать Ошский конфликт, примирив узбеков и киргизов. Он вновь напомнил о себе в 2010 г. во время смены власти [3]. Новый этап конфликта был спровоцирован бытовой дракой и вылился в погромы и массовые столкновения между киргизами и узбеками, в ходе которых погибло свыше 40 человек. Впервые власть официально признала, что в стране еще с советских времен имеет место противостояние между двумя этносами – киргизским и узбекским. Ей удалось локализовать место дислокации конфликта, ограничив туда доступ: со все сторон в Ош подтягивались узбеки и киргизы, чтобы помочь своим победить в конфликте. Из этого следует, что за 20 лет этнонациональной политике Киргизстана не удалось гармонизировать взаимодействие двух этносов и сейчас страна оказалась перед лицом тех же вызовов, что и в начале 90-х.

В предыдущих исследованиях нами были отмечены и рассмотрены основные характеристики модели этнонациональной политики Киргизстана. Среди них государственно-общественное регулирование с доминированием черт авторитарного управления, показное участие национальных меньшинств в решении этнонациональных проблем, отсутствие необходимой законодательной базы регулирования этнонациональных отношений. Межэтнические конфликты были переведены в латентное состояние, но угрожали возобновиться под действием малейшего конфликтного фактора в любой момент, что и доказали события 2010 года в Оше. Киргизстан является примером того, как несмоделированная этнонациональная политика только усугубляет существующие этнонациональные проблемы.

Наше внимание к Киргизстану объясняется тем, что кровавые события в этом постсоветском государстве стали самым ярким примером действия неадекватной этнополитическим реалиям модели этнонациональной политики. Большинство стран постсоветского пространства шли путем проб и ошибок в сфере этнонациональных отношений, однако они заплатили меньшую цену, нежели Киргизстан. Грузия потеряла часть своих территорий вследствие реализации бескомпромиссной националистической модели этнонациональной политики, которая не предполагала предоставления национальным меньшинствам, компактно проживавшим в приграничных регионах, особых прав. В 90-х гг. Абхазия и Южная Осетия, воодушевившись отделением Грузии, начали борьбу за самоопределение по этническому признаку. Грузия использовала войска для подавления внутренних

этнополитических конфликтов. Спустя много лет Абхазия и Южная Осетия при поддержке России в одностороннем порядке вышли из состава Грузии, провозгласив независимость в 2008 году. Отделение этих территорий – результат непоследовательной бескомпромиссной этнонациональной политики Грузии. В ее составе осталась лишь одна автономия – Аджарская Автономная Республика. Предоставление ей официального автономного статуса, зафиксированного позже в Конституции Грузии, позволило избежать этнополитического конфликта. Абхазия и Южная Осетия требовали скорее независимости, чем автономного статуса, приняв декларации о суверенитете. Но учитывая напряженную обстановку и сложные взаимоотношения с центральной властью, политические элиты пошли бы на уступки и согласились на статус автономии. Однако власти Грузии даже не пытались предложить Абхазии и Южной Осетии эту альтернативу. Наоборот, они пошли на эскалацию конфликта, ликвидировав автономии в Абхазии и Южной Осетии, закреплённые в нормативных актах советских времен. Грузия ошибочно сделала ставку на силовое решение противостояния [4]. Таким образом модель этнонациональной политики Грузии, не учитывавшая этнокультурных потребностей национальных меньшинств, стала вначале причиной втягивания в конфликт третьей стороны (России) в ходе военных действий, а потом и отсоединения Абхазии и Южной Осетии.

Подобно Грузии потеряла часть своих территорий Молдова в результате Приднестровского этнополитического конфликта. Поводом к отсоединению Приднестровья стал жесткий националистический курс Молдовы на румынизацию. Будущее своей страны политические элиты правого идеологического спектра видели в реализации интеграционного проекта с Румынией. Приднестровье, населенное молдаванами, украинцами и русскими, больше всего не устраивала языковая политика Молдовы – перевод молдавского языка на латинскую графику, его лингвистическое отождествление с румынским. Элита Приднестровья не видела для себя перспектив в составе Великой Румынии, потому взяла курс на независимость. Причина выхода Приднестровья из состава Молдовы типичны для постсоветского пространства – неадекватная этнополитическим реалиям модель этнонациональной политики государства.

Спустя десятилетие власти Молдовы были вынуждены смягчить политику в отношении национальных меньшинств и иноязычных групп. Иначе страна оказалась бы на грани раскола: ведь политику националистов, или унионистов, поддерживают далеко не все молдаване. Властям пришлось искать компромисс для сохранения

этнополитической стабильности в обществе. Поэтому уже в 2003 г. Концепцией национальной политики Республики Молдова закрепляется молдавско-русское двуязычие. Предусматривается использование русского языка, который в соответствии с действующим законодательством приобретает статус языка межнационального общения, в различных областях жизнедеятельности государства и общества [5]. Если бы Молдова руководствовалась подобным документом в этнонациональной политике в начале 1990-х, Приднестровского конфликта, как и раскола страны, с большой долей вероятности удалось бы избежать.

Вместо этого на территории Молдовы неукоснительно внедрялся Закон Молдавской ССР «О функционировании языков на территории Молдавской ССР» от 1989 г., предусматривающий применение молдавского языка на основе латинской графики во всех сферах политической, экономической, социальной и культурной жизни и одновременное выполнение им на территории республики функции языка межнационального общения [6]. Именно это закон спровоцировал беспорядки на языковой почве в Приднестровье и фактически стал причиной конфликта. Вопреки либерализации модели этнонациональной политики Молдовы, наблюдающейся за последние несколько лет, шансы вернуть непризнанную республику в состав Молдовы невелики. ПМР не соглашается на статус автономии, так как уже больше 20 лет существует в статусе пусть и непризнанного, но все-таки государства.

Некоторым странам постсоветского пространства, несмотря на первые шаги в сфере регулирования этнонациональных отношений, удалось избежать грузинского или молдавского сценария. В первую очередь это утверждение справедливо по отношению к Украине и России, хотя их модели этнонациональной политики по сути своей сильно отличаются друг от друга. Украина – унитарна республика, но все же сделала исключение для Крымского полуострова. В отличие от Грузии или Молдовы, Украина не стала проводить жесткую дискриминационную политику по отношению к национальным меньшинствам и языковым общностям. Русский язык, используемый в общении не только русским национальным меньшинством, но и половиной населения страны, не получил статуса государственного, как в Беларуси, но и не особо ущемлялся. Такое положение вещей зафиксировано в Конституции Украины, а также в Законе «Об основах государственной языковой политики» («Закон Колисниченко-Кивалова» 2012 г.). Согласно ст. 10 Конституции в Украине гарантируется свободное развитие, использование и защита русского, других языков национальных

меньшинств Украины [7]. Толерантная языковая политика Украины позволила избежать межэтнических противоречий и конфликтов на языковой почве. Фактическое двуязычие 90-х годов не находило отражения в этнонациональном законодательстве Украины, которое в равной степени защищает права всех национальных меньшинств, тем самым соответствуя европейским стандартам. Впрочем, государство считалось с этнополитическими реалиями и относительно мягко внедряло государственный язык в русскоязычных регионах Юго-Востока страны.

Наиболее проблемным с этнополитической точки зрения регионом в составе Украины был и до сих пор является Крым. В СССР до 1945 г. полуостров был Автономной Крымской Социалистической Республикой.

Позже Крым был реорганизован в область, а в 1954 г. присоединен к Украине. Количество россиян в Крыму превышает количество украинцев. Поэтому в начале 90-х активно разыгрывались сценарии выхода Крыма из состава Украины и присоединения к Российской Федерации. Предоставление полуострову особого статуса – административной автономии в составе унитарной Украины и толерантная этнонациональная политика в регионе фактически предупредила дезинтеграцию Украины и позволила избежать выхода Крыма из ее состава. Стоит подчеркнуть, что власти автономии, подобно Южной Осетии и Абхазии, в 1991 г. приняли Декларацию о государственном суверенитете Крыма, Акт о государственной независимости Республики Крым. Все эти нелегитимные, противоречащие украинскому законодательству, нормативно-правовые акты тем не менее не стали поводом к решительным действиям со стороны центральных властей. Вспомним, что Грузия в подобной ситуации ликвидировала автономии регионов и пошла на силовое решение конфликта, потому и потеряла Южную Осетию и Абхазию.

Украина выходила из конфликта административным, мирным путем. В 90-х гг. постепенно все законы автономии, в том числе Конституция Республики Крым (1992), противоречащие украинскому законодательству, были ликвидированы. Но Украина позволила Крыму иметь особые права, учитывая этнический состав населения автономии, ее политическую историю. АРК не является объектом давления со стороны этнонациональной политики центра, сохраняя свою этнокультурную, языковую палитру. Украинские националисты даже считают, что модель этнонациональной политики Украины слишком толерантна к этнокультурным различиям регионов, что является серьезным препятствием консолидации нации.

Вместе с тем именно благодаря либеральной плюралистической модели этнонациональной политики Украине удалось избежать этнополитических, межэтнических конфликтов на своей территории и сохранить территориальную целостность [8].

В отличии от соседних стран, Российская Федерация подошла к вопросу формирования модели этнонациональной политики очень ответственно. В 90-х гг. главным заданием этнонациональной политики России было сохранение территориальной целостности государства любыми средствами. Часть субъектов федерации восприняли развал СССР как возможность создать собственные государства и во всеуслышание заявили о своих требованиях. Поэтому сохранять целостность Российской Федерации пришлось, прибегая к силовым средствам. Особенно испортили имидж России как демократического государства две чеченские войны – первая (1994-1996) под названием «Восстановление конституционного порядка в Чеченской Республике» и вторая (1999-2000) – известна как контртеррористическая операция. Независимость Чеченской Республики Нохчи-чо была провозглашена еще 1991 г. С 1991 до 1994 г. Чечня была фактически самостоятельным государством: она имела государственную символику (флаг, герб и гимн), органы власти – президента, парламент, правительство, суды. Но ее не признала ни одна страна мира. Впрочем, Чеченская Республика не состоялась бы даже без ввода российских войск. Борьба власти и оппозиции с оружием в руках, криминализация всех сфер жизни страны стали предпосылками российского вмешательства. Чеченский пример стал предостерегающим уроком для всех этносов РФ, которые раньше задумывались по поводу независимости.

В то же время нельзя характеризовать российскую модель этнонациональной политики исключительно как авторитарную. В отличии от соседних государств, Российская Федерация сформировала полную законодательную базу этнонациональной политики, отвечающую демократическим стандартам. В 1996 была утверждена Концепция государственной национальной политики Российской Федерации. Именно в этом документе были закреплены основные цели, принципы государственной этнонациональной политики, а также узловые проблемы, требующие немедленного решения. С 1996 г. основными принципами этнонациональной политики России являются: равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии; запрещение любых форм ограничения прав по признакам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности; сохранение исторически сложившейся целостности Российской Федерации;

равноправие всех субъектов Российской Федерации во взаимоотношениях с федеральными органами государственной власти; гарантия прав коренных малочисленных народов; право каждого гражданина определять и указывать свою национальную принадлежность без всякого принуждения; содействие развитию национальных культур и языков народов Российской Федерации; своевременное и мирное разрешение противоречий и конфликтов; запрещение деятельности, направленной на подрыв безопасности государства, возбуждение социальной, расовой, национальной и религиозной розни, ненависти либо вражды; защита прав и интересов граждан Российской Федерации за ее пределами, поддержка соотечественников, проживающих в зарубежных странах, в сохранении и развитии родного языка, культуры и национальных традиций [9].

Тем временем в соседних странах, включая Украину, до сих пор не могут достигнуть согласия по поводу принципов государственной этнонациональной политики, опасаясь затрагивать этнонациональную проблематику в политических и правовых документах вообще. Следует подчеркнуть, что именно на базе Концепции государственной национальной политики Россия сформировала исчерпывающую законодательную базу, регламентирующую этнонациональные вопросы. К ней относятся федеральные законы «О национально-культурной автономии», «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации», «О противодействии экстремистской деятельности» и др. Тогда как в Украине уже больше 15 лет пытаются согласовать текст и утвердить Концепцию государственной этнонациональной политики. Она должна стать основой для принятия специализированных этнополитических законов. В условиях острой надобности внесения изменений в действующие законы и принятия новых большинство проблем этнонациональной сферы Украины остаются нерешенными.

Нужно отметить, что с помощью специфических моделей этнонациональной политики практически все страны постсоветского пространства тем или иным образом пытались сместить баланс в сторону доминирования титульной нации как в количественном, так и политическом понимании. Наиболее кардинально решали вопрос недостаточного количества титульного этноса в этническом составе страны Прибалтики. В предыдущих более детальных исследованиях мы пришли к выводу, что этнонациональная политика стран этого региона демонстрирует характеристики этнонациональной самозащиты прибалтийских нации [10]. Жесткая языковая политика, усложненное различными процедурами и условиями (знание языка, истории и

культуры страны) получение гражданства национальными меньшинствами, способствовали численному увеличению титульного этноса.

Прибалтийские страны не последовали примеру постсоветского пространства и не приняли нулевое гражданство. Каждый претендент на латвийский или эстонский паспорт должен был документально доказать, что он или его предки проживали на территории государства до так называемой «советской оккупации» 1940 г. Последствия такой модели этнонациональной политики оказались разрушительными – общество разделилось на представителей привилегированного этнического большинства и маргинализированных национальных меньшинств, лишенных многих политических и экономических прав, между которыми то и дело возникали конфликты на этнической почве. Восстанавливать этнополитическую стабильность, мир и согласие между большинством и меньшинствами в полиэтническом обществе Прибалтийским странам пришлось с помощью различных интеграционных программ.

Подводя итоги подчеркнем, что постсоветские страны формировали свои уникальные модели этнонациональной политики путем проб и ошибок в силу отсутствия соответствующего опыта. Некоторые страны совершили больше опророчивых шагов и в результате оказались втянутыми в этнополитические конфликты, потеряли часть своих территорий, компактно населенных национальными меньшинствами, другим этих ошибок удалось избежать. Экспериментальным путем они искали наиболее эффективные и безопасные механизмы решения этнополитических проблем.

Библиографический список

1. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи / Г. М. Перепелиця. – К. : Стило – ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 109.
2. Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні: [наукова записка] / Кресіна І. О., Кубальський О. Н., Стоєцький С. В., Стойко О. М., Шемшученко Ю. С., Явір В. А. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 31.
3. Ошский этнический конфликт может повториться? [Электронный ресурс] // Апта Жанырьк. – 2011. – № 8. – Режим доступа: http://www.gezitter.org/sources/ianyiryik_apta/
4. Зоидзе О. Постсоветская Грузия: проблемы собранности нации и полноты государства / О. Зоидзе, Д. Бердзеншвили // Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку [матеріали міжнар. конференції]. – К., 1998. – С. 158.

5. Концепция национальной политики Республики Молдова : утвержд. Законом № 546-XV от 19 декабря 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.iustice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=312846&lang=2>
6. Закон Молдавской ССР «О функционировании языков на территории Молдавской ССР» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/exussrlaw/1/md/lang.htm>.
7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – № 30. – 1996. – т. 141.
8. Крисаченко В. Етнополітична стабільність України в міжнародному контексті / В. Крисаченко // Стратегічна панорама. – 2009. – № 4. – С. 80.
9. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации : утвержд. Указом Президента РФ от 15.06.1996 N 909 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>.
10. Вітман К. М. Моделі етнонаціональної політики в країнах балтійського регіону / К. М. Вітман // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2006. – № 31. – С. 530.

Вивчається етнонаціональна політика пострадянських країн. Розкриваються особливості регулювання етнонаціональних відносин. Аналізується типологія моделей етнонаціональної політики, взаємини між нацією-державою та етнічними спільнотами, національними меншинами.

The author examines ethnic-national politics of post-Soviet states. The peculiarities of regulation of ethnic-national relations are revealed in the article. The author analyzes the typology of ethnic policy models, the relationship between the nation-state and ethnic communities, national minorities.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2013

УДК 321.015

Береза А. В., м. Київ

ПОСТНПУ РЕФОРМИ ТА ДЕМОКРАТІЯ

Розглянуто концепції «об'єднаного уряду» та «цілісного уряду», взяті за основу в ході здійснення сучасних адміністративних реформ на Заході. Обґрунтовано, що вони стали не лише відповіддю на невдачі Нового публічного управління, а відображенням переходу від моделі демократії входу до моделі демократії виходу.

Розчарування у реформах, які впроваджували принципи Нового публічного управління, змусило країни Заходу шукати нових шляхів

вирішення соціальних проблем, які по мірі ускладнення суспільних відносин набувають міжсекторального характеру, виходячи за межі компетенції окремих міністерств. У більш загальному контексті сучасні адміністративні реформи відображають не лише соцієтальні зміни, а й зміщення акцентів у розумінні демократії.

У 1980-ті роки на Заході відбулася чергова хвиля адміністративних реформ, що здійснювалися із використанням підходів концепції «нового публічного управління» (НПУ, *new public management*), що відображала нове розуміння статусу, соціальної ролі держави та її управлінської системи у суспільстві. Найбільш відомими прикладами її реалізації на практиці є Великобританія часів прем'єрства М. Тетчер, Нова Зеландія, частково Австралія, США та скандинавські країни. Дана концепція запозичує методи, які використовуються у недержавному секторі – некомерційних організаціях та бізнесі, корпоративному управлінні. Ці методи орієнтовані в першу чергу на суттєве підвищення гнучкості процесу прийняття рішень у державному апараті, зменшення його ієрархічності, делегування повноважень на нижчий рівень прийняття рішень та посилення механізмів зворотного зв'язку. Автори концепції НПУ вважали, що більша орієнтованість публічного управління на ринок призведе до зростання ефективності його діяльності.

Суть реформування державного апарату у дусі НПУ полягала у делегуванні низки функцій, що раніше здійснювалися державою, ринковим структурам; широкомасштабній маркетизації публічного управління, яка передбачає поширення принципів діяльності комерційних організацій на сферу публічного управління. Глибинна трансформація системи публічного управління на нових принципах спричинила зміну принципів роботи державного апарату: до обігу чиновників увійшли властиві ринку категорії (прибути, витрати, конкуренція, розрахунок витрат). Іншим найважливішим аспектом НПУ є залучення самоврядних суспільних організацій до виконання колишніх державних функцій.

Цілями реформ публічного управління відповідно до моделі НПУ було забезпечення більшої ефективності, гнучкості, прозорості, тіснішого зв'язку з громадянами-споживачами державних послуг. По суті НПУ є своєрідною революцією у поглядах на державу, яка з всемогутнього Левіафана Дж. Локка перетворюється у постачальника послуг; на місце інтерпретації держави в гегелівському дусі як осереддя світового розуму і творця історії приходять сервісний підхід, що представляє державу як організацію, орієнтовану на надання послуг громадянам.

Один із авторів концепції – Дж. Бостон визначив низку характеристик, що відрізняють органи публічної влади від організацій приватного сектору, а саме: наявність правових обмежень (суди, законодавство, ієрархія), залежність від політичного впливу, примусовий та монополістичний характер, масштабний вплив, контроль з боку громадськості, складнощі в оцінюванні діяльності тощо [1]. Однак, на його думку, проведення адміністративної реформи відповідно до принципів НПУ сприятиме нівелюванню цих відмінностей.

Деякі автори визначають НПУ як комбінацію таких елементів як подрібнення державних органів (поділ великих бюрократичних органів на менші); конкуренція між різними державними органами та між державними органами та приватними фірмами; стимулювання запровадження економічних критеріїв оцінки діяльності державного апарату.

На думку Т. Крістенсена та П. Легрейда, концепція НПУ віддає пріоритет економічним нормам та цінностям в організації публічної адміністрації. Економічні цінності та цілі пропонують реформаторам своєрідний «кошик покупця» із різних елементів [2], гібридних за своїм характером. Іншими словами, єдиного підходу до розуміння та реалізації концепції НПУ не існує, у кожному конкретному випадку «кошик» наповнюється необхідними механізмами на власний розсуд.

В. Дречслер стверджує, що навіть за мірками бізнесу, концепція НПУ і результати її запровадження в європейських країнах не може вважатися успішною. «У нас немає емпіричних доказів того, що реформи НПУ призвели до зростання виробництва або покращення соціального добробуту. Декілька років спроб і експериментів у здійсненні реформ НПУ в Західній Європі та інших країнах показало швидше падіння, ніж успіх», – стверджує він [3].

Низка дослідників досить скептично оцінює ефективність переходу до НПУ, оскільки деякі з його характеристик суперечать довгостроковим принципам діяльності публічної адміністрації. Наприклад, далекі від ефективності та ощадливості запроваджені НПУ деякі ринкові моделі, які призводять до зростання затрат, збільшують ризики для держави, обмежують вибір споживачів та зменшують керованість процесами. Справді, важко зрозуміти необхідність заміни натуральної монополії, що перебуває у державній власності на аналогічну, але вже у приватних руках. Прикладом невдачі такої «маркетизації» публічної адміністрації є приватизація залізниці у Великій Британії, в результаті чого ціна за проїзд зросла, а рівень безпеки зменшився [4] та кілька інших проектів, створених на основі публічно-приватного партнерства [5], приватної фінансової ініціативи.

З огляду на ці невдачі НПУ у кінці 1990-х років були ініційовані реформи по впровадженню в життя концепції «об'єднаного уряду» (joined-up government, JUG) або «цілісного уряду» (whole-of-government, WG). «Об'єднаний уряд» має за мету «досягнення горизонтально та вертикально координованого осмислення та діяльності. Завдяки цій координації можна досягти низки результатів. По-перше, ситуації в яких різні державні програми нівелюють одна одну будуть виключені. По-друге, будуть краще використовуватися обмежені ресурси. По-третє, в результаті об'єднання різних ключових акторів у конкретній галузі чи мережі матиме місце ефект синергії. По-четверте, громадянам буде запропоновано комплексний, а не частковий доступ до відповідних послуг» [6].

Загалом ці концепції намагалися застосувати більш комплексну стратегію реформування публічної адміністрації з використанням здобутків суспільних наук, а не лише економічних [7].

Як уже зазначалося, новий імпульс реформам надали недоліки самої концепції НПУ, необхідність посилення політичного контролю, бажання мінімізувати негативні наслідки найбільш радикальних версій реформ у дусі НПУ у таких країнах як Великобританія, Нова Зеландія, та Австралія. У відповідь на зростаючу фрагментацію, спровоковану НПУ, ці країни взялися активно впроваджувати в свою управлінську практику координаційні та інтеграційні інструменти. Водночас деякі автори вбачали в концептуальних положеннях «об'єднаного уряду» та «цілісного уряду» риси традиційного розуміння публічного управління [8].

Концепція «включеного уряду» була вперше запроваджена урядом Т. Блера у 1997 році. Її основним завданням був пошук нових підходів до вирішення найбільш гострих соціальних проблем, зумовлених недостатньою координацією діяльності між різними секторами, рівнями державного управління та державними програмами [9].

«Об'єднаний уряд» подавався як противага «департаменталізації», тунельного бачення, характерного для НПУ. Він мав низку спільних рис з концепцією цілісного уряду. Підготовлений в Австралії звіт «Про об'єднаний уряд» відзначав, що цілісний уряд означає, що державні агентства з надання послуг у розробці політики не обмежуються своїми рамками для досягнення спільної цілі та інтегрованої відповіді уряду на конкретні проблеми. «Характерними рисами діяльності цілісного уряду є наголос на спільних цілях, що лежать поза організаційними межами, як протилежність роботі виключно в рамках організації. Він включає розробку і реалізацію низки державних політик, програм та послуг, що виходять за організаційні межі» [10]. Така діяльність може

проходити через усі рівні управління та передбачати залучення груп, що перебувають поза рамками уряду. Так само як і НПУ, цілісний уряд не є однозначним, чітко визначеним терміном, і найкраще його розглядати як збірне поняття, що містить у собі відповіді на проблеми надмірної фрагментації у державному секторі та бажання збільшити координацію, інтеграцію та спроможності [11].

Тут варто зупинитися на аналізі двох підходів до теорії демократії. Згідно з Б. Пітерсом можна виділити модель демократії входу та виходу [12]. Встановлення відмінностей між цими типами демократії дасть змогу краще зрозуміти відмінності концепції НПУ і постНПУ від традиційних підходів до бюрократії. Як стверджує Б. Пітерс, демократія входу залежить насамперед від виборів, за результатами яких формуються виконавчі і законодавчі органи влади, які визначають напрямки діяльності публічного управління. В той же час демократія виходу акцентує увагу результатах діяльності органів державної влади, що передбачає встановлення прямого зв'язку між індивідуальними та колективними акторами та публічною адміністрацією. На його думку ми є свідками поступового переходу до демократії виходу через зниження рівня явки на виборах та встановлення прямих контактів між громадянами та державою в результаті використання нових комунікаційних технологій та здійснення адміністративних реформ, орієнтованих на децентралізацію, фрагментацію та задоволення потреб споживачів.

Схожий підхід був запропонований Ф. Шарпфом, який розрізняв легітимність входу і легітимність виходу [13]. Перша стосується легітимації політичного вибору, що має відображати волю народу. Друга має за мету легітимацію вибору з огляду на результати, діяльність та ефективність відповідних інститутів. За такого підходу реформи НПУ можна розглядати як перехід від демократії, що базується на легітимності процесу прийняття рішень, процедури репрезентативності та законності до врахування результативності реалізації прийнятих рішень.

Модель демократії, орієнтована на вхід, базується на моделі непрямой демократії, і має багато схожого з колективістською моделлю [14]. Вона виходить з того, що уряд є однорідним і монолітним цілим. Суверенний народ має спільні інтереси у колективній державі та делегує повноваження політикам та державним службовцям, які докладають усіх зусиль для створення умов щодо реалізації цих інтересів. Для неї характерний певний централізм, оскільки політичні лідери наділені вагомими повноваженнями та спрямовують державний апарат на досягнення колективних цілей.

Модель виходу відводить державній бюрократії другорядну роль. Її нейтральність, характерна для непрямой демократії, доповнюється набором інструментів для контактів з громадським суспільством, в тому числі з представниками індивідуальних чи організованих інтересів. Модель входу стосується не лише прямого впливу та контролю з боку бюрократії, а й відкритості, доступності інформації та легітимності державних органів. Вона більше фокусується на підзвітності управлінців, оцінці результатів їх діяльності, і є більш конкретною та фрагментованою. У цій моделі політики розглядаються як посередники, арбітри, які намагаються збалансувати інтереси різних соціальних груп і акторів. Центральними акторами є або державні службовці, що представляють спеціалізовані одиниці уряду чи зовнішні, поза урядові групи інтересів.

ПостНПУ реформи мають риси, характерні для моделі демократії входу. Згідно з нею вони прив'язувалися насамперед до виборів і, таким чином, акцентували увагу більше на централізації та координації, щоб справитися із викликами, з якими стикнулося сучасне суспільство. Однією з причин цього було те, що політики були переконані у тому, що вони не здатні справитися зі складними соціальними проблемами, що проявляються одночасно у кількох сферах. Іншою причиною для рецентралізації та реінтеграції було те, що НПУ стикнулася із проблемою неефективності як на мікро, так і на макрорівні. До того ж з огляду на зростання рівня небезпеки у сучасному світі (тероризм, пандемії, природні катастрофи – цунамі, землетруси тощо) загострилася потреба у посиленні легітимності, політичного контролю та управлінської координації [15].

Проте реформи у дусі постНПУ це не тільки повернення до традиційного публічного управління. Їх важливими складовими є залучення індивідуальних та організованих приватних акторів громадянського суспільства до процесу прийняття рішень, визнання їх права бути краще інформованими про державну політику, що характерно для моделі демократії виходу. Такі характеристики «об'єднаного уряду» Великобританії як використання державно-приватного партнерства та мереж, підтримка неприбуткових організацій та створення форумів споживачів, регулярні опитування користувачів – усе це вказує на рух у даному напрямі.

Бібліографічний список

1. Boston J. Public management: The New Zealand model / J. Boston, J. Martin, J. Pallot. – Auckland : Oxford University Press, 1996. – P. 7.
2. Christensen T. New public management / T. Christensen, P. Laegreid. – Aldershot, Ashgate, 2002. – P. 19.

3. Drechsler W. The rise and demise of the new public management / W. Drechsler // Post-autistic Economics Review. – 2005. – № 33. – P. 12.
4. Shaoul J. The cost of operating Britain's privatized railways / J. Shaoul // Public Money and Management. – 2006. – № 26. – P. 151-158.
5. Hodge G. Public-private partnerships: An international performance review / G. Hodge, C. Greve // Public Administration Review. – 2007. – Vol. 67. – P. 545 – 558.
6. Pollitt C. Joint-up government: a survey / C. Pollitt // Political Studies Review. – 2003. – Vol. 1. – P. 34-49. – P. 35.
7. Joined-up government. British Academy Occasional Paper 5 / V. Bogdanor ed. – Oxford : Oxford University Press, 2005.
8. Hood C. The ideal of joined-up government: a historical perspective / C. Hood // Joined-up government. British Academy Occasional Paper 5 / V. Bogdanor ed. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – P. 19-42.
9. Richards D. The tensions of political control and administrative autonomy: from NPM to a reconstituted Westminster model / D. Richards, M. Smith // Autonomy and regulation. Coping with agencies in the modern state / Christensen T., Lægreid P. ed. – Cheltenham : Edward Elgar, 2006. – P. 181-202.
10. Connecting Government: Whole of government responses to Australia's priority challenges, Commonwealth of Australia 2004. – P. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.apsc.gov.au/data/assets/pdf_file/0006/7575/connectinggovernment.pdf.
11. Ling T. Delivering joined-up government in the UK: dimensions, issues and problems / T. Ling // Public Administration. – 2002. – Vol. 80. – № 4. – P. 615-642.
12. Peters B. G. Bureaucracy and democracy. Paper presented at the SOG/IPSA Conference «New Public Management and the Quality of Government» / B. G. Peters. – Gothenburg, November 13-15, 2008.
13. Scharpf F. W. governing in Europe: Effective and democratic? / F. W. Scharpf. – Oxford : Oxford University Press, 1999.
14. Aberbach J. D. Translating theoretical ideas into modern state reforms. Economic-inspired reforms and competing models of governance / J. D. Aberbach, T. Christensen // Administration & Society. – 2003. – Vol. 35. – № 5. – P. 491-509.
15. Christensen T. The whole-of-government approach to public sector reform / T. Christensen, P. Lægreid // Public Administration Review. – 2007. – Vol. 67. – № 6. – P. 1059-1066.

Рассмотрены концепции «объединенного правительства» и «целостного правительства», взятые за основу в ходе осуществления современных административных реформ на Западе. Обосновано, что они являются не только ответом на неудачи Нового публичного управления (НПУ), но и отображением перехода от модели демократии входа к модели демократии выхода.

The conceptions of «joined-up government» and «whole-of-government», which are the base for modern administration reform in the West, are considered. Author states, that they are not only the answers on the failures of the New public management (NPM), but also demonstrate the transition from input to output democracy.

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2013

УДК 342.7

Пехник А. В., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ В ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті дається аналіз концепції соціальної відповідальності у її позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме, з позиції природних, невідчужуваних прав людини і громадянина, сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права та розвитку особистості.

Побудова демократичної високоцивілізованої держави, інтеграція її у світове співтовариство вимагають від громадян високої етичної, політичної, правової культури, підвищення їх моральної надійності в розв'язанні як професійних, так і різноманітних соціальних проблем. В сучасних умовах особливої актуальності набувають проблеми, які виникають у суспільному вихованні відповідальності у особистості. Глибокі соціальні перетворення вимагають і прискорення у виконанні завдань формування свідомої дисципліни та відповідальності особистості, які обумовлені потребами суспільного життя. Складні динамічні процеси державотворення, демократії, що відбуваються, вимагають гуманізації суспільства, надзвичайного підвищення ролі кожної особистості, її самостійності та відповідальності.

Тому, важливим є дослідження соціальної природи відповідальності у її позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме з позиції природних, невідчужуваних прав людини і громадянина, сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права та розвитку особистості.

Метою цієї статті є аналіз природи відповідальності особистості в громадянському суспільстві. Для її досягнення необхідно вирішити такі завдання:

– здійснити теоретичний аналіз поняття «відповідальність» як соціальної цінності, застосовуючи різноманітні наукові напрямки та підходи;

– визначити умови ефективності процесу формування відповідальної поведінки особистості;

– визначити роль свободи та наявності вибору у людини в формуванні соціально-відповідальної особистості та застосування засобів соціальної відповідальності;

Провідне значення серед головних цінностей людства мають ті, які проявляються у спрямованості особистості на позитивне ставлення до навколишнього світу. Одним із показників засвоєння цих цінностей є відповідальність як інтегральна якість особистості [11, с. 96]. Відповідальність – це творчо-розбудовна сила людини, суспільства. Необхідною передумовою її функціонування є усвідомлення і прийняття суб'єктом світу цінностей в поєднанні з мотивами та метою окремої особистості, зумовлених конкретними умовами. Однак, відповідальність, що повинна посідати пріоритетне місце в життєдіяльності суспільства, ще не набула беззаперечної переваги. Тому досить багато людей, байдужих до долі держави і країни в цілому.

На рівні буденної свідомості всі мають уявлення, що таке відповідальність. Однак в науці цього недостатньо. При спробі дати наукове визначення відповідальності з'ясовується, що це поняття досить багатозначне і полісемантичне, а сама проблема відповідальності дуже багатогранна.

Формування громадянського суспільства та його зв'язки з державою привертає увагу багатьох вчених. Громадянське суспільство контролює державу і підпорядковує її собі. Поширення безвідповідальності у вищих колах, низький рівень політичної культури, дисгармонія у відношенні «свобода-відповідальність» актуалізували проблему відповідальності. Громадянин не повинен сліпо схилитися перед державою. Свідомий громадянин має усвідомлювати власну відповідальність за майбутнє того суспільства, в якому він живе.

Загальноприйнятим є положення про те, що відповідальність – це відповідність поведінки особистості соціально-нормативним вимогам, її боргу та обов'язкам, підлеглисть поведінки особистості соціальному контролю. При цьому, розрізняють зовнішні та внутрішні форми контролю.

Філософський енциклопедичний словник визначає відповідальність як філолофсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення

пропонованих до них взаємних вимог [9, с. 451]. Відповідальність індивіда формується як результат тих зовнішніх вимог, які до нього пред'являє суспільство, колектив. Сприйнятті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідального поведіння, регулятором якого служить совість [7, с. 65].

Основи відповідальності як соціального явища було закладено вже у моральних нормах первіснообщинного устрою. Теоретичне обґрунтування категорія відповідальності отримала у середині XIX ст., зокрема, у праці Л. Феєрбаха «Про спиритуалізм і матеріалізм». Нове розуміння відповідальності виникає у зв'язку зі становленням і розвитком класичного полісного державного ладу, а разом з ним відповідних йому моральних норм та правил, з появою античної етики, котра сформувалася як філософське вчення про чесноти. Так, у вченні Геракліта про Логос як загальну і єдину основу світу поставлено основну етичну проблему – відношення того, як поведуть себе реальні люди, до того, як вони повинні себе поводити. Логос Геракліта – загальний закон, що відповідає дійсній природі людини. Якщо люди слідували б йому, то у світі встановилася б гармонія. Тобто, вчення Геракліта показує можливість вибору людиною варіанту поведінки, а, значить, передбачається відповідальність за його результати.

Саме у цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Так, Аристотель писав, що моральному індивіду властива потреба взяти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину він визначає не лише як розумну істоту, а й як істоту політичну. Індивіда Аристотель розглядає через його відносини з іншими людьми і, перш за все, з державою [4, с. 368].

Пізніше у грецькій філософії моральність індивіда відривається від його громадянського, політичного життя, що відповідним чином впливає на розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед своєю совістю.

Проблема відповідальності особистості представлена у роботах філософів С. Анісімова, Н. Головка, О. Дробницького, Р. Косолапова, В. Маркова, О. Ореховського та ін. і стосується співвідношення об'єктивної необхідності та реальної свободи. В сучасних філософських дослідженнях свобода розглядається як оптимальна форма зв'язку людини з іншими людьми. Першоелементом свободи є вибір, який передбачає самообмеження, відмову від певних можливостей з метою виділення такої, яка є головною у відповідній ситуації. Моральна відповідальність характеризується як сукупність об'єктивних вимог, поставлених суспільством до окремих своїх членів, колективом у вигляді моральних принципів, норм, що виражають суспільну необхідність.

Ще один напрям розгляду відповідальності у філософському контексті полягає у поєднанні її із поняттям обов'язку. На думку О. Дробницького, межі обов'язку, здатність людини до виконання обов'язку і умови її правоти або провини складають її відповідальність [4, с. 31]. В. Франкл вважає, що різниця між обов'язком і відповідальністю відповідає відмінності між авторитарною та гуманістичною совістю. Сутність першої полягає в готовності людини виконувати переважно вказівки та підкорятися, що за своєю сутністю є покірністю як людською якістю. Особливість другої проявляється у здатності прислухатись до голосу власної людяності, незалежно від чиїх би то не було розпоряджень [10, с. 85].

Психологічний аспект розгляду проблеми відповідальності особистості стосується структури, механізмів і процесу формування відповідальності як якості особистості. Досліджуючи проблеми відповідальності, психологи І. Бех, Т. Гаєва, С. Єлканов, А. Лопуховська, Т. Морозкіна, А. Раєгіаєв, М. Савчин вважають, що вона є характеристикою ставлення особистості до людей і визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх вчинків, у неї розвивається висока сензитивність до моральних ситуацій.

Сучасне трактування проблеми формування особистості розроблено І. Бехом, який розглядає відповідальність як якість, що концентрує усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною своєї єдиної причетності до соціального і природного буття, своєрідний підсумок самоусвідомлення. Відповідальність, на його думку, є особливим мотивом людських вчинків, який відрізняється від всіх інших лише йому властивою рисою ідеальності, що сприяє моральному розвитку особистості і не перетворює відповідальність у засіб досягнення корисних цілей [2, с. 12].

Концепція розвитку відповідальної поведінки особистості визначає відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-психологічні та психофізичні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного.

Категорія «відповідальності» в науковому обігу серед соціологів та правників пов'язується з А. Беном, Д. Мілем, І. Кантом. Стосовно означеної проблеми актуальними є праці Ж. Піаже, М. Хайдеггера, В. Франкла та вітчизняних вчених різних напрямків К. Абульханової-Славської, Н. Зубалій, А. Макаренка, Л. Рувинського, С. Русової, В. Сухомлинського та ін.

У вітчизняній науці одним із перших відповідальність як соціальну якість особистості розкрив А. Макаренко, за яким включення вихованців

в систему відповідальних залежностей є визначальною умовою формування відповідальності особистості. У системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формулювати зобов'язання, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль.

Загалом же, термін «відповідальність» вживається в різних змістах, найбільш часто як борг, обов'язок чи покарання. В першому випадку мова йде про активний аспект відповідальності. Саме тут відповідальність виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в розвитку суспільного прогресу, своєї особистої участі в справах держави. Відповідальність в цьому змісті є своєрідним моральним, політичним регулятором поведінки людей в сучасному на майбутньому. Інтерес до цього аспекту відповідальності особливо зріс коли виявилось, що юридично можна виправдати жорстокий і нелюдський злочин. В другому – суть відповідальності розглядається в ретроспективному аспекті, як відповідальність за минуле. Відповідальність в цьому є з однієї сторони, несення особою не сприятливих наслідків своєї поведінки, а з другої – завдання особі позбавлень, адекватна негативна реакція суспільства на її поступок. Деякі вчені вважають, що про юридичну відповідальність можна говорити лише в плані покарання (в широкому змісті цього слова) [8, с. 413].

В сучасній науці виділяються такі рівні сформованості відповідальної поведінки:

- ініціативна відповідальність – поведінка особистості характеризується тим, що вона не тільки розуміє значення відповідального виконання доручених справ, а й відчуває задоволення від поведінки такого типу. Проявляє ініціативу, пропонує шляхи вирішення завдань, наполеглива, досягає успішного результату. В спілкуванні орієнтується на інших, вміє відчути необхідність допомоги, проявляє співчуття, турботу, творчо підходить до справ, знає і використовує моральні норми;

- виконавська відповідальність – особа характеризується наполегливістю, старанністю, добросовісністю, орієнтується на моральні норми і дотримується їх. Як правило – діє за вказівкою та не проявляє власної відповідальної ініціативи;

- конформна відповідальність – характеризується тим, що особа знає моральні норми і дотримується їх, але тільки в присутності інших. Поза контролем відповідальна поведінка не спостерігається. Особа вміє пристосовуватись до вимог інших, орієнтується на моральні норми, оцінюючи можливість використання їх в корисних цілях;

– безвідповідальність – особа прагне за першої нагоди уникнути необхідної поведінки, залишає доручену справу. Власні інтереси ставитиме вище всього. Моральні норми не є для цієї особи цінністю.

Напрями розвитку відповідальності в сучасний період можна представити як декілька векторів, один з яких іде від об'єктивної до суб'єктивної відповідальності, а інший – від зовнішньої до внутрішньої, свідомої. З ними пов'язаний ще один вектор відповідальності – не тільки за поведінку, але й за помисли. В. Енгельгардт вказує, що відповідальність за своєю спрямованістю може мати позитивну і негативну спрямованість. Зовнішня спрямованість, яка орієнтована на суспільство, в разі позитивної спрямованості означає причетність, участь, змагання. У разі ж негативної спрямованості – постає у формі дискримінації, насилля. Поряд із зовнішньою існує внутрішня відповідальність, тобто, орієнтована на себе. Позитивна внутрішня відповідальність означає самовираження: готовність самостійно діяти, здійснювати вільний вибір і приймати свідомі рішення, які спрямовані на активне перетворення навколишнього середовища і розвиток моральних якостей особистості, відповідати за їх наслідки не тільки перед суспільством, а, насамперед, перед своєю совістю. Негативна внутрішня відповідальність проявляється в формі саморуїнування і деструкції [6, с. 140].

Якщо людина не приймає відповідальності, то виникає почуття само відчуження, з якого людина рятується втечею в соціальну ідентифікацію при неприйнятті відповідальності. Якщо вона успішна, то виникає самоідентифікація. Якщо ж соціальна ідентифікація неуспішна, вона породжує соціальне відчуження, з якого є два виходи: знов текти або змінити свій соціальний статус або свої особистісні цінності. Якщо ж людина з самого початку приймає відповідальність, то через тотожність самотрансценденції і творчу соціальну ідентифікацію вона приходиться до справжньої єдності із самим собою і з іншими.

Розуміння відповідальності частіше за все пов'язано з її поведінковими проявами. Вважається, що ступінь особистісної відповідальності тим вищий, чим більше виражена дія та її результат.

Таким чином, за напрямками можна виділити такі вектори відповідальності:

1) від колективної до індивідуальної: з розвитком суспільства за вчинок відповідає не група, до якої належить людина, яка зробила вчинок, а вона сама;

2) від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої особистісної відповідальності, тобто перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю поведінки;

3) від ретроспективного плану до перспективного – відповідальність не тільки за минуле, але і за майбутнє; особистість не тільки передбачає результати своїх дій, але і прагне активно їх досягати;

4) відповідальність і «термін давності» – можливість впливу колишніх відносин між людьми на їх теперішні взаємовідносини, коли вони вже інші;

5) розвиток індивідуальної відповідальності за все більшу кількість людей – «від відповідальності за себе до відповідальності за всіх».

Прийняти відповідальність можна за відносини в групі; за діяльність групи (її ціль, результати, процес). Відповідальність за групові відносини підрозділяється на:

1) відповідальність за групові норми (як результат минулих взаємодій);

2) за прагнення до змін норм, традицій, відносин (майбутнє);

3) за реальний стан групи (теперішнє).

Особистість може нести відповідальність за себе, за окремих членів групи, за референтну групу і за групу в цілому.

В. Дружинін додає ще один параметр відповідальності: перед ким несе відповідальність особистість – перед собою, перед окремими іншими, перед групою в цілому, перед суспільством загалом. Тобто, у контексті відповідальності, член сім'ї може нести відповідальність за інших окремих членів сім'ї (жінку або чоловіка, або дітей) і за сім'ю в цілому. Роль лідера, голови сім'ї припускає саме відповідальність за сім'ю в цілому: її теперішнє, минуле, майбутнє; діяльність і поведінку членів сім'ї, перед собою і сім'єю, перед найближчим оточенням та тією частиною світу, людей, суспільства, до якої належить сім'я. Це – завжди відповідальність за інших, і не просто окремих близьких людей, а за соціальну групу як ціле [5, с. 265].

Відповідальність розглядається, як необхідність виконання об'єктивних вимог суспільства до особистості та особистості до суспільства. Вимоги суспільства, прийняті індивідом, стають мотивуючою основою соціально значимої поведінки.

Щодо суті і змісту громадянського суспільства, то весь час тривають дискусії і продовжуються до сьогоднішнього дня. Відомі в історії філософи і соціологи так чи інакше торкалися цієї проблеми. Та й справді, питання про співвідношення громадянського суспільства і держави є досить складним.

Ще Монтеस्क'є писав про громадянське суспільство як суспільство ворожих один одному людей, і що в зв'язку з цим воно перетворюється в державу – орган насилля для запобігання ворожості між громадянами. Однак Монтеस्क'є не ототожнює, як Гоббс, громадянське суспільство і державу, він чітко розрізняє громадянські і політичні

закони. У Руссо громадянське суспільство трансформує в державу за допомогою суспільного договору і неодмінно у формі республіки, де уряд може бути скинутий в будь-який час за вимогою громадянського суспільства. Для Канта громадянське суспільство – це, насамперед, правове суспільство, і лише в ньому можливий найбільший розвиток природних задатків.

Великого значення аналізу громадянського суспільства надавав Гегель. Він докладно розглянув атрибутивні характеристики громадянського суспільства. Його виникнення Гегель пов'язує з сім'єю. «Громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави; адже в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоб перебувати, повинно мати перед собою як дещо самостійне. Гегель виділяє три елементи громадянського суспільства: система потреб; захист власності через правосуддя; поліція та корпорації. Громадянське суспільство Гегель пов'язував із системною егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення. Потреби задовольняються, насамперед, через трудову діяльність. Гегель надає виняткового значення трудовій діяльності у громадянському суспільстві. Він пише: «Варвар ледачий і відрізняється від освіченої людини тим, що він вдається до тупого байдикування, бо практична освіта і полягає в звичці і потребі в заняттях». Для здійснення правосуддя необхідно мати відповідні юридичні закони. Але, Гегель розглядав право як закон, котрий мають знати громадяни. Взагалі, Гегель надає великого значення правосвідомості. Варвари, пише він, не усвідомлюють, що ними керують звичаї, традиції, почуття. Але в громадянському суспільстві керують закони, де право лежить в основі, а все випадкове, пов'язане з почуттями, відстороняється і, таким чином, право лише тепер набуває своєї визначеності [3, с. 45].

Говорити про досконале громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного члена суспільства, що володіє повним комплексом прав і свобод і, водночас, є відповідальним перед ним за свої вчинки.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає у сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Вибір правового варіанта забезпечує йому низку переваг: інші суб'єкти зобов'язані сприяти його діям або не втручатися у них; у випадку невиконання ними своїх обов'язків держава в правовій формі примусу забезпечує відновлення порушеного права і виконання зобов'язаним суб'єктом відповідних обов'язків. Відтак, правомірна поведінка як юридичний факт тягне за собою не просто виникнення

правовідносин, а певну дію засобів правового регулювання, спрямовану на гарантування, захист і охорону правової форми реалізації інтересів суб'єкта і суспільства. Ця дія права і держави є лише одним із засобів їх реакції на правомірну поведінку. До інших слід віднести пряме заохочення з боку держави правомірних вчинків. Це стосується як використання суб'єктивних прав, так і виконання обов'язків.

Таким чином, у різних наукових галузях різними мислителями відповідальність розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування або як дотримання категоричного імператива, як спосіб реалізації життєвої позиції або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності. Як би не тлумачилася проблема відповідальності різними авторами й у різні часи, відповідальність потрібно розглядати як одну із форм контролю активності особистості або групи в оточуючій її соціальній дійсності з критерієм виконання-референції тих чи інших нормативів-принципів, що здійснюється за допомогою диференціальних форм. Виходячи з цього, найбільш імовірно віднести відповідальність до явища, що поєднує об'єктивні і суб'єктивні сторони. При цьому існують екстероматриці контролю, які забезпечують покладені на суб'єкта обов'язки, відповідальність за результати тієї чи іншої діяльності, або ж інтроформи контролю за його діяльністю, наприклад, почуття відповідальності, обов'язку, совісті і т. д. Відповідальність суб'єкта перед соціумом, іншими індивідами характеризується усвідомленим дотриманням ним самим етичних принципів, моральних поглядів, що виражають соціальні мультигинеобхідності. Форми відповідальності соціально-правового суб'єкта, як риса його характеру в кореляті зі стабільно-вольовими механізмами формуються в процесі інтердіяльності індивідів, у результаті трансінтеоріоізації соціоорієнтацій, соціонорм, соціоправил, соціоцінностей.

Бібліографічний список

1. Аристотель. Сочинения в 4-х т. / пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 368.
2. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4. – С. 8.
3. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / пер. с нем. – М., 1990. – С. 45-46.
4. Дробницький О. Г. Понятие нравственности / О. Г. Дробницький. – М. : Наука, 1977. – С. 31.
5. Дружинин В. Экспериментальная психология / В. Дружинин. – СПб. : Питер, 1999. – С. 265.
6. Кортуа Б. В. Ответственность человека как регулятор социально-моральных отношений в обществе / Б. В. Кортуа // Человек: соотношение национального и общечеловеческого : сб. матер. междунар. симпози. / под ред. В. В. Парцвания. – Спб., 2004. – Вып. 2. – С. 140.

7. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі / Г. Ложкін, О. Лазарко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 65.
8. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : Московский университет, 1987. – С. 413.
9. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 451.
10. Франкл В. Психология на практике / В. Франкл. – СПб., 1999. – С. 85.
11. Шишкин А. Ф. XX век и моральные ценности человечества / Шишкин А. Ф., Шварцман К. А. – М. : Мысль, 1968. – С. 96.

В статтє даєтьє аналїз концепції соціальної відповідальності в її позитивном і негативном аспектах на новій методологічній основі, а іменно с позиції естєственних, неотчуждаємых прав человека и гражданина, современных подходов к анализу возникновения, развития и функционирования государства и права и развития личности.

The article analyzes the concept of social responsibility in its positive and negative aspects from the new methodological basis, namely, from the standpoint of natural and inalienable rights of man and citizen, modern approaches to the emergence, development and functioning of the state and law and personal development.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2013

УДК 323.17

Демчук Д. В., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

КОНЦЕПЦІЯ «СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ» ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО РИЗИКУ

В даній статті аналізується концепція «суспільства ризику» з позиції можливості її застосування щодо аналізу політичного ризику. Зокрема, даєтьє аналїз даної концепції, розглядаютьє погляди Е. Гідденса та У. Бека на данє питання та визначаютьє ключові аспекти даного суспільства.

В сучасному суспільстві неможливо дистанціюватися від ризиків, оскільки саме суспільство є генератором ризиків. Специфіка сучасного ризику полягає в тому, що «небезпечна реальність прихована від сприйняття», оскільки на рівні буденної свідомості небезпека може не сприйматися [4, с. 101]. Тому, розглядаючи ризикогенні політичні процеси неможливо не враховувати положення теорії «суспільства

ризик» та «цивілізації ризику». Як відомо, поняття «суспільство ризику» вперше використано та обґрунтовано Ульріхом Беком в його фундаментальній праці «Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну». Аналізуючи природу сучасності, він висуває ідею настання її нової стадії – рефлексивної стадії або індустріального суспільства ризику, яке характеризується поняттям «рефлексивна модернізація». Її головна відмінність від попередніх епох в тому, що суспільство виробляє не тільки блага, але й ризики, поширення яких має неконтрольований, глобальний, надсоціальний та нектласовий характер [2, с. 67].

Класичне індустріальне суспільство розпадається, виробництво ризиків стає частиною механізму суспільного відтворення. Виробництво ризиків, які є неминучими наслідками модернізації попередньої епохи та індивідуалізації, тягне за собою трансформацію «традиційних» інститутів класичного індустріального суспільства. Сама рефлексія при цьому розуміється як особлива якість соціальної дії, яка відбиває здатність соціальних суб'єктів усвідомлювати і підтримувати на високому рівні постійне теоретичне осмислення підстав своєї діяльності. Ця модернізація викликає критику результатів її попередньої стадії. Ця стадія вже в меншій мірі сприймається суспільною свідомістю як джерело благ і все більше звинувачується в заподіянні різних небезпек – зростання злочинності, екологічні проблеми, безробіття, розпад сімейних структур і групових відносин; зростання безвідповідальності в суспільстві та державі.

Витрати прогресу і процеси глобалізації, при яких будь-яке локальне явище здатне відбиватися досить далеко від місця події, виносять на перший план питання про принципове виживання людини як біологічного виду в умовах наростаючої хвилі техногенних, природогенних і соціогенних ризиків. Таким чином, якісні зміни в суспільстві трансформують основи буття і свідомості, руйнуючи традиційні типи соціального порядку. Цей процес закріплюється у трансформації політичної системи. Розпад колишніх ідентичностей в умовах сучасності тягне за собою дві суперечливі, але взаємопов'язані тенденції: з одного боку, індивідуалізацію відповідальності за ризик, а з іншого – пробудження нових позаінституціональних солідарностей, що прагнуть до протидії тим чи іншим ризикам.

Індивідуалізація відповідальності за ризик означає, що проблема виживання в умовах нових ризиків і розплата за його наслідки набувають на даному етапі яскраво виражений індивідуально-особистісний характер, що виключає прояв усякої колективності. Під впливом ідеологій індивідуалізму держава відмовляється брати на себе відповідальність за контроль і регулювання ризиків. В умовах глобалізації

руйнуються соціальні зв'язки, які в традиційних і індустріальних суспільствах виконували функції формування соціального порядку: надавали індивіду стабільність, почуття надійності буття, впевненості в майбутньому і захищеності, разом з тим сковуючи його ініціативу, обмежуючи свободу, підпорядковуючи особистість групі. Так, Е. Гідденс вважає, що руйнування цих зв'язків звільняє індивіда від традиційних обмежень, позбавляє його надійності та впевненості, підвищує почуття тривожності й страху перед необхідністю обирати. В індивіда не залишається можливостей покласти на традиції або перекласти на когось тягар ризику [3, с. 56]. Тому глобалізація породжує суспільство ризику як стан загальної занепокоєності, невпевненості та страху. В результаті, індивіди змушені приймати всю відповідальність за подолання ризику на себе, спиратися на власні сили в його подоланні, не чекаючи допомоги держави або референтних груп, які під впливом ЗМІ та інститутів освіти і культури втрачають суб'єктивну цінність в очах індивідів.

Зростання процесів індивідуалізації викликає до життя новий так званий «аскріптивний» різновид соціального буття. В його рамках не визнається станова нерівність. На відміну від станової і класової ситуацій вона складається не під знаком бідності, а під знаком індивідуального і колективного страху. Тому, в перехідний період від класового суспільства до суспільства ризику змінюється і якість спільності (ідентичності), змінюється основна соціальна ситуація, в якій в тому і іншому суспільстві знаходяться люди і яка рухає їх вчинками, поб'єднує або роз'єднує їх. Місце спільності потреби займає спільність страху. Тип суспільства визначає, в цьому сенсі, епоху, в якій виникає і стає політичною силою спільність страху. Боротьба за управління страхами суспільства реорганізує склад ключових агентів модернізації. Частина з них відходить, а інша, змінившись, зберігає або посилює свої позиції. Ризики провокують формування чи відродження нових солідарностей, в основі яких лежить протидія тим чи іншим ризикам, досягнення певного рівня безпеки. Е. Гідденс пише, що епохи, подібні до нашої, неминуче породжують релігійне відродження і різні філософії «нового століття», спрямовані проти наукового погляду на світ [2, с. 12].

На думку Бека, в цих умовах знову виникає коаліція між нестабільністю і радикалізмом. У періоди розвитку подібних рухів посилюються тенденції, пов'язані з уявленнями про «соціалізм», обмеження приватної власності і розмивання особистості в колективі [2].

Можна сказати, якщо в класовому суспільстві розвиток спрямовано до ідеалу рівності (у різних трактуваннях від рівності шансів

до варіантів соціалістичних моделей суспільного устрою), то в суспільстві ризику альтернативним полюсом соціального розвитку виступає поняття захищеності, безпеки. На перше місце ставиться прагнення не до багатства, а до безпеки. Безпека починає відігравати роль нормативного та рушійного принципу суспільства ризику. Місце ціннісної системи суспільства «нерівності» займає, таким чином, ціннісна система «небезпечного» суспільства. Таким чином, рефлексія передбачає визначення заходів безпеки, надійності та оцінку можливостей управління ризиками.

У цьому зв'язку, центральну роль у суспільстві ризику починають відігравати доступ до засобів масової інформації, системи освіти і культури, до інструментів формування символічної складової суспільства. Це пов'язано з тим, що в рамках даних ресурсів визначаються реальні можливості маніпулювання свідомістю соціальних груп та індивідів, а, отже, і управління їх страхами. Тим самим, ідеологія індивідуалізму негативно позначається на довірі всіх рівнів – міжособистісному, соціальному, соцієтальному. Підірвану довіру індивідів і груп один до одного і до системи в цілому поглиблює індивідуалізацію і ще більше перешкоджає інтеграції зусиль з управління ризиками і відповідно приховуванню або ігноруванню важливої інформації, яка могла б запобігти негативним наслідкам або, навпаки, відкрити радикально нові позитивні можливості розвитку суспільства.

У цьому зв'язку, суспільство ризику тісно переплетене з розвитком знань і науки. Зростання знань та їх застосування в сучасному суспільстві призводить до зростання ризиків. Чим глибшим, плюралістичним, багатограннішим є знання людини про природу і про суспільство, чим складнішими є технології, в тому числі інформаційні та управлінські, тим більше виробництво ризиків.

На відміну від небезпек минулого сучасні ризики неочевидні і невідчутні. Для людей вони існують лише в знанні про навколишній світ. Відповідно, суспільство ризику ґрунтується на знанні про ризики, а не на їх відчутній присутності. Звідси, великого значення набувають інформація, комунікації, культура і політичні рішення, в яких відображаються і фіксуються інтерпретації соціально та політично значущих ризиків.

Свідомість ризику значною мірою визначається наукою і орієнтується на неї. У зв'язку з нестачею знання та інформації про ризики або небажання агентів модернізації враховувати їх у практику у суспільстві ризику можлива і необхідна локалізація ризику в межах окремих соціальних шарів або груп не відбувається. Фактично високодиференційований поділ праці відповідає загальній співучасті у злочині, а співучасть – загальній безвідповідальності.

У цьому плані проявляє себе інша важлива риса суспільства ризику: коли усвідомлене ігнорування ризику ключовими агентами модернізації виступає новим запобігом збагачення, інструментом соціального впливу і політичного управління. Ризики відтепер не тільки не підлягають контролю, продукуються і поширюються основними соціальними інститутами, що включають в себе промисловість, наукові, урядові та медійні структури. У результаті обширної участі всіх значущих соціальних інститутів у процесі відтворення такого продукту ризик стає інтегральною характеристикою сучасного суспільства і викликає свою рефлексію. Функцію агентів рефлексії модернізації та відтворення ризиків відводиться науці, інтелігенції, суспільним групам тиску. Діючи спільно, вони здатні підвищити рівень довіри в суспільстві і вплинути на ефективність державного управління, розподілу суспільних благ і ризиків. В такій ситуації істотно зростає роль науки, оскільки на передній план все більше і більше висуюються небезпеки, які люди часто не бачать і не відчують, або не можуть і не хочуть бачити і відчувати. Ці небезпеки можуть проявити себе не за життя самих цих людей, а на їхніх нащадках і для свого виявлення та інтерпретації вимагають залучення науки – теорій, експериментів, вимірювальних інструментів. Якщо експерти є джерелом знань, то завдання урядів полягає у формуванні в суспільній свідомості установок на участь у процесі мінімізації ризиків.

Якщо агенти модернізації погоджуються на визнання і легітимізацію ризиків, то концентрація ризику в політичній сфері набуває іншу форму. Вона робиться більш зримою і, отже, більш контрольованою селективної практикою для влади. З тимчасового горизонту ризик зміщується в бік проблем предметної адекватності дій влади і соціального консенсусу. Те, що колись завжди поставало як загроза «надмірної влади», в новий час розпізнається також і як небезпека «недостатньої влади». Як наслідок, в політиці виникає ризик нового роду: ризик втрати функціональності, неефективності і розпаду влади.

Ідеї суспільства ризику тісно пов'язані з рефлексією процесів глобалізації. Для Бека глобалізація є передумовою «кінця» і обумовлює єдність світу, в якому немає «укриттів» від загроз і ризиків. Ризик – це динамічна мобілізуюча сила в суспільстві, що прагне до змін.

Таким чином, концепція ризику передбачає наявність суспільства, активно намагається порвати з власним минулим, – а це головна характеристика індустріальної цивілізації нового і новітнього часу. В тій чи іншій мірі концептуальні розробки суспільства ризику сполучаються з низкою інших усталених концепцій сучасності – «інформаційне суспільство», «суспільство знань», «суспільство споживання»,

«постіндустріальне суспільство», «посткапіталістичне суспільство», «постмодернізм».

Модернізація індустріальної системи розмиває межі природи і суспільства і в умовах високорозвиненої демократії веде до характерного розмивання межі науки і політики. Монополії пізнання, вимірювання і влади вичленяються, зміщуються з передбачених місць і в деякому сенсі стають більш доступними та прозорими. Це призводить до посилення конкурентної боротьби між і усередині різних експертних та соціальних груп, що претендують на те, щоб бути тлумачами глобальні рішення, спрямованні на подолання і передбачення ризиків. При інституційній стабільності та постійних компетенціях влада зміщується зі сфери політики в сферу субполітики.

Важливим, але суперечливим досягненням «концепції суспільства ризику» У. Бека є також питання про соціально-класову природу ризиків, які, на його думку, хоча і концентруються в слабких, соціально незахищених шарах, але поширюються незалежно від влади і благополуччя. З одного боку, У. Бек пише, що історія розподілу ризиків показує: ризики, як і багатства, розподіляються за класовою схемою, тільки у зворотному порядку: багатства зосереджуються у верхніх шарах, ризики в нижніх, – і додає, – ризики не скасовують, а посилюють класове суспільство. Незахищені верствам населення додається почуття невпевненості і більш висока ймовірність входження в групи ризику. Навпаки, ті, хто має високі доходи, владу та освіту, можуть купити собі і безпеку і свободу від ризику.

З іншого боку, У. Бек апелює до того, що способи, зразки та комунікативні засоби розподілу ризиків кардинально відрізняються від способів, зразків і засобів розподілу багатства. Зокрема, у процесі поширення модернізаційних ризиків соціальні відмінності і кордони стають відносними. На підставі цього Бек вважає, що суспільства ризику не є класовими суспільствами. Небезпечні ситуації, які виникають в них не можуть сприйматися як ситуації класові, їх протиріччя – не класові суперечності.

Таким чином, значна роль у концепції суспільства ризику відводиться політичним чинникам, впливу державної політики на ключові компоненти суспільства ризику в процесі рефлексивної модернізації. Політичний фактор є центральним для вимірювання даних загроз. У глобальному суспільстві ризику, детермінованому екологічними кризами, глобальними фінансовими кризами і терористичними погрозами з боку транснаціональних мереж терору, політичний фактор виступає як єдиний фактор, який здатний до консолідованої дії. Це джерело, яке може нести й руйнування, й створення.

Бібліографічний список

1. Бек У. Жизнь в обществе глобального риска – как с этим справиться: космополитический поворот / У. Бек // Германия сегодня и завтра. – 2012. – № 10. – С. 1-13.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 384 с.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Тезис. – 1994. – № 5. – С. 116-134.
4. Горбняк О. Політичний ризик та його фактори / О. Горбняк // Політологічні студії : зб. наук. пр. – 2010. – С. 101-106.

В даній статті аналізується концепція «общества риска» с точки зрения возможности ее применения к анализу политического риска. В частности, дается анализ данной концепции, рассматриваются позиции Е. Гидденса та У. Бека по этому вопросу и определяются ключевые аспекты данного общества.

This paper analyzes the concept of «risk society» in terms of its applicability to the analysis of political risk. In particular, an analysis of this concept is conducted, ideas of U. Beck and E. Giddens on this issue are considered and the key aspects of the society are identified.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2013

УДК 316.61:172.16

Третьякова Т. М., НУ «ОЮА»

ГОЛОВНІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ГУМАНІЗМУ Л. ФЕЙЄРБАХА

В даній статті аналізуються головні аспекти філософії гуманізму Людвіга Фейєрбаха. Розглядаються специфічні ознаки розуміння гуманізму Фейєрбаха та Гегеля. Визначаються можливості застосування концепції гуманізму Фейєрбаха для характеристики сучасного гуманізму.

Розвиток людської спільності певною мірою залежить від пануючого в ній світоглядного спрямування. Існує геоцентричне, соціоцентричне, природоцентричне, антропоцентричне світорозуміння. Абсолютна більшість цих поглядів в тій чи іншій мірі були ведучою стороною світогляду різних епох та якимось реалізувались в бутті. Найгірша доля спіткала антропоцентризм. В історії суспільства було багато

вболівальників за втратою людяності, але мало що робилося для її відродження. Останні роки дещо змінили ситуацію. В пошуках нових шляхів розвитку людство все частіше звертається до реального гуманізму. Саме ідеї гуманізму є орієнтиром, який допомагає знайти шлях в тих складних ситуаціях, в які потрапляють народи різних країн в ХХ столітті. Осмислення проблеми гуманізму прямо пов'язане з необхідністю з'ясування людської самототожності, її трансцендентальних засад. Зрештою, проблема гуманізму це проблема історичної долі людства: чи зможе воно знайти загальнолюдські «родовидові» цінності, волю і творчий потенціал для продовження історії [4, с. 49]. Все це забезпечує вимогу актуальності до проблеми, що досліджується.

Гуманізм – це світогляд, у центрі якого ідея людини як вища цінність і пріоритетна стосовно себе реальність у ряді всіх інших матеріальних і духовних цінностей. Гуманісти стверджують рівноправність людини як матеріально-духовної істоти стосовно іншої людини, природи, суспільства. Гуманізм виражає гідність особистості, її зовні відносну, але внутрішньо прогресуючу самостійність, самодостатність і рівноправність перед іншими реальностями.

Гуманізм у вузькому розумінні – це світогляд, що визнає гідність кожної людини вищою цінністю всього людства. Це визначення припускає усвідомлене уявлення про гуманізм, яке доступне тому, хто схильний відчувати і мислити відповідним чином. Гуманізм у широкому контексті – це феномен культури, що стимулює загальний прогрес світової цивілізації. Синтез двох уявлень спричиняє розуміння гуманізму як відкритої системи, що динамічно розвивається: поглядів, уявлень, моральних принципів, що заперечують всі види нерівності між індивідом та суспільством; практичних дій, що реалізують цей принцип в економічній, політичній і юридичній сферах буття. При цьому одне положення в цій системі залишається незмінним – визнання людської гідності вищою цінністю світу. У широкому розумінні під гуманізмом дослідники розуміють прагнення до людяності [1, с. 16].

Л. Фейєрбах був першим філософом, який піддав критиці філософську систему об'єктивного ідеалізму Гегеля. У Фейєрбаха був гегельянський період філософського розвитку, але в лоні гегелівського «абсолютного ідеалізму» визрів і його антитезис – антропологічний матеріалізм. Згідно з Фейєрбахом, єдиними об'єктивними реальними речами є природа і людина. Він закликає перейти від роздумів про потойбічні суті, як це роблять ідеалісти, до вивчення природи і людини. Основою філософії, її початковим пунктом має бути людина, а не абсолютна ідея. Тому, Фейєрбах сам назвав свою філософію «антропологією». Фейєрбах робить спробу, виходячи з антропологічного матеріалізму, розглянути різні форми суспільної свідомості і передусім

релігію. Не Бог створив людину, а людина Бога. Божественна суть, стверджує Фейєрбах, це не що інше, як людська суть, звільнена від індивідуальних меж, об'єктивувалася, а потім – що обожноє, шановна в якості потойбічної суті, тобто Бога. Фейєрбах виступав не лише проти ідеалізму, але і проти вульгарного матеріалізму Фохта, Молешотта, які зводили психічні явища до матеріальних фізико-хімічних і фізіологічних процесів. Він постійно підкреслював, що істина не є ні матеріалізм (маючи на увазі вульгарний матеріалізм), ні ідеалізм, а тільки антропологія.

Причини виникнення релігії : інтелектуальна: потребуючи пояснення природних і соціальних явищ і не маючи достатнього рівня знань для наукового обґрунтування спостережуваного, людина створює те, що здається йому правдоподібним фантастичне тлумачення шляхом аналогії із зрозумілими йому фактами; психологічна: усвідомлюючи навколишній світ як щось незрозуміле і вороже, древня людина шукала підтримку могутніх сил, здатних впоратися з нерозв'язними проблемами і захистити його від уявних і реальних небезпек. моральна: будь-який соціальний колектив потребує правил взаємодії між його членами, причому чим складніше його організація, тим небезпечніше спиратися тільки на силу. Релігія – сила, здатна контролювати спілкування між людьми, оскільки заявляє про себе, як про вищу силу, здатну постійно і жорстко контролювати кожного і невідворотно карати за відступ від загальноприйнятих норм. соціально-політична: державність, що розвивається, виникнення страт, що відчужених від суспільства, стоять над ним, наростаюча економічна і соціальна диференціація привели до того, що владі знадобилася ідеологічна підтримка для збереження стабільності політичних структур і демпфування спроб низів суспільства змінити соціально-політичний статус-кво. Релігійні системи, як правило, підтримували державу, правда, поки держава лояльно відносилася до провідної релігійної структури.

На думку Фейєрбаха, «філософія Гегеля – це раціональна містика», «спекулятивна філософія», яка є безпідставною. Абсолютний дух Гегеля є звичайною людською свідомістю, яка відірвана від людини і перетворена в абсолют. Така філософія не зможе досягти істинних результатів, доки вона перебуває в межах «чистої думки». Думка – це кінець, а не початок речей.

Основні філософські твори Л. Фейєрбаха: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Про начала філософії» (1841), «Сутність християнства» (1841), «Попередні тези до реформи філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843) та багато інших.

Сутність основних положень філософії Фейєрбаха можна звести до таких: природа, буття, матерія – основа, реальність, котра з необхідністю

породжує мислячий дух, розум. Природа, матерія, існує незалежно від мислення, свідомості і будь-якої філософії. Свідомість є продуктом матерії, а не навпаки; природа – основа, на якій діє людина як частина природи; природа – джерело всіх наших знань. Якби не було природи, то наше пізнання не мало б ні спонукань, ні матеріалу, ні змісту. Початок пізнання – відчуття. «Мое відчуття суб'єктивне, але його основа або причина об'єктивна». Пізнання цим не закінчується. «Відчуттями читаємо ми книгу природи, але розуміємо її не відчуттями, а розумом». Людське пізнання – безмежне. «Те, чого ми ще не пізнали, пізнають наші нащадки»; не «абсолютний дух» повинен бути предметом філософії, а «людина, включаючи і природу». Це – «єдиний, універсальний і вищий предмет філософії»; релігія є схибою людини. Вона не має власного змісту. «Божественна сутність є не чим іншим, як людською сутністю, яка об'єктивується і розглядається як окрема сутність». «Людина об'єктивує свою сутність, і в цьому полягає таємниця релігії». «Бог є відособлена, виділена, суб'єктивна, своєрідна сутність людини». «Бог-це відокремлене від людини його Я». «Людина втілює в релігії власну потаємну сутність»; релігію необхідно подолати. В результаті подолання релігії необхідно: на місці віри поставити – невіру; на місце релігії – освіту; на місце Біблії – розум; на місце неба – Землю, на місце Христа – людину. Однак, Фейербах не ставить питання про подолання релігії як форми суспільної свідомості. Він намагався надати філософії характер релігії, тобто створити нову релігію, але без бога [3].

Фейербах у своєму вченні перебільшував роль форм суспільної свідомості у розвитку суспільства. Він вважав, що періоди розвитку людської історії «відрізняються один від одного лише перемінами в релігії». Однак це не відповідає істині. Християнство існує вже понад 2000 років, а людство у своєму розвитку пройшло вже кілька епох (періодів) – рабовласництво, феодалізм, капіталізм, посткапіталізм тощо, хоча релігія (християнство) не зазнала докорінних змін. Докорінні зміни мало матеріальне виробництво, яке і зумовило подальші суспільні зміни.

Фейербах не зрозумів ролі матеріально-предметної діяльності людей як критерію істини у процесі пізнання, замінивши його сумнівним категоричним судженням, що «істинне те, що відповідає сутності роду; неправильне те, що йому суперечить. Іншого закону для істини не існує».

Критикуючи справедливо гегелівську філософію, протиставляючи йому свою матеріалістичну концепцію природи, Фейербах абсолютно не зрозумів діалектику Гегеля – саме те, що є найціннішим у його вченні. Він просто відкинув її, як раціональну містику [3].

Однак, Фейєрбах великий своїм палким захистом матеріалізму, його змістовною розробкою, критикою релігії та ідеалізму, своїм гуманізмом, непохитною вірою в людину, її розум. Насамперед, Фейєрбах поставив людину у центр своєї філософії. В обґрунтуванні ним моральних принципів людини, якими повинні бути: примноження добра, чиста совість, любов до людини, її прагнення до щастя та її благо. Сутність цих принципів відображає таке судження Фейєрбаха: «Добрим і моральним є лише той, хто винятково і єдино, абсолютно і безумовно має своїм принципом і критерієм благо людини» і далі «Чиста совість є не що інше, як радість з приводу радості, котра принесена іншій людині»; «Моя моральна вимога до людей обмежується суто тим, щоб вони не робили нічого злого»; «Доброчесність – це власне щастя, котре, однак, почуватється щасливим тільки у зв'язку з чужим щастям» [3].

Гуманізм Фейєрбаха виявляється у постановці питання про необхідність освіченості людини, набутті нею знань, щоб потіснити віру; у перетворенні самої філософії в релігію, де б у центрі стояв не Ісус Христос, а людина.

Так виглядають головні ідеї, основні положення і принципи філософії Людвіга Фейєрбаха, вчення якого стало одним із теоретичних джерел марксистської філософії.

Бібліографічний список

1. Бітаєв В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи. – К. : ДАКККиМ, 2003. – 232 с.
2. Гегель Г. В. Ф: Сочинения : Т. 21 Энциклопедия философских наук. – Ч. 2. Философия природы. – М., 1934. – 638 с.
3. Фейєрбах Л. Сочинения в двух томах / пер. с нем. – М. : Наука, 1995. – Т. 2. – 425 с.
4. Черенков М. М. Про дві традиції європейського гуманізму / М. М. Черенков // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. / гол. ред. В. В. Лях. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – Вип. 26. – С. 48-55.

В данной статье анализируются основные аспекты философии гуманизма Людвиг Фейєрбаха. Рассматриваются специфические черты гуманизма Фейєрбаха и Гегеля. Оценивается возможность применения концепции гуманизма Фейєрбаха для характеристики современного гуманизма.

This article analyzes the major aspects of the philosophy of humanism of Ludwig Feuerbach. Discusses the specific features of humanism by Feuerbach and Hegel. Determines the possibility of applying the concept of humanism of Feuerbach for characterising of modern humanism.

Атрашкевич Є. В., НУ «ОЮА»

СУЧАСНА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА ЯК ДИСКУРСИВНИЙ КОНТЕКСТ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРАВА У ПОГЛЯДАХ СЬЮЗАН ХААК

У даній статті зосереджено увагу на поглядах сучасної дослідниці американської філософії права Сьюзан Хаак. Проаналізовано методологічні та прикладні аспекти проблематики філософії права в парадигмі неокласичного прагматизму. Досліджено методологічні підходи аналітичної, емпіричної та нормативної юриспруденції до розуміння філософії права

Постановка проблеми. Актуальність теми нашого дослідження обґрунтовується методологічними імперативами розширення ідейно-теоретичної бази української філософсько-правової традиції (ще достатньо молодій, але такій, що проходить шлях динамічного, навіть ущільненого розвитку) і суто практичними потребами в демократичних реформах на всіх напрямках суспільно-політичного життя української держави.

Сьюзан Хаак є яскравим та впливовим представником сучасної англосаксонської традиції філософсько-правового дискурсу, зосередженого насамперед на англосаксонській правовій традиції, у зв'язку з чим необхідно зробити низку зауважень щодо специфіки як дискурсивної стилістики, так і змістового наповнення філософсько-правової проблематики цього автора на тлі уявлень про структуру, предмет, об'єкт, методи, цілі та завдання філософії права.

Метою статті є аналіз методологічних та прикладних аспектів проблематики філософії права в парадигмі неокласичного прагматизму Сьюзан Хаак.

Стан дослідження. У витоках правового прагматизму стояли потужні постаті Ч. С. Пірса, В. Джеймса, Дж. Дьюї, Дж. Г. Міда, Ф. К. С. Шіллера. Спеціальну філософсько-правову проблематику з позицій прагматизму розробляли О. В. Холмс, Б. Кардозо, згодом Р. Паунд, К. Левеллін та ін.

Взаємозв'язком між прагматистською установкою й теорією права, а також структуруванням принципів прагматизму в застосуванні до правової сфери та критичною оцінкою його можливостей займалися Т. Погге, Р. Познер, Дж. Ролз, Р. Рорті, В. Твайнінг та багато інших.

В українській історіографії філософсько-правового спрямування прагматизм також досліджувався переважно в межах більш загальної характеристики напрямів англо-американської правової думки. До числа таких авторів слід віднести О. Бандуру, Г. Вдовину, Ю. Жаркіх, А. Козловського, В. Копотя, Л. Петрову, Т. Розову, Ю. Шемшученка та ін.

Виклад основного матеріалу. Академік НАН України Ю. С. Шемшученко, зауважуючи гостру дискусійність структури, предмета і задач філософії права, що іноді доходить аж до її суцільного заперечення, зазначає, що «філософію справедливо вважають квінтесенцією, рефлексією культури», посилаючись на афористичне формулювання Гегеля: «філософія – це епоха, уловлювана у думці» [1, с. 7]. Ця вочевидь класична гегельянська установка (яку можна доповнити поняттями «ідеї права, що мислить себе», «розумності права» тощо), що не лише іманентно містилася в марксистській традиції, а й імпліцитно завжди залишалася у філософії та правознавстві радянської доби (хоча тоді філософія права взагалі не мала актуальності в жодному вигляді), з якої так чи інакше «виросли» всі нинішні пострадянські філософсько-правові школи, йде врозріз із прагматистською англо-американською традицією як у праві та правознавстві, так й у філософії, у тому числі філософії права, але це не сприяє ані плідній комунікації між двома різними, хоч в обох випадках і західного походження, напрямами філософування, ані адекватному розумінню спадкоємцями гегельянської традиції прагматистської установки. Наприклад, коли йдеться про те, що «методологічний плюралізм сучасного українського правознавства, антропологізація як тенденція його розвитку та й загалом об'єктивні передумови уможливили відродження в сучасній Україні «елегантної юриспруденції» [2, с. 200], ця алюзія на ранню новоевропейську правову установку Гуго Гроція та його однодумців не викликала б симпатії з боку представників прагматистського напрямку [3, р. 2] (критика надмірної захопленості тяжінням до *elegantia juris*). Коли з відрадом констатується, що філософія права в Україні останнім часом «несподівано стала практичною, витребуваною» [2, с. 200], це зовсім не означає практичності в тому сенсі, який вкладається в «практичність» прагматистами.

Тут слід згадати про два рівня філософії права [4, с. 472]: по-перше, «автентичної» філософської дисципліни, що розглядає право під кутом зору універсальної філософської системи або системи історико-філософських розробок (і проти цього завжди виступали прагматисти, котрі протиставляли системі метод); по-друге, інтегрований філософсько-правовий рівень наукових знань про право, на якому

здійснюється спроба об'єднати філософські основи та правознавство в аспекті його основної проблематики та змісту, з чим би, напевне, погодилася більшість прагматистів, доповнивши таку інтеграцію філософії з правом конкретно-ситуативним аналізом правових проблем.

Ця принципова несумісність класичної універсалістської і прагматистської парадигм призводить до парадоксальної ситуації: з одного боку, сучасна українська реальність (економічна, соціальна, правова, ідеологічна) стає все більш прагматичною [5], хоча здебільше стихійно, але продовжує ґрунтуватися на універсалістських (пост-гегельянських, пост-марксистських та пост-«марксистсько-ленінських») світоглядних засадах, що обумовлює фактичне збереження у вітчизняній юридичній науці державно-центристських засадничих (достатньо згадати, скільки останніми роками видається підручників під назвою «Теорія держави і права», в які включаються філософсько-правові аспекти), явно пережиткових, позицій, які пропонується долати за допомогою ширшого, філософсько-правового підходу [6].

Невипадково прагматистська філософсько-правова традиція нечасто стає предметом спеціальної уваги істориків та аналітиків філософії права, котрі свій інтерес до англосаксонського права виявляють насамперед в аспектах начебто більш сучасних шкіл і напрямів у теорії права, причому, по-перше, прагматизмові відмовляється у наявності методології виміру та порівняння за ступенем інтенсивності суспільних потреб та інтересів, що начебто «унеможливилює застосування концепції на практиці при вирішенні конкретних конфліктів», натомість же визнається корисність прагматистської концепції потреб та інтересів при застосуванні у правотворчій діяльності, що описує реальну ситуацію в філософсько-правовому прагматизмі з точністю до навпаки; по-друге, стверджується, що прагматизм, залишивши помітний слід в американській правовій думці, протягом другої половини ХХ ст. поступово втратив визнання основних змістових пропозицій у правовій культурі США [7, с. 9, 13]. Таке бачення можна пояснити хіба що повною довірою до відносно новітньої англосовної літератури з теорії права, що відбиває погляди нових поколінь дослідників, котрі прагнуть зректися свого «прагматистського минулого», аби затвердити інноваційний статус власних пропозицій, і недостатнім знайомством з творчістю сучасних авторів на кшталт Сьюзан Хаак, що працюють у руслі саме філософії права: можна послатися лише на одну змістовну згадку про її ставлення до сучасної ситуації в англо-американській «постпрагматистській» філософії права, а саме про її доповідь на ХХІІІ Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії, що відбувся 1-7 серпня 2007 року в Кракові

(Польща), у якій С. Хаак пропонує програму «неокласичного прагматистського підходу» у філософії права і скаржитися на вульгаризацію та схематизацію теоретичних засад прагматизму, що заважає використовувати його переваги методологічного значення [8, с. 10 – 11].

З огляду на це не дивно, що у вітчизняній літературі також можна констатувати певне спрощення та вульгаризацію розуміння перспектив розкриття потенціалу філософського прагматизму в контексті правової теорії. Необхідно також зауважити, що і в англomовній спеціальній літературі ще далеко не проведено ліній демаркації між теорією права та філософією права, але головна тенденція виглядає таким чином, що з позицій вітчизняної філософії права, яка змагається з вітчизняною ж теорією права за окремий науково-інституціональний статус, англо-американська філософія права є набагато ближчою до правової теорії, у зв'язку з чим нею в Україні займаються більше теоретики права, що навряд чи можна вважати адекватною постановкою проблеми освоєння «філософії досвіду». Аби уникнути потрапляння в пастки чужих оціночних суджень, варто, на наш погляд, спробувати поглянути на сучасну англо-американську філософсько-правову думку зсередини її власного контексту, оскільки саме на цьому контексті й буде С. Хаак власну концепцію.

Сьюзан Хаак являє собою приклад тонкого мислителя-аналітика, дуже добре обізнаного з філософською традицією розробки великої кількості проблем, що дозволяє їй із легкістю зближувати на перший погляд досить далекі одне від одного дискурсивні поля, але оцінити не лише якість теоретизування, а й причини, що вплинули на формування його проблематики неможливо без урахування того, з чим, власне, С. Хаак, бореться – тобто які труднощі вона намагається подолати і на чий досвід, у тому числі негативний, вона спирається, а цим «чимось» є англо-американська правова традиція в тому вигляді, в якому вона складалася протягом останнього століття, що потребує бодай короткого екскурсу в проблемні поля, на яких ця традиція зростала.

Сучасні західні теоретики права виокремлюють у правознавстві юриспруденцію як теоретичну й більш абстрактну частину права як наукової та навчальної дисципліни, а філософію права – як найбільш абстрактну частину юриспруденції, оскільки остання має справу з широким спектром теоретичних питань, що не є філософськими передовсім. Юриспруденцію можна трактувати і як певну інформаційну спадщину (що вбирає в себе величезну кількість текстів, а головне – питань, відповідей, аргументів і нерозв'язаних проблем, що містяться в цих текстах), і як діяльність-процес, спрямовану на формування і пропозиції, рефлексії і висування гіпотез з приводу

відповідей на теоретичні питання, що виростають із правової практики, і формування системи аргументів, призначених розв'язати те чи інше питання або цілий комплекс проблем.

В англо-американській традиції сфери спадщини і діяльності нерідко визначаються настільки широко, що встановити чіткі критерії їх розрізнення стає майже неможливо. Д. Стоун, наприклад, визначає три класифікаційних категорії у цих межах: аналітична юриспруденція; соціологічна юриспруденція, вона ж функціональна; теорії суспільного права і справедливості (у його цензурних, критичних або етичних аспектах). Є спроби більш широкого підходу з розподіленням юриспруденції на аналітичну, нормативну, емпіричну (або соціально-правову) і критичну юриспруденцію [9]. Такого роду класифікації враховують, що, по-перше, межі між цими формами або спеціалізаціями діяльності є досить розмитими й часто спірними, а по-друге, що в більшості випадків практичні питання застосування права так чи інакше розв'язуються через залучення аналітичних, емпіричних і нормативних елементів, а відтак у спеціальній літературі будь-яким спробам типології не надається великої уваги.

Відсутність чітких типологічних критеріїв як на рівні предмету дослідження, так і на рівні загальної феноменології з часів становлення модерної науки була однією з важливих підстав заперечення наукового статусу тієї чи іншої сфери знання, тому юриспруденція (принаймні в руслі англо-американської традиції розуміння її структури) і досі балансує на тонкій грані між науково-теоретичним пізнанням і гуманітарно-мистецькою сферою інтерпретації – в даному разі соціального буття.

Неможливо не помітити, що загальний правовий дискурс (що включає в себе філософсько-теоретичні обґрунтування ідеї права і правових ідей, спеціально-юридичні дослідження топоніміки й топології правового поля у їх конкретно-просторовому, семіотично-культурологічному і соціологічному аспектах, а також своєрідне «суспільно-професійне» обговорення правових проблем, що містяться у висновках і окремих думках практикуючих суддів різних рівнів), відбувається у концептуальному, фактологічному, формально-технічному і нормативному (етичному та аксіологічному) вимірах, що й зумовлює існування достатньо розгалуженої групи методологічних підходів. Спробуємо тепер надати їм дещо детальнішу характеристику з метою окреслити контекст формування та функціонування прагматистського напрямку в філософсько-правовому дискурсі.

Аналітична юриспруденція. Одним із найважливіших аспектів аналітичної юриспруденції є концептуальний аналіз. Усвідомлення

глобального контексту розвитку сучасної правової реальності підкреслює необхідність у виробленні адекватних аналітичних концептів, що їх можна було б застосовувати в різних правових культурах і традиціях. Оскільки традиційні школи дослідження права переважно обмежувалися внутрішнім правом, а більшість аналітиків у галузі юриспруденції зосереджувалися на поняттях доктринально-правового характеру (наприклад, юридичних правах, питаннях власності, причинній обумовленості тощо) та їх вихідних передумовах (нормах і принципах, правових системах, юридичній чинності), увага дослідників зосереджувалася передовсім на аспектах «суспільно-професійного» обговорення, тобто на розмовах навколо права, а не на розмовах про право. Доктринальні концепти будь-якої правової системи (на кшталт англійського права) або правової культури (на кшталт звичаєвого права) є головним чином «народними» за своєю етимологією та етіологією й примордіальними (глибинно-традиційними) за своїм характером, що ускладнює їх комунікацію з іншими правовими системами, культурами і традиціями, які мають свою унікальну історію становлення. Концептуальне осмислення й коментування є однаково необхідним як для соціально-правових досліджень, так і для правового аналізу й тлумачення конкретних юридичних випадків юристами-практиками. Але при цьому недостатньо враховується необхідність більш чітких дефініцій таких понять, як спір, конфлікт, інституція, процес, колізія. Точні, ретельно розроблені аналітичні концепти необхідні для того, щоб здійснювати порівняльні висновки та теоретичні узагальнення стосовно правових феноменів у контексті глобального розмаїття правових систем, традицій і культур. В українській філософсько-правовій думці цей підхід також критикується за логічний формалізм і позитивістську методологію, на яку він спирається, про свідчать матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права», що відбулася 31 січня 2009 р. в Києві [10, с. 234].

Емпірична юриспруденція. Більшість соціально-правових і емпіричних досліджень правових феноменів обмежуються вивченням одного конкретного суспільства, навіть якщо йдеться не про державне право чи національну правову систему. Останнім часом збільшилася кількість компаративних і транснаціональних правових досліджень, але їхнє поле досі залишається майже в неораному стані. Крізь призму глобальної перспективи одна з найважливіших тем, що потребує дослідження передусім емпіричними методами, є процеси, які соціологи й соціальні антропологи називають дифузіями, а юристи відповідно трансплантаціями або рецепціями. Однак насправді правові

дослідження в цій площині часто виявляють зворотну тенденцію – нестачі емпіризму й натомість перебільшеного впливу з боку «наївної моделі рецепції» [11]. Наприклад, біполярні взаємини у правовій сфері між двома державами розглядаються як процес прямої односторонньої передачі правових норм або інституцій через діяльність спеціальних державних агентств шляхом формальної імплементації або запозичення без кардинальних змін, при цьому за умовчанням вважається, що стандартний сценарій такої передачі полягає в запозиченні норм та інституцій більш розвиненої («батьківської») системи загального або цивільного права менш розвинутою системою з метою забезпечення технологічного прориву («модернізації») шляхом заповнення лакун або заміни застарілих норм місцевих правових систем.

Але неважко продемонструвати, що жоден із вищевказаних елементів не є необхідним або навіть характеристичним для реального процесу дифузії правових форм, норм і традицій, оскільки ці правові форми, норми і традиції набагато складніші, ніж передбачається в рамках «наївної моделі» формальної рецепції. Практичним доказом неефективності такого спрощеного підходу може слугувати довгий і тернистий шлях спроб рецепції норм західного («цивілізованого») права в українське законодавство і невдачна робота Венеціанської комісії Ради Європи з надання порад щодо пристосування національних законодавств до європейських стандартів і цінностей, а також сам факт, що Венеціанська комісія є лише дорадчим органом, який не може встановлювати прецеденти, імплементувати рішення й обмежується лише створенням здебільшого емоційного фону, що сприяє або не сприяє гармонізації стосунків між європейським соціокультурним ареалом та іншими державами. Емпірична юриспруденція, таким чином, виявляється надто заземленою у своєму емпіризмі і стає схожою на профана (у трактуванні видатного російсько-французького мислителя О. Кожева), котрий відрізняється від філософа тим, що помилково приймає за конкретні випадки те, що насправді є частковими абстракціями [52, с. 106].

Таким чином, цінність спадщини канонічних теоретиків права ХХ століття може бути поставлена під сумнів з огляду на нові дискурсивні поля, що окреслилися в останні десятиліття (диференціація рівнів упорядкування правових систем, підвищена значимість недержавного права, необхідність осмислення ситуації правового плюралізму тощо). Адже більшість провідних західних юристів або стверджували, або принаймні припускали, що юриспруденція і правознавство має опікуватися або опікується лише двома різновидами права – муніципальним правом національних держав і публічним

міжнародним правом, яке сприймалося в більшості випадків як другорядна, вторинна форма права, пов'язана зі стосунками між державами. З огляду на це праці канонічних теоретиків права можуть на перший погляд видатися застарілими й неактуальними. Однак декілька видних представників молодшого покоління теоретиків взяли за адаптувати західну ліберальну правову традицію таким чином, щоб вона з певними удосконаленнями продовжувала зберігати свою актуальність.

Нормативна юриспруденція. Нормативна юриспруденція є спробою охоплення загальної проблематики цінностей і права, осмислення розгалуженої системи взаємостосунків між правом, політикою та мораллю. В рамках цього напрямку точаться дебати в середовищі позитивістів та представників інших методологічних підходів стосовно питомої ваги моралі в праві (чи є право в основі своїй наслідком моральної ініціативи в суспільстві?), а також діалектичного зв'язку між політичною лояльністю та громадянською непокорюю. Саме нормативна юриспруденція посідає центральне місце в нинішній англо-американській правовій традиції.

Можна констатувати, що теорія права у вузькому розумінні цього поняття (тобто прикладна теорія, а не філософія права), яка протягом ХХ століття формувалася під знаком локалізації та регіоналізації правової проблематики й ухилу вбік юридичного формалізму та юридичного позитивізму, у нинішніх умовах має досить відчутно обмежений потенціал.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, ми можемо зробити висновок, що притаманні пострадянському філософсько-правовому дискурсу переважно класична й посткласична теоретичні установки не сприяють активній комунікації з прагматистською в основі своїй англо-американською традицією як у правознавстві, так і у філософії права, у зв'язку з чим необхідно поглиблювати вивчення прагматистського філософсько-правового стилю мислення у його власному контексті. Але, незважаючи на існування розгалуженої групи широких методологічних підходів – аналітичної, емпіричної та особливо нормативної юриспруденції, слід відзначити, що вони мають менше зв'язків із філософсько-правовими засадами прагматистської парадигми, ніж це уявляється зазвичай.

В зв'язку з цим виникає потреба в переосмисленні ефективності використання прагматистської філософсько-правової парадигми і активного застосування філософського інструментарію для вирішення правових проблем у новому неопрагматистському модусі, запропонованому Сьюзан Хаак.

Бібліографічний список

1. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 7 – 9.
2. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990 – 2005): здобутки і перспективи / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008. – Том IV – V. – С. 200 – 206.
3. Haack S. On Logic in the Law: Something, but not All / S. Haack // Ratio Juris. – 2007. – Vol. 20. – No. 1. – P. 1-31.
4. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. – 830 с.
5. Чижова О. М. Демократизація суспільно-державного розвитку як прагматична орієнтація України на сучасному етапі розвитку українського суспільства / О. М. Чижова // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – Вип. 46. – С. 667 – 675.
6. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008 – 2009. – Том VI – VII. – С. 54 – 59.
7. Вдовина Г. А. Развитие философии права в XX ст. (англо-саксонская традиция): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Г. А. Вдовина ; Национальная академия внутренних дел Украины МВС Украины. – К., 2002. – 16 с.
8. Антонов М. В. Различие и единство во взаимодействии правовых культур в XXI веке (XXIII Всемирный конгресс Международной ассоциации философии права и социальной философии) / М. В. Антонов, А. В. Поляков, С. И. Максимов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008 – 2009. – Том VI – VII. – С. 7 – 17.
9. Twining W. The Great Juristic Bazaar: Jurists' Texts and Lawyers' Stories / W. Twining. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 506 p.
10. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; пер. с англ. И. З. Налетова. Общая ред. и послесловие С. Р. Микулинского и Л. А. Марковой. – М. : Прогресс, 1975. – 288 с.
11. Twining W. Diffusion of Law: A Global Perspective / W. Twining // Journal of Legal Pluralism. – 2005. – Vol. 49. – P. 1-49.
12. Кожев А. Тирания и мудрость / А. Кожев // Вопросы философии. – 1998. – № 6. – С. 92-119.

В данной статье сосредоточено внимание на взглядах современной исследовательницы американской философии права Сюзан Хаак. Представлен анализ методологических и прикладных аспектов проблематики философии права в парадигме неоклассического прагматизма. Исследованы методоло-

гические подходы аналитической, эмпирической и нормативной юриспруденции в понимании философии права.

This article focuses attention on the views of a modern scholar of American Philosophy of Law Susan Haack. Analyzed the methodological and applied aspects of the problems of philosophy of law in the neoclassical paradigm of pragmatism. Methodological approaches of analytical, empirical and normative jurisprudence to understanding the philosophy of law also is investigated.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2013

УДК 340.134:165.023.2

Прус Е. У., НУ «ОЮА»

ПОМИЛКА ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПРАВА. ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена вивченню та аналізу питання про помилку у застосуванні права та «помилки», як загального поняття. Розглянуто співвідношення вказаних категорій з виокремленням самостійності кожного. Визначено змістовне наповнення перерахованих понять.

На сучасному етапі розвитку правової держави виникає необхідність детального вивчення питання про застосування права, що пояснюється змістовним наповненням та суспільним характером. Негативним результатом діяльності державних органів – є помилка в правозастосовчій діяльності останніх.

Вивченню питання про помилки у застосуванні права приділили увагу ряд вчених як сучасного, так і радянського періодів. Особливий вклад в розробку системи попереджувальних заходів щодо вчинення правозастосовчих помилок зробили: Н. Н. Вопленко, І. П. Петрухін, В. Лазарєв, А. Т. Дугін, В. І. Власов, Т. М. Марітчак, А. Д. Назаров та інші. Так, залишається відкритим питання про досконалість правозастосовчої діяльності, про правозастосовчу помилку та методи її попередження, про підвищення якості процесу правозастосування та дієвості й результативності існуючого впливу держави на суспільні правовідносини. Вказаний перелік недосконалостей підтверджується фактом виявлення правозастосовчих помилок на сучасному етапі діяльності суб'єктів правозастосування. Перед тим, як звернутись до короткого аналізу правозастосовчих помилок, є сенс зазначити, що вони виступають підмножиною більш об'ємної та глибшої категорії

«помилки в праві», «правові помилки», «юридичні помилки». Під ними у юридичній науці розуміють будь – які ненавмисні порушення закону, недоліки і прогалини у правозастосовчій діяльності.

Для уникнення непорозумінь щодо термінологічного апарату, що використовуватиметься в подальшому дослідженні необхідно, також, згадати про «правову помилку» та «помилку в праві», які не слід ототожнювати та наділяти ідентичним значенням. Також, правова помилка полягає у неправильному усвідомленні та розумінні юридичних властивостей діяння, а також його наслідків. У кримінальному праві помилка може виключати або пом'якшувати кримінальне покарання. При повній відсутності вини особи настання суспільно небезпечних наслідків розглядається як випадок (казус). Коли ж помилка зумовлена тільки незнанням законів, то за загальним правилом – це не виключає можливості притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. В цивільному праві помилка, в переважній більшості розглядається як специфічна форма обману при укладенні угоди. Тому правова помилка може стати підставою для визнання угоди недійсною.

На думку ж О. Ф. Скакун: «помилка в праві можлива у випадках, коли правотворчий орган: 1) помилково вважає якісь відносини такими, що не підлягають правовому регулюванню, 2) помилково покладається на конкретизацію права в ході його застосування, 3) помилково передає питання на розсуд того, хто застосовує право, 4) видає норму, яка непотрібна, 5) помилково вирішує питання в установленій нормі. У перших трьох випадках «помилка в праві» домислює наявність прогалини» [1, с. 400-401].

Схожим за кінцевим результатом та, деякою мірою, за своїм змістовним наповненням є питання про юридичні помилки, зміст яких розкривається через характеристику помилок в праві і не наділяє їх притаманними лише їм особливостями. Юридичні помилки в такому світлі прирівнюються до правозастосовчих. Проте, поняття «юридичні» – це і є основною їхньою ознакою, так як носять більш локальний характер і притаманні нормам законодавства.

В теорії права сусідніх країн, а саме такою авторкою як Е. В. Казгерієва проведено дослідження поняття помилки, її походження та причин виникнення [2, с. 3-5]. Визначення поняття помилки, загальнонаукова постановка проблеми помилок, їхня юридична формалізація – вирішенням цих спірних питань займалась велика кількість сучасних вчених. Розробити теорію помилок, використовуючи накопичені знання в цій сфері, пропонував російський вчений Ф. А. Селіванов [3, с. 35-41]. В тлумачних словниках під помилкою розуміють неправиль-

ність дій, думок, погрішність, промах, похибку, неумисний вчинок та інше недобровільне бачення будь-чого [4, с. 348].

Поняття помилки розглядалось з точки зору логіки та акцентувалась увага на тому, що помилки зосереджуються в думках чи будь-яких інших розумових висновках. Помилковим розумінням називається такий висновок, який не відповідає дійсності чи об'єктивній реальності, хоча це й сприймається за реальність.

Вказані вище тлумачення не є найвищою ступінню науковості. А дають лише загальні та узагальнені знання про помилку. В юридичній літературі знайти єдине розуміння помилки важко, хоча й за останній період склалась думка, що помилка – це невірне розуміння ситуації, яке призводить до небажаного результату, особливо відносно правозастосовчої помилки.

Для визначення юридичної природи помилки не завадить звернутись до суспільної постановки проблеми в таких сферах знань як математика, медицина, філософія, логіка та інші [4, с. 4-5].

Помилка відображає погрішність, неточність при оцінюванні змісту та закономірностей предмету, що вивчається статистикою [5, с. 124-140]. Проте, оцінювати статистичні дані державних органів і визнавати їх на сто відсотків об'єктивними – це не зовсім правильно. Завжди існує похибка, яка, наприклад, заключається в латентності правозастосовних помилок.

Так С. Слінько говорить про помилку як про той факт, що становить собою неправильність, неточність, погрішність, невірну думку чи неправильну дію або бездіяльність, що відображає суть та факт існування помилок. До прикладу: у кримінальному процесі, як показує практика, помилки можуть мати місце при прийнятті процесуальних рішень та провадженні процесуальних і слідчих дій [6, с. 78]. Ще немало прикладів можна спостерігати в практиці судів, коли має місце порушення принципів провадження судочинства і як результат – прийняття помилкового рішення.

Важливим виявляється згадування й про проблеми «помилко» в політичній сфері: «ошибка в политике – отрицательный результат, который является следствием непреднамеренных и неправильных действий субъектов политической системы, препятствующей достижению официально провозглашенных целей общественного и государственного развития» [7, с. 86-94].

Відголоски формалізації проблеми помилки доходять з часів афінської юриспруденції, де були введені в оборот право користування та розпорядження речами, розподіл на рухомість та нерухомість. Так, виникали відносини між людьми з приводу речей та спостерігались сумнівні ситуації з цього приводу [8, с. 230-231].

Так як нас цікавить помилка суб'єкта, який творить правозастосовну діяльність, тобто та помилка, що визначає характер, форму та зміст інтелектуальних, вольових інтересів. Саме в цьому розумінні помилку можна вважати різновидом омани. Омана виступає певною психологічною та розумовою дією, в результаті якої можна спостерігати та фіксувати помилку. Тому лише частково можна погодитись з Заботіним П. С. і визнати помилку частковою формою омани [9, с. 71]. Поняття помилки не може виключати – омани, і навпаки. В літературі, також, зазначається, що «омана» вживається для визначення «помилки» в певному пізнанні [10, с. 75].

Омана, значною мірою, визначається специфікою піддослідного об'єкта, відображає невірне бачення індивідом властивостей предметів та явищ матеріального світу. Вірогідність виникнення омани та настання помилки не виключається на різних етапах абстрактного мислення та практичного його виразу.

Різняться ці поняття не лише за об'єктивним фактором та особистісними якостями індивіда, а також: омана завжди пов'язана з життєдіяльністю людини, з її соціальною практикою, яка певною мірою відображається в психіці людини, що опосередковується її підсвідомістю та волевиявленням.

Також слід зазначити, що омана – це необхідна умова виникнення помилки як події. Омана – це причина та передумова помилки, так вважає Лісюткін А. Б. Схожої думки дотримується й Колодяжний В. І. та вказує, що омана – це стан «перед помилковий», це потенційна помилка або можлива помилка, а помилку називає – оманою в її реалізованому вигляді [11, с. 111].

Омана поряд з умисною неправдою утворюють неправдиві знання. На відміну від омани, помилку слід розцінювати як невірне знання про ті явища реальності, які об'єктивно відомі. Причини ж помилок, в переважній більшості – суб'єктивні. При вчиненні помилки, суб'єкт діє на основі невірного знання, яке отримане в результаті омани (невірного уявлення або невірної оцінки ситуації), і як результат – невиконання поставлених задач.

Проблема помилок – це важливий самостійний напрямок наукового пошуку в межах теорії права, на який виправдано звертають увагу науковці [12, с. 36-38].

Так, розуміння природи помилки в юриспруденції, в праві наводить на певні думки з приводу помилки в застосуванні права.

Е. В. Леонтьєв визначає правозастосовчу помилку як результат неправомірних дій, що не досягають поставлених цілей. Вони пов'язані з неточністю дій, неадекватністю мислення та виражаються в порушенні норм права [13, с. 130].

Таким чином, необхідно визнати правозастосовну помилку як протиправний юридичний факт, допущений суб'єктом правозастосування в результаті неухважності або ж необережності, і який наділений, як правило, випадковим і неусвідомленим характером на етапі прийняття кінцевого рішення.

Правозастосовчу помилку Н. Вошленко розумів як «результат владної діяльності спеціальних суб'єктів правозастосування, що суперечить нормам матеріального чи процесуального права, не досягає істинної мети правового регулювання» [14, с. 41].

Отже, помилка – це результат оманливої дії (бездіяльності), виявленої в ході здійснюваної суб'єктами правозастосування діяльності, з прийняттям невірної або хибного рішення.

Виходячи з практичного досвіду, можна стверджувати, що виникає необхідність розмежування таких понять як «помилка» та «прогалина». Така необхідність зумовлена узагальненим, а тим самим невірним, уявленням про помилку. Так, наприклад, на якість судового розгляду істотно впливають прогалини і помилки, які допускаються на попередньому слідстві слідчим і прокурором, а вже потім і судом при судовому розгляді. Тому визначення та характеристика понять «прогалини» і «помилки» має на меті вдосконалення не тільки пізнавального характеру, а й практичного його значення. У юридичній літературі досить часто прогалини і помилки використовуються та вживаються як синоніми, проте визнати таке становище задовільним не можна. Ці поняття необхідно чітко розмежувати та надати їм, кожному окремо, самостійного статусу [15, с. 209-210]. Як наслідок таке розмежування дозволить проаналізувати вплив як прогалини на вихідне рішення, так і вплив допущеної помилки правозастосовцем на кінцевий результат. Це абсолютно дві різні сфери впливу, тому для вивчення питання про вплив прогалин, необхідно детально вивчити поняття «помилки».

Характеризуючи поняття «помилки» і помилки у правозастосуванні необхідно детальніше розібрати цю категорію відповідно до суб'єкта правозастосування. Так, важливо буде ознайомитись з поняттями як «судової помилки», так і зі «слідчою помилкою». Загалом необхідним виявляється вивчення помилки у правозастосуванні за колом осіб, тобто відносно до суб'єкта правозастосування.

Отже:

1) помилка – це невірне, хибне уявлення про певні дані або ситуацію в цілому, що складають хитку, непевну основу для прийняття рішення.

2) правозастосовна помилка – це дія або сукупність дій здійснюваних суб'єктом правозастосування, що наділені ненавмисним або

випадковим (оманливим) характером та призводять до прийняття хибного кінцевого рішення.

3) судова помилка – це діяльність пов'язана з неточністю дій, неадекватністю мислення і виражається в порушенні норм права. Помилки ведуть до зміни або відміни актів застосування правових норм. Судова помилка розглядається як дефектний юридичний факт – процесуальна дія, яка порушує правові норми. Під помилкою розуміється неправильне знання про фактичні обставини, правову норму, а також права та обов'язки суду на здійснення процесуальної дії, результатом чого виступає незаконна процесуальна дія [16, с. 130].

4) слідчу помилку можна трактувати як недоліки, що допускаються слідчим у ході досудового слідства при застосуванні норм як процесуального, так і норм матеріального права, а також допущення хибного уявлення про криміналістичні дані та рекомендації, що призводить до прийняття, оманливого та такого, що не відповідає дійсності, рішення.

5) прокурорська помилка – це невірне застосування матеріального або процесуального права, в результаті чого приймається необґрунтоване кінцеве рішення або рішення на одній із стадій процесу застосування права.

та 6) інші помилки, які виникають в процесі правозастосування, будь-яких державних органів чи органів держави – це така діяльність суб'єктів правозастосування, яка базується на хибному уявленні про конкретну ситуацію або неправильно трактує ситуацію, в силу існування ряду факторів впливу на таку ситуацію і, таким чином, невзможі задовільнити потреби суспільства в питанні врегулювання відносин.

Отже, помилка у застосуванні права – це самостійна категорія в теорії права, що знаходить своє практичне відображення в діяльності державних органів. Цей факт є незадовільним, проте самостійність помилки доводять її ознаки, а її наявність – аналіз діяльності суб'єктів правозастосування.

Для остаточного визначення помилки, як самостійної категорії та відмінності від правопорушень запропонуємо виділити склад помилки у застосуванні права або іншими словами – її матеріальне наповнення.

Склад помилки – це сукупність обов'язкових ознак, за наявності яких, можна з впевненістю стверджувати, що це саме помилка. В даному випадку наповненням помилки у застосуванні права виступатимуть як дії розумової діяльності, так і фізичної. Першим пунктом слід назвати процес пізнання, без якого не лише помилка не відбудеться, а

правозастосування взагалі. Омана – як дія суб'єкта правозастосування над самим собою, виступає, внаслідок логічного, послідовного перебігу подій, на другому місці. Для закріплення та перетворення в життя цих двох обставин, необхідно визначити наступні дві: так, волевиявлення – це та діяльність правозастосовця, яка наділяє кожний випадок застосування права індивідуальністю зі сторони вповноваженої на те особи. Про наявність помилки можна говорити, коли вона має своє матеріальне вираження та зафіксована в відповідному документі.

Бібліографічний список

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – С. 840., с. 637
2. Казгериева Е. В. Общенаучная постановка проблемы ошибок и необходимость теоретического обоснования в правоведении // Актуальные проблемы юридического образования. – № 3. – 2006. – С. 3-5.
3. Селиванов Ф. А. Проблемы теории ошибок // Проблемы методологии и логики наук. Учен. зап. / Селиванов Ф. А. – Томск., – 1970. – Вып. 6. – № 85. – С. 35-41.
4. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. – 1994. – С. 478.
5. Лунёв В. В. Юридическая статистика : учебник / Лунёв В. В. – М., 1999. – С. 124-140.
6. Слінько С. Юридичні наслідки слідчих помилок / С. Слінько // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 6 (36). – С. 80.
7. Лисюткин А. Б. Юридическое значение категории «ошибка» / А. Б. Лисюткин. – Саратов, – 2001. – С. 104.
8. Куманецкий К. С. История культуры Древней Греции и Рима / К. С. Куманецкий. – М., 1990. – С. 230-231.
9. Заботин П. С. Преодоление заблуждения в научном познании / П. С. Заботин. – М., 1979. – С. 71
10. Лисюткин А. Б. Проблема юридической формализации категории «ошибки» / А. Б. Лисюткин // Вопросы государства и права. – 1998. – № 1 (10). – С. 75.
11. Колодяжный В. И. Логико-гносеологические основания ошибок в процессе научного познания / В. И. Колодяжный // Принципы диалектической логики (материалы постоянно действующего симпозиума). – М., – 1982. – С. 111.
12. Поленина С. В. Качество закона и эффективность законодательства / С. В. Поленина. – М., 1993. – С. 38-43; Чулкова И. В. К вопросу о совершенствовании правовой политики: Об ошибках в толковании права / И. В. Чулкова // Гуманизм и политика : тезисы докладов. – М., 1994. – С. 36-38.

13. Леонтьев Е. В. Судебная ошибка в гражданском процессе: понятие и характерные черты / Е. В. Леонтьев // Современные проблемы гражданского права и процесса. – Новосибирск, 2002. – С. 187.
14. Вопленко Н. Н. Ошибки в правоприменении: понятие и виды / Н. Н. Вопленко // Советское государство и право. – 1981. – № 4. – С. 41
15. Гультай М. Прогаляни і помилки при відправленні правосуддя / М. Гультай // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – 1 (24). – С. 209-210.
16. Материалы научно-практической конференции, посвященной 80-летию профессора М. А. Викут / отв. ред Н. В. Кузнецов. – Саратов : Издательство ГОУ ВПО «Саратая государственная академия права», 2003. – 176 с.

Статья посвящается изучению и анализу вопроса об ошибке в применении права и об «ошибке» вообще. Рассмотрено соотношение указанных категорий с выделением определенной самостоятельности каждого. Определено смысловое наполнение данных понятий.

The article is dedicated to study and analyzing of the issue regarding the mistake in the application of the law and «mistake» in general meaning. It discusses the ratio of mentioned categories with distinguishing autonomy of each. It is defined the content of these concepts.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2013

УДК 340.131:340.141

Красюк І. А., НУ «ОЮА»

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПРАВОВОГО ЗВИЧАЮ

У статті досліджуються актуальні аспекти застосування правового звичаю в процесі регулювання суспільних відносин. На основі проведеного аналізу діючого законодавства робляться висновки про можливість застосування звичаїв при санкціонуванні законодавцем.

В сучасному суспільстві відбуваються якісні перетворення, зумовлені переосмисленням ролі законодавства у суспільній свідомості. Саме в цей час проходить перегляд самої сутності, поняття форм права, їх значення у системі чинних форм права.

В правовій сфері відбувається інтерпретація цінностей, що забезпечуються правом, зміна багатьох правових понять. Ряд вчених правознавців призивають спиратися на природно-правову доктрину. Відповідно цьому підходові право представляється як система прав, а не система норм. Тут же стверджується, що право має не державне, а соціальне походження. В зв'язку з цим право не є привілеєм держави, а юридична наука наблизилася до аналізу проблеми множинності джерел права [1, 111].

Сучасні джерела права України різняться своєю багатоманітністю. Їх можна класифікувати за характером (сутністю) волевиявлення суб'єктів правотворчості, за змістом, за формою, за територією дії, за часом дії, за чинністю тощо. Але, незважаючи на всю багатоманітність джерел права, вони співіснують і взаємодіють між собою, поєднуючись в єдину систему джерел права України.

Система сучасних джерел права України набуває подальшого розвитку й за рахунок такого джерела права, як правовий звичай.

Якщо зробити аналіз юридичних праць, присвячених проблематиці визначення та дії звичаїв, то можна побачити, що в різні часи її окремі аспекти висвітлювалися в роботах С. Алексеєва, С. Зівса, В. Дудченко, М. Марченка, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Толкачової, І. Усенка та ін.

Також треба відмітити, що, в силу трансформації поглядів сьогодення на джерела права взагалі та ролі правового звичаю серед них зокрема, актуальності набуває питання дотримання принципу верховенства закону при застосуванні правового звичаю.

Як відомо, звичаї є найдревнішими соціальними регуляторами, а правовий звичай – це найстарше джерело права. Правовий звичай був незмінним супутником розвитку права на протязі всієї історії людства, а його авторитет спирається на формулу «так діяли всі і завжди». В процесі розвитку будь-якого суспільства звичаєве право обов'язково теж буде розвиватися та трансформуватися, пристосуючись до потреб суспільства, адже правовий звичай був і остається невід'ємною частиною традицій свого народу.

У первісному суспільстві людина діяла певним чином відповідно до зовнішніх обставин, а періодичне повторення таких дій протягом тривалого часу призвело до виникнення звичаю діяти саме таким чином. З поступовим ускладненням суспільних відносин звичай набуває характеру правила поведінки, якого в обов'язковому порядку дотримуються всі члени певної соціальної групи [2, 151].

Р. Давид писав, що «Відверто кажучи, вивчення звичаю ніколи не було здійснено належним чином, оскільки наука в минулому

надавала пріоритетне значення римському праву, а нині – національним кодексам. Звичай відіграв вельми важливу роль в еволюції романо-германської системи, але ця роль потребує відповідної легітимації... і досі ми ще не звільнились від римсько-каноничної концепції звичаю і намагаємось вмістити всі звичаї в межі закону, навіть якщо для цього доводиться зображувати як відповідні до закону звичаї, що в дійсності заповнюють прогалини чи навіть суперечать закону. Таким чином, за незначними винятками, звичай втратив у наших очах характер самостійного джерела права» [3, 95].

На думку Н. Толкачової, під звичаєм слід розуміти історично стійку, типову модель соціокультурної поведінки, яка вважається необхідним елементом життєвого світу конкретної спільноти. Звичай складається спонтанно, стихійно. Його наслідують тому, що «всі діють так», його визнають, він закріплює найбільш корисну поведінку у побуті, при вирішенні спорів, в інших сферах життя. При цьому звичаї є різноманітними за своїм походженням і сферою соціального регулювання – релігійні, ритуальні, етикетні, лексичні, військово-церемоніальні, судово-процесуальні тощо [4, 51]. Ця характеристика соціальних звичаїв поширюється і на такий їх різновид, як правові звичаї.

О. Васянович відмічає, що створення саме правового звичаю відбулося внаслідок розширення суспільства, появи грошово-обмінних відносин, відмежування норм моралі від звичаїв, які регулюють повсякденні відносини (соціальні, побутові), порушення звичаїв та появи санкцій, виникнення глобальної організації суспільства – держави, створення писемності, закріплення державою звичаїв у письмовому вигляді, що і зумовило їх юридичний, правовий характер. Також вона наголошує, що звичай лише тоді стає правовим та сприймається державою, коли не суперечить прийнятим законам [5, 8]. Сукупність правових звичаїв прийнято називати звичасвим правом.

Особливістю звичасевого права є те, що норми, які складають його зміст, не встановлюються рішенням правотворчих органів держави, а виникають у процесі громадської практики і спочатку існують у вигляді соціальних норм. Втім, Н. Пархоменко відмічає, що звичай встановлюється стихійно, непомітно, а на розвиток звичасевого права впливає діяльність органів та установ з управлінням родовим колективом, держави врешті-решт. Звичасево право тісно пов'язане з владою та має підзаконний характер [2, 153].

Досліджуючи ознаки та поняття правового звичаю, О. Васянович пропонує таке визначення правового звичаю, як «соціальна норма, що була визнана суспільством авторитетним її сприйняттям як корисна, необхідна, покликана вирішувати різноманітні розбіжності у житті,

побуті, шляхом одноманітного її застосування протягом тривалого часу без змін та закріплена законодавцем на державному рівні; як норма права для захисту інтересів певного суспільства, гарантування виконання прав та обов'язків шляхом встановлення визначеної юридичної санкції» [5, 9].

М. Коркунов відмічав, що до другої чверті XIX ст. звичаї не визнавались самостійними джерелами права, але такі вчені, як Томазіє та Грольман допускали можливість визнання звичаю в якості джерела права, на якому ґрунтується договір чи закон. В той же час М. Коркунов доводив, що обов'язкова сила позитивного закону та правового звичаю обумовлювалась їх походженням – волею народу. Цим, на його думку, і пояснювався зміст поняття про «мовчазне встановлення закону» [6, 350].

У перші роки радянської влади вчені не розцінювали правовий звичай як дієве джерело права. П. Стучка стверджував, що звичаї завжди належать минулому [7, 101].

Розвиваючи положення радянської державно-правової доктрини, яка заперечувала перспективність таких джерел права, що не відносяться до нормативно-правових актів, А. Шебанов писав, що з побудовою соціалізму радянське право взагалі не знає випадків існування правових звичаїв. Одиночні випадки існування таких звичаїв були можливими лише у перші роки радянської влади. Він критично висловлювався щодо існування правового звичаю, зазначаючи, що невідзначеність і розпливчастість норми, що міститься в правовому звичаї, відкриває можливість вільного її тлумачення, і, як наслідок – вільного застосування суддями та адміністраторами [8, 47-48].

Л. Зівс також стверджував про повне витіснення звичасового права із правової дійсності Радянського Союзу [9, 153], таким чином повністю поділяючи думку А. Шебанова.

В той же час Р. Давид відмічав, що звичай зберігав у СРСР певну значущість тією мірою, в якій він був необхідний чи корисний для тлумачення і застосування закону, або у тих нечисленних випадках, коли сам закон відсилає до звичаю, відводячи останньому певну сферу правового регулювання [3, 188].

На сучасному етапі правового життя закони України визнають дію правового звичаю, можливість використання якого прямо зафіксована в Цивільному, Сімейному кодексах України, в Господарському процесуальному кодексі України тощо.

Правовий звичай має такі риси:

– природну основу виникнення. Створюється певною масою людей, пов'язаних спільністю економічних та правових умов життя, мови та національності, побуту та географічних умов;

– визначеність, тобто наявність конкретних ознак правила поведінки;

– юридична сила як визнання правила певною спільнотою та його санкціонування державою;

– неписаний характер;

– тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами тощо;

– поступовість формування забезпечує врахування змін, що відбуваються в суспільних відносинах;

– входить у звичку людини, що не дає можливості сумніву в його необхідності [2, 153-154].

Р. Майданик виділяє ще такі риси правового звичаю, як

– звичай є загальновизнаним правилом поведінки, що склалося внаслідок неодноразового і тривалого однакового застосування;

– не є обов'язковою фіксація звичаю в якихось документах [10, 68].

В теорії права виділяють дві форми санкціонування правового звичаю: законодавче санкціонування та правозастосовне санкціонування.

За законодавчим санкціонуванням, звичай перетворюється в елемент національного права. Воно може бути загальним, при якому Конституція держави містить посилання на звичай як джерело права та (або) коли у звичайному законодавстві є дозвіл законодавця керування звичаями, та особистим, коли дозволено застосування звичаю у разі прямого посилання у конкретній нормі нормативного акта. Слід звернути увагу на те, що при санкціонуванні державою звичаю в нормативно-правовому акті, предметом санкції є не звичай як конкретне правило поведінки, а лише можливість його використання у визначеному порядку строго встановлених питань. При цьому в нормативно-правовому акті повинна йтися мова про те, що при регулюванні відповідного виду суспільних відносин необхідно керуватися звичаями, що діють.

Правозастосовне санкціонування можна поділити на:

Судове – при якому суд у своїх рішеннях санкціонує звичай, надаючи йому правовий характер; правозастосовне санкціонування органів виконавчої влади.

Відомче санкціонування та санкціонування іншими органами держави;

Договірне санкціонування, при якому закон передбачає, що сторони можуть визначити, яким звичаєм регулювати відносини;

«Мовчазне» санкціонування шляхом дотримання звичаїв у діяльності державних органів; визнання державою міжнародних звичаїв,

які використовуються для регулювання приватних відносин і мають міжнародний характер [2, 153].

При санкціонуванні звичай забезпечується не тільки заходами суспільного впливу, а й можливістю примусу з боку держави. Щодо співвідношення правового звичаю з законом, то можна зробити вивід, що правовий звичай може виступати «в доповнення к закону» або діяти «крім закону». Головною умовою застосування правового звичаю є вимога несуперечливості закону. Взаємовплив звичаю та права полягає в тому, що корисні звичаї стимулюються правом, держава не заперечує застосування потрібних звичаїв.

Цивільний кодекс України зазначає, що звичай може бути формою норм цивільного права. У залежності від характеру правового звичаю розрізняють кілька його видів: звичаї ділового обороту, міжнародні звичаї, звичаї внутрішньодержавні, звичаї, що ґрунтуються на звичаєвому праві, судові звичаї та ін. Зазначається, що звичаї можуть бути зафіксовані у відповідному документі, але у більшості випадків звичаї мають характер правових аксіом, що звичайно беруться до уваги учасниками цивільних відносин, судами тощо.

Звичай, який суперечить актам цивільного законодавства або договору, не застосовується. Не може також застосовуватись звичай, який суперечить моральності суспільства, публічному інтересу тощо. Таким чином, правові звичаї за юридичною силою поступаються договорам, актам законодавства, а також загальним засадам законодавства [11, 14].

Якщо зробити аналіз Сімейного кодексу України, то можна побачити, що ст. 11 при вирішенні сімейного спору вказує на можливість урахування місцевого звичаю, а також звичаю національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам Сімейного кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства [12].

Господарське законодавство вказує, що при відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї [13].

Не можна заперечувати те, що на сучасному етапі розвитку українського права державно-нормативне регулювання не в змозі охопити всі суспільні відносини. Тому правовий звичай, який офіційно закріплений в якості джерела права зберігає певне значення при врегулюванні суспільних відносин. Обов'язковою умовою застосування звичаю є його несуперечливість законодавству, договору або моральним засадам суспільства.

Бібліографічний список

1. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / [Оборотов Ю. Н., Колесниченко В. В., Долматов И. В., Завальнюк В. В., Дудченко В. В. и др.] ; под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
2. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Пархоменко Н. М. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
3. Давид Р. Основные правовые системы современности / Давид Р., Жоффре-Спинози К. ; пер. с франц. В. А. Гуманова. – М. : Мысль, 1999. – 400 с.
4. Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет». – 2005. – 230 с.
5. Васянович О. А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія і історія держави і права; Історія політичних і правових вчень» / О. А. Васянович. – К., 2010. – 20 с.
6. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. [2-е изд] ; [Пред. И. Ю. Козлихина]. – СПб., 2004. – 350 с.
7. Стучка П. И. Введение в теорию гражданского права // П. И. Стучка Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. – Рига, 1964. – 825 с.
8. Шебанов А. Ф. Форма советского права / Шебанов А. Ф. – М. : «Юридическая литература», 1968. – 120 с.
9. Зивс Л. С. Источники права / Л. С. Зивс. – М. : «Юридическая литература», 1981. – 340 с.
10. Майданник Р. Правовий звичай як джерело цивільного права / Р. Майданник // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 67-72.
11. Цивільний Кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитоновна та ін. – [3-тє вид., перероб. та доп.] – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 752 с.
12. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
13. Господарський процесуальний кодекс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

В статье исследуются актуальные аспекты применения правового обычая в процессе регулирования общественных отношений. На основе проведенного анализа действующего законодательства делаются выводы о возможности применения обычаев при санкционировании законодателем.

In the article the actual aspects of application of legal consuetude are probed in the process of adjusting of public relations. On the basis of the conducted analysis of current legislation drawn conclusion about possibility of application of consuetudes at sanctioning a legislator.

Харенко О. А., НУ «ОЮА»

О СТРУКТУРООБРАЗУЮЩИХ ФАКТОРАХ В ПРОЦЕССЕ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

В статье анализируется совокупность структурообразующих внешних и внутренних факторов, в равной степени влияющих на создание новых государственно-властных институтов, что необходимо учесть в процессе институциональных преобразований в Украине.

Начиная с 2010 года, Украина пребывает в состоянии постоянных преобразований организационных и функциональных институтов государства, что обусловлено рядом как внешних, так и внутренних факторов. Это естественно, поскольку окружающая нас природная среда самим своим существованием доказывает взаимообусловленность, взаимопроникновение, взаимодействие существующих в ней объектов. Сложно найти в окружающем нас мире субстанцию существующую, а тем более развивающуюся, абсолютно независимо, без влияния извне, будучи самовосстанавливающейся и самодостаточной.

В своей статье «Украинское государство и правовая система в начале XXI века: вызовы правовой науке» профессор В. Тацій последовательно и системно анализирует нерешенные вопросы как глобального характера, влияющие в целом на мировое сообщество и Украину, так и внутригосударственного характера, порожденные несовершенством национального законодательства, неэффективностью и слабостью государственного управления, рядом других причин.

«Для Украины это вызов и проверка на прочность молодого государства, проверка его способности реально оценивать современные угрозы мировой цивилизации и эффективно сотрудничать ради их преодоления» [1]. Среди таких вызовов автор называет неразрешенность пользования «значительных территориальных пространств, таких как Арктика, Антарктика, Каспий» [1]. «Крайне актуальной является проблема перемещения людей, которая вызвала беспрецедентные в мировой истории потоки мигрантов, прежде всего в богатые государства Европы и Америки. Только одних беженцев насчитывается в мире уже свыше 20 миллионов. Весьма медленно идет процесс преодоления экологических проблем» [1].

Очевидным есть влияние тенденций развития мирового сообщества на внутригосударственные процессы в Украине, в том числе на осуществление, казалось бы, амбициозной, но «приоритетной

задачи найти и занять свое место в современном мире» [1]. Реализовать высокие цели не получится без масштабной модернизации системы государственных институтов при сочетании культурно-исторических, правовых и других традиций и новаций.

Иными словами, Украина должна занять свое место среди других государств посредством устранения внутренних противоречий и усиления собственного интеллектуального, правового, экономического, дипломатического, военного, инновационного потенциала, что впоследствии упрочит позиции государства и даст возможность эффективнее отстаивать национальные интересы и конкурировать в мире информационных технологий и исчерпаемых природных ресурсов.

Новые тенденции международных отношений, которым посвятили свои работы П. П. Войтович, Ю. В. Косов, М. Ю. Зеленков, И. А. Зевелев, С. М. Маркедонов и др., объективно подталкивают к скорым и решительным, но продуманным и взвешенным внутригосударственным институциональным преобразованиям, для осуществления которых важно учесть факторы, в той или иной мере являющиеся структурообразующими.

Во-первых, в ходе реализации обозначенных выше целей, необходимо учитывать реалии современности, в том числе глобальные и внутригосударственные политические и экономические процессы, происходящие в Европе, Азии и Америке, в совокупности своей характеризующие мир как «плохо управляемый, мало предсказуемый, с высокой степенью неопределённости. Мир, где много действующих лиц. Мир со множеством взаимоотношений, взаимосвязей и взаимоувязок. Мир, где экономика, экономическое развитие гораздо больше, чем раньше, вплетены в более широкий контекст социально-политических изменений. Мир, который требует кризисного управления» [2]. Ко всему прочему, не маловажную роль играет, опасно расшатывающая основы государственного суверенитета и обостряющая проблему территориальной целостности, глобализация [2].

На фоне масштабного взаимообмена и взаимопроникновения культур и экономических интересов в ряде государств упрочивает свои позиции, получив новый импульс в развитии идея национальной самоидентичности. «Она формируется и изменяется по мере развития внутреннего дискурса, а также в результате внешнеполитических действий. Родней Брюс Холл, американский теоретик международных отношений, утверждает, что свои меняющиеся представления о самих себе государства проецируют на мировую арену и таким образом формируют глобальную политику. Генри Нау и Дипа Оллапалли показали в новом исследовании, что напряженные дебаты относительно

места и целей в мире идут во всех странах с внешнеполитическими амбициями» [3]. Основанием таких амбиций можно считать, в частности, набирающей силу идеологемы «сильного государства», обладающей, по большей мере, эмоционально-политической окраской, но служащей цементирующей силой для консолидации общества и предпосылкой для «создания новых правительственных учреждений и укрепления существующих» [4]. Стоит отметить, что в новых условиях образ «сильного государства» стал национально-идеологическим инструментом противодействия масштабной глобализации, которая, по мнению немецкого исследователя-обществоведа Ульриха Бека, «означает разрушение единства национального государства и национального общества» [5];

Во-вторых, стоит учитывать исчерпаемость, малоэффективность, нерациональность использования внутренних ископаемых, экономических, научных, интеллектуальных и других ресурсов, которые должны послужить организационно-материальной основой эффективного и качественного преобразования и усиления государственных институтов. Важным условием в этом контексте является масштабная ревизия и государственный аудит имеющихся объектов государственной собственности, а также осуществление инвентаризации предыдущих продаж объектов государственного имущества Фондом государственного имущества Украины с точки зрения выполнения инвесторами своих обязательств и другие меры;

В-третьих, реализуя структурные преобразования, важно использовать наукоемкие разработки. Именно наука должна стать фундаментальной основой реформирования. Но нужно отметить, что в условиях использования своего «научного наследия времен Советского союза» [6], сокращения государственных субсидий, вялого интереса к науке бизнес-сектора и сокращения кадрового научного потенциала, осуществить грамотное и полноценное реформирование государственных институтов очень проблематично.

«В научном отчете Организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) за 2010 год упоминается, что частные и общественно-государственные расходы на исследования и развитие науки в Украине, если взять их в процентном соотношении к ВВП, упали с 0,96 % в 2000 году до 0,85 % в 2008-ом. Таким образом, Украину сейчас опережают США (2,72 %), Россия (1,12 %) и даже Беларусь (0,96 %)» [6].

«В отчете, опубликованном (в 2011 году – авт.) Всемирным экономическим форумом, Украина заняла 89 место из 137 стран мира по конкурентоспособности. Решающими показателями для определения столь низкой позиции стали система институций, политика и факторы, которые определяют уровень продуктивности страны» [6].

Таким образом, нужно осуществить полноценное целевое государственное финансирование как теоретической, так и прикладной науки; гарантировать закупку, использование и широкое продвижение как на внутренних, так и на зарубежных рынках результатов научной деятельности украинских ученых; содействовать привлечению частных инвестиций в наукоемкие разработки; в конце концов, проводить активную протекционистскую политику в научной сфере, как регламентированную действующим законодательством систему мер защиты национальной науки и результатов научной деятельности, посредством упрощения процедуры патентования, защиты права на результаты интеллектуальной деятельности и жесткого, а также своевременного предупреждения, пресечения и наказания за нарушение прав в сфере интеллектуальной собственности и ряд других мер;

В-четвертых, для внутригосударственных институциональных качественных изменений кроме зарубежного опыта, важны собственные национальные историко-правовые предпосылки, исторический опыт в создании и развитии отдельных правовых, общественно-политических институтов.

Стоит отметить, что бытующее мнение о широком заимствовании зарубежного опыта трансформации государственных институтов, внедрении новых моделей правового регулирования отношений в сфере государственного управления и др., безрассудно, что в свою очередь обусловлено, по большей мере, ментальной крайностью правоприменителей, отсутствием правового образования и наличием стойкого правового нигилизма. Для многих теоретиков и юристов-практиков аксиомой стали слова, уже мантрой повторяемые на различных научных дискуссионных площадках о запрете бездумного внедрения в национальную правовую систему чего-либо зарубежного, пускай даже прогрессивного, без адаптации и согласования с собственными правовыми институтами, механизмами, традициями, в конце концов, собственного национального мировоззрения. Такие действия могут привести, по меньшей мере, к общественному непониманию, презрению и неприятию, как самого нововведения, так и лиц, обеспечивающих его внедрение.

Иначе говоря, осуществляя научные изыскания в области истории становления и развития различных национальных институтов государства, результаты таковых исследований необходимо учитывать в процессе прикладной деятельности, в том числе, при фактологическом обосновании, разработке и внедрении новых государственно-властных институтов, тем самым поддерживая и содействуя прикладному характеру науки, а также национальным правовым традициям. Последние при этом не должны стать основой неоклассической идеологии власти

(пусть даже обновленной), поскольку могут «помешать проведению реалистичной и гибкой политики государства» [3].

В конечном итоге, вследствие учета вышеотмеченных факторов важно не допустить формирования тоталитарного государства, но при этом ориентироваться в собственных институциональных преобразованиях на Израиль, Францию эпохи де Голя, рейгановскую Америку и Великобританию времен Черчилля, вся жесткость государственной машины которых успешно защищала права граждан, их жизнь, свободу и собственность от покушений поклонников «великих потрясений» [7].

Библиографический список

1. Тацкий В. Украинское государство и правовая система в начале XXI века: вызовы правовой науке / В. Тацкий // Право Украины. – 2012. – № 1-2. – С. 14.
2. Войтович П. П. Основные тенденции развития международных отношений [Электронный ресурс] / П. П. Войтович. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Politologia/7_voytovichpp.doc.htm
3. Зевелев И. А. Реализм в XXI веке [Электронный ресурс] / И. А. Зевелев // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Realizm-v-XXI-veke-15792>
4. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – с. 4
5. Ремизов В. М. Русский национализм и российская геополитика [Электронный ресурс] / В. М. Ремизов // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Russkii-natsionalizm-i-rossiiskaya-geopolitika-15596>
6. Фицгибон В. Научный регресс: Украина страдает от недостатка инноваций [Электронный ресурс] / В. Фицгибон // KyivPost. – Режим доступа: <http://www.kyivpost.ua/ukraine/article/nauchnyj-regress-ukraina-stradaet-ot-nedostatka-innovacij-28444.html>
7. Маркедонов С. Сильное государство и гражданское общество [Электронный ресурс] / С. Маркедонов // Журнал Индекс. – 2001. – № 16. – Режим доступа: <http://index.org.ru/journal/16/markedonov.html>

В статті аналізується сукупність структуроутворюючих зовнішніх і внутрішніх факторів, які в рівній мірі впливають на створення нових державно-владних інститутів, що необхідно врахувати в процесі інституційних перетворень в Україні.

In article are analyzed a set of structure-external and internal factors, equally affecting the creation of new public institutions of power that should be considered in the process of institutional reform in Ukraine.

Белова О. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

МЕСТО МОРАЛИ В ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА: Г. МОРГЕНТАУ

В статье приводится сравнение роли моральной составляющей в реализме Моргентау и классическом реализме в том виде, в котором он институционализировался на базе реализма Моргентау. Сегодня принято почти полностью приравнять взгляды Моргентау и положения классического реализма, учитывая ту роль, которую он сыграл в развитии этого направления. Основной целью данной статьи стало исследование того, насколько взгляды Моргентау вошли в устоявшуюся и вошедшую в учебники теорию классического реализма; Основная задача данной статьи состоит в том, чтобы сравнить место морали в реализме Моргентау и в сформировавшемся направлении теории международных отношений под названием «реализм».

Школа реализма является одной из двух самых влиятельных школ в теории международных отношений. Она сохраняет свои позиции несмотря на разнообразие течений в рамках единой реалистской парадигмы. Даже критика в адрес реализма после распада биполярной системы, который не был предсказан представителями этой теоретической школы [1, р. 22], не смогла поколебать его позиций.

Подход, впервые прямо предположивший существование объективных законов, управляющих политикой и не зависящих от нашей воли [2], позволяет обратиться к международным процессам с позиции независимого исследователя и сформировать метод, не опирающийся на интуицию [2, р. 82] – это классический реализм. Одним из китов классического реализма безусловно признан Ганс Моргентау, фактически единолично сконструировавший основные принципы этого метода. В ходе дальнейшей трансформации реалистской парадигмы с появлением новых ответвлений в ее рамках, политический прагматизм и «дух» классического реализма – такого, как его видел основатель – был в какой-то степени утерян. Вклад в теорию классического реализма внесли другие ученые и политические деятели; такие исследователи как Уолц, Кеохане, Уолт, Миршаймер не просто внесли коррективы в изначальную теорию, но настолько сместили акценты, что зародились новые течения «под крышей» реалистской парадигмы. Однако несостоятельность классического реализма не является доказанным фактом, поэтому анализ классического реализма по Моргентау все еще заслуживает отдельного внимания и представляет научный интерес.

Анализ работ Моргентая все еще составляет значительную часть современных работ по теории международных отношений. Полемику с ним ведут и Уолц, И Миршхаймер, и Уолт. В последние годы вышел целый ряд работ, посвященных анализу взглядов Моргентая, в частности статья Андреа Локателли «Hans J. Morgenthau's Politics Among Nations» [3], в которой автор говорит об актуальности программной книги Моргентая «Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace». В 2005 году вышла статья Миршхаймера «Hans Morgenthau and the Iraq war: realism versus neo-conservatism» [4], в которой он дает оценку войне США в Ираке с позиций Моргентая. Статья Питера Фэма от 2008 года «What is the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy» [5] фокусируется на категории национального интереса в его изначальном значении, предложенном еще Моргентая и ставшем одной из краеугольных понятий современной теории международных отношений. Этот же автор дает подробный обзор взглядам Моргентая на мораль и её место в политическом анализе.

Сегодня принято полностью приравнивать взгляды Моргентая и положения классического реализма, учитывая ту роль, которую он сыграл в развитии этого направления. Основной целью данной работы стало исследование того, насколько взгляды Моргентая вошли в устоявшуюся и вошедшую в учебники теорию классического реализма; основной задачей данной статьи является сравнить значение морали в реализме Моргентая и в институтированном направлении теории международных отношений под названием «реализм».

Одним из первых трудов, которые составили основу той мысли, которая в XX веке стала называться политическим реализмом, является труд Макиавелли «Государь в котором автор освобождает политического лидера от необходимости руководствоваться общечеловеческими моральными принципами, такими, как, скажем, честность [6] или доброты [7] Более того, он говорит о том, что обеспечение национального интереса государства невозможно, если не отбросить вопросы морали и справедливости [8, р. 136]. Сегодня ассоциация «Макиавелли политический реализм» прочно устоялась в наших представлениях.

Сам Моргентая в своих работах, известных своей противоречивостью, не даёт однозначного ответа на вопрос о месте морали в политике. Описывая две конкурирующие школы мысли Моргентая пишет, что одна школа предполагает возможным немедленно создать «рациональный и моральный политический порядок, основанный на универсально ценных абстрактных принципах» [9, р. 962], в то время как другая школа признает несовершенство существующего мира

и то, что в мире постоянно сталкивающихся интересов и конфликтов между этими интересами «моральные принципы никогда не смогут быть в полной мере реализованы» [9, р. 962]. Из контекста ясно, что симпатии Моргентау – на стороне второй школы, которая принимает существующий мир таким, какой он есть.

Столкновение моральных принципов и искусства управлять заложено в реалистском видении Моргентау; в его мысли отражено одобрение иудейско-христианской религиозной традиции как основного источника морально-этических концепций; при этом он говорит о том, что «конфликт требований христианской этики и реальностью человеческой жизни» предрешен, определен природой христианской этики и врожденными свойствами человеческой природы; разрешение этого конфликта возможно только «божьей милостью» [10, р. 199]. Сам Моргентау – ярый противник «крестовых походов» во внешней политике [9, р. 977], когда некие моральные принципы возносятся на щит и становятся причиной и целью внешнеполитических действий, включая вмешательства в дела других государств. Он пишет: «Забудьте о сентиментальном представлении, будто внешняя политика – это борьба добродетели и порока, в которой добродетель неизбежно победит» [11, р. 242]. Нельзя не упомянуть о том, что Моргентау пишет о национальном государстве как «о сильнейшей моральной силе» современного мира и «высочайшей единицей морали на земле» [5, р. 258].

Теория политического реализма в том виде, в котором она существует сегодня на страницах учебников и учебных пособий, по сути, не смогла найти замены макиавеллевскому пониманию морального долга государственного деятеля. Развивая этот аспект, реализм признает высказанную Макиавелли «специальную мораль вытекающую из идеи, что долг государственного деятеля отличается от долга обычного человека, и поэтому к нему применимы другие моральные мерки.

Цыганков пишет, что в основе политического реализма лежит веберовское понимание политической морали [8, с. 138]. Здесь же он обращает внимание читателя на то, что по Веберу, «всякое этически ориентированное действие может подчиняться двум фундаментально различным максимам: оно может быть ориентировано либо на «этику убеждения либо на «этику ответственности» [8, с. 138]. Соответственно, политической морали Вебера свойственна максима ответственности, поскольку цели внешнеполитического деятеля смещены высшей ценностью для него выступает сила государства. Следуя по этому же пути, реализм выделяет мораль международных отношений как отдельное поле, отличное от универсальной морали/

человеческой морали, свойственной государству/миру и т. д. В этом поле выбор средств очень ограничен. Фактически, единственная моральная обязанность политического деятеля – своими действиями по возможности избежать войны.

Указанное понимание является неизбежным для гоббсовской традиции, рассматривающей международные отношения как сферу непримиримых моральных конфликтов, разрешаемых насильственными средствами [8, с. 138].

Однако, проведя более глубокий анализ текстов Моргентая, мы можем предположить, что его понимание не совпадает с веберовским пониманием политической морали, на котором основано сегодняшнее видение классического реализма. Другими словами, верно ли то, что политические деятели – апологеты реализма – не руководствуются принципами общепринятой морали, и что исследователи должны исключить моральный и этический фактор из своих работ при анализе?

Комментируя работу Э. Карра, другого сторонника Realpolitik, Моргентая предостерегает его именно от этого следствия чрезмерного влияния макиавеллевских идей: «Опасно быть Макиавелли без ценностей – пишет он. Моргентая отбрасывает возможность заниматься безоценочной наукой, наукой, не учитывающей и не руководствующейся нормами. Более того, он убежден, что сегодня, как и в прошлом, ученый все равно косвенно участвует в морально-этических дилеммах, даже если сам отрицает этот факт. [10, р. 195]

Показательным для данного исследования является анализ шести принципов реализма, которые формулирует Моргентая в своей книге «Politics Among Nations». Тот факт, что внешняя политика должна быть рациональна по Моргентая не отменяет её моральную составляющую.

Не только Моргентая не изымает мораль из анализа политических событий; он призывает оценивать и корректировать решения политических деятелей посредством этого анализа. Он пишет о том что интеллектуалы должны противостоять власти (power) при помощи правды поскольку правда угрожает власти, и долг интеллектуала, его функция заключается в том, чтобы «атаковать власть с позиций морали» и ставить под сомнение её цели и методы [10, р. 197].

В отличие от многих современных исследователей в области политической науки, Моргентая в значительной степени сосредотачивается на морально-этических аспектах политического поведения [12, р. 81]. Он ставит поле морально-этических ценностей на первое место [10, р. 197].

Важно понимать, что такое отношение означает, что Моргентау резко выступал против выделения некоей отдельной сферы морали международных отношений. Он очень критично относился к тем ученым, которые стремятся «выделить политическую сферу жизни отдельно от частной в целях этической оценки». Напротив, убежден, что современный человек не примет резкую дихотомию между общественной и частной моралью [10, р. 197].

В его системе ценностей «мораль – не просто еще одна сфера человеческой деятельности (...) подобно политике или экономике скорее он видит мораль как надстройку над ними, надстройку, которая «ограничивает выбор целей и средств» и обозначает легитимную область действий. О задаче политического исследователя он Моргентау говорит следующее: «Когда реалии мощи теряются из вида под грузом моральных и юридических ограничений, необходимо обратить внимание на эти реалии. Когда закон и мораль ни во что не ставятся, мы должны вернуть их на законное место» [10, р. 197]. В своей самой выдающейся книге, «Politics Among Nations» он пишет, что исследователи в области политического должны принимать во внимание, насколько во внешней политике государства реализуется принцип справедливости; а также внимательно следить за соотношением целей и средств в политическом поведении [13]. Это, в свою очередь, означает, что, по мнению Моргентау, успешная внешняя политика государства может и, при малейшей возможности, должна не только учитывать, но быть направлена на реализацию моральных норм.

Выводы: Таким образом, следует отметить, что реализм Моргентау никогда не расходился со своим моральным фундаментом. Его моральный «рецепт», который состоит в теории выбора «меньшего зла» из рационально доступных политических действий. Рассматривая политолога, исследователя в области международных отношений не только как источник моральной оценки, но и как фактор, влияющий на принятие политического решения (борьба с властью посредством правды), Моргентау очень многое оставляет на откуп исследователя и его личному пониманию справедливости. Следовательно, моральная оценка, если и не присутствует как фактор принятия решения лидером государства, очень важна как инструмент анализа этого решения в рамках реалистского подхода. В институтировавшемся на основе работ Моргентау теоретическом подходе – реализме – напротив, существует тенденция, направленная на отход от моральной оценки, абстрагирования исследователя от моральной составляющей проблемы.

Библиографический список

1. Стапран Н. В. Роль Японии и Австралии в реализации американской стратегии безопасности в АТР: 1945-2004 гг. : дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новая и новейшая)» / Н. В. Стапран ; М. гос. ин-т международных отношений (Ун-т) МИД РФ. – М., 2004. – 170 с.
2. Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau. – New York : Alfred A. Knopf, 1978. – 550 p.
3. Locatelli A. Reading Suggestions: Hans J. Morgenthau's Politics among Nations / A. Locatelli / Crossroads. – 2003. – Vol. 3, No. 1 – P. 40-46.
4. Mearsheimer J. hans Morgenthau and the Iraqi war: realism versus neo-conservatism // OpenDemocracy. – 18 May 2005. – Режим доступа: http://www.opendemocracy.net/democracy-americanpower/morgenthau_2522.jsp. – Дата доступа: 31.08.2013 – open Democracy: free thinking for the world
5. Pham J. P. What is the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy / J. P. Pham // American Foreign Policy Interests. – 2008. – No. 30. – P. 256-265.
6. Макиавелли Н. Глава XVIII. О том, как государи должны держать слово/Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – 1982. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/makiavelli_nikolo/gosudar.html#92160. – Дата доступа: 31.08.2013. – Электронная библиотека Royallib.ru
7. Макиавелли Н. Глава XVII. О жестокости и милосердии и о том, что лучше: внушать любовь или страх / Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли – 1982. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/makiavelli_nikolo/gosudar.html#92160. – Дата доступа: 31.08.2013. – Электронная библиотека Royallib.ru
8. Цыганков П. А. Международные отношения / П. А. Цыганков. – М. : Новая школа, 1996. – 330 с.
9. Morgenthau H. Another 'Great Debate': the National Interest of the United States / H. Morgenthau / The American Political Review. – 1952. – Vol. 3, No. 1. – P. 961-988.
10. Crabb C. V. Jr. Hans J. Morgenthau's version of realpolitik / Cecil V. Jr. Crabb, June Savoy // The Political Science Reviewer. – 1975. – Vol. 5, No. 1. – P. 189-228.
11. Morgenthau H. In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy / H. Morgenthau. – New York: Alfred F. Knopf, 1951. – 283 p.
12. Murray A. J. H. The Moral Politics of Hans Morgenthau / A. J. H. Murray // The Review of Politics. – 1996. – Vol. 58, No. 1. – P. 81-107.

У статті наводиться порівняння ролі моральної складової в реалізмі Моргентгау і класичному реалізмі в тому вигляді, в якому він інституціоналізований на базі реалізму Моргентгау. Сьогодні прийнято

майже повністю прирівнювати погляди Морґентау та положення класичного реалізму, враховуючи ту роль, яку він відіграв у розвитку цього напрямку. Основною метою даної статті стало дослідження того, наскільки погляди Морґентау увійшли в усталену теорію класичного реалізму; Основне завдання даної статті полягає в тому, щоб порівняти місце моралі в реалізмі Морґентау і у сформованому напрямку теорії міжнародних відносин під назвою «реалізм».

This article addresses the comparison of the moral aspect role in Morgenthau's realism and the classical realism how it was institutionalized basing on Morgenthau's vision but not limiting itself by the later. Today it is customary to nearly equate Morgenthau's views to the principles of classical realism, considering and because of the role he had played in the developing of the said theoretical approach. The main goal of the present article is to investigate till what extent Morgenthau's thought are part of the political realism theory in its institutionalized form; the main task of the article is to compare the role of morality Morgenthau suggests in his realism to that in the classical realism as it is put down into textbooks.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2013

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА,
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ
ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

УДК 341.241.8:332.14:502.51

Короткий Т. Р., НУ «ОЮА»

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ
РЕГЛАМЕНТАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ОХРАНЫ
МОРСКОЙ СРЕДЫ**

Статья посвящена исследованию теоретико-правовых оснований и основных тенденций правового регулирования регионального сотрудничества государств в сфере охраны морской среды. Исследованы основания, причины и предпосылки регионального сотрудничества в этой сфере. Выявлены особенности взаимодействия универсального и регионального сотрудничества государств в сфере охраны морской среды.

Регионализм является важным фактором развития международных отношений, опосредующим региональный уровень международно-правового регулирования сотрудничества государств. Международные экологические отношения, как и их международно-правовое регулирование не являются исключением. Региональное сотрудничество и его международно-правовая регламентация получило широкое распространение в сфере международно-правовой охраны морской среды, что обусловлено объективными особенностями объекта охраны. Как указывает А. Ф. Высоцкий и В. П. Цемко, обращение государств отдельных морских бассейнов к региональной регламентации

защиты среды этих морей от загрязнения в качестве дополнительной к универсальным соглашениям меры стало нормой в подходе к международным проблемам экологии [1]. Следует отметить, что именно в сфере международно-правовой охраны морской среды наблюдается гармоничное сочетание универсального и регионального подходов при прогрессивном и инновационном развитии обоих уровней сотрудничества, что обуславливает необходимость исследования современного состояния правовой регламентации регионального сотрудничества в области охраны морской среды.

Целью настоящего исследования является выявление основных тенденций международно-правовой регламентации регионального сотрудничества в сфере охраны морской среды.

Указанная цель предполагает решение нескольких взаимосвязанных задач. Во-первых, проанализировать теоретические подходы к соотношению универсального и регионального сотрудничества в сфере охраны морской среды; во-вторых, провести ретроспективный анализ причин и особенностей развития различных региональных моделей правового сотрудничества в сфере охраны морской среды; выявить основные связи и направления взаимодействия между универсальным и региональным сотрудничеством в сфере охраны морской среды; в-четвертых, охарактеризовать основные принципы правовой регламентации регионального сотрудничества в сфере охраны морской среды.

Проблематика правового регулирования регионального сотрудничества в контексте международно-правовой регламентации регионального сотрудничества в сфере охраны морской среды исследовалась в работах А. Ф. Высоцкого, А. В. Задорожного, В. П. Кириленко, В. А. Кисилева, Т. Р. Короткого, М. А. Медведевой, П. В. Саваськова, В. Ф. Сидорченко, Л. В. Сперанской, К. Хакапаа и других авторов.

Среди фундаментальных специальных исследований следует выделить работы А. Ф. Высоцкого, посвященные морскому регионализму [2]. Региональному уровню международно-правовой охраны морской среды посвящены работы Л. Гиждивана, С. П. Головатого, И. И. Каракаша, Т. Р. Короткого, М. Н. Копылова, С. М. Копылова, С. А. Мохаммада, Г. А. Некрасовой, R. V. Bilder.

Сотрудничество причерноморских государств в целом, и по вопросам защиты Черного моря изучалось А. Ф. Высоцким Л. Гиждиваном, С. П. Головатым, И. И. Каракашом, Т. Р. Коротким, В. П. Цемко.

Однако проблематика исследования правовых форм регионально-сотрудничества остается весьма актуальной в связи с постоянным развитием международно-правового инструментария охраны морской

среды и отсутствием современных комплексных научных разработок этого направления международно-правового сотрудничества.

Объектом исследования являются международные отношения, возникающие в процессе международно-правового регулирования охраны морской среды. Предметом – нормативный и организационно-правовой механизм международно-правового регулирования охраны морской среды.

Региональный подход приобрел особое значение в процессе развития и оформления сотрудничества государств в области использования и охраны Мирового океана. Именно в 70-е годы, т. е. в ходе нового этапа кодификационного процесса в рамках международного морского права, значительно активизировался поиск и практическая реализация решений ряда конкретных проблем международных морских отношений с помощью применения регионального подхода [3]. А. Ф. Высоцкий и В. П. Цемко обращают внимание, что «В современном международно-правовом регулировании морской деятельности государств, именно в области защиты морской среды от загрязнения, региональный подход нашел наибольшее применение» [4].

Мы абсолютно согласны, что тенденция развития регионального уровня охраны морской среды получила дополнительный импульс и обоснование именно с принятием Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., которая, в отличие от Женевских конвенций по морскому праву, содержала значительное количество новелл, направленных на содействие развитию международного сотрудничества на региональной основе в разных сферах деятельности по использованию пространств и ресурсов Мирового океана, и в первую очередь в сфере защиты и сохранения морской среды.

Региональное международно-правовое регулирование сотрудничества государств по охране морской среды возникло несколько позднее универсального, в конце 60-х годов XX века, (в отношении охраны Северного моря), далее одновременно в нескольких регионах Северо-Восточной Атлантики, Балтийского моря, Средиземного моря*, и получило правовое оформление в целом ряде региональных конвенций.

Однако следует отметить, что подход относительно учета региональных особенностей был заложен уже в первых универсальных конвенциях по защите морской среды от загрязнения с судов, что обуславливалось необходимостью особой охраны определенных районов Мирового океана**. Первоначальной причиной правовой регламентации охраны морской среды от загрязнения (на универсальном уровне) было загрязнение именно прибрежных районов, которая

в дальнейшем повлекла практику выделение отдельных «районов Мирового океана для применения к ним особых мер правовой регламентации их использования с целью уменьшения или предотвращения загрязнения таких районов» [5]. Однако универсальный уровень был направлен на защиту морской среды от загрязнения преимущественно в результате судоходства, и не учитывал всех особенностей предупреждения загрязнения из других источников, и возможности принятия региональных мер по борьбе с загрязнением с судов.

Третьей причиной, оказавшей значительное влияние на развитие регионального сотрудничества в области охраны морской среды стала работа Стокгольмской конференции 1972 г. Еще на подготовительном этапе этой конференции межправительственная рабочая группа по предотвращению загрязнения морей разработала принципы оценки и контроля загрязнения, в которых отразилась идея регионального подхода к решению экологических проблем Мирового океана. Так, принцип 9 гласил: «Государства должны объединяться на региональной основе для того, чтобы согласовать свою политику и принять общие для всех меры по борьбе с загрязнением в бассейнах, составляющих по географическим и экологическим соображениям одну природную единицу и одно целое» [6]. Общее положение о необходимости охраны морской среды нашло отражение в Принципе 7 Стокгольмской Декларации по окружающей среде 1972 г.

Региональное сотрудничество государств обусловлено значительным количеством субъективных и объективных причин и факторов. А. Ф. Высоцкий и В. П. Цемко к факторам обращения государств к региональным формам сотрудничества в области охраны морской среды относят региональную обособленность экологических проблем, наличие природных и пространственных рамок их проявления, интерес конкретных государств к решению этих проблем, что обуславливает целесообразность их разрешения именно на региональном уровне, облегчает задачу определения конвенционного региона, а также круг государств-участников региональных соглашений [7]. Причем следует иметь в виду, что универсальные соглашения в области охраны морской среды в силу своей всеобщности не могут учитывать и не учитывают всех специфических характеристик и особенностей отдельных морей или морских районов [8]. Данный тезис нашел полное подтверждение в процессе реализации Программы региональных морей ЮНЕП, по мнению которой региональный подход позволяет ей сконцентрировать внимание на специфических высокоприоритетных для государств отдельного региона проблемах и тем самым помочь этим странам более полно мобилизовать свои

ресурсы для борьбы с загрязнением морской среды и устойчивого управления прибрежными экосистемами [9].

В доктрине международного морского права к причинам обоснования регионального сотрудничества в области охраны морской среды относят: уникальность экономико-географических, гидрофизических, гидрохимических и гидробиологических характеристик морского бассейну; различная степень участия государств региона в принятых многосторонних универсальных конвенциях, специально посвященных или затрагивающих вопросы сохранения и защиты морской среды; весьма существенные различия как в степени и масштабах, так и в содержании правовой регламентации сохранения и защиты морской среды, предпринимаемые в каждой из стран региона, отсутствие согласованных между ними правовых норм, технических правил и стандартов, действующих в этой области; отнесение того или иного морского бассейна к «замкнутым или полузамкнутым» морям [10].

Это свидетельствует об объективной обусловленности регионального сотрудничества в рассматриваемой сфере, связанной как с особенностями объекта охраны – морской среды, спецификой источников загрязнения – наземные, судоходство, захоронение, так и геополитическими обстоятельствами – уровнем сотрудничества государств определенного приморского региона. На эту особенность обращает внимание Л. В. Сперанская: «Отдельные районы Мирового океана обладают определенной спецификой, учесть которую в целях охраны морской среды наилучшим образом могут только государства соответствующего региона» [11].

Важной тенденцией, характеризующей региональное сотрудничество в области охраны морской среды как более динамичное и гибкое, чем универсальное, является разработка проектов региональных конвенций, направленных на предупреждение загрязнения морской среды первоначально нефтью, по аналогии с универсальным уровнем, а затем и опережающее развитие форм и способов охраны морской среды по сравнению с универсальным уровнем: «Хельсинкская конвенция впервые в мире затрагивает как вопросы сброса отдельных поллютантов в морскую среду (полное запрещение сброса, предельно допустимая концентрация некоторых веществ при сбросах и т. д.), так и вопросы, связанные со способами (источниками) загрязнения» [12].

Данное обстоятельство обусловлено, на наш взгляд динамикой развития международно-правовой охраны морской среды и международно-правовой охраны окружающей среды в целом. Первоначально международно-правовая охрана морской среды возникла как самостоятельное направление. И только после

институализации международно-правовой охраны окружающей среды в 70-е годы XX века, международно-правовая охрана морской среды становится составной частью универсального международно-правового режима охраны окружающей среды. Однако восприятие принципов и концепций международного права окружающей среды в рамках универсальных режимов охраны морской среды пролонгировано консервативностью последних, в отличие от более динамичных региональных режимов, что отразилось в более динамичном восприятии инновационными подходами охраны окружающей среды, выработанными в рамках Конференции Рио-де-Жанейро и дальнейших форумов по охране окружающей среды.

Эффективность охраны Мирового океана в глобальном масштабе неразрывно связана с региональными усилиями: «Международно-правовая охрана Мирового океана от загрязнения (в глобальном масштабе) может быть эффективной лишь в том случае, если она дополняется соответствующими мерами, принятыми на региональном уровне» [13]. Региональный поход, реализуемый ЮНЕП в рамках Программы региональных морей ЮНЕП, по замыслу последней, в перспективе должен создать базу для рассмотрения экологических проблем Мирового океана в целом, в глобальном масштабе [14]. На наш взгляд, это связано, во-первых, с особенностями установления обеспечительных мер по контролю за соблюдением универсальных конвенций по защите морской среды от загрязнения в судов; во-вторых, с отсутствием универсальных инструментов по защите морской среды от загрязнения из отдельных источников, прежде всего наземных. В-третьих, в большей степени заинтересованностью прибрежных государств в создании и эффективности региональных систем охраны морской среды, гибкости и динамичности последних.

Важной предпосылкой развития и эффективности регионального сотрудничества в области охраны морской среды является его международно-правовая легитимизация, оформленная путем закрепления правовых основ этого сотрудничества и его поощрения на универсальном уровне.

В литературе отмечается определяющая роль Конвенции 1982 г., ее отдельных положений для развития международного сотрудничества на региональной основе в разных сферах деятельности по использованию пространств и ресурсов Мирового океана. По мнению С. П. Головатого, III Конференции по морскому праву принадлежит особая роль в происшедшем заметном сдвиге в сторону регионализации международного морского права, по крайней мере в нескольких важных областях [15].

Однако, первоначально на III Конференции, в период работы Подготовительного комитета, отвергался самостоятельный характер регионального сотрудничества, мероприятиям регионального характера отводилась роль «дополнительных» или «подготовительных» по отношению к всеобщему договору по предотвращению и контролю морского загрязнения [16]. Как указывают D. M. Johnston и L. Enomoto, под влиянием Стокгольмской конференции 1972 г. произошло изменение отношения к значению морского регионализма в области охраны морской среды от загрязнения [17].

Включение в Конвенцию ряда положений, закрепивших идею морского регионализма в самом широком понимании, свидетельствовало о признании на универсальном уровне возможности и необходимости осуществления региональных мероприятий в разнообразных сферах деятельности (и прежде всего в области защиты и сохранения морской среды) в качестве отдельного составного компонента всеобщей системы международно-правового обеспечения использования пространств и ресурсов Мирового океана [18].

Современная международно-правовой механизм охраны морской среды включает целую систему специальных универсальных соглашений, что обуславливает необходимость определения соотношения между универсальными и региональными нормами.

Анализируя соотношение универсальных и региональных норм, регламентирующих защиту морской среды от загрязнения, Л. В. Сперанская обоснованно указывает, что с точки зрения интересов правовой охраны морской среды, а тем более с точки зрения обязанности каждого государства охранять морскую среду, предпочтение должно отдаваться требованиям более жестким, содержащимся не в региональной, а в универсальной конвенции [19].

В этой связи особенно важен учет и имплементация универсальных международных стандартов по предупреждению загрязнения с судов в региональных соглашениях. В Конвенции по защите Черного моря от загрязнения 1992 г. прямо указано, что Договаривающиеся Стороны индивидуально или, при необходимости, совместно принимают все надлежащие меры для предотвращения и сокращения загрязнения морской среды Черного моря с судов и борьбы с ним в соответствии с общепринятыми международными нормами и стандартами (ст. VIII).

Применительно к «замкнутым и полужамкнутым» морям, отношение к вопросу о соотношении универсального и регионального регулирования выразил А. Ф. Высоцкий, указывая, что «решение возникающих проблем следует искать не на пути установления

здесь особых режимов и наделения прибрежных государств особыми правами на регулирование этой деятельности, а путем поисков сбалансированного регионального подхода к конкретным проблемам, основанного на действующих принципах международного права, не противопоставляя, а сочетая этот подход с глобальным подходом к проблемам международного сотрудничества и его правового регулирования» [20].

Региональное сотрудничество заключается не только в выработке и реализации собственно региональных норм и механизмов охраны окружающей среды, но и способствует с одной стороны, более эффективной реализации положений универсальных конвенций, а с другой – содействует развитию субрегионального и двустороннего сотрудничества. Правовой основой субрегионального и двухстороннего сотрудничества в области охраны морской среды часто являются региональные соглашения.

Так, согласно ст. 6 Рамочной Конвенции по защите морской среды Каспийского моря 2003 г., стороны Конвенции сотрудничают на двусторонней и многосторонней основе в разработке протоколов, предписывающих дополнительные меры, процедуры и стандарты для выполнения настоящей Конвенции.

Важным условием субрегионального и двухстороннего сотрудничества является его совместимость с положениями заключенных региональных соглашений. Так, согласно п. 4 ст. V Конвенции по защите Черного моря от загрязнения 1992 г., стороны Конвенции, вступая в двусторонние или многосторонние соглашения в целях защиты и сохранения морской среды Черного моря, стремятся к обеспечению того, чтобы такие соглашения были совместимы с Конвенцией. Важным и интересным является положение этой статьи, в соответствии с которыми копии таких соглашений направляются другим сторонам Конвенции через Комиссию по защите морской среды Черного моря от загрязнения.

Наличие регионального сотрудничества в области охраны морской среды смежных (перекрывающихся) регионов обуславливают необходимость координации и усиления взаимодействия в рамках различных региональных механизмов. Требование о совместимости двух заключенных региональных конвенций (Конвенции по предупреждению загрязнения морской среды в результате захоронения опасных веществ с морских и воздушных судов, 1972 г. (Осло) и Конвенции по предотвращению загрязнения морской среды из наземных источников от 4 июня 1974 г. (Париж) ***, распространяющихся на один и тот же район северо-восточной Атлантики и части Ледовитого

океана, содержится в Конвенции по предотвращению загрязнения морской среды из наземных источников 1974 г. В Резолюции II, принятой Парижской конференцией по предупреждению загрязнения морской среды от наземных источников, говорится о желательности избегать дублирования в применении положений той или другой конвенции с тем, чтобы наилучшим образом использовать технические и финансовые средства договаривающихся сторон в борьбе против загрязнения морской среды района действия обеих конвенций. С этой целью конференция рекомендовала назначить в комиссии (Комиссию, созданной в соответствии с Конвенцией по предупреждению загрязнения морской среды в результате захоронения опасных веществ с морских и воздушных судов, 1972 г. и Комиссией по предупреждению загрязнения морской среды от наземных источников) – постоянные органы двух конвенций – одних и тех же представителей, объединить их заседания и создать общий секретариат. Кроме того, было высказано пожелание, чтобы обе комиссии установили сотрудничество с аналогичными международными органами [21].

Конвенции по защите Балтийского и Черного морей не прямых указаний о координации работы создаваемых на их основе комиссий. Комиссия по защите морской среды Балтийского моря в соответствующих случаях пользоваться услугами компетентных региональных и других международных организаций для проведения совместных научно-технических исследований, а также других соответствующих мероприятий, относящихся к целям и задачам настоящей Конвенции (п. f) ст. 20 Конвенции по защите морской среды района Балтийского моря 1992 г.).

В результате исследования регионального сотрудничества государств можно сделать следующие выводы:

1) Практика международно-правового регулирования охраны морской среды на региональном уровне свидетельствует о расширении и углублении применения международно-правовых средств регламентации деятельности государств в этой области, возрастании роли и значения международных региональных договоров.

2) Международное право закрепляет как общие основания, формы и направления регионального сотрудничества в области охраны морской среды, так и его конкретные формы и направления применительно к отдельным регионам.

3) Региональное сотрудничество области охраны морской среды подтверждает общую тенденцию к расширению сотрудничества государств в области охраны морской среды, и связанную с ней необходимость дальнейшего развития и совершенствования форм международно-

правового регулювання на всіх рівнях – універсальному, транс-регіональному, регіональному, субрегіональному, двусторонньому, формують глобальну систему співробітництва, включаючу в якості самостійних компонентів вказані рівні співробітництва і відповідуюче їй глобальне право охорони морської середовища.

4) Міжнародно-правове регулювання в межах окремого морського басейну отримало найбільше розвиток в північно-східній Атлантиці, Балтійському, Середземному і Чорному морях.

5) Регіональні угоди включають важливі правові положення, що стосуються захисту морської середовища від забруднення, закріплюють відповідні взаємні зобов'язання і права держав регіону, охоплюють широкий круг джерел забруднення і видів забруднюючих речовин. Вони включають багато заходів, спільно приймаємих учасниками угоди або координуваних на регіональному або субрегіональному рівнях.

Примічання

- * Угоди про співробітництво з питань боротьби проти забруднення вод Північного моря вуглеводородними сполученнями, Бонн, 1969 г.; Конвенція про попередженню забруднення морської середовища шляхом скидання з судів і літальних апаратів, Осло, 1972 г.; Хельсінська конвенція про захист морської середовища району Балтійського моря, 1974 г.; Конвенція про захист Середземного моря від забруднення, 1976 г.
- ** В Міжнародній конвенції про запобігання забрудненню моря нафтою 1954 г. ряд районів і морей Світового океану були віднесені до категорії «заборонених зон» (шириною 100 миль у західному узбережжі Канади, в північно-західній частині Атлантичного океану, узбережжі Ісландії і Норвегії і т. д. Повністю забороненими були оголошені Північне і Балтійське, а потім – Чорне і Азовське моря). МАРПОЛ 73/78 установила «особливі райони» для яких передбачається спеціальний і більш суворий режим, ніж для Світового океану в цілому (Додаток I, правило 10). В такі «особливі райони» виділені моря: Середземне, Чорне, Балтійське, Червоне і Персидський залив.
- *** Замінені Конвенцією про захист морської середовища північно-східної частини Атлантичного океану від 22 вересня 1992 г.

Бібліографічний список

1. Высоцкий, А. Ф. Черноморско-азовский бассейн (правовые аспекты использования пространств и ресурсов) / А. Ф. Высоцкий, В. П. Цемко ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко ; АН УССР, Ин-т гос. и права. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 77.

2. Высоцкий, А. Ф. Морской регионализм: Международно-правовые проблемы регионального сотрудничества / А. Ф. Высоцкий. – К. : Наук. думка, 1985. – 256 с.
3. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990. – С. 63.
4. Высоцкий, А. Ф. Черноморско-азовский бассейн (правовые аспекты использования пространств и ресурсов) / А. Ф. Высоцкий, В. П. Цемко ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко ; АН УССР, Ин-т гос. и права. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 165.
5. Охрана морской среды (правовые и экономические аспекты) / В. И. Сапожников, А. Ф. Высоцкий, С. П. Головатый, Н. Д. Амалян. – К. : Наукова думка. – 1984. – С. 45.
6. UN Doc. A/CONF. 48/IWGMP. 1/5. 1971.
7. Высоцкий, А. Ф. Черноморско-азовский бассейн (правовые аспекты использования пространств и ресурсов) / А. Ф. Высоцкий, В. П. Цемко ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко ; АН УССР, Ин-т гос. и права. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 165.
8. Охрана морской среды / В. И. Сапожников, А. Ф. Высоцкий, С. П. Головатый, Н. Д. Амалян. – К. : Наукова думка, 1984. – 100 с.
9. Копылов М. Н. Программа региональных морей ЮНЕП / М. Н. Копылов, С. М. Копылов, С. А. Мохаммад // Международное право – International Law. – 2010. – № 3. – С. 52.
10. Высоцкий А. Ф. Международно-правовые проблемы предотвращения загрязнения Черного моря // Охрана морской среды (правовые и экономические аспекты) / В. И. Сапожников, А. Ф. Высоцкий, С. П. Головатый, Н. Д. Амалян. – К. : Наукова думка. – 1984. – С. 75-76.
11. Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М. : Наука, 1978. – С. 63.
12. Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М. : Наука, 1978. – С. 66-67.
13. Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М. : Наука, 1978. – С. 63.
14. Копылов М. Н. Программа региональных морей ЮНЕП / М. Н. Копылов, С. М. Копылов, С. А. Мохаммад // Международное право – International Law. – 2010. – № 3. – С. 52.
15. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990. – С. 64-65.
16. UN Doc. A/AC. 138/62. 1971. P. 5.
17. Johnston D. M., Enomoto L. M. G. Regional approaches to the protection and conservation of the marine environment // The environmental law of the sea. B. (West), 1981. – P. 321; Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990. – С. 67.

18. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990. – С. 65.
19. Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М. : Наука, 1978. – С. 63.
20. Охрана морской среды / В. И. Сапожников, А. Ф. Высоцкий, С. П. Головатый, Н. Д. Амалян. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 102.
21. «Intern. Legal Materials» (Washington), 1974, vol. XIII, № 2, p. 373-374.
Цит. по: Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М. : Наука, 1978. – С. 94.

Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових підстав та основних тенденцій правового регулювання регіонального співробітництва держав у сфері охорони морського середовища. Досліджено підстави, причини та передумови регіонального співробітництва у цій сфері. Виявлено особливості взаємодії універсального і регіонального співробітництва держав у сфері охорони морського середовища.

The article investigates the theoretical and a legal basis and the main trends of legal regulation of regional cooperation in the field of marine environmental protection. Bases, causes and background of regional cooperation in this field are researched. Peculiarities of the interaction of universal and regional cooperation in the field of marine environmental protection are identified.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2013

УДК 341.174(4):620.9

Грабович Т. А., НУ «ОЮА»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ОСНОВ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС

У статті розглядаються теоретичні та методологічні аспекти правових досліджень політики енергетичної безпеки країн-членів Європейського Союзу. Висвітлено значення досвіду ЄС для України.

Проблеми енергетичної безпеки в сучасному Світі виступають у якості важливих питань стратегій цивілізаційного розвитку, стосуючись права, економіки, екології, загальної безпеки тощо та є складовою глобалізаційних процесів.

Яскравим прикладом пошуку механізмів ефективного розв'язання проблем цього спектру є енергетичне законодавство та відповідна

практика держав-членів ЄС. Енергетична сфера виявилась однією з найскладніших та найуразливіших і потребувала тривалого періоду вироблення оптимальних підходів до правового регулювання, починаючи з моменту утворення європейського об'єднання. Тому аналіз правової теорії і практичної реалізації цих завдань в Європейському Союзі стимулюватиме впровадження кращого міжнародного досвіду в українське законодавство та національну практику.

Для України це має сьогодні особливе значення, бо диверсифікація джерел енергетичного забезпечення є основою економічної і політичної незалежності, а адаптація українського права до європейських норм та стандартів є базою перспективного розвитку і включення до європейських інтеграційних процесів. Нестача енергоресурсів, цінова політика в цій сфері, технології енергозбереження та багато інших питань є теоретично актуальними і практично значущими.

Важливість вивчення та запозичення досвіду ЄС іншими країнами обумовили значний науковий інтерес до різних проблем, пов'язаних із створенням та функціонуванням Європейського Союзу і, особливо, з питаннями формування правової бази цього об'єднання стосовно різних сфер, в тому числі і енергетичної. Історію і право Європейського Союзу, тенденції і перспективи його розвитку аналізували в своїх працях такі автори як: М. Арах, Ю. Ільїн, Б. Топорнін, Р. Петров, Л. Тимченко, Ю. Шемшученко, В. Нагребельний, В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко, І. А. Грицяк та багато інших зарубіжних і вітчизняних науковців [1-8].

Спираючись на широкий спектр наукових досліджень, які стосуються права Європейського Союзу і представлені роботами ряду зарубіжних та вітчизняних фахівців, можна окреслити коло питань, які потребують подальшого вивчення. До них, зокрема, належать проблеми правового регулювання процесів створення засад енергетичної безпеки, як окремих держав, так і їх об'єднань.

Вивчення конкретних форм і методів створення необхідного правового поля задля досягнення енергетичної безпеки спирається на сучасну методологічну базу, яка допомагає запропонувати ефективну модель реалізації даного завдання та спрогнозувати можливі здобутки і ризики на цьому шляху. Саме цим обумовлений предмет аналізу в представленій статті, присвяченій питанням методології вивчення означеної теми.

Характеризуючи методологічні засади дослідження правових проблем енергетичної безпеки, перш за все, слід наголосити на необхідності системного підходу до аналізу правової бази політики енергетичної безпеки ЄС, який дозволить не лише відобразити багатоаспектність

і різновекторність теми, а і комплексно відтворить взаємозалежність глобальних і локальних проблем, що об'єктивно обумовлює науковий пошук і розробку специфічних, конкретних форм і методів правової політики в галузі енергетичної безпеки.

Саме комплексний системний підхід пояснює необхідність самообмежень правового характеру в умовах ресурсних обмежень, а також важливість введення певних параметрів глобального управління для уникнення конфліктів і досягнення реальної енергетичної безпеки.

Системний підхід дозволяє також показати взаємозв'язки енергетики з іншими сферами та галузями життєдіяльності суспільства, зокрема, з екологією, економікою тощо. А це потребує цілісного правового поля, в рамках якого відбувається діяльність будь-якого спрямування.

Важливим вбачається також історичний підхід, який дозволяє показати розвиток європейського енергетичного законодавства в просторових і часових координатах як результату дії об'єктивних законів глобалізації та глокалізації, поєднуючи закономірності і специфіку, та роблячи наслідки передбачуваними, а вирівнювання розвитку прогнозованими.

Саме в аспекті історичної тенденції розвитку мають аналізуватись, наприклад, засадничі документи ЄС, як Паризький договір 1951 року, Римські договори 1957 року, Брюссельський договір 1965 року, Маастрихтський договір 1992 року, Амстердамський договір 1997 року, Лісабонський договір 2007 року [9-10].

Динаміка переговорного процесу засвідчує надзвичайну складність досягнення погоджень щодо регулювання енергетичної сфери. Неоднозначне бачення таких стратегічно важливих питань як енергетичні неодноразово заважали включенню розділів щодо енергетики в остаточні документи на різних етапах створення ЄС.

Та, разом з тим, очевидною була необхідність вирішення цих питань і в теоретично-правовій, і в практичній площині. Тому вже перші кроки Європейського співтовариства у 1951 році стосувались ринку вугілля, у 1957 році вони були доповнені договором щодо атомної енергії, а нафтова криза 70-х років минулого століття поставила до порядку денного конкретні дії для досягнення енергетичного балансу та розробки універсальних стратегій взаємин виробників енергії та їх споживачів. Надзвичайні ситуації і кризи диктували нові норми щодо повноважень у правовому регулюванні енергетики та забезпеченні енергетичної безпеки.

Моделювання циклічності економічної динаміки, періодичності криз та інших явищ соціально-економічного характеру, безпосередньо

пов'язаних з енергетичною сферою та безпековою діяльністю, потребує чіткого правового обґрунтування. Тому методи моделювання та екстраполяції мають бути застосовані до аналізу енергетичного законодавства ЄС, з метою розробки рекомендацій щодо впровадження його основних принципів в національне українське право та законодавство, яке спрямоване на створення сприятливих умов досягнення енергетичної безпеки.

Також існує потреба використання для дослідження проблем правової політики енергетичної безпеки в ЄС методу прогнозування, який спрямований на нове вирішення і розробку оригінальних концепцій безпеки глобального і національного розвитку, в аспекті правового регулювання енергетичної безпеки на рівні управління, менеджменту, в рамках стратегій сталого розвитку на засадах ефективного використання енергетичних ресурсів та їх оптимального розподілу. Раціональне використання, зменшення імпортової залежності, інтеграція енергетичних ринків, співвідношення наднаціональної і національної компетенції – все це у вигляді правової та економічної моделей мають бути чітко окреслені та прогнозовані.

Інституціональний та структурно-функціональний методи можуть бути активно застосовані при аналізі правового регулювання процесів формування та діяльності конкретних органів ЄС, що регламентують сферу енергетичної безпеки. Можна розглянути компетенцію таких інституцій, як: Європарламент, Рада Міністрів ЄС, Європейська Комісія, Європейський Суд, Комітет постійних представників тощо, діяльність яких сприяє налагодженню співпраці в енергетичній сфері.

За допомогою цих методів слід детально проаналізувати, наприклад, Європейську енергетичну хартію 1991 року та Договір і Протокол до неї 1994 року, які набрали чинності у 1998 році та в тому ж році були ратифіковані Україною; а також ряд Директив і інших актів, що приймались Радою, Комісією, іншими інституціями Співтовариства з енергетичних питань [11].

Не менш значущим виступає метод порівняльного аналізу, що дає можливість співставити результати впровадження законодавства щодо енергетичної безпеки в різних країнах-членах ЄС та порівняти їх з ситуацією в аналогічній сфері інших держав Світу, зокрема і в Україні. Цей метод дозволяє характеризувати спільні анти дискримінаційні кроки і, разом з тим, специфіку та поетапність лібералізації енергетичного сектора країн-членів ЄС, що дозволить Україні обирати найбільш прийнятні форми і методи, коли розуміння спільного інтересу диктує виконання зобов'язань навіть за відсутності гарантій.

Контент-аналіз повинен застосовуватись при дослідженні джерельної бази – нормативно-правових актів – договорів, концепцій, директив, протоколів, інших документів, що регулюють сферу енергетичної безпеки ЄС. Це не лише дає змогу всебічно розкрити зміст даних документів, але покаже логіку їх сутності, послідовність поставлених завдань, однозначність трактовок та інші важливі параметри, за допомогою яких можна характеризувати правову базу та правову практику ЄС в сфері енергетичної безпеки. Адже дієвість правового регулювання забезпечується дотриманням основних принципів права, таких як: пропорційність, коли рівень зобов'язань не перевищує необхідність для досягнення цілі; рівність (недискримінаційність); захист законних очікувань (законна вигода не уцімлюється, окрім випадків необхідності захисту суспільного інтересу); захист основних прав людини та забезпечення процедурних прав (справедливий процес і право висловити свою думку). Таке розуміння змісту нормативних документів засвідчує їх прийнятність для всіх реальних і потенційних учасників європейського об'єднання, в тому числі і для України.

Фактор-аналіз має бути впроваджений для обробки і узагальнення фактів практичної реалізації правової політики енергетичної безпеки в країнах-членах цього європейського об'єднання. На цих засадах визначаються особливості функціонування єдиних механізмів в окремих державах ЄС. Такий аналіз дозволяє також пересвідчитись у тому, що сотні правових норм, які діють у Європейському Союзі, взагалі не мають жодного механізму примусу, спираючись виключно на правову культуру та правову традицію. Але це не зменшує їх ефективності при впровадженні і виконанні. І такий високий рівень правової культури і свідомості європейської спільноти, безумовно, є привабливим і свого роду взірцем наслідування.

Визначення змістовних складових понять та термінів законодавчих актів ЄС щодо питань енергетичної безпеки потребує використання цілого ряду загальнонаукових методів, як синтезу, дедукції, індукції, абстрагування тощо, які дозволяють віднаходити аналогії національного українського законодавства, що особливо важливо для вирішення завдань адаптації національного законодавства до європейського. Певні еталонні стандарти забезпечать функціонування оптимальних енергетичних моделей, перспективні механізми динамічного розвитку та ефективність інтеграційних процесів. Передусім це має стосуватись створення дієвих механізмів моніторингу та механізмів попередження, які закладають умови співпраці та реальної енергетичної безпеки на сучасному етапі цивілізаційного розвитку як для країн-членів ЄС, так і для України.

Таким чином, аналіз окремих конкретних теоретико-методологічних засад, що використовуються при дослідженні правової бази політики енергетичної безпеки ЄС, дозволяє зробити висновки, що їх використання створює цілісне, комплексне бачення перспективної правової моделі вирішення питань енергетичної безпеки та ефективних механізмів її практичного впровадження. А це, в свою чергу, має важливе теоретичне і прикладне значення для української держави та правового поля її функціонування.

Бібліографічний список

1. Арах М. Европейский Союз. Видение политического объединения / М. Арах. – М., 1998.
2. Грицяк І. А. Право та інституції Європейського Союзу / І. А. Грицяк. – К. : К. І. С., 2004. – 260 с.
3. Ильин Ю. Д. История и право Европейского Союза / Ю. Д. Ильин. – Харьков, 1998.
4. Копійка В. В. Європейський Союз: Заснування і етапи становлення / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Ін-ЮРЕ, 2001. – 448с.
5. Тимченко Л. Д. Международное право / Л. Д. Тимченко. – Харьков, 1999.
6. Топорнин Б. Н. Европейское право. / Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – 456 с.
7. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Петрова. – К. : Істина, 2009. – 376 с.
8. Право Європейського Союзу. Особлива частина. / за ред. М. Р. Аракеяна та О. К. Вишнякова. – К. : Істина, 2009. – С. 270-289.
9. Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее. Документы Европейского Союза. – Т. 1-5. – М. : Право, 1994-1999.
10. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 698 с.
11. Шемшученко Ю. С. Енергетичне законодавство. Збірник нормативно-правових актів / Ю. С. Шемшученко, В. П. Нагребельний. – В 2-х т. – К., 2003.

В статье рассматриваются теоретические и методологические аспекты правовых исследований политики энергетической безопасности стран-членов Европейского Союза. Показано значение опыта ЕС для Украины.

The present article provides the review of the theoretical and methodological aspects of legal researches of the energy security policy of the EU member states. The value of EU experience for Ukraine is also shown.

Громовенко К. В., НУ «ОЮА»

РОЗВИТОК ДОКТРИНИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОХОРОННИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянуто питання розвитку доктрини міжнародного права щодо регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств та сучасних тенденцій міжнародної правотворчості щодо регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств.

У другій половині ХХ століття виникла стійка і явно виражена тенденція передачі частини спочатку поліцейських функцій, а потім функцій збройних сил і служб безпеки держав приватним військовим і охоронним компаніям (ПВОК), яку в цілому можна позначити як приватизація військової сфери.

Передача функцій, які традиційно здійснювалися національними арміями або поліцейськими силами, призводить до розмивання меж між публічними функціями держави і приватним комерційним сектором [28], що тягне порушення сформованої системи легітимних учасників збройного конфлікту, з чітким закріпленням їх правового статусу з одного боку, і заборонених форм участі у збройному конфлікті (найманство), з іншого. Результатом стають випадки неправомірного використання сили, втручання у внутрішні справи держави, порушення міжнародного гуманітарного права, порушення прав людини. Залучення ПВОК державою до діяльності в період збройних конфліктів відображає тенденції в реформуванні організації збройних сил, і спричиняє потребу у зміні класичного підходу до кола законних учасників збройних конфліктів [16]. Ці обставини в чому актуалізували проблему правової регламентації діяльності ПВОП. Однак, ця проблема не вичерпується передачею державою публічних функцій ПВОП.

Слід зазначити, що до послуг ПВОП звертаються як комерційні компанії, неурядові, міжурядові організації [11], так і безпосередньо держави, причому і в першому, і другому випадку мова може йти про діяльність за межами держави реєстрації. При цьому існують прогалини у правовому регулюванні діяльності зазначених компаній [13, с. 330]. Особливо гостро дана проблема постає саме в умовах збройного конфлікту, постконфліктного врегулювання, гуманітарних

операцій або близьких до них ситуаціях, коли застосовуються норми міжнародного гуманітарного права.

Проблеми викликає також діяльність ПВОП і в умовах, не пов'язаних з озброєними конфліктами, як у зв'язку з порушенням прав людини в процесі здійснення охоронної діяльності, втручанням у внутрішні справи, наявністю значної кількості питань під час здійснення конвоювання морських суден [41].

Таким чином, дослідження міжнародно-правових засад діяльності ПВОП не викликає сумніву. Тому метою цієї статті є дослідження розвитку доктрини міжнародного права щодо проблем, пов'язаних з феноменом передачі функцій застосування сили ПВОП та основних уявлень щодо міжнародно-правового регулювання діяльності ПВОП.

Виходячи із заявленої мети, нами були поставлені такі завдання: дослідити погляди міжнародників про причини поширення ПВОК у сучасних міжнародних відносинах та особливості їх діяльності в період збройних конфліктів; виявити основні концепції щодо передачі функцій застосування сили ПВОП; охарактеризувати основні дослідження щодо міжнародно-правового статусу ПВОП; порівняти діяльність ПВОП і найманства; дослідити форми діяльності міжнародної спільноти з міжнародно-правової регламентації діяльності ПВОК; проаналізувати погляди науковців щодо основних напрямків правотворчої діяльності у досліджуваній сфері.

Об'єктом даного дослідження є міжнародно-правова доктрина щодо міжнародно-правових аспектів діяльності ПВОП, предметом – наукові дослідження, акти міжнародних організацій, джерела м'якого права та проекти міжнародних конвенцій з питань, пов'язаних з ПВОП. До проблеми міжнародно-правового діяльності ПВОК зверталися переважно зарубіжні дослідники, серед яких слід відзначити: Ю. С. Апухтіна, О. Г. Волеводза, В. В. Гаврилова, Л. Камерона, О. І. Нікітіна, В. М. Русинову, П. У. Сінгера, Г. А. Страйдом, Р. П. Фінлі, С. Хендріка, М. Л. Ентіна та інших.

Існуючі тенденції широкого поширення залучення ПВОП до військових і охоронних функцій в умовах збройного конфлікту і постконфліктного врегулювання, обумовлюють необхідність легітимізації їх діяльності та створення її чітких правових рамок, що спрямовані на захист прав, як учасників збройного конфлікту, так і самих співробітників ПВОП. Причому необхідна чітка відмінність цієї діяльності від забороненого сучасним міжнародним правом найманства, встановлення правомірних підстав, порядку такої діяльності та відповідальності за порушення національного та міжнародного права в процесі її здійснення.

Дані питання можуть бути вирішені виключно в рамках міжнародного права шляхом встановлення міжнародних стандартів такої діяльності та їх імплементації у внутрішнє законодавство стосовно: по-перше, до суб'єктів даної діяльності, що знаходяться під юрисдикцією держави реєстрації, по-друге, держави, що використовують ПВОП за межами своєї юрисдикції в умовах збройного конфлікту і постконфліктного врегулювання, по-третє, державами місця здійснення діяльності ПВОП в умовах збройного конфлікту і постконфліктного врегулювання.

Значення даної проблеми вилілася в значний інтерес міжнародних міжурядових та неурядових організацій, щодо підготовки проєктів міжнародних конвенцій та вироблення норм «м'якого права», а також велика кількість наукових досліджень, присвячених статусу і режиму діяльності ПВОП в період збройних конфліктів, підготовлених за останні двадцять років. Саме швидкість, з якою відбулися зміни у фактичному складі учасників збройних конфліктів за останні двадцять років, поширеність цього явища, гострота проблем, які вони викликали, послужили причиною активної реакції світової спільноти і академічних кіл на дану проблему.

Значний інтерес до цієї проблематики проявляє і міжнародне співтовариство, в особі Генеральної Асамблеї ООН, допоміжних органів ООН.

Питання, пов'язані з діяльністю ПВОП включені до порядку денного мандатаріїв спеціальних процедур Ради з прав людини ООН: Робочої групи з питання про використання найманців як засобу порушення прав людини і протидії здійсненню права народів на самовизначення та Робочої групи з питання про права людини і транснаціональні корпорації і інші підприємства. У рамках регіональних організацій (Європейському Союзу, Африканському Союзу, Співдружності Незалежних Держав), їм приділяється все зростаюча увага.

Наділення ПВОП військовими функціями може призвести до втрати державою монополії на застосування сили, зміни в характері і природі воєн. У цьому зв'язку професор М. Л. Ентін, у статті «Вдосконалення європейського регулювання діяльності приватних військових і охоронних компаній» відзначає, що протягом багатьох століть, було вироблено припущення, що застосування сили, а також захисту населення особистості, суспільства і світу, є обов'язком держави, а існуюча нормативно-правова база адаптована до світу, в якому існує монополія держави на застосування сили. Збільшення кількості ПВОП підірвало цю монополію. Дана ситуація, на думку вченого,

обумовлює безальтернативну компанію реприватизацію оборони, військових та охоронних послуг [39].

Розглядаючи діяльність ПВОП в контексті теорії справедливих воєн, професор Б. М. Кашніков приходить до висновку, що приватні військові компанії дещо змінюють ситуацію зі справедливим характером війни, хоча ці зміни не є драматичними за своїм характером. Представляється абсолютно очевидним, що міжнародне співтовариство має розробити міжнародно-правові норми, що забороняють використання ПВОК безпосередньо в театрі військових дій [18].

На думку Дебори Авант, активне використання державами ПВОП призведе до негативних наслідків, як для окремих держав, так і для міжнародної безпеки в цілому.

Як зазначає в цьому зв'язку професор О. Г. Волеводз, ПВОК не є суб'єктами міжнародного права і носіями передбаченого Статутом ООН зобов'язання не застосовувати силу в міжнародних відносинах, але все ширше залучаються на договірній основі відділ.

Існує значна кількість наукових досліджень міжнародно-правової проблематики, що присвячені правовому статусу і режиму ПВОК. Це пов'язано з тією увагою, яка приділяється участі ПВОК у виконанні охоронних і східних функцій в період збройних конфліктів і постконфліктного регулювання, тонкої межею, яка пролягає між найманством і діяльністю ПВОК, необхідністю дотримання в процесі цієї діяльності норм міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права.

МКЧХ приділяє значну увагу проблемі ПВОП в експертному, прикладному [24] і нормотворчому аспектах. Значна кількість публікацій, пов'язаних з використанням ПВОП у збройних конфліктах публікується в Міжнародному журналі Червоного Хреста [15; 16].

У дослідженні «Особиста безпека і міжнародне право» [27] І. Сандо, члена МКЧХ та Міжнародного інституту гуманітарного права, розглядається питання діяльності ПВОК в нерозривному зв'язку з категорією найманства. На думку вченого, до тих пір, поки є відносно суворе визначення категорії «найманець» і його статусу, «приватне насильство», яке стає тривалим або асоціюється з приватними компаніями, відображає більш широкий предмет обговорення. В останні роки з'явилася маса приватних компаній, що надають різні послуги безпеки. Часто ці послуги здійснюються в ситуаціях внутрішнього збройного конфлікту чи внутрішніх заворушень. Тому діяльність ПВОП значно виходить за рамки найманства і її слід розглядати на предмет відповідності міжнародному гуманітарному праву. У дослідженні проводиться огляд міжнародного гуманітарного права в розглянутому контексті,

і аналіз дебатів щодо найманства в ООН. Досліджується питання законності надання визнаному уряду чи опозиції військової підтримки приватними юридичними особами. Іншим аспектом, дослідженим в роботі, є відносини, які виникають між компаніями, що надають послуги безпеки і компаніями, які отримують вигоду з цієї діяльності, таких як багатонаціональні гірничорудні компанії або гуманітарні організації. Також розглядаються питання відповідальності держав, на території яких розташовані органи управління ПВОП, або, які дозволяють цим організаціям встановлювати логістичні або адміністративні бази на своїй території.

У Російській Федерації, починаючи з другої половини 2000-х років міжнародно-правовим аспектам діяльності ПВОП, насамперед у контексті міжнародного гуманітарного права, також приділяється все більш зростаюча увага. Найбільш активно займаються цими питаннями О. Г. Волеводз [10; 11; 12] і Б. М. Кашніков [18]. Слід відзначити не тільки доктринальні розробки російських вчених, але їх активну участь у нормотворчій діяльності. Професор О. М. Михайленко довгі роки був Членом робочої групи ООН з проблем регулювання приватних військових компаній. Його перу належить єдиний навчальний посібник з даної проблеми «Регулювання діяльності приватних військових і охоронних компаній в зонах збройних конфліктів» [22].

У статті І. І. Котлярова і Ю. В. Пузирьової «Недержавні збройні групи і міжнародне гуманітарне право» проведено комплексний аналіз проблем, що пов'язані із значним зростанням кількості ПВОК, розкриваються питання законності їх участі у військових діях, аналізуються можливість регламентації їх діяльності нормами міжнародного гуманітарного права [20].

У контексті міжнародного гуманітарного права проблемі ПВОП приділяли увагу такі російські вчені, як В. В. Гаврилов [13], О. Кауя [17], В. М. Русинова [26], М. Л. Ентін [39].

У Центрі Євро-Атлантичної безпеки Університету МДІМВ проводяться серйозні дослідження правового регулювання діяльності ПВОП, насамперед Д. О. Новіковою [23] і О. І. Нікітіним. Вперше в підручнику з міжнародного гуманітарного права В. А. Батиря виділені параграфи «Аутсорсинг військових послуг. Діяльність приватних військових компаній» [9].

Проблематиці ПВОП присвячено кілька російських дисертацій. Серед них глибоке дослідження Ю. С. Апухтіна «Злочинність приватних військових і охоронних компаній: поняття та протидія» [4] та інші публікації автора [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8], які однак, порушують переважно кримінологічні аспекти діяльності ПВОК. У дисертаційному

дослідженні А. А. Сирхаєва [31] та публікаціях вченого [21; 30; 32; 33; 34; 35] проведено комплексний аналіз міжнародно-правових проблем діяльності приватних військових і охоронних компаній в умовах збройних конфліктів, їх статусу, теоретичних, нормативно-правових та практичних підходів до визначення відповідальності приватних військових і охоронних компаній за порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів.

Однією з небагатьох вітчизняних робіт, в якій порушуються питання діяльності ПВОП в міжнародно-правовому аспекті, є монографія П. І. Репешка «Найманство». У зв'язку з розглянутою проблемою, автор піднімає і питання ПВОП. На думку автора, ПВК не є суб'єктами міжнародного права, на них не поширюється дія Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Завдяки цьому, вони не пов'язані нормами і правилами ведення війни, що надає їм занадто велику свободу, ніж традиційним арміям, а їх персонал – не комбатанти, так як є співробітниками ПВК, і не цивільні особи, тому що озброєні [25, с. 176]. При цьому автор стверджує, що на відміну від найманців вони займаються легальним бізнесом [25, с. 116]. Така оцінка ситуації, на наш погляд, не цілком правильна. Залежно від ситуації персонал ПВОК може претендувати на статус комбатанта або, цивільного населення, причому саме на підставі Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р.

Наявність «сірих зон» у діяльності ПВОП зумовило прагнення міжнародного співтовариства до розробки міжнародно-правового регулювання діяльності ПВОП. Професор В. В. Гаврилов звертає увагу на те, що належне правове забезпечення діяльності ПВОК стає спільною проблемою, як міжнародного права, так і національного законодавства держав, на території яких створюються і діють ПВОК [13, с. 330].

Цим питанням присвячено значну кількість наукових досліджень. Г. А. Страйдом висловлює надію на прийняття міжнародно-правового документа, що регулює діяльність ПВОП, за допомогою якого будуть створені ефективні міжнародні та внутрішньодержавні заходи та механізми, за допомогою яких можна скоротити кількість порушень, скоєних юридичними особами в ситуаціях збройних конфліктів, і забезпечити відповідальність держав, міжурядових та неурядових організацій [29, с. 174].

О. Г. Волеводз акцентує увагу на міжнародно-правовому регулюванні діяльності ПВОК, детально аналізуючи окремі аспекти діяльності ПВОК, приходять до висновку про необхідність формування на міжнародному рівні спеціальних нормативно-правових приписів, покликаних врегулювати, по-перше, експорт військових і/або

охоронних послуг за межі держави, в якій зареєстровано ПВОК, а по-друге – імпорт військових і/або охоронних послуг на територію держави ПВОК, що зареєстровані в іноземній державі [12].

Як уже відзначалася, бібліографія, пов'язана з міжнародно-правовими аспектами діяльності ПВОП досить обширна. При цьому слід відзначити наступні тенденції.

По-перше, переважна кількість робіт присвячена питанням діяльності ПВОП в період збройного конфлікту. У центрі уваги – «приватизація війни» ПВОП (наділення їх функціями, традиційно належали збройним силам), розмежування діяльності ПВОП і найманства (оскільки останнє регулюється нормами міжнародного права, і відповідно, в цьому контексті ПВОК підпадає під їх регулювання), закріплення чітких правових і міжнародно-правових рамок діяльності ПВОП (на рівні міжнародно-правового регулювання та в рамках міжнародного м'якого права), необхідність дотримання прав людини в процесі діяльності ПВОК. При цьому, слід зазначити актуальність зазначених питань і щодо охоронної діяльності ПВОП. З іншого боку, існують окремі роботи, присвячені іншим аспектам діяльності ПВОП. Незважаючи на чимале число правових досліджень, присвячених природі ПВОП, можна погодитися з думкою В. А. Батиря, про те, що юридичні дослідження даної проблеми носять фрагментарний характер [9]. На нашу думку, з урахуванням багатогранності і багатосторонності феномену ПВОП існує потреба комплексного наукового дослідження, що охоплює всі грані цього неоднозначного явища.

По-друге, необхідно відзначити, що правові аспекти діяльності ПВОП розглядаються не тільки в рішеннях міжнародних організацій та науковій літературі, а й в проектах міжнародних угод і в підручниках з МП [9], що свідчить про стійкість цього явища і значні зміни, які відбуваються в організації збройних сил і, з часом, міжнародно-правового регулювання збройних конфліктів. У зв'язку з цим, представляється важливим провести прогностичний аналіз тенденцій розвитку міжнародного гуманітарного права в ХХІ столітті з урахуванням зміни у складі учасників збройних конфліктів [19; 37; 38; 40; 42; 43].

На нашу думку, не можна недооцінювати виникнення нового виду учасників збройних конфліктів, що певною мірою володіють властивостями традиційних учасників, але при цьому характеризуються явно вираженими відмінними ознаками.

По-третє, військові доктрини передових у військовому сенсі держав на практиці вже активно залучають ПВОП до виконання військових функцій, в тому числі на основі аутсорсингу, їх діяльність легалізована і приносить політичні, економічні і військові дивіденди, і навіть

у близькій за фундаментальним принципам побудови збройних сил Російської Федерації, приділяється значна увага розвитку ПВОП і вдосконалення національного законодавства [31, с. 4]. Україна в цьому відношенні знаходиться на аутсайдерських позиціях. На нашу думку, необхідна зміна підходів до використання ПВОП ЗС України та легалізація вітчизняних ПВОП, що виконують військові функції із створенням ефективного національного законодавства.

По-четверте, якщо в зарубіжній і навіть російській міжнародно-правовій доктрині дана тематика досліджена в досить великій кількості наукових робіт, то у вітчизняній школі міжнародного права практично не приділено даному питанню ніякої уваги, як в дисертаційних роботах, так і в науковій періодиці. Дана обставина тільки посилює актуальність і значимість цього дослідження, з урахуванням фактичної участі українських громадян і компаній у цій діяльності.

По-п'яте, існує об'єктивна необхідність легалізації виконання вітчизняними ПВОК військових функцій, а також виконання контрактних послуг за кордоном. На це звертає увагу П. І. Репешко, вказуючи, що, якщо не регламентувати належним чином діяльність ПВК, «то так чи інакше військові послуги надаватимуться охоронними, детективними або, рекрутинговими компаніями. При ситуації, коли послугами приватних військових компаній користуються під час проведення миротворчих операцій ООН та НАТО, інші міжнародні та міжурядові організації, а також окремі держави, позбавляти вітчизняний приватний сектор можливості скласти конкуренцію на ринку цих послуг є невишравданим» [25, с. 215]. Тому, на нашу думку існує об'єктивна необхідність розробки відповідного вітчизняного законодавства.

По-шосте, на нашу думку, участь України в міжнародних ініціативах щодо створення нормативного регулювання, як це мало місце у випадку приєднання до Документу Монтре, сприяє відстоюванню національних інтересів України і забезпечує підвищення міжнародного авторитету нашої держави. У зв'язку з цим, представляється доцільною активізація діяльності МЗС України в цьому напрямку, і зумовлює глибоке вивчення Проекту міжнародної конвенції про контроль, нагляд і моніторинг за приватними військовими і охоронними компаніями і висунення пропозицій щодо його вдосконалення, що надає прикладний характер даного дослідження.

Бібліографічний список

1. Апухтин Ю. С Частные военные компании: новая цель политической криминологии [Електронний ресурс] / Ю. С. Апухтин. – Режим доступу: http://www.za-nauku.ru//index.php?option=com_content&task=view&id=5683&Itemid=36

2. Апухтин Ю. С. Исторические, политико-правовые, экономические и социальные предпосылки негосударственной защиты безопасности граждан и организаций / Ю. С. Апухтин, Э. П. Теплов // Жизнь и безопасность. – 2004. – № 2 – 3а. – С. 8 – 17.
3. Апухтин Ю. С. Международная правовая ответственность частных военных компаний / Ю. С. Апухтин // Инновации в государстве и праве России : материалы Всероссийской научно-практической конференции (Нижний Новгород, 19-20 апреля 2007 г.): В 2 частях. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2007. – Ч. II. – 642 с. – С. 140 – 147.
4. Апухтин Ю. С. Преступность частных военных компаний : понятие и противодействие : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Ю. С. Апухтин ; РГПУ им. А. И. Герцена (юридический факультет). – СПб., 2008. – 41 с.
5. Апухтин Ю. С. Частная военная компания как субъект политических преступлений (зарубежный опыт) / Ю. С. Апухтин, А. К. Моденов // Вестник ИНЖЭКОНА. Серия : Гуманитарные науки. – 2007. – Выпуск 1 (14). – С. 86 – 93.
6. Апухтин Ю. С. Частная военная компания как субъект политической преступности (политико-криминологический подход) / Ю. С. Апухтин, Д. А. Шестаков // Следователь. – 2007. – № 12 (116). – С. 38 – 40.
7. Апухтин Ю. С. Частные военные компании: глобальная деятельность и проблемы международной правовой ответственности / Ю. С. Апухтин // Жизнь и безопасность. – 2007. – № 1 – 2. – С. 81 – 84.
8. Апухтин Ю. С. Международная политическая преступность: политико-криминологический аспект деятельности частных военных компаний / Ю. С. Апухтин // Правовое наследие Нюрнбергского процесса : история и современность. Вторые юридические чтения : материалы международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых (24 ноября 2006). – Одесса : Астропринт, 2006. – С. 163 – 165.
9. Батырь В. А. Аутсорсинг военных услуг. Деятельность частных военных компаний. §3. // Международное гуманитарное право : учеб. для вузов / В. А. Батырь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2011. – 688 с. – (Серия «Образование»). – С. 279 – 300.
10. Волеводз А. Г. О международных инициативах в сфере правового регулирования деятельности частных военных и охранных компаний [Электронный ресурс] / А. Г. Волеводз // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2009. – № 1. – С. 12 – 17. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/users/document1189.phtml>

11. Волеводз А. Г. Проблемы, принципы и перспективы международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий / А. Г. Волеводз // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 3 (12) – С. 78 – 88.
12. Волеводз А. О перспективах международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий [Электронный ресурс] / А. Волеводз // Международное уголовное право и международная юстиция, 2010. – № 2. – С. 6 – 12. – Режим доступа: http://www.mgimo.ru/files2/y06_2010/155381/155381.pdf
13. Гаврилов В. В. Правовое положение частных военных и охранных компаний : задачи международного и национального регулирования / В. В. Гаврилов // Российский ежегодник международного права. 2009. Специальный выпуск. – СПб. : Социально-коммерческая фирма «Россия-Нева», 2010. – С. 330 – 343.
14. Документ ООН. Документ Монтрё о соответствующих международно-правовых обязательствах и передовых практических методах государств, касающихся функционирования частных военных и охранных компаний в период вооруженного конфликта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/537/12/PDF/N0853712.pdf?OpenElement>
15. Жийар Э. -К. Бизнес идет на войну : частные военные и охранные компании и международное гуманитарное право / Э. -К. Жийар // Международный журнал Красного Креста. – 2006. – Том 88. – № 863.
16. Камерон Л. Частные военные компании : их статус по международному гуманитарному праву и воздействие МГП на регулирование их деятельности / Л. Камерон // Международный журнал Красного Креста. – 2006. – Т. 88. – № 863.
17. Кауя А. Юридический статус участников частных военных компаний через призму статуса комбатанта / А. Кауя // Российский ежегодник международного права. 2009. Специальный выпуск. – СПб. : Социально-коммерческая фирма «Россия-Нева», 2010. – С. 381 – 391.
18. Кашников Б. Н. Частные военные компании и теория справедливых войн (Работа выполнена при поддержке индивидуального исследовательского гранта 2009 года Научного Фонда ГУ-ВШЭ (№ гранта 09-01-0049) [Электронный ресурс] / Б. Н. Кашников. – Режим доступа: <http://cat.convdocs.org/docs/index-35807.html>
19. Короткий Т. Р. Понятие «незаконные комбатанты» и их правовой статус / Т. Р. Короткий // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса : Юридич. л-ра., 2009. – Том 8. – С. 242 – 251.
20. Котляров И. И. Негосударственные вооруженные группы и международное гуманитарное право / И. И. Котляров, Ю. В. Пузырева // Московский журнал международного права. – 2013. – № 3 (90). – С. 3 – 22.

21. Мартыненко Е. В. Проблемы привлечения к ответственности частных военных и охранных компаний за нарушение норм международного гуманитарного права на основании законодательства США / Е. В. Мартыненко А. А. Сырхаев // Научное приложение журнала «Мир и политика». – The Scientist. – 2013. – № 11 (84). – С. 101 – 109.
22. Михайленко А. Н. Регулирование деятельности частных военных и охранных компаний в зонах вооруженных конфликтов / А. Н. Михайленко. – М. : Изд-во РАГС, 2010. – 156 с.
23. Новикова Д. О. Проблемы использования частных военно-охранных компаний при проведении военных операций США / Д. О. Новикова // Вестник МГИМО. – 2010. – № 3 (12).
24. Приватизация войны : Передача военных функций частным компаниям [Электронный ресурс] // Сайт Международного Комитета Красного Креста : информационные ресурсы. – Режим доступа: <http://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/privatisation-war-230506.htm>
25. Репешко П. И. Найманство : монографія / П. И. Репешко. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – С. 176.
26. Русинова В. Н. Проблемы международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий [Электронный ресурс] / В. Н. Русинова // Российское право в Интернете : журнал. – 2009. – № 5. – Режим доступа: http://www.rpi.msal.ru/prints/200905_3.html
27. Сандо И. Личная безопасность и международное право [Электронный ресурс] / И. Сандо. – Режим доступа: arccentralvalley.blogspot.com/2011_10_01_arc
28. Совет по правам человека. Доклад Рабочей группы по использованию наемников как средства нарушения прав человека и противодействия осуществлению права народов на самоопределение [Электронный ресурс]: А/НRC/7/7/ от 9 января 2008 г. – Режим доступа: <http://www.refworld.org.ru/docid/47bc45652.html>
29. Страйдом Г. А. Позиция ЮАР по вопросу регулирования деятельности частных военных и охранных компаний за рубежом / Г. А. Страйдом // Российский ежегодник международного права. – 2009. – Специальный выпуск. – СПб. : Социально-коммерческая фирма «Россия-Нева», 2010. – С. 174.
30. Сырхаев А. А. Военные контракты США «LOGCAP» / А. А. Сырхаев // Вопросы образования и науки : теоретический и методический аспекты : сборник научных трудов по материалам Международной заочной научно-практической конференции 30 апреля 2012 г. : в 7 частях. – Тамбов : Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2012. – Часть 6. Мин. Образования и науки Рос. Федерации. – 164 с.

31. Сырхаев А. А. Ответственность частных военных и охранных компаний в международном гуманитарном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 – Международное право. Европейское право / А. А. Сырхаев ; ФГБОУ ВПО «Российский университет дружбы народов». – М., 2013. – 22 с.
32. Сырхаев А. А. Ответственность частных военных и охранных предприятий в случае нарушения ими международно-правовых норм / А. А. Сырхаев // Актуальные проблемы современного международного права : материалы ежегодной межвузовской научно-практической конференции. Москва, 8-9 апреля 2011 г. В 2-х частях / отв. ред. А. Х. Абашидзе, Е. В. Киселева. – М., 2012. – Ч. II. – 508 с.
33. Сырхаев А. А. Приватизация войны в США / А. А. Сырхаев // История государства и права. – 2012. – № 16. – С. 46 – 48.
34. Сырхаев А. А. Проблемы передачи на подряд государственных функций частным военным и охранным компаниям / А. А. Сырхаев // Образование. Наука. Научные кадры. – 2013. – № 5. – С. 55 – 56.
35. Сырхаев А. А. Сравнительно правовое исследование термина «частная военная компания» / А. А. Сырхаев // Международное публичное и частное право. – 2012. – № 1. – С. 19 – 21.
36. Флоранский А. Положительные и негативные моменты борьбы с пиратством с помощью ЧОП [Электронный ресурс] / А. Флоранский // Сайт Ohrana.ru. – 2012. – 7 ноября. – Режим доступа: <http://ohrana.ru/articles/54338/>
37. Bassiouni M. C. The New Wars and the Crisis of Compliance with the Law of Armed Conflict by Non-State Actors / M. C. Bassiouni // Journal of Criminal Law and Criminology, 98. – 2008. – No. 3. – P. 711 – 810.
38. Clapham A. Human Rights Obligations of Non-State Actors in Conflict Situations, 88 INT'L REV. RED CROSS 491 (2006)
39. Entin M. L. Improving European regulation of private military and security companies [Электронный ресурс] / M. L. Entin // Журнал «Вся Европа». – 2008. – № 10 (26). – Режим доступа: <http://www.alleuropa.ru/improving-european-regulation-of-private-military-and-security-companies>
40. Higgins N. The regulation of Armed Non-State Actors : Promoting the Application of the Laws of War to Conflicts Involving National Liberation Movements [Электронный ресурс] / N. Higgins // Human Rights Brief, 2009. – Режим доступа: <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/17/1higgins.pdf?rd=1>
41. Liss C. Privatizing the Fight Against Somali Pirates [Электронный ресурс] / C. Liss // Working paper. – Perth : Asia Research Centre or Murdoch University, 2008. – No. 152. – 18 p. – Режим доступа: <http://www.warc.murdoch.edu.au/publications/wp/wp152.pdf>

42. Michelle L. Mack, Compliance with International Humanitarian Law by Non-State Actors in Non-International Armed Conflicts [Електронний ресурс] / L. M. Michelle // International Humanitarian Law Research Initiative (Working Paper). – 2003. – November. – Режим доступу: http://ihl.ihlresearch.org/_data/n_0002/resources/live/briefing3293.pdf
43. Ryngaert C. Non-State Actors and International Humanitarian Law [Електронний ресурс] / C. Ryngaert // Institute for International Law, 2008. – Режим доступу: <http://www.law.kuleuven.be/iir/nl/onderzoek/wp/WP146e.pdf>

Рассмотрены вопросы развития доктрины международного права по регулированию деятельности частных военных и охранных компаний и современных тенденций международного правотворчества по регулированию деятельности частных военных и охранных компаний.

The development of the doctrine of international law on the regulation of private military and security companies is discussed. Current trends of international lawmaking to regulate the activities of private military and security companies are identified.

Стаття надійшла до редколегії 21.10.2013

УДК 341.324.5

Бусол К. І., КНУ імені Тараса Шевченка

ЭФЕКТИВНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗА ГААЗЬКОЮ КОНВЕНЦІЄЮ 1954 Р. ТА ДВОМА ПРОТОКОЛАМИ ДО НЕЇ

Стаття присвячена дослідженню ключових положень Гаазької конвенції 1954 р. та двох протоколів до неї з метою аналізу їх ефективності у відповідь на сучасні виклики в сфері захисту об'єктів культури. Дослідження вказаних інструментів проводиться в контексті їх відповідності та взаємозалежності з іншими міжнародними договорами, зокрема Женевськими конвенціями.

Постановка проблеми. Зміна засобів і способів ведення війни, відкриття «примітивного» та колоніального мистецтва у 60-х рр. ХХ ст. і загальна активізація сучасного арт-ринку призвели до зростання числа арт-злочинів, зокрема в рамках воєнних конфліктів, особливо неміжнародного характеру. Міжнародна правотворчість не настільки

динамічно реагує на подібні виклики, тому важливо з'ясувати, які механізми існуючих договорів можуть найбільш дієво регулювати ситуацію, що склалася, і які зміни до них мають бути внесені.

Стан дослідження. Аналіз положень і дієвості Гаазької конвенції 1954 р. входить до сфери наукових інтересів багатьох юристів, зокрема М. Богуславського, Л. Галенської, Р. О'Кіфа, М. О'Колнел, Ж. -М. Хенкерста.

Метою статті є з'ясування контексту та історії прийняття Гаазької конвенції 1954 р. задля оцінки сучасного контексту її застосування та адекватності йому.

Виклад основного матеріалу. Женевські конвенції 1949 р. не кодифікували та й не могли кодифікувати існуючі зобов'язання щодо захисту творів мистецтва, а тим паче такі зобов'язання *de lege ferenda*. Лишався надто великий масив повосенних реституційних спорів, вирішення яких, спотворене типологізацією «переможець-переможений», затягнулося на довгі роки. Отже, існувала потреба у прийнятті окремого документу щодо статусу та захисту культурних цінностей у міжнародному праві, який враховував би положення Женевських конвенцій 1949 р. і був би достатньо делікатним у реституційних питаннях. Таким документом стала Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р.

ЮНЕСКО, створена у 1946 р., доручила у 1949 р. своєму Генеральному директору підготувати звіт про стан міжнародно-правового захисту об'єктів культури. За результатами цих подій у 1950 р. було ініційовано зібрання експертів, які мали розробити проект універсального договору. Їхня робота оформилась у 1954 р. у текст Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту [1, с. 640].

Як уже наголошувалось, Гаазька конвенція 1954 р. містить ряд положень, які мають виконуватись ще в мирний час (наприклад, навчання відповідного персоналу (п. 2 ст. 7, ст. 15, ст. 25) чи внесення окремих об'єктів до Міжнародного Реєстру культурних цінностей (ст. 10, 16)). Більша ж частина документу покликана діяти під час воєнного конфлікту, випадків окупації, навіть якщо вона не зустрічає супротиву, а також у випадку оголошеної війни (пп. 1, 2 ст. 18). Відповідно до прогресивного розвитку права міжнародної безпеки та міжнародного гуманітарного права, Конвенція прямо передбачає, що факт наявності чи відсутності офіційно оголошеної війни, або її визнання сторонами конфлікту не впливає на застосування документу (п. 1 ст. 18). Важливим позитивним кроком є відсутність принципу взаємності

у виконанні зобов'язань за даним актом. Так, кожна Договірна Сторона дотримується положень Конвенції незалежно від їх дотримання воюючою стороною, а також незалежно від того, чи взяла на себе така сторона зобов'язання за Конвенцією (п. 3 ст. 18).

Позитивною новацією Конвенції 1954 р. було введення окремого положення про її застосування під час збройних конфліктів міжнародного характеру (ст. 19). Окрім просто наявності, саме положення доволі гнучке. З усіх конвенційних обов'язків Договірних Держав, які будуть розглянуті далі, у конфлікті міжнародного характеру сторони прямо зобов'язані дотримуватися норм, що стосуються лише поваги культурних цінностей (п. 1 ст. 19). Щодо решти положень, то сторони конфлікту «докладуть усіх зусиль, аби ввести в дію шляхом *спеціальних угод* (курсив – мій. К. Б.) всі чи частину постанов даної Конвенції» (п. 2 ст. 19). Стаття наголошує на ролі ЮНЕСКО, проте пояснює, що Організація лише «може запропонувати свої послуги сторонам конфлікту» (п. 3 ст. 19). Така надмірна гнучкість тексту щодо питань міжнародних конфліктів була очікуваною та виправданою періодом його прийняття – 1954 р. – та відсутність його змін на сьогодні робить Конвенцію об'єктом постійної справедливої критики, породженої сумними прецедентами недбалого ставлення до культурної. Таким чином, ситуація міжнародного збройного конфлікту була найбільш вразливим і, на жаль, розповсюдженим контекстом правопорушень проти об'єктів культури – не в останню чергу через тривалий правовий вакуум і дихотомію міжнародно-правових прав і обов'язків учасників міжнародних збройних конфліктів та конфліктів міжнародного характеру. Ситуація почала змінюватися лише з с. 90-ч рр. ХХ ст., коли війна в колишній Югославії, геноцид в Руанді, створені опісля два відповідні трибунали *ad hoc*, а також ад'юдикаційна практика Спеціального суду із Сьєрра-Леоне та Надзвичайних палати в судах Камбоджі сприяли поширенню дії норм, що застосовувались до ситуацій міжнародних конфліктів, на збройні конфлікти міжнародного характеру. Кодифікаційним апогеєм такого поширення стали два томи звичаєвого міжнародного гуманітарного права, укладені Ж. -М. Хенкерст та Л. Досвальд-Бек під патронатом Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Конвенція містить ряд й інших прорахунків, які не були скориговані упродовж її понад півстолітнього існування. Так, сучасна практика злочинів у сфері культури показує, що дуже часто вони скоюються не військовим персоналом в умовах конфлікту, а цивільним населенням, яке вимушене адаптуватись до конфліктних або постконфліктних умов, аби вижити – як це мало місце, наприклад,

в Іраку чи Камбоджі [2]. Так само хоча певні протиправні діяння і можуть скоюватися військовими чи за офіційним розпорядженням влади, постає питання сприйняття таких дій населенням. Тому беззаперечно, що баміанський інцидент став спустошуючим потрясінням для усього світу, але важливо, що дані дії Талібану проти всіх немусульманських артефактів не викликали в афганському суспільстві того резонансу, який мав би бути [3, с. 622]. Звичайно, даний факт можна пояснювати рівнем пріоритетів – люди, розорені безкінечними конфліктами та загрозами тероризму, переймаються перш за все своєю безпекою та виживанням, а не консервацією історичних пам'яток. Але не можна заперечувати, що просвітницька робота мала б хоч якийсь вплив у порівнянні з повною її відсутністю. Так, ст. 25 Гаазької конвенції передбачає обов'язок держав включати основні міжнародно-правові положення щодо захисту культурних цінностей до програм навчання військового персоналу. Ані у даній статті, ані ніде в інших положеннях Конвенції не йдеться про відповідний *обов'язок* стосовно цивільного населення. Ст. 25 говорить про донесення відповідної інформації до цивільних громадян «за можливості», «аби принципи Конвенції та її Виконавчого регламенту були відомі всьому населенню, зокрема *військовим силам і персоналу, призначеному для захисту культурних цінностей*». Таким чином Конвенція робить акцент на мілітаристський підхід до захисту артефактів, у той час як практика сучасних міжнародних відносин явно демонструє потребу поширення відповідних знань серед усіх категорій населення.

Не менш кульгавим є положення про можливість обмеження сфери дії Конвенції кожною договірною стороною (ст. 35). Так, будь-яка держава на момент ратифікації, приєднання чи у *будь-який інший момент* може заявити про виключення певних своїх регіонів з-під територіальної сфери дії Конвенції (ст. 35). Очевидно, що це лишить відповідні артефакти без більшої частини захисту, за винятком норм звичаєвого права.

Іншим вагомим пунктом критики Конвенції є відсутність детального регулювання незаконного переміщення та реституції артефактів [4, с. 777-780]. **Дані питання завжди були найбільш проблемними**, а по закінченню Другої світової війни – особливо. Само тому було вирішено винести їх в окремий протокол [5]. Перший протокол вступив у силу так само як і Гаазька конвенція – 7 серпня 1956 р. [5] Він кодифікував основні міжнародно-правові принципи по боротьбі із незаконним переміщенням культурних цінностей: заборону такого переміщення (ст. 1), обов'язок спеціального контролю над іноземними артефактами, які треба було перемістити на власну територію (ст. 2),

зобов'язання обов'язкового повернення незаконно переміщених арт-об'єктів (ст. 3). I Протокол містить ті самі недоліки, що і Конвенція. Для нього, у порівнянні з II Протоколом, це можна виправдати розробкою тексту паралельно з положеннями Конвенції, до того ж – одразу після Другої світової війни. Офіційний сайт Міжнародного комітету Червоного Хреста наголошує, що питання повернення культурних цінностей у 1940-1950-х рр. було настільки гострим, що його не просто виділили в окремий документ (аби врятувати ратифікаційну долю Гаазької конвенції), а й значно скоротили початково запропоновані положення щодо реституції [5]. Повоєнне врегулювання реституційних спорів виявилось дуже контроверсійним. Тим не менш, це не є виправданням збереженню зародкових, навіть недорозвинутих положень I Протоколу до початку другого десятиріччя XXI століття включно. Для прикладу, даний документ, як і Конвенція, досі передбачає право держави обмежити його територіальну дію (ст. 12).

Сам Протокол передбачає можливість ініціації змін до нього однією третиною договірних сторін (п. (а) ст. 15). На практиці ж жодна з груп держав, які могли б скласти третину – союзники Німеччини, країни антигітлерівської коаліції та нейтральні держави – не виступила за розробку та кодифікацію детальної процедури розслідування випадів незаконного переміщення культурних цінностей та відповідальності і відшкодування за нього – тому що кожна з них хоча і мала власні переміщені артефакти, сама тим чи іншим чином була залучена до заборонених діянь щодо іноземних арт-об'єктів. Тому хоч I Протокол і кодифікував базові принципи реституції, останні були настільки базовими, що не мали реальної стримуючої чи постконфліктної регуляторної ролі.

Уже неодноразово наголошувалося, що Гаазька конвенція 1954 р. приймалася в світлі подій Другої світової війни і у відповідь на них. Недоліки такої одновекторності стали ще більш очевидними із прийняттям Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1977 р. [6, с. 236] У зв'язку з появою останніх потреба в змінах до Конвенції стала ще актуальнішою. Тому у 1999 році було прийняти II Протокол до неї, який вступив у силу у 2004 р. [5]

II Протокол намагається специфікувати норми Конвенції 1954 р. у світлі положень Додаткових протоколів до Женевських конвенцій. Так, II Протокол уточнює, що умова воєнної необхідності (п. 2 ст. 11 Конвенції) діє лише тоді і упродовж того часу, коли культурний об'єкт було перетворено на воєнну ціль – через функції, які він виконує (п. а. і ст. 6 II Протоколу); і коли немає альтернативного способу досягнення аналогічної воєнної переваги (п. а. ii ст. 6 II Протоколу). II Протокол

також запроваджує більш детальну процедуру здійснення заходів перестороги (ст. 7): *inter alia*, мінімізувати негативні наслідки нападу, утримуватися від нападів, результатом яких може бути непередбачуване понівечення об'єктів культури (ст. b, d ст. 7).

Новацією II Протоколу стало запровадження посиленого захисту (Глава 3 II Протоколу). Останній може надаватися за ряду умов: культурний об'єкт має становити велике значення для всього людства; він має бути захищений адекватним внутрішньодержавним механізмом; і не має використовуватися у воєнних цілях чи бути прикриттям для здійснення воєнних операцій (ст. 10). Важливо, що не тільки кожна договірна сторона, на території якої знаходиться артефакт, але й інші договірні сторони, Міжнародний комітет «Голубий щит», а також інші *неурядові* організації, «які мають відповідний досвід», можуть зробити запит щодо надання певному об'єкту посиленого захисту (п. 3 ст. 11). Це позитивний крок до ще одного наголошення на універсальності та все загальності ролі культурної спадщини. Комітет із захисту культурної спадщини під час збройного конфлікту вирішує питання про надання посиленого захисту і, у разі позитивного рішення, вносить об'єкт до переліку культурної власності під посиленим захистом (п. 1 (b) ст. 27). Комітет проводить ретельний аналіз заявлених об'єктів і звітує щодо них у доповідях про реалізацію Гаазької конвенції 1954 р. і протоколів до неї [7, с. 13].

Очікуваною позитивною новацією II Протоколу є закріплення індивідуальної кримінальної відповідальності осіб за п'ять категорій протиправних діянь, а саме (п. 1 ст. 15):

1) перетворення культурних цінностей під посиленим захистом на об'єкт нападу;

2) використання таких артефактів або прилеглих територій для підтримання воєнних дій;

3) знищення чи привласнення у великих масштабах (курсив – мій. К. Б.) культурної власності, що знаходиться під захистом відповідно до Конвенції та даного Протоколу;

4) перетворює такі цінності на об'єкт нападу;

5) здійснює акти крадіжки, грабунку, незаконного присвоєння, вандалізму проти таких об'єктів.

У рамках питання про індивідуальну кримінальну відповідальність II Протокол зобов'язує договірні сторони криміналізувати зазначені діяння у власному законодавстві (п. 2 ст. 15), а також здійснювати розслідування та покарання винних у їх скоєнні (п. 1 ст. 17) або ж передавати останніх до інших держав, що мають юрисдикцію (п. 1 ст. 17, ст. 18).

Таким чином II Протокол як розширює поняття злочинів проти культури у міжнародному кримінальному праві, так і закладає основи двостороннього співробітництва та правової держав із кримінальних справ.

Висновки. Передбачувано – як для останнього десятиріччя ХХ ст. – II Протокол містить широке положення про його застосування до воєнного конфлікту неміжнародного характеру (Глава 5). Окрім позитиву від факту наявності, сама норма повторює недоліки свого аналога у Конвенції 1954 р. Більша частина ст. 22 присвячена повторному наголошенню на тому, що застосування Протоколу не має вважатися втручанням у внутрішні справи держави чи обмеженням її суверенітету (п. 3-5 ст. 22). Роль ЮНЕСКО, знов-таки, є менш ніж консультативною: Організація «*може запропонувати свої послуги*» сторонам конфлікту (курсив – мій. К. Б.). Єдиним вагомим позитивним зрушенням можна вважати застосування всього протоколу до неміжнародного конфлікту (п. 1 ст. 22), у той час, коли Конвенція 1954 р. в обов'язковому порядку поширювала лише норми щодо поваги культурних цінностей (п. 1 ст. 19).

Доктор Р. О'Кіф дуже влучно висловився стосовно II Протоколу, зазначивши, що роль цього документу «настільки ж риторична, наскільки права» [6, с. 300]. Можна говорити про те, що для надійного аналізу якості – з 2004 р. – пройшло замало часу. Та останні події в Лівії, Малі, та Сирії скоріше свідчать про те, що існуючого конвенційного захисту недостатньо або він неадекватний.

Бібліографічний список

1. Sandorz Y. commentary on the Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) / Sandorz Y., Swinarski Ch., Zimmermann B. – Geneva : Martinus Nijhoff Publishers, 1987. – 1625 с.
2. Evin F. Cambodia's Khmer heritage threatened by looting of archeological sites [Електронний ресурс] / F. Evin. – Guardian Weekly, 3 August 2010. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/world/2010/aug/03/cambodia-khmer-heritage-unesco-angkor>.
3. Francioni F. The Destruction of the Buddhas of Bamiyan and International Law / Francioni F., Lenzerini F. // European Journal of International Law. – 2003. – No 14. – P. 651.
4. Schindler D. The Laws of Armed Conflicts / Schindler D., Toman J. – Geneva : Martinus Nijhoff Publisher, 1988 – 1070 p.
5. Protocol for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/INTRO/410>.

6. O'Keefe R. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict / O'Keefe R. – N. -Y. : Cambridge University Press, 2006. – 426 p.
7. Доклад об осуществлении Гаагской конвенции 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта и двух протоколов к ней (1954 года и 1999 года). 2005-2010 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/periodic_report_2011_ru.pdf.

Стаття посвящена изучению ключевых положений Гаагской конвенции 1954 г. и двух ее протоколов с целью анализа их эффективности в ответ на современные вызовы в сфере защиты объектов культуры. Исследование указанных инструментов проводится в контексте их соответствия и взаимосвязи с иными международными договорами, в частности, Женевскими конвенциями.

The article aim to study the principal provisions of the 1954 Hague Convention and two additional protocols thereto with a view to analysing their effectiveness to respond to contemporary challenges in the field of cultural property protection. The study of the said documents is carried out in the light of their correspondence to and connection with other international treaties, namely the Geneva Conventions.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2013

УДК 329.1/6:061.1ЄС

Кухтін М. М., ДонНУ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ХДС У НОВОМУ СВІТОПОРЯДКУ

У статті розглядаються цінності та пріоритети зовнішньої політики уряду Ангели Меркель. Доводиться, що федеральний канцлер лише модернізує програму ХДС та пристосовує її до вимог і реалій сьогодення, зберігаючи вірність консервативним традиціям у цілому. Аналізуються німецько-французькі відносини, які мають велике значення для успіху німецького проекту реформи ЄС.

Стаття присвячена зовнішній політиці канцлера Ангели Меркель і тим традиціям німецьких консерваторів, які послужили основою для неї. Об'єктом роботи є Християнсько-Демократичний Союз Німеччини як політична сила, а предметом – зовнішня політика партії, яку можна розглядати як результат зусиль двох останніх поколінь її керівників.

Вибір теми зумовлений трьома основними причинами. По-перше, ХДС вже 8 років безперечно домінує у політичному житті ФРН. По-друге, аналіз сучасного становища Європи не є можливим без огляду її історії, перебіг якої був значною мірою визначений розпадом соціалістичного табору і об'єднанням Німеччини. Тодішній канцлер ФРН Г. Коль багато зробив для вирішення конфліктів, пов'язаних із кризою біполярного світу. Також можна порівняти пріоритети Г. Коля і А. Меркель і з'ясувати співвідношення між традицією та інновацією у зовнішній політиці Німеччини. Нарешті, оскільки історія ХДС віддзеркалює розвиток німецького парламентаризму як такого, її розгляд є дуже актуальним у світі порівняльного аналізу політичних режимів.

Дослідження ґрунтується на працях німецьких вчених [1], присвячених аналізу політики ХДС у 1990-1998 рр., а також у 2005-2013 рр. Роботи з теорії міжнародних відносин [2] допомогли сформуувати програму дослідження і визначити методи, які якнайкраще відповідають його меті та завданням. Матеріали ЗМІ проливають світло на реакцію громадської думки на конфлікти інтересів ФРН та інших країн-членів ЄС.

Лідери ФРН завжди сприймали поступову федералізацію Європи як єдиний шанс для країни зберегти і посилити свій вплив на континенті. Посилення наднаціональних органів ЄС було покликане урівноважити вплив Франції на справи організації. Париж традиційно спирається на свій воєнний потенціал і привілейоване партнерство зі США. В утворенні федеративного типу ці переваги не будуть мати вирішального значення, а економічні ресурси Німеччини допоможуть їй ефективно відстоювати власні інтереси у рамках багатосторонніх ініціатив.

Недивно, що політичний тиск східного сусіда викликав глибоку занепокоєність у Парижі, і президенту Франції Ф. Мітерану було непросто проводити виважену та далекоглядну зовнішню політику у таких умовах. Концепція «німецького федералізму» цілком відповідала інтересам німців, але у той же час вона сприяла зростанню напруги у Європі. Тривожні результати самітів ЄС на початку нового тисячоліття, які зруйнували багато ілюзій єврооптимістів, є найліпшим доказом амбівалентності німецького проекту реформи організації.

Так, саміт ЄС у Німці у 2000 р., з яким населення Європи пов'язувало свої надії на вирішення низки актуальних політичних проблем, продемонстрував, що німецько-французький тандем опинився на межі розколу.

Очевидно, що дві країни будуть вимушені відмовитися від оцінки Франції як «гальма інтеграції» і Німеччини як її «мотора». Так,

саме уряди німецьких земель вимагають часткової передачі влади з європейського рівня на національний або субнаціональний, що є неприйнятним для Парижу. Євроскептики можуть використати міжнародну дискусію з правових питань задля фрагментації європейського політичного простору з неминучою втратою більшості досягнень останніх десятиріч.

Невдачі німецької та французької дипломатії у Ніцці викликані тим, що вони працювали на несумісні результати. Франція хотіла зосередитися на удосконаленні механізмів прийняття рішень та інших технічних питаннях. Німеччина, навпаки, пропонувала обговорити загальні риси майбутнього ЄС.

Протягом цих подій ХДС знаходився у опозиції і не міг здійснювати прямий вплив на них. Проте, його ідеї були використані урядом Г. Шредера для подолання кризи.

Франція і Німеччина разом протестували проти американського вторгнення до Іраку та відстоювали своє право на незалежну від Білого Дому зовнішню політику. Також країни неодноразово висловлювали своє бажання шукати компромісне рішення питань, що стосуються європейського конституційного процесу. Звертають на себе увагу й заяви міністра закордонних справ Й. Фішера, у яких він визнав позитивну роль Франції у побудові єдиної Європи.

Уряд А. Меркель врахував помилки своїх попередників та модернізував «німецький федералізм», пристосувавши його до вимог і реалій сьогодення.

Після об'єднання Німеччини християнські демократи ставили собі наступні зовнішньополітичні цілі:

1) Розвиток відносин зі США. Протягом Іракської війни ХДС звинувачував уряд у антиамериканських настроях та небажанні підтримати антитерористичну кампанію, проголошену Вашингтоном. Ще до наземної операції Ангела Меркель підтримала «коаліцію бажаючих» [3], свідомо протиставивши себе офіційній точці зору. Раніше вона також підтримала втручання НАТО у конфлікт у колишній Югославії [4]. Цікаво, що тут позиція ХДС цілком збігається з думкою американського політика Т. Лантоса, який у 2007 р. позитивно оцінив відставку Ж. Ширака та Г. Шредера [5].

2) Євроатлантична орієнтація і скептицизм щодо співробітництва у форматі Париж-Берлін-Москва-Пекін. Проте, християнські демократи не завжди послідовно висловлювались з цих питань, що слушно підкреслює французький політолог А. де Бенуа [6]. Ангела Меркель, зі свого боку, завжди твердо відстоювала «західну інтеграцію» ФРН.

3) «Привілейоване партнерство» з Туреччиною як заміна повноправному членству країни у ЄС. Аргументуючи свою позицію, лідери ХДС посилаються на численні порушення турецьким урядом прав людини і невизнання ним геноциду вірмен у 1915 р. Кіпрська проблема також заважає Берліну і Анкарі розвивати двосторонні відносини у бажаному темпі.

Виходячи з таких міркувань, А. Меркель у 2008 р. засудила заяву прем'єр-міністра Туреччини Р. Ердогана про неприпустимість асиміляції турків у ФРН. У 2011 р. різкі виступи турецького політика знову викликали зростання міжнародної напруги [7], [8]. Про «політику інтеграції» у розумінні ХДС американський науковець П. Б'юкенен зазначає: «...Ангела Меркель вже активно використовує у своїй діяльності настороженість німців щодо ісламської імміграції...» [9]. Варто відзначити, що у разі приєднання Анкари до Об'єднаної Європи вплив Німеччини у Європейському парламенті суттєво знизиться.

Таким чином, вертикальні зв'язки у ХДС функціонують досить ефективно. Ще за часів К. Аденауера ФРН сприймала європейську інтеграцію як зручний інструмент для посилення свого впливу на світовій арені. А розширення ЄС на Схід завжди здійснювалося за рахунок країн, які традиційно входили до німецької сфери впливу. Можна зробити висновок про вірність чинного канцлера традиціям власної партії.

З іншого боку, у ХДС мають місце певні «конфлікти поколінь», які можуть піддати небезпеці його єдність і згуртованість. Так, у 2011 р. була надрукована заява Г. Коля [10], у якій колишній канцлер висловив своє занепокоєння щодо певних рішень чинного уряду Німеччини. На його думку, А. Меркель вимагає для ФРН більшої автономії у рамках ЄС, але водночас змушує слабкі країни зони євро проводити важкі реформи і поступатися частиною свого суверенітету на користь європейської бюрократії. Така політика подвійних стандартів дискредитує організацію навіть у очах її послідовних прихильників. «Не можна допустити, щоб населення Німеччини, орієнтованої на експорт, стало скептично ставитися до процесу євроінтеграції» [11], – підтримав Г. Коля консервативний політик К. Лаук. Він вважає, що ЄС, перш за все, є політичним проектом, реалізації якого не повинні заважати економічні проблеми [12]. Проте, необхідно пам'ятати, що нерішучість християнських демократів шкодить їх міжнародній репутації набагато більше, ніж спроби реформувати ЄС без узгодження з партнерами. Дискусії навколо Лівії продемонстрували, що спільні економічні інтереси не гарантують Францію та Німеччину від політичних криз та непорозумінь. Країни проводять різну політику

у Африці та на Близькому Сході, але їх лідери часто роблять вибір на користь поміркованості і компромісних рішень, тому що інакше виборці відвернуться від них. Є надія, що саме ця логіка захистить Європу від нової дестабілізації.

Варто підкреслити, що боротьба навколо німецьких ініціатив не є випадковою. Труднощі з прийняттям Конституції ЄС є важливим симптомом прихованого антагонізму між старими та новими членами організації [13]. Польща і країни Балтії до сих пір не спромоглися зробити вибір між суто європейською і євроатлантичною орієнтацією. Тільки відкрите і оперативне обговорення вищезгаданих проблем дозволить Європі подолати наявні труднощі та вийти з кризи оновленою та посиленою.

Бібліографічний список

1. Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990: eine Dokumentation. – Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1991; Haneke B. Geschichte einer Volkspartei. 50 Jahre CSU 1945 – 1995 / B. Haneke. – Grünwald: Atwerb-Verlag, 1995; Schwarz H. -P. Die Fraktion als Machtfaktor. CDU/CSU im Deutschen Bundestag 1949 bis heute / H. P. Schwarz. – München: Pantheon, 2009; Bickerich W. Helmut Kohl. Kanzler der Einheit / W. Bickerich. – Düsseldorf: Econ-Taschenbuch, 1996.
2. Воронов Д. И. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор / Д. И. Воронов // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 59-69; Ланг К. Страны-члены Европейского Союза спустя два года после расширения: уроки и перспективы / К. Ланг // Вестник аналитики. – 2006. – № 3. – С. 95-105; Уткин Л. И. Мировой порядок XXI века / Л. И. Уткин. – М. : Эксмо, 2004.
3. Zitensammlung von Angela Merkel zum Irak-Krieg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.angela-nein-danke.de/zitate.htm>. – Назва з екрана.
4. Merkel stellt «Sechs-Punkte-Plan» zur Außen- und Sicherheitspolitik vor [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdu.de/doc/pdfc/03_04_03_merkel_rede_bericht.pdf. – Назва з екрана.
5. Dunphy H. Lantos raps former European leaders [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usatoday.com/news/washington/2007-06-13-2870151492_x.htm. – Назва з екрана.
6. De Benoist A. Nicht nur in der Epoche geirrt / A. de Benoist // Junge Welt. – Berlin, 2005. – № 5. – S. 31-32.
7. Erdogan: «Die EU soll sagen, wenn sie gegen uns etwas hat» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.euronews.net/2011/02/28/erdogan-die-eu-soll-sagen-wenn-sie-gegen-uns-etwas-hat/>. – Назва з екрана.

8. Streit um EU-Beitritt der Türkei [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.euronews.net/2010/07/28/streit-um-eu-beitritt-dertuerkei/> – Назва з екрана.
9. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Бьюкенен. – М. : АСТ, 2003. – С. 144.
10. Von Müller P. Europa: erloschene Leidenschaft [Електронний ресурс] / P. von Müller, R. Pfister, C. Schult. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-79572300.html>. – Назва з екрана.
11. Степовик М. Der Spiegel: Коль критикует европейскую политику Меркель [Електронний ресурс] / М. Степовик. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15241097,00.html>. – Назва з екрана.
12. Степовик М. Der Spiegel: Коль критикует европейскую политику Меркель [Електронний ресурс] / М. Степовик. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15241097,00.html>. – Назва з екрана.
13. EU constitution: Where member states stand [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3954327.stm>. – Назва з екрана.

В статье рассматриваются ценности и приоритеты внешней политики правительства Ангелы Меркель. Доказывается, что федеральный канцлер только модернизирует программу ХДС и приспособливает ее к требованиям и реалиям современности, сохраняя верность консервативным традициям в целом. Анализируются немецко-французские отношения, которые имеют большое значение для успеха немецкого проекта реформы ЕС.

The values and priorities of the foreign policy of Angela Merkel's government are examined in the article. It is proved that the Federal Chancellor only modernizes the Program of the CDU and brings it into line with modern requirements and actuals, remaining faithful to the conservative traditions as a whole. The German-French relations are analyzed, which are very important for the success of Germany's EU reform project.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.2013

ПЕРЕДУМОВИ, НАПРЯМИ ТА ПРОЦЕС РЕФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В даній статті розглядається процес реформування права компаній Європейського Союзу з метою створення кращих загальних умов для функціонування компаній на всій території ЄС. Йдеться про вдосконалення та модернізацію корпоративного права Європейського Союзу, аналізуються причини, передумови та напрямки реформування.

Постановка проблеми. Сьогодні в Європейському Союзі та його країнах-членах відбувається процес фундаментального реформування корпоративного права, що триває вже протягом останніх десяти років. Сучасне корпоративне право ЄС не відповідає змінам, що відбулись у європейському правовому та економічному просторі за останні десятиріччя, а тому потребує глобального реформування.

На сьогоднішній день проаналізовано передумови, причини й вектори подальшої реформи. Обґрунтовується необхідність її проведення, проте майже не проводиться порівняльно-правовий аналіз законодавства на початку реформ з сучасним його станом за окремими інститутами права: створення й державна реєстрація товариств, розкриття ними інформації, капітал, корпоративне управління, діяльність та звітність компаній. Однак галузь корпоративного права, зважаючи на свою специфіку, поки що продовжує залишатися такою, де всі процеси реформування відбуваються дуже повільно.

Аналіз досліджень та публікацій. Аналіз процесу реформування корпоративного законодавства Європейського Союзу проводиться в наукових роботах закордонних авторів: Ж. Дине, М. Блехер, Л. Серіоні, А. Джонсон та інші. Серед наукових розробок українських і російських вчених слід виділити дослідження В.І. Муравйова, О.Р. Кібенко, І.А. Березовської, О.О. Дубовицької. Проте варто зазначити, що недостатньо уваги приділено сучасному стану корпоративного законодавства в межах Європейського Союзу та формуванню подальших напрямків для вдосконалення права компаній ЄС.

Мета статті полягає в аналізі глобальної реформи корпоративного права Європейського Союзу, основних напрямків її реалізації та формулюванні наукових рекомендацій щодо напрямків подальшого вдосконалення права компаній в ЄС.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день компанії є ключовими суб'єктами на внутрішньому ринку. Корпоративне право спрямоване на підвищення їх операційної ефективності через спрощене правове середовище з мінімальними правовими тягарями. Проте, процес змін в правовому полі корпоративних відносин в ЄС відбувається доволі повільно. Більшість директив з корпоративного права Європейського Союзу, що були актуальними у період їх розробки та прийняття, поступово перетворилися на гальма для розвитку корпоративних відносин всередині Союзу, а процедура внесення змін у такі директиви є, здебільшого, складною та тривалою.

Починаючи з 60-х років ХХ сторіччя корпоративне право ЄС розвивалось у напрямку гармонізації національного корпоративного права країн-членів. Гармонізація здійснювалась переважно шляхом прийняття директив, які потребували впровадження у національне законодавство. Такий механізм формування корпоративного права приводить до його негнучкості. Тривалий у часі процес прийняття директив та їх впровадження у національне законодавство приводить до того, що, коли відповідні положення корпоративного права вступають у дію, вони вже є застарілими, і їх потрібно змінювати. Такий механізм правотворчості є вкрай непридатним для корпоративного права, яке має мобільно і адекватно реагувати на потреби сучасного бізнесу. Як наслідок, регулювання за допомогою директив приводить до неконкурентноздатності корпоративного права країн ЄС на світовому ринку, у порівнянні з корпоративним правом інших країн, яке розвивається автономно і може змінюватись досить швидко [1, с. 34-40].

Сьогодні процеси гармонізації мають бути спрямовані передусім на усунення перешкод для розвитку транснаціонального бізнесу, забезпечення процесу вільного руху осіб та капіталів у рамках ЄС. Корпоративне право також повинно враховувати появу нових інформаційних та комунікаційних можливостей, які можуть бути широко застосовані учасниками корпоративних відносин за умови створення належної правової бази [2, с. 41].

Створення корпоративного права ЄС спрямоване на формування ефективного та конкурентноспроможного європейського бізнесу, а, отже, адаптація та пристосування законодавства до сучасних економічних реалій внутрішнього ринку є нагальною необхідністю для законодавців Європейського Союзу.

Для вдосконалення корпоративного законодавства ЄС була створена Група експертів високого рівня з корпоративного права Євросоюзу яка у 2002 році поставила перед Комісією ЄС завдання щодо глобальної реформи корпоративного законодавства Союзу та обґрунтувала

її необхідність у Кінцевому звіті щодо стану корпоративного права Європейського Союзу [21].

У відповідь на звіт групи експертів Комісія Європейського Союзу прийняла у 2003 році План дій з корпоративного права та корпоративного регулювання, що мав втілюватися в три періоди відповідно до першочерговості запланованих змін: короткостроковий (2003-2005), середньостроковий (2006-2008) і довгостроковий (2009 року).

План дій на основі набору законодавчих і не законодавчих пропозицій, поставив перед законодавцями Європейського Союзу наступні завдання:

1. реформування механізмів створення корпоративного права ЄС – використання більш гнучких та мобільних форм нормотворчості;
2. створення корпоративного права ЄС, спрямованого на формування ефективного та конкурентноспроможного європейського бізнесу;
3. чітке розмежування типів компаній та відповідна диференціація правового регулювання;
4. послаблення багатьох правил та вимог корпоративного законодавства, підвищення диспозитивності його норм;
5. використання механізму розкриття інформації як засобу регулювання корпоративних відносин (замість встановлення численних обмежень та заборон на здійснення певних дій);
6. створення відповідної правової бази для використання нових інформаційних та комунікаційних технологій учасниками корпоративних відносин [3].

Експерти зазначили, що на протязі останніх десятиріч процеси гармонізації корпоративного права ЄС розвивались у напрямку забезпечення ефективної системи захисту прав і інтересів акціонерів, інших інвесторів та кредиторів компаній у державах – учасницях ЄС. Але при цьому фактично перестала забезпечуватися основна функція корпоративного права. Тоді як корпоративне право повинно, перш за усе, стимулювати розвиток ефективного та конкурентоздатного бізнесу у рамках Європейського Союзу. Захист інтересів акціонерів та кредиторів компанії не повинен бути самоціллю при розробці нових інструментів гармонізації корпоративного права у країнах-членах ЄС. Це не означає перехід до позиції ігнорування інтересів осіб, які мають справу з компанією, але при здійсненні захисту їх інтересів слід завжди пам'ятати про інтереси компанії і знаходити необхідну рівновагу між цими двома важелями [4].

На думку експертів, подальшою тенденцією розвитку корпоративного права ЄС мала стати не стільки гармонізація національного права

держав учасниць, скільки усування перешкод для трансграничного бізнесу в Європі, зокрема забезпечення можливості створення наднаціональних структур корпоративного типу, таких як Європейська публічна компанія, Європейська приватна компанія, Європейський кооператив та інші. При цьому ЄС мав забезпечити максимально широкий вибір організаційно-правових форм ведення бізнесу (національних та наднаціональних). Крім того, компанії повинні мати змогу змінювати своє місцезнаходження з однієї країни ЄС на іншу без перереєстрації, більш ефективним має бути процес здійснення транскордонних реорганізацій та поглинань компаній [3].

Група експертів високого рівня та Європейська Комісія в документах, присвячених реформуванню права компаній, пропонують більш широко використовувати інші інструменти створення корпоративного права ЄС, такі як регламенти, стандарти найкращої корпоративної практики, модельне законодавство, модельні форми документів (статути компаній, доручення акціонерів). Також зазначається, що директиви не мають містити деталізовані правові норми. Регулювання за допомогою директив повинно носити переважно рамочний характер, закріплюючи базові принципи та стандарти регулювання корпоративних відносин (залишаючи їх деталізацію у компетенції національної влади).

Аналізуючи сучасні документи та акти Союзу, присвячені вдосконаленню корпоративного права, варто відмітити Конференцію «Європейське право компаній: шлях вперед», що відбулася у Брюсселі 16-17 травня 2011 року [5]. У конференції взяли участь практики та теоретики з різних галузей, щоб обговорити ключові питання законодавства про компанії, з метою інвентаризації стану справ і вироблення можливих кроків на майбутнє.

Доцільність проведення Конференції обумовлюється тим, що востаннє глобальний огляд права компаній відбувся відносно давно – аж у 2002-2003 роках. Тому доцільно на початку другого десятиліття 21-го століття оцінити і переглянути стан урегульованості корпоративних відносин та запропонувати нові ідеї, зміни і дії для його покращення. Окрім того, фінансова криза останніх років підкреслила, наскільки важливо для бізнесу функціонувати у гнучкому середовищі, що здатне адаптуватися до нових обставин і бути відкритим для інноваційних фінансових, організаційних і промислових ідей. Гнучкі правові рамки самі по собі можуть сприяти адаптації та організаційним змінам і, таким чином, є важливим фактором для підтримки конкурентоспроможності європейського бізнесу.

Досягнення балансу між потребою у правилах, що перешкоджають надмірному ризику, і метою збереження гнучких правових рамок –

нелегке завдання для правотворців ЄС. Потрібно віднайти зважений підхід у відповіді на питання, які правила могли б працювати краще, і на якому рівні - ЄС або національному рівні - такі правила мають бути прийняті. У зв'язку з цим, відправною точкою мають стати принципи субсидіарності та пропорційності, закріплені у Статті 5 Договору про Європейський Союз [6].

На конференції обговорювалися сучасні тенденції та події, що мають значення для корпоративного права Союзу, а також пропозиції, які, на думку Комісії, можуть бути корисними. Зокрема, в рамках реформування корпоративного права пропонується вдосконалити законодавство, що регулює транскордонну активність компаній, прозорість діяльності компаній, питання участі працівників в діяльності компаній тощо [7].

20 лютого 2012 року у Брюсселі Європейська Комісія запровадила поглиблену консультацію з питань про майбутнє корпоративного права Європейського Союзу. Європа потребує право компаній, що адаптоване до потреб сучасного суспільства та до еволюції економічного середовища. Корпоративне право ЄС відіграє центральну роль у створенні внутрішнього ринку. Потрібно дослідити можливість врегулювання сьогоднішніх проблемних сфер існуючими правовими засобами. Для залучення громадськості та з'ясування потреб усіх зацікавлених сторін Комісія запровадила он-лайн консультацію для збору коментарів.

Дана консультація була запроваджена задля вироблення загальних орієнтирів розвитку корпоративного права Європейського Союзу та для розробки чіткіших ініціатив в даній галузі. Консультація приділила увагу наступним питанням:

1) цілі та завдання корпоративного права Європейського Союзу (Які повинні бути основні цілі корпоративного права ЄС? Чи підходять існуючі норми для вирішення проблем? В яких сферах існує необхідність у подальшому розвитку? Як співвідносяться корпоративне право і корпоративне управління?);

2) кодифікація права компаній ЄС (чи потрібно норми існуючих директив об'єднати в єдиний інструмент правового регулювання, щоб нормативно-правова база стала доступнішою і зручнішою для користувачів?);

3) майбутнє різних форм компаній на внутрішньому ринку ЄС (Які переваги та недоліки різних форм компаній на рівні ЄС? Чи потрібно переглянути існуючі форми компаній? Чи необхідно розглянути додаткові інструменти правового регулювання в цій сфері?);

4) транскордонна мобільність компаній (Що потрібно зробити, щоб полегшити транскордонне переміщення місцезнаходження компанії?)

Що робити, якщо компанія розпадається на різні транскордонні компанії? Чи потрібно переглядати законодавство, яким регулюється транскордонне злиття?);

5) питання груп компаній (Група компаній – це компанії під єдиним керівництвом або під єдиним джерелом управління? Чи існує необхідність у регулюванні даної сфери на рівні Європейського Союзу?);

6) фінансовий режим для європейських компаній (Чи потрібно змінити або оновити існуючі мінімальні правові вимоги, що стосуються фінансової діяльності та фінансової підтримки компаній?).

Консультація тривала до 14 травня 2012 року. Свої заходи щодо проаналізованих відповідей Комісія має опублікувати до кінця 2012 року [8].

Результати консультацій з вищезазначених питань будуть використані в аналізі Європейської Комісії про стан та необхідні майбутні проекти в галузі корпоративного права. Європейська комісія підготує план дій, що визначає основні ініціативи, що стосуються законодавства ЄС про компанії та корпоративного управління, які потрібно реалізувати в найближчі роки [9].

Проблема реформування корпоративного права Європейського Союзу стоїть гостро не тільки перед інститутами Союзу. На своєму засіданні в Брюсселі 06-07 березні 2012 року, Виконавчий комітет Європейської конфедерації профспілок (ЄКП) прийняв власну позицію щодо майбутнього європейського корпоративного права.

Профспілки мають неабиякий інтерес в збільшенні демократії на робочих місцях і сталому управлінні з боку ЄС. Фахівці вважають, що найближчі роки будуть важкими для робітників. Нинішня економічна ситуація на внутрішньому ринку призводить до більш частих стратегічних змін у діяльності компаній. Працівники та їх представники, на думку профспілок, повинні бути наділені правом голосу під час прийняття важливих для компаній рішень.

У цій резолюції ЄКП вимагає радикальної зміни підходу в політиці ЄС. Право компаній ЄС на сьогодні приділяє надмірну увагу питанням потреб бізнесу та акціонерів на шкоду інтересам працівників та інших зацікавлених сторін. Реформування має бути спрямоване на побудову послідовної, стійкої і перспективної моделі корпоративного права, а також на розвиток правових інструментів в рамках ЄС по залученню працівників до управління компаніями. З метою досягнення демократичних і соціальних вдосконалень в Європі вкрай важливо, щоб працівники та їхні представники не були виключені з політичного процесу. Відносини між компаніями і суспільством стали

незбалансованими на користь перших. Але компанії повинні служити суспільству, а не навпаки. Це свідчить, що не тільки інститути і органи Європейського Союзу зацікавлені у реформі корпоративного права. Виконавчий комітет Європейської конфедерації профспілок вважає, що належний баланс може бути досягнутий тільки шляхом повного включення профспілок в процес змін [10].

Реформування європейського права компанії в інтересах працівників та інших зацікавлених сторін не буде легким завданням. Але фінансова криза, яка особливо вплинула на робітників, наочно продемонструвала необхідність змін.

Отже, корпоративне право продовжує зазнавати фундаментальних змін в Європі. Всі європейські країни взяли на себе зобов'язання реформувати національне законодавство згідно вимог права ЄС. Однією з особливостей останніх реформ права компанії є ініціативи з підвищення ефективності корпоративного управління. Паралельно з реформою законодавства про компанії були прийняті заходи зі спрощення та зменшення законодавчих вимог для підприємств, зокрема, невеликих і середніх підприємств. Порівняно нові держави-члени пройшли через ще більш фундаментальні реформи для полегшення функціонування сучасної ринкової економіки. Передбачається, що зі збільшенням кількості підприємств з Євросоюзу, що виходять на іноземні ринки, мають зменшитися законодавчі вимоги, що стосуються капіталу таких компаній.

В результаті фінансової кризи і, у зв'язку з призначенням нової Європейської Комісії, в 2010 році, була запущена дискусія про майбутнє законодавства ЄС про компанії і корпоративне управління. На сьогоднішній день стоїть питання, чи буде продовжуватися підвищення конкуренції між національними правовими режимами, або будуть зроблені зусилля для створення правових рамок, в яких працівники та інші зацікавлені сторони матимуть більше «голосів» в управлінні компаніями, і підтримуватиметься стратегія сталого розвитку корпоративного права.

Бібліографічний список

1. Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України: монографія / О. Р. Кібенко. – Харків.: Страйд, 2005. – 432 с.
2. Кібенко О. Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.04 / Кібенко Олена Рувімівна. – Х., 2006. – 526 с.

3. Modernising Company Law and Enhancing Corporate Governance in the European Union –A Plan to Move Forward: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COMM (2003) 284 final. – Brussels : Commission of the European Communities, 2003. – 29 p.
4. Кібенко О.Р. Глобальна реформа корпоративного права ЄС // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 65. – С. 62 – 71.
5. Conference on European Company Law: The way forward [Електронний ресурс] / European Commission, 16–17.05.2011. – Brussels. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/internal_market/company/docs/modern/conference201105/programme_en.pdf
6. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union. – Brussels, 15 April 2008.
7. Report of the Reflection Group on the Future of European Company Law, 5 April 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/internal_market/company/docs/modern/reflectiongroup_report_en.pdf
8. European Company Law: what way forward?: Press release of the Consultation on the future of European Company Law, 20.02.2012 [Електронний ресурс] / European Commission. – Brussels. – Режим доступу : http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-149_en.htm?locale=en
9. The Future of European Company Law / Summary of Responses to the Public Consultation. – Brussels: Directorate General Internal Market and Services of the European Commission, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/internal_market/consultations/docs/2012/companylaw/feedback_statement_en.pdf
10. The Future of European Company Law: towards sustainable governance : Resolution. – Brussels: Executive Committee of the European Trade Union Confederation, 6-7 March, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.etuc.org/IMG/pdf/Resolution_European_Company_Law_March_2012_EN.pdf

В данной статье рассматривается процесс реформирования права компаний Европейского Союза с целью создания лучших общих условий для функционирования компаний по всей территории ЕС. Речь идет о усовершенствовании и модернизации корпоративного права Европейского Союза, анализируются причины, предпосылки и направления реформирования.

The article deals with the process of the modernisation of the European Union company law aimed at creating more efficient common features for functioning of companies all over the EU. It turns to improvement and modernization of the European Union company law, analyses causes, prerequisites and areas of reformation.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2013

В то же время отметим, что многие жизненно важные проблемы развития этих стран (обеспечение национальной безопасности в условиях глобализации; устойчивое, на базе инновационных технологий развитие экономики; определение и утверждение определенной модели демократии; поддержание социального согласия и т. п.) зависят в том числе от выбора вектора интеграционного развития. Неопределенность, изменчивость позиций правящего класса по этой проблеме, может приводить и, как показывает опыт Украины, приводит, к серьезным социально-политическим конфликтам, длительному противостоянию провластных и оппозиционных политических сил, создает дополнительные трудности в работе государственного управления и местного самоуправления, предприятий, учреждений.

Отметим, что проблема выбора и формирование вектора интеграционного развития исследуются украинскими и зарубежными учеными. Заслуживают внимания в этом плане работы О. Баштанник, П. Гайдуцкого, А. Гальчинского, Н. Головатого, И. Дзюбы, Н. Жулинского, А. Музыченко, Н. Нижник, В. Подгорной, В. Фадеева, Л. Яровой и др. (Украина).

Среди российских ученых проблема интеграционного курса получила освещение в работах М. Ильина, В. Гельмана, А. Мельвиля, А. Панарина, И. Пантина, Л. Шевцовой и др.

Среди исследований западных ученых следует отметить работы Г. Алмонда, З. Бжезинского, У. Бека, Р. Инглхарта, В. Меркеля, Дж. Пауэлла, К. Строма, Р. Далтона, С. Хантингтона, Дж. Стиглица и др.

Вышеперечисленные ученые солидарны в том, что ответственность за формирование интеграционного курса возлагается на правящую элиту страны.

Ценный для рассматриваемой проблемы материал содержится в коллективном труде американских ученых Г. Алмонда, Дж. Пауэлла, К. Строма, Р. Далтона «Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор». Авторы на богатом историческом и современном эмпирическом материале, осуществляют сравнительный анализ формирования и реализации политического курса в ряде стран Европы, Америки, Азии, Африки [1].

Изучение работ в контексте нашей темы показывает, что некоторые ее стороны остаются вне поля зрения ученых или рассматриваются недостаточно полно и убедительно. По мнению автора, к ним можно отнести: особенности и трудности выбора вектора интеграционного развития в транзитных обществах; технологии деятельности правящей элиты по осуществлению выработанного интеграционного курса;

роль гражданского общества, в том числе, оппозиции, в формировании интеграционного курса и другие.

Целью настоящей статьи является выявление потенциальных выгод и рисков евроинтеграционного вектора Украины.

Для достижения этой цели автор использовал, прежде всего, метод контент-анализа некоторых решений политического руководства Украины, документов ЕС, материалов периодических изданий, а также метод моделирования.

Как известно, отношения «Украина – Европейский Союз» были определены:

- Стратегией интеграции Украины в Европейский Союз, одобренной Указом Президента Украины от 11 июня 1998 г. № 615, в которой сформулированы основные положения внешнеполитической стратегии относительно интеграции Украины в европейское правовое пространство, цели и этапы правовой адаптации;

- Совместной стратегией в отношении Украины, одобренной Европейским Советом на Хельсинском саммите 11 декабря 1999 г., в которой Европейский Союз поддержал процесс экономических преобразований в Украине и постепенного приближения законодательства Украины к законодательству Европейского Союза в приоритетных сферах;

- Программой интеграции Украины в Европейский Союз, одобренной Указом Президента Украины от 14 сентября 2000 г. № 1072, где были определены пути и темпы реализации отдельных приоритетов в проведении экономических реформ;

- Политической инициативой ЕС «Восточное партнерство» (2008 г.).

Текст Соглашения (объем около 900 страниц) был согласован с нынешней властью в 2011 г. и парафирован в 2012 г. До середины ноября 2013г. со стороны украинского руководства не поступало каких-либо вопросов или заявлений относительно того, что требования руководства ЕС невыполнимы. Напротив, провластные политики отмечали, что практически все требования ЕС будут выполнены. Однако, Кабинет Министров Украины 21 ноября 2013 г. принял распоряжение № 905-р «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», согласно которому в интересах национальной безопасности Украины процесс подготовки к заключению Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС приостанавливается. В этом документе указывается, что Распоряжение принято в целях более детального изучения и проработки комплекса мер, которые Украина

должна выполнить для воссоздания утраченных объемов производства и направлений торгово-экономических отношений с Российской Федерацией и другими государствами – членами СНГ, формирования надлежащего уровня внутреннего рынка, который обеспечивал бы паритетные отношения между Украиной и странами – членами ЕС, что является базовым принципом международного права и основой экономической безопасности страны [10].

Как известно, указанное выше Соглашение на Вильнюсском саммите 28-29 ноября 2013 г. не было подписано Президентом Украины В. Ф. Януковичем.

В то же время руководство Украины не отказывается от евроинтеграции и неоднократно после Вильнюсского саммита заявляло о приверженности европейским ценностям, хотя одновременно во внешней политике стремится наладить взаимовыгодное сотрудничество с Россией.

Прежде чем перейти к выявлению потенциальных выгод и рисков для Украины процесса вхождения в Европейский Союз, укажем на некоторые существенные характеристики этой организации в современных условиях.

Европейский Союз сегодня – это 28 европейских стран, четверть мировой экономики. Его совокупный ВВП превышает 17 трлн. дол. США (для сравнения – совокупный ВВП стран Таможенного союза составляет 2,1 трлн. дол. США) [6]. Немало европейских компаний являются мировыми лидерами благодаря широкому применению в экономике современных технологий. Одновременно, отметим, что Евросоюз не доказал пока свою полную эффективность. Кризис охватил и эту зону стран. Некоторым из них свойственны сложные отношения между собой. Имеют место трудности, связанные с возрождением здесь радикальных и популистских течений. Изучение проблемы показывает также, что вступление в ЕС стран Центральной и Восточной Европы пока не привело к росту ВВП в этих странах. Так, среднегодовые темпы прироста ВВП в странах ЦВЕ в период их членства в ЕС (2005-2012 гг.) оказались ниже, чем за такой же период до вступления в ЕС (1997-2004 гг.). Особенно большие потери динамики наблюдались в странах Балтии, Словении, Венгрии. За 8 лет до вступления в ЕС в этих странах среднегодовые темпы прироста ВВП составляли от 4 до 7 %, а после вступления – от 0,4 до 4 %, т. е. втрое ниже. В отдельных странах Евросоюза проблемы оказались еще серьезнее. Так, в Греции за 20 лет до вступления в ЕС среднегодовой прирост ВВП был 6,8 %, т. е. даже лучше, чем в странах ЕС. После вступления в ЕС (с 1981 по 1990 гг.) – 0,7 %. Сегодня Греция переживает глубокий кризис [12, с. 9].

Таким образом, современное общее социально-экономическое положение Европейского Союза не следует идеализировать, ЕС сегодня еще далек от сбалансированности.

Далее, мне представляется, целесообразно показать отношение украинского общества к евроинтеграции. На август месяц 2013 г. соотношение сторонников европейской и евразийской интеграции составляло 45 % на 36 % в пользу вступления в ЕС. При этом, каждый пятый опрошенный (19 %) на момент опроса не был готов сделать однозначный выбор в пользу того или иного вектора интеграции страны. Заметим, что вариант «против» вступления и в ЕС, и в ТС при опросе отсутствовал [8].

В декабре 2013 г. появились результаты исследования Research Branding Group об отношении населения Украины к Евромайдану. Проводилось оно после Вильнюсского саммита. Из него следует, что речь идет не о единодушной поддержке акции протеста, как это подчеркивают оппозиционные политики и европейская пресса. Так, 48,6 % опрошенных поддерживают акцию в центре Киева, 45,2 % были настроены против. При этом, на Востоке Украины против был 81 %, а на Юге страны – 59,9 % граждан. Хотя евроинтеграцию поддержали 45,6 %, лишь 30,4 % считали Соглашение об ассоциации с ЕС выгодным, а 39,4 % – невыгодным [2].

Немецкий ученый А. Рар также отмечает «расколотость» общественного сознания в Украине. Опираясь на обширные данные, опубликованные в Германии, он подчеркивает, что на Западе Украины 90 % населения хочет связывать свою судьбу с Европой, а на Востоке Украины – 75-80 % – с Россией. Видно также, что молодые люди хотят быть в ЕС, а более старшее поколение не хочет потерять связи с Россией [7].

Таким образом, приведенные цифры показывают, что соотношение сторонников и противников евроинтеграции составляет примерно равные части, при этом четко прослеживается региональное разделение на тех, кто поддерживает евроинтеграцию и кто является против.

Переходя к выяснению потенциальных выгод и рисков для украинского общества от вступления в Европейский Союз, необходимо отметить, что автору статьи не удалось обнаружить в литературе системного анализа социально-экономических и политических последствий этого процесса. Поэтому складывается убеждение, что данную проблему в Украине пока никто комплексно не исследовал.

Анализ аналогичных процессов в ряде стран Центральной и Восточной Европы, вступивших в ЕС в последние 10-15 лет, показывает,

что главным достоинством для Украины в экономической сфере в среднесрочной и долгосрочной перспективе может стать то, что страна присоединится к очень большому рынку и к развитой части мира. Возникнет возможность создания в Украине эффективных институтов, которые обеспечат развитие экономики. Речь идет о защите прав собственности, финансовых рынков, о действенных механизмах ограничения коррупции, монополизма и т. п. За более чем 20 лет независимого развития Украина, к сожалению, не смогла создать такие институты. Следствием является то, что страна значительно отстала по урону дохода на душу населения не только от развитых стран, но и от своих соседей, например Турции, Польши, России и этот разрыв увеличивается.

Отметим также, что в новых странах – членах ЕС формируется пространство для притока инвестиций и современных технологий в различные отрасли промышленности и сельского хозяйства. В отдаленной перспективе это ведет к росту конкурентоспособности экономики стран, которые становятся членами ЕС, способствует усилению их позиций на мировом рынке.

Согласно Соглашению об евроассоциации, одной из целей подписывающихся сторон, является создание зоны свободной торговли, означающее, что украинские товары получают свободный доступ на европейские рынки – и наоборот. По идее, это должно благотворно сказаться на украинской экономике. Но, на практике, скорее всего, возникнут непростые проблемы. Это связано с тем, что, во-первых, более половины всего украинского экспорта в ЕС составляет продукция металлургической промышленности, сельского хозяйства. Определенную долю имеют также пищевая промышленность, химическая, нефтеперерабатывающая отрасли и машиностроение. Для сельскохозяйственной и продовольственной продукции Европа установила для Украины слишком низкие квоты на беспошлинный импорт, а что касается сырья и металлургии, то в этих отраслях пошлины в основном отсутствуют и сегодня. А, во-вторых, Украина почти полностью отменяет пошлины на ввоз товаров из ЕС, что создает проблемы для украинских производителей. В частности, можно ожидать, что наиболее серьезные проблемы начнут испытывать предприятия, занимающиеся производством мебели, одежды, продуктов питания и т. д.

Доходы госбюджета Украины, считают аналитики, существенно уменьшатся вследствие отказа от импортных и экспортных пошлин. Так, только из-за отмены пошлин на экспорт ферросплавов и семян рапса госбюджет ежегодно будет терять более двух миллиардов гривен в год [11].

Изложенное позволяет констатировать, что предлагаемые механизмы реализации на практике принципа «зона свободной торговли» не следует идеализировать, т. к. они влекут не только выгоды для экономического развития страны, а и могут способствовать возникновению проблем и трудностей.

Обращаясь к внешнеполитическим последствиям ассоциированного членства в ЕС, следует подчеркнуть следующее. Этот процесс выступает одной из предпосылок защиты национальных интересов в условиях взаимозависимости и либерализации мировой экономической и политической жизни. Сегодня ни одна страна в одиночку не способна противостоять глобальным угрозам. ЕС, как показывает практика, способен влиять на формирование правил игры на европейском континенте как в сфере экономической, так, в известной мере, и политической.

Членство в ЕС уменьшает возможность использования средств давления или военную силу со стороны других стран в отношении члена этой организации.

Одновременно отметим, что процесс интеграции предполагает, что отдельные страны предоставляют часть своих суверенных прав в пользу создания единой для всех институциональной структуры, предназначение которой обеспечить учет и реализацию общих интересов. Нормативно-правовые акты, издаваемые наднациональными органами (Совет ЕС, Европейский парламент, Европейская комиссия, а также Европейский Центробанк) в пределах своей компетенции подлежат выполнению национальными системами, инкорпорации в национальные правовые системы. Нормы права ЕС являются обязательными для всех государств-членов, институций, а также физических и юридических лиц. Невыполнение или ошибочное применение норм права ЕС квалифицируется как нарушение и влечет за собой ответственность. То есть, членство в ЕС (как впрочем и в любом другом межгосударственном объединении) влечет за собой ограничение национального суверенитета. Исследователи прогнозируют, что дальнейшее развитие ЕС возможно лишь в условиях существенного ограничения полномочий национальных правительств и сосредоточения власти в руках институций ЕС. На повестке дня европейской политики стоит проблема поиска такой модели взаимоотношений внутри ЕС, которая позволила бы снять существующие противоречия между национальными правительствами, европейскими институтами и лобби-коалициями, что существенным образом усложняют внутри-европейскую координацию [13, с. 79].

Прогнозирование возможных трудностей и рисков в контексте рассматриваемой темы выводит нас на проблему возможности эффективного применения в Украине норм и правил экономической деятельности Европейского Союза. Приведем в этой связи положение из Нобелевской лекции Дугласа К. Норта «Экономическая деятельность в масштабе времени» (лекция прочитана 9 декабря 1993 г.). Нобелевский лауреат говорил, что экономическая деятельность формируется, а ее специфика определяется сложной взаимосвязью формальных правил, неформальных норм и механизмов обеспечения их выполнения. Формальные правила могут быть изменены внезапно, неформальные нормы обычно и в большинстве случаев меняются постепенно. Экономике, принимающие формальные правила других экономических систем, будут вести себя совершенно иначе, нежели последние, потому что характеризуются иными неформальными правилами и механизмами их выполнения. Отсюда следует, что использование государствами Восточной Европы формальных политических и экономических стандартов преуспевающих рыночных экономик Запада не является достаточным условием для их экономического успеха [4, с. 186]. Известно, что матрица украинской жизни и матрица европейской – различаются. Нельзя не учитывать, что под влиянием сложных, противоречивых процессов своей многовековой истории украинский народ приобрел как позитивно значимые свойства национального характера, так и черты, которые могут негативно влиять и в известной степени влияют на его современную жизнедеятельность. К первым относятся – трудолюбие, любовь и уважение к земле, демократизм, миролюбие, признание равного политического права, свободолюбие, предпочтение личного общинному и т. п.; ко вторым – нежелание и неумение подчиняться единой, четко обозначенной цели; неспособность организовать и удерживать власть как основу государственности; стремление к созданию чего-то нового и одновременно к уничтожению созданного и некоторые другие [5, с. 29-30].

Современные исследования показывают, что содержание гражданской, правовой, профессиональной культуры украинского общества не отличается высоким уровнем зрелости [3]. Эту сторону сознания и поведения украинского социума стремится использовать в своих политических целях украинская оппозиция, организуя Евромайдан.

Перечисленные характерные черты украинского народа, основывающиеся на них неформальные правила и механизмы жизнедеятельности, с одной стороны, и несогласующиеся с ними формальные правила деятельности ЕС, с другой, будут существенно увеличивать

временные рамки ассоциированного членства Украины в ЕС, понятно, если Соглашение в будущем будет подписано.

К вышеизложенному, выясняя потенциальные риски от вступления Украины в Евросоюз, следует добавить следующие суждения. Современная западная экономическая модель, вбирающая ряд составляющих теорий рыночного фундаментализма, практически исчерпала себя. Кризис выявил явные пороки этой теории, согласно которой ничем не стесненная деятельность рынка ведет к созданию эффективной и стабильной экономики. То же самое касается и идеи саморегулирования рынков. Ведущие ученые мира подвергают аргументированной критике западную модель экономического развития, ведут научный поиск модели, адекватной современным потребностям общественного прогресса.

Так, Дж. Е. Стиглиц (также как Д. К. Норт лауреат Нобелевской премии) в докладе комиссии финансовых экспертов ООН «О реформе международной валютно-финансовой системы: уроки глобального кризиса» пишет, что кризис поставил перед человечеством глобальный вопрос – какой модели экономической организации и поведения следовать. Модель, существовавшая и приведшая к кризису 2008 г., стимулировала «жизнь в долг». В ее основе лежали растущие масштабы потребления, внутренние и внешние заимствования, гипертрофированное развитие финансовых рынков. С точки зрения Дж. Е. Стиглица, такая модель исчерпала себя и не является образцом для подражания [9, с. 9]. Этой модели придерживались и европейские страны. Эту модель под давлением МВФ рекомендовали развивающимся странам, где отсутствовали и отсутствуют институты эффективного регулирования финансового рынка, слабый контроль и мониторинг состояния финансового сектора. Из доклада Дж. Е. Стиглица вытекает, что указанные проблемы и трудности свойственны большинству стран ЕС, разрешение их связывается с нахождением баланса между ролью государства и рынка. Ставка на рыночное саморегулирование не обеспечивает сама по себе устойчивого и сбалансированного развития экономики. Чрезмерное вмешательство государства снижает стимулы для развития, создает преграды для динамичного развития бизнеса [9, с. 9].

Столь пространное использование теоретических положений одного из авторитетных ученых современности мотивируется необходимостью показать, что модель экономического развития Европейского Союза, используемая уже более 20 лет, во многом изжила себя и требует обновления.

Потенциально существует возможность и других рисков. Например, является проблематичным осуществление перехода

на технические регламенты, стандарты (а их примерно 20 тысяч), в условиях отсутствия гарантий выделения ресурсов для того, чтобы украинские предприятия могли провести модернизацию производства. Эта ситуация может привести к тому, что европейские компании могут поглотить украинский бизнес, а вопрос вхождения в ЕС растянется на длительное время (десятки лет).

Существует риск, что иностранные инвесторы будут открывать только те производства, которые приносят им высокие прибыли, а традиционные отрасли хозяйствования останутся вне их интересов.

Нельзя также не учитывать, что первые 3-5 лет в случае подписания Украиной Соглашения об ассоциации будут достаточно сложными. Этот шаг приведет к потере некоторых внешних рынков, куда Украина экспортирует товары.

Выводы

1. Выбор стратегического интеграционного курса требует от политической и интеллектуальной элиты системного анализа выгод и рисков для украинского общества и государства, которые могут возникнуть в процессе реализации интеграционного проекта вхождения Украины в Европейский Союз. Теоретической основой такого анализа являются следующие принципы: принцип подчинения интеграционного курса интересам блага и безопасности общества; принцип учета социокультурных и ментальных особенностей украинского народа; принцип учета общественного мнения гражданского общества всех регионов (областей) Украины и Автономной Республики Крым; принцип самостоятельности формирования интеграционного курса элитой Украины.

2. Евроинтеграционный курс Украины содержит как потенциальные выгоды, так и риски. Главной положительной составляющей евроинтеграции Украины в долговременной перспективе может стать при благоприятном стечении обстоятельств модернизация и усиление собственной экономики, обеспечение нового качества социальной политики, прогрессивные изменения в политико-правовой системе. Позитивным моментом может быть также то, что евроинтеграционный процесс выступит одной из предпосылок защиты национальных интересов в условиях взаимозависимости и либерализации мировой экономической системы.

Одновременно не следует идеализировать, возлагать неоправданные надежды на то, что евроинтеграция вызовет лишь позитивные изменения в социально-экономической и политической сферах общества. Анализ проблемы позволяет говорить и о возможных рисках. Фактором таких рисков является, прежде всего, то, что Европа

вследствие снижения экономической эффективности существующей модели развития, теряет свои конкурентные позиции. Одной из тенденций в развитии мировой экономики становится постепенное перемещение центра индустрии в страны Восточной и Юго-Восточной Азии. Еще один из основных факторов риска – существенное различие социокультурных традиций европейского и украинского обществ. Ключевая идея западного общества и его экономики – свободный человек, ограничителем жизнедеятельности которого, являются, в первую очередь, нормы права. В нашем обществе с православной социокультурной традицией, главенствующую роль играют неформальные нормы и правила, а не нормы закона. Поэтому весьма сомнительно, что заработают в ближайшие годы законы в нашем обществе и государстве, принятые украинским парламентом в духе законодательства Европейского Союза.

3. Отсутствие в украинском обществе согласия по интеграционному выбору страны обязывает политиков воздержаться на некоторый исторический период от однозначных предпочтений как в отношении ЕС, так и в отношении Таможенного Союза. Государству следует сосредоточить усилия на преодолении в стране экономического кризиса, коррупции, демократизации политико-правовой системы.

Бібліографічний список

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор : уч. пос. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Бурлаченко С. Попытка захвата власти/ С. Бурлаченко// 2000. – 2013. – 13 декабря.
3. Дзюба И. О свободе и ответственности/ И. Дзюба // День. – 2013. – 30-31 августа; Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література: Нац.-культ. міфи та ідейно-естет. пошуки укр. к-ри/ М. Г. Жулинський. – К. : Наук. думка. – 2010. – 560с.; Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Вид-во «Фенікс», 2007. – 316с.
4. Норт Д. К. Экономическая деятельность в масштабе времени / Д. К. Норт // Политикам об экономике. Лекции нобелевских лауреатов по экономике. – М. : Совр. экономика и право, 2005. – С. 173-188.
5. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К., Харьков, 1991. – 377 с.
6. Лидингтон Дэвид. Украина и ЕС: сильнее вместе / Д. Лидингтон // День. – 2013. – 17 сентября.
7. СирукЕ. Берлин: Realpolitik / М. Сирук // День. – 2013. – 3 декабря.

8. Серета Е. Ни туда, ни сюда. В чем политико-психологическая природа тех, кто не видит Украину и в ЕС, и в ТС? / Е. Серета // День. – 2013. – 25 сентября.
9. Стиглиц Дж. Е. Доклад о реформе международной валютно-финансовой системы: уроки глобального кризиса. Доклад комиссии финансовых экспертов ООН / Дж. Е. Стиглиц. – М. : Межд. отношения, 2002. – 2012. – 324с.
10. Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони. [Текст документа] № 905-р. – Редакція от 21.11.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%G1%80/>
11. Ткачев Ю. Оценки рисков [Электронный ресурс] / Ю. Ткачев. – Режим доступа: <http://alter-natio.org/>
12. Украина: информационно-аналитический мониторинг : бюллетень. – 2013. – № 5-6. – С. 9.
13. Фадеев В. Соціокультурні тренди та українські перспективи / В. Фадеев. – К. : Стилос, 2009. – 194 с.

У статті з'ясовуються потенційні вигоди та ризики євроінтеграційного вектора розвитку українського суспільства і держави.

The article clarified potential benefits and risks of the European integrational vector of the development of Ukrainian society and the state.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2013

УДК 328.001.73(477)

Мілюкова А. О., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЕТАПИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

В статті визначено і проаналізовано основні етапи політико-інституційних перетворень в Україні з моменту здобуття незалежності. Використовуючи інструментарій неінституційного підходу, автор досліджує основні тенденції інституційної динаміки, що мають місце в процесі політичної трансформації України.

Незавершеність процесу політичної трансформації, в якому вже не одне десятиліття знаходиться Україна, змушує науковців знову і знову ставити питання про причини і наслідки неефективних ре-

форм, неоднозначних (а часом і відверто двозначних) політичних рішень та половинчастих кроків ключових акторів політичного поля. Чому політичні інституції періодично піддаються реформуванню, а правила і процедури взаємодії – перегляду? Чому політичні актори постійно порушують попередні домовленості та чи існує в Україні шанс на встановлення дійсно демократичних інституцій та правил гри? Щоб зрозуміти, чому зміни інституційної структури в Україні відбуваються саме в такому напрямку, а також чому досі не знайдені ефективні шляхи реформування, необхідно узагальнити досвід політико-інституційних трансформацій та проаналізувати етапи інституційних перетворень в Україні. Необхідність проведення такого поетапного аналізу, розгляду основних тенденцій та визначення перспектив інституційної динаміки в Україні зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є визначення основних етапів трансформації української політико-інституційної структури та аналіз основних тенденцій інституційної динаміки, що мають місце в процесі політичної трансформації України.

Сучасні дослідження інституційних перетворень у перехідних суспільствах найчастіше стосуються форм і практик міжлітньої і міжінституційної взаємодії, співіснування формальних і неформальних інститутів в політиці. Окремі аспекти цієї проблематики знаходять своє відображення у роботах як вітчизняних авторів Ю. Мацієвського, Н. Паніної, О. Рибій, О. Фісуна, Ю. Чернецького, Г. Шипунова, М. Яковлева, Л. Ярошенко, так і зарубіжних дослідників Г. Александера, М. Афанасьєва, П. Бергера, В. Гельмана, М. Євдотєвої, М. Єлісеєва, М. Кармазіної, А. Круассана, В. Меркеля, Д. Москвіна, А. Олейника, В. Панова, С. Патрушева, В. Полтеровича, В. Радаєва, А. Хлопіна та ін. Втім, не дивлячись на існування значної кількості розробок, присвячених як узагальненню наявного досвіду функціонування інститутів у перехідних суспільствах, так і особливостям демократичних транзитів на пострадянському просторі, дослідження, які б ставили за мету визначення та аналіз основних етапів саме українських політико-інституційних перетворень, а також вивчення основних тенденцій інституційної динаміки в Україні практично відсутні. Проте у порівнянні з іншими пострадянськими перехідними суспільствами, український варіант транзиту має суттєві відмінності і вимагає детального розгляду, оскільки траєкторія трансформацій інституційної структури та політичного режиму має тут зигзагоподібний характер, про що свідчать відхилення та зупинки, більш виражені, ніж в інших державах [5; 7]. Політичні перетворення в Україні під час

трансформації неодноразово піддавалися спробам періодизації [2; 6], хоча на разі жодна з таких спроб не ґрунтується на врахуванні особливостей розвитку інституційної системи суспільства. З метою заповнення цієї теоретичної лакуни автор пропонує виділяти такі етапи політико-інституційних перетворень та їх часові межі:

1) Інституційна трансформація та становлення нової інституційної системи 1991-1994 рр.

2) Структурування інституційної системи демократії обмеженого доступу 1994-2004 рр.

3) Інституційна криза і спроба другої інституційної трансформації 2004-2010 рр.

4) Формування інституційної структури закритої демократії 2010-2013 рр.

В рамках даної статті автор зосереджує свою увагу на вивченні особливостей перетворень політико-інституційної структури в Україні з урахуванням аспектів взаємодії основних політичних акторів (елітних груп) у політичному полі у відповідні проміжки часу.

Інституційна трансформація та становлення нової інституційної системи 1991-1994 рр.

Початок процесу політико-інституційних трансформацій в Україні був зумовлений поступовою зміною у системі вподобань і інтересів ключових акторів, а також зміною розстановки сил на політичному полі. Накопичення радянською номенклатурою значних фінансових ресурсів, які не могли бути використані в рамках інституційної структури СРСР, стало одним з потужних факторів, що зумовили початок інституційних перетворень. Досить серйозний вплив в масштабах країни отримали індустріальні регіональні клани – вони відігравали роль «групи вето» на загальнонаціональній політичній сцені, часто конфліктуючи одне з одним за фінансові і політичні ресурси.

Представники радянської номенклатури та господарського апарату, які склали депутатський корпус Верховної Ради I скликання, мали значну необхідність конвертувати накопичені ресурси та статусні позиції у владу та власність. Тому, залишаючись за кермом фактично єдиного владного інституту країни, вони протягом певного часу не вбачали необхідності у впровадженні демократичних за суттю, а не лише за формою процедур та правил гри. На відміну від, наприклад, Білорусії, де вся елітна структура виявилася зруйнованою, еліта в Україні зберегла колишні регіональні мережі і більшу частину ресурсів після розпаду СРСР, що зробило неможливим доступ на ключові позиції аутсайдерів, які не володіли підтримкою основних політичних акторів. Проте така розстановка сил в елітному середови-

ці визначала основні параметри конфліктів: розподіл ресурсів між основними акторами був відносно рівним, і ніхто не міг беззаперечно претендувати на роль домінуючого актора. Оскільки відносна ціна стратегії придушення для кожного з акторів була високою, то сценарій «переможець отримує все» був нереалістичним. Відповідно, відкривало шлях циклам «пактів» або «картельних угод» у середовищі елітних угруповань [1].

Спочатку інституційні перетворення та новостворені демократичні інституції користувалися значною підтримкою населення. Проте специфіка ситуації з інституційної точки зору полягала у тому, що у процесі інституційної трансформації легітимного статусу набула система імпортованих інститутів, діяльність яких, як засвідчує практика, була далека від відповідності прийнятним нормам і цінностям демократичного суспільства.

В цілому трансформаційний вектор цього періоду у багатьох аспектах був визначений так званою «радянською спадщиною»: «у встановлених правилах багато успадковувалося від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя неминуче призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі» [5, с. 69]. Актори-трансформатори керувалися здебільшого власними інтересами, що з часом призвело до привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також єдності публічно-політичної і приватної сфери соціуму. Поступово формувався підхід до політичного управління державою як персональним підприємством, коли політичні повноваження лідера стають частиною його особистої власності, яка може приносити прибуток у вигляді податків і данини [10].

Структурування інституційної системи демократії обмеженого доступу 1994-2004 рр.

Умовно цей етап можна розділити на два періоди: 1) перегляд правил (1994-1998 рр.) та 2) формування та укріплення інституційної системи демократії обмеженого доступу (1999-2004 рр.).

1) Перегляд правил (1994-1998 рр.)

Протягом певного часу ситуація збереження правового вакууму була сприятливою для накопичення капіталів або конвертації накопичених елітою капіталів у приватну власність. Згодом загострення соціально-економічної ситуації і початок шахтарських страйків зумовили призначення проведення дострокових парламентських виборів.

Змін зазнала і посада президента: фігура нового президента Л. Кучми стала наслідком компромісу еліт, передусім, реформаторів і представників колишньої номенклатури. Проте згодом характер відносин між парламентом і новообраним президентом змінився на користь останнього, і розпочалася боротьба елітних угруповань за правове оформлення владних повноважень у Конституції України. Результатом цієї боротьби стало укладення Конституційного договору 8 травня 1995 року, який можна також вважати своєрідним пактом еліт [9].

Торг щодо прийняття нової конституції країни тривав два роки: лише у червні 1996 року Верховна Рада прийняла компромісний варіант конституції. В цій ситуації президент був здатний розпустити парламент, але віддав перевагу досягненню більш «дешевої» домовленості про збереження статус-кво. Згідно Конституції Україна фактично ставала напівпрезидентською республікою. Проте з самого початку в основному законі було закладено низку протиріч, не був прописаний цілий ряд засад функціонування влади у перехідному суспільстві, що з часом стало підґрунтям для його довільного тлумачення.

В цей період відбувається формування провладних партій, які більшою мірою представляли собою політичні активи фінансово-промислових груп і різних сегментів еліт. Всередині еліти було досягнуто певних неформальних домовленостей та угод щодо нових правил гри, в той час як аутсайтери, які не мали за собою достатньої кількості ресурсів та не займали відповідних статусних позицій, по-суттєвому відсторонялися від впливу на політичний процес.

2) Формування та укріплення інституційної системи демократії обмеженого доступу (1999-2004 рр.).

Слід зазначити, що під політико-інституційною структурою демократії з обмеженим доступом автор розуміє таку політико-інституційну структуру, за якої більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень [8]. Оскільки правлячі групи «приватизують» суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів, то такий політичний режим базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи [11].

Протягом цього періоду розширення формальних повноважень, наданих Конституцією та відповідними законодавчими актами про президентські структури, призвело до закріплення домінування президента та дозволило йому розпочати формування інституційної системи демократії обмеженого доступу. В цей період президент

одноосібно міг призначати або звільняти з посади будь-якого посадовця уряду, а також впливати на призначення кандидатури прем'єр-міністра.

В межах інституту багатопартійності посилення авторитаризму президентської влади поступово призвело до зміни основної лінії розмежування між політичними силами з «лівих – правих» до «про-президентських – антипрезидентських». Партії в цей період все більше втрачають свою ідеологічну забарвленість. Цікаво, що Закон «Про політичні партії в Україні», прийнятий у 2001 році, встановлював процедури, зокрема, у сфері державного фінансування партій, які, знову ж таки, були вигідні домінуючим акторам – в даному випадку, пропрезидентським партіям. Так, наприклад, у ст. 17 закону вказується, що право на відшкодування витрат, пов'язаних із перевиборною агітацією, а також право на фінансування статутної діяльності мають лише партії, що пройшли до Верховної Ради [4]. Більше того, кошти виділяються державою пропорційно кількості отриманих голосів. В свою чергу, у ст. 56 Закону «Про вибори» встановлено, що грошові застави, які на виборах має внести кожна партія, повертаються лише партіям, що подолали прохідний бар'єр. Якщо ж партія не увійшла до складу Верховної Ради, то у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів надана нею грошова застава перераховується до державного бюджету [3]. Цей приклад яскраво демонструє механізм, який був запроваджений для підтримки і консервації позицій ключових гравців на політичному полі та фактично утворював «замкнене коло»: якщо партія має доступ до фінансових ресурсів і вкладає їх у виборчий процес, то вона має найбільші шанси на відшкодування своїх витрат. Зрозуміло, що, починаючи з цього етапу, такі обмеження могли подолати лише партії, що мали підтримку великих фінансово-промислових груп, а вхід до системи для ідеологічних партій-аутсайдерів був значно ускладнений.

У цей період влада активно втручалася у електоральний процес за допомогою розвиненої системи фальсифікацій, під контроль президента також було поставлено основні ЗМІ. Проти політичних конкурентів і опозиційних організацій використовувалися різні форми тиску – податкова поліція, кримінальне переслідування і навіть фізичний вплив. Порушувалися, окрім виборчих, і інші політичні і громадянські права. Поліція і внутрішні війська використовувалися для розгону деяких акцій протесту.

З 2001 року в Україні все яскравіше проявляє себе внутрішньоелітний розкол між домінуючими акторами та аутсайдерами. Поступово сформована у попередні роки інституційна система увійшла

у протиріччя як з потребами найбільш активних шарів населення, так і з інтересами впливових опозиційних політичних еліт, які не знайшли (або втратили) своє місце в усталеній владній ієрархії.

Завершення президентства Кучми призвело до відкритого електорального змагання між офіційним «наступником» В. Януковичем і В. Ющенко, якого підтримала опозиція. Звинувачення у масовій фальсифікації результатів голосування і офіційне визнання Януковича переможцем виборів змусили опозицію звернутися до мобілізації мас, яка переросла у «помаранчеву революцію». Л. Кучма, який йшов у відставку, змушений був піти на переговори, і в результаті був досягнутий інституціональний компроміс: не тільки результати сфальсифікованого голосування були анульовані, але й конституція України була змінена з президентсько-парламентської на прем'єр-президентську форму правління. З цього моменту політичний режим в Україні, зберігаючи високий рівень нестабільності, розвивався у рамках «боротьби за правилами», при цьому рухаючись у напрямку розвиненої представницької демократії.

3) Інституційна криза і спроба другої інституційної трансформації 2004-2010 рр.

Президентські вибори 2004 року перетворилися у гостру внутрішньополітичну боротьбу елітарних кланів, які мали потужні фінансові та пропагандистські можливості і вели боротьбу за проведення свого представника на ключову посаду в країні. Наслідком став хиткий політичний компроміс між основними суперниками з проведення реформи політичної системи країни і перетворенню України з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську республіку.

Верховна Рада у грудні 2004 року конституційною більшістю прийняла пакет рішень щодо змін Конституції, що поклало початок новому витку перегляду правил і переформатуванню політико-інституційної структури. Ця подія знову ж таки стала результатом домовленостей і перерозподілу владних повноважень. Актори-аутсайдери отримували можливість провести на посаду «свого» президента (В. Ющенко) ціною значного скорочення його повноважень. За новим законом зміни відбулися в інституті парламентаризму: парламентська більшість у Верховній Раді отримала право обирати прем'єр-міністра і формувати уряд. Роль інституту багатопартійності також зазнала змін. Згідно з новим законом про вибори до Верховної Ради весь її склад обирався в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій. Це, знову ж таки, розширювало можливості великих партій, що мали значний ресурсний потенціал.

Введенням пропорційної системи виборів фактично було закріплено домінуючий вплив промислово-фінансових груп, оскільки це позбавляло можливості балотуватися «випадковим» акторам, які не входили до складу жодної клієнтурної мережі. Проте зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури, що в результаті посилило невизначеність і недовіру у відносинах між президентом, парламентом і кабінетом міністрів.

У період президентства В. Ющенка в структурі як правлячої, так і опозиційної еліти зберіглася фрагментарність, фракційність, внутрішня боротьба і брак спільних цінностей, що могли б стати основою досягнення загальнонаціонального консенсусу. Високий рівень невизначеності у ситуації, що склалася, разом із високою ціною перемоги чи поразки у боротьбі за владу, зумовила конфліктну поведінку еліт. Спроби укладання пактів між гравцями за часів В. Ющенко не дали очікуваних результатів: постійна недовіра акторів, а також непрозорість угод призводили до постійного їх порушення. Оскільки президент втратив значну частину своїх повноважень в результаті внесення змін до Конституції, то він втратив також і свій статус домінуючого гравця, оскільки не мав ані достатніх ресурсів, ані авторитету, щоб змусити конкурентів у владі і в опозиції прийняти його умови. Як зазначає Ю. Мацієвський, в цей період «вся історія відносин у трикутнику Ющенко, Тимошенко, Янукович нагадує гру двох проти одного з постійною зміною сторін» [7].

Влітку 2008 року політична ситуація перебувала на порозі наступних позачергових парламентських і президентських виборів, нової відставки уряду. Після тривалої внутрішньополітичної боротьби, часткових кулуарних компромісів були призначені чергові президентські вибори на січень 2010 року, а внутрішньополітичні маневри не дозволили чинному президенту згідно з конституційними нормами достроково розпустити Верховну Раду і призначити нові позачергові парламентські вибори.

4) Формування інституційної структури закритої демократії 2010-2013 рр.

Президентські вибори 2010 року відрізнялися особливою гостротою в українському суспільстві, причиною якої була жорстока соціально-економічна криза – внаслідок неефективного управління «помаранчевої коаліції». На фоні розчарування населення у методах В. Ющенка, президентське крісло отримав В. Янукович з його гаслами «стабільності» і «покращення життя». В. Янукович сконцентрував у своїх руках більше владних повноважень, ніж свого часу мав Л. Кучма. Було утворено непомірну виконавчу вертикаль: В. Янукович

особисто приймав рішення щодо призначення як міністрів, так і голів обласних і районних адміністрацій, будуючи таким чином мережу «клієнтів», які б знаходилися у залежності від свого «патрона». Мережа, яку було створено Л. Кучмою, базувалась на противагах між кількома політико-економічними групами, що забезпечувала йому роль головного брокера. Ющенко намагався покладатися на близьке оточення, але не зумів, тому швидко втратив підтримку. З перемогою Януковича на президентських, а «Партії регіонів» – на місцевих виборах, владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою [7].

Такі дії президента стали можливими тому, що Янукович користувався звичними для більшості українських політиків способами прийняття рішень і формами взаємодії. Формальні інститути розвиненої представницької демократії, які нібито почали укріплюватись за часів В. Ющенка – конституціоналізм, парламентаризм, інститут конкурентних виборів, все ж таки виявилися слабкішими за неформальні – патронаж, клієнтелізм, непотизм, корупцію як основний засіб прийняття рішень. З приходом Януковича формальні правила руйнуються остаточно, їх замінюють стійкі неформальні практики. Відповідно, відбулося повернення до практики маніпульованих виборів, посилення тиску на ЗМІ і звуження політичної конкуренції. На цьому етапі нелегітимний вплив фінансово-промислових груп через неформальні інститути та політична корупція стають безпосередніми складовими процесу прийняття рішень парламентом та іншими владними інститутами.

Протягом вказаного періоду президентом було прийнято низку законів, які укріплювали позиції провладних акторів і зміцнювали утворену клієнтурну мережу. І якщо раніше актори шукали ще «інституційні лакуни», щоб мати можливість обійти формальні обмеження, то тепер залишилися тільки переконання «політичної доцільності». Загравання з громадськістю на тему євроінтеграції з метою підвищення рейтингу для отримання голосів на виборах 2015 р. закінчилися для президента несподівано велелюдною акцією протесту – т. зв. Євромайданом. З інституційної точки зору це легко пояснюється тим, що актори-аутсайтери, у тому числі і опозиційні сили, які довгий час були відсторонені від можливості впливу на політику і мали підкорюватись нав'язаним правилам гри, зараз реалізують свій значний протестний потенціал і прагнуть отримати можливість впливати на політичні процеси.

В цілому, на основі узагальнення досвіду політико-інституційних перетворень в Україні, автор виділяє наступні основні тенденції інституційної динаміки в Україні. По-перше, актори політичного

поля з часів незалежності не зацікавлені у встановленні єдиних, стійких і зрозумілих для усіх учасників правил гри, які б знижували невизначеність взаємодії. Навпаки, вони постійно шукають можливості замість «гри за правилами» «грати з правилами», змінювати їх, розширювати власні можливості за рахунок інших акторів. Відповідно, у довгостроковій перспективі це призводить до того, що, як зазначає Ю. Мацієвський, «вектор українського транзиту має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми, через «дефектну демократію» президентства Ющенка до «квазі-авторитаризму» Януковича» [6]. В свою чергу, автор вважає, що в процесі політико-інституційних перетворень в Україні можна прослідкувати тенденцію до циклічності. Знову і знову українські інституційні трансформації проходять наступні фази: інституційна криза (існуючі інститути стають неефективними або незручними для акторів) – інституційна зміна (перегляд існуючих формальних і неформальних інститутів, утворення нових) – відхід від формальних демократичних приписів, актуалізація неформальних засобів взаємодії – встановлення інституційної структури демократії обмеженого доступу – інституційна криза.

Безумовно, зазначені тенденції вимагають більш глибокого та детального вивчення, проте вже зараз стає очевидним, що для того, щоб вийти за межі цього «замкненого кола», акторам необхідно відмовитись від постійних і безперспективних спроб нав'язування своїх власних правил і встановити відносно стабільні, зручні, єдині та зрозумілі для усіх – як домінуючих акторів, так і аутсайдерів – правила гри. Але найголовніше – актори мають свідомо залучити неабияку політичну волю для того, щоб почати нарешті «грати за правилами», узгоджувати свої дії у відповідності з ними. Без виконання вказаних умов політичне поле України буде залишатися нестабільним, а процес інституційної трансформації – переходити на нові і нові витки спіралі.

Бібліографічний список

1. Гельман В. Я. Из огня да в польмя? Динамика политических режимов постсоветских стран в сравнительной перспективе / В. Я. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108
2. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51
3. Про вибори народних депутатів України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 51-51. – Ст. 265.

4. Про політичні партії в Україні : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. Ст. 118
5. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65-79
6. Мацневский Ю. В. Смена транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. В. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17-37
7. Мацієвський Ю. В. Спокуси авторитаризмом / Ю. В. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7
8. Мілюкова А. О. Інституційний аспект політичних трансформацій пострадянських суспільств / А. О. Мілюкова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. – 2012. – Вип. 20. – № 1007. – С. 57-63
9. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О. І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
10. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / А. А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
11. North D. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Understanding Recorded Human History / D. North, J. Wallis, V. Weingast. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 326 p.

В статье определены и проанализированы основные этапы политико-институциональных преобразований в Украине с момента обретения независимости. Используя инструментарий неoinституционального подхода, автор исследует основные тенденции институциональной динамики, которые имеют место в процессе политической трансформации Украины.

In the article the main stages of the political and institutional reforms in Ukraine are identified and analyzed. The author uses the neo-institutional approach to examine the main trends of institutional dynamics that occur in the process of political transformation in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2013

УДК 321.74:328.161

Осипова С. А., Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко (г. Тирасполь)

НЕПРИЗНАННЫЕ ГОСУДАРСТВА ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА: ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье обозначены политические предпосылки возникновения в начале 1990-х годов на постсоветском пространстве непризнанных государственных образований и представлен анализ степени их влияния на ход политической истории после распада союзного государства. Автором представлены историко-политологические обоснования самоопределения постсоветских непризнанных государств. Несовпадение в СССР административно-политических, экономических, этно-лингвистических, культурных и прочих границ, по мнению автора, стало первопричиной возникновения самоопределившихся постсоветских государств.

События 2008 г., связанные с вооруженной агрессией Грузии против Абхазии, признание Россией независимости Абхазии и Южной Осетии, очередной раз подтвердили актуальность проблем формирования наций и государств на постсоветском пространстве, в том числе на территориях с особым государственным статусом. По мнению российского политолога Е. Мелешкиной, опыт развития территориальных политик, возникших после распада СССР, показал, что при всех различиях между ними имеется ряд существенных сходств. В частности, возникают и воспроизводятся похожие угрозы стабильности и безопасности в виде территориальных конфликтов, в том числе вокруг непризнанных государств. В этой связи исследовательница задается следующими вопросами. Каковы общие причины возникновения непризнанных государств и особенности их внутриполитического развития? Есть ли связь между основными тенденциями формирования государств и наций на постсоветском пространстве и международным статусом соответствующих государственных образований? Каковы перспективы признания территорий с особым государственным статусом? [6].

Попытка разобраться в обозначенных вопросах представляется нам весьма актуальной.

Признанный в экспертном сообществе норвежский политолог С. Роккан и его коллеги предложили универсальную исследовательскую

логику, позволяющую анализировать процесс образования новых независимых государств на предмет их жизнеспособности, перспектив поступательного развития и включения в систему современных международных отношений. В частности, один из последователей С. Роккана С. Бартолини предлагает рассматривать формирование любого территориального образования в терминах консолидации центра и границ, определения критериев членства, а также политического структурирования [6]. Следует признать, что данный подход предоставляет нам возможность рассматривать образование на территориях распавшихся социалистических федераций новых независимых государств как процесс, предусматривающий территориальную консолидацию, формирование институциональной структуры (включая нормативные основы) и социокультурные механизмы объединения сообщества. Обращение к предложенной европейскими политологами исследовательской логике позволяет сделать ряд выводов, важных для понимания причин возникновения и процессов функционирования непризнанных государств постсоветского пространства как политического феномена.

Так, при всех отличиях между постсоветскими странами при их сравнительном анализе обнаруживается важная общая особенность. Эти государственные образования переживают так называемый «имперский транзит»: их объединяет общее имперское наследие, обостряющее проблемы формирования институциональных основ государства, консолидации границ и политического структурирования. Во многом эти проблемы были связаны со спецификой организации советской власти и проводимой в СССР национальной политики.

В оценках профессора Лондонской школы экономики Д. Ливена Советский Союз состоял из «государств-сегментов» (термин предложен Ф. Редером [6]), многие из которых были сформированы в рамках современных границ лишь в советский период. Наиболее показательным примером в этом отношении, по мнению английского ученого, является создание советских республик Центральной Азии, границы которых были нарезаны произвольно. Однако, в отличие от административно-территориального деления африканского континента, подчеркивает Д. Ливен, все-таки с учетом распространения языков экономической жизнеспособности регионов, клановой принадлежности и т. д. [5, с. 164].

В целом соглашаясь с приведенными подходами к анализу ситуации, связанной с образованием непризнанных государств постсоветского пространства, позволим себе высказать следующую точку зрения. Ошибочным, на наш взгляд, является мнение некоторых

зарубежных и российских экспертов, которые формулируют свое отношение к самопровозглашенной государственности Приднестровья, Абхазии, Южной Осетии и Нагорного Карабаха акцентируют внимание на ее связи соответственно с молдавской, грузинской и азербайджанской государственностью, трактуя правопреемство Приднестровской Молдавской Республики в пользу молдавского государства, т. е. Молдавской ССР, Абхазии и Южной Осетии – Грузинской ССР, а Нагорного Карабаха – Азербайджанской ССР. В рамках такого подхода, к примеру, о Республике Молдова и Приднестровской Молдавской Республике приходится говорить как о двух молдавских государствах. В этой связи уместно обратиться к проблеме «советского наследства». Очевидно, что на постсоветском пространстве представлены две группы государств: первые – страны Балтии, Украина, Молдова, Азербайджан – демонстрируют идеологический разрыв с советской государственностью, вторые – Россия, Беларусь – рассматривают советский период как неотъемлемую часть своей истории. Ко второй группе относятся и Приднестровье, и другие непризнанные государства. Приднестровские историки и политологи, в частности И. Благодатских, связывают правопреемство Приднестровья не с Молдавской ССР, а с СССР в целом. В международном праве существует понятие «правопреемство государства на определенной территории», исходя из которого можно утверждать, что на постсоветском пространстве в начале 1990-х годов сложились не 15, как принято считать по количеству союзных республик, а 19 государств [2, с. 49]. Тем более что и по времени провозглашения и Приднестровье, и кавказские непризнанные государства возникли до распада СССР.

К концу 1980-х годов три постсоветских непризнанных государства, расположенных на Кавказе имели автономный статус внутри Грузинской и Азербайджанской союзных республик, Приднестровье в обозначенный период истории как административно-территориальная единица не было выделено и входило в состав Молдавской ССР отдельными районами и горсоветами.

Одним из базовых противоречий в подходах к оценке политико-правовых обоснований приднестровской государственности, сложившихся в политической науке, является вопрос об исторических условиях вхождения территорий Молдовы и Приднестровья в единое государство: представители кишиневской школы считают левобережные районы Днестра неотъемлемой частью Республики Молдова, приднестровские же политологи настаивают на том, что до 1940 г. Приднестровье и Молдова никогда не составляли единого

молдавского государства, а образование Молдавской ССР являлось искусственным политическим шагом, вызванным конъюнктурой политического процесса рубежа 1930-1940-х годов. При этом неоспоримым является факт существования с 12 октября 1924 г. по 1 августа 1940 г. на территории Приднестровья самостоятельной государственности – Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. 12 октября 1924 г. III сессия Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета восьмого созыва приняла решение об образовании МАССР в составе Украинской ССР [1, с. 34]. Идея создания молдавской автономии, на наш взгляд, коррелировалась с перспективой объединения «разделенного» Днестром молдавского народа в едином государственном образовании в составе СССР.

После революционных событий 1917 г. в Абхазии предпринимались попытки возрождения государственности в лице Горской Республики, однако дальше формально-декларативных начинаний ничего не удалось осуществить, поскольку уже в 1918 г. территория страны была оккупирована войсками буржуазной Грузинской Демократической Республики. С победой в 1921 г. на территории Абхазии советской власти была провозглашена независимая Советская Социалистическая Республика Абхазия, и что интересно, через два месяца ревком Грузии признал независимость Абхазии [4, с. 17]. Государственно-правовой статус Абхазии в период советского этапа исторического развития неуклонно понижался, что являлось исключением из общей схемы национально-государственного строительства в СССР: большинство советских национальных автономий, наоборот, повышали свой статус. Уже к концу 1921 г. Абхазия заключила с Грузией особый союзный договор, передавая последней часть суверенитета. Абхазия стала официально именоваться Договорной Советской Социалистической Республикой [4, с. 18]. Кроме Абхазии такого статуса в границах СССР не имело ни одно другое государственное образование. В 1931 г. статус Абхазии был понижен уже до автономной республики [4, с. 18], непосредственно входящей в состав Грузии, такое положение дел существовало до распада Советского Союза.

Южная Осетия получила самостоятельную государственность в ходе советизации Закавказья в виде Юго-Осетинской Автономной Области в составе Грузинской ССР. 20 апреля 1922 г. декретом Всегрузинского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Грузинской ССР по национально-государственному размежеванию Закавказья была создана Юго-Осетинская автономная область [7, с. 56]. Следует заметить, что, несмотря на географическое и административное разделение, в обеих частях Осетии живет единый

народ с общей культурой и говорящий на одном языке. Разделение же в 1922 г. можно расценивать как искусственный политический шаг советского руководства, сделанный без какого-либо учета мнения самих осетин. По этому решению Северная Осетия была отнесена к России, а Южная Осетия – к Грузии. При этом автономия Южной Осетии в течение всего советского времени носила номинальный характер. Грузинское руководство проводило в автономии ассимиляторскую политику – осетин вынуждали в документах изменять свою национальную принадлежность, осетинские географические названия заменялись грузинскими и т. д. В современном мире Россия и Грузия являются суверенными государствами с весьма натянутыми взаимоотношениями, осетины же при этом оказались по разные стороны государственной границы.

В период советизации Закавказья в 1920-1921 гг. территория Нагорного Карабаха оставалась спорной между Арменией и Азербайджаном. Советское правительство, в то время активно сотрудничавшее с кемалистской Турцией, оставило Карабах в составе Азербайджана: кемалистский режим воспринимался тогда как форма экспорта антиимпериалистической революции в мусульманском мире. Геополитический вес Армении не шел ни в какое сравнение с мусульманской солидарностью с Советской Россией. В итоге политические процессы, связанные с развитием государственности в Нагорном Карабахе, стали зависимыми от политической конъюнктуры, и он остался в составе Азербайджана. Однако, реализуя принцип национального самоопределения, в 1923 г. Нагорному Карабаху был предоставлен статус автономной области в составе Азербайджанской ССР [8, с. 11]. Этот статус сохранялся за ним на протяжении всего советского периода.

Приведенные исторические факты свидетельствуют о том, что в Советском Союзе реализовывалась практика наложения некоей общей рамки – правовой, режимной, частично культурной (например, производилась унификация в сфере образования) – на советские территории, предпринимались попытки формирования единой гражданской нации. Правда, следует признать, что данная политика осуществлялась непоследовательно. В основе административно-территориальной организации лежал принцип деления на национально-государственные образования. Во многих из них осуществлялась политика «коренизации» и развивался институт «титульности». В этой связи нельзя не согласиться с мнением А. Цуциева о том, что советское государство стремилось создать приемлемую для себя национальную бюрократию (интеллигенцию) и опереться на нее в контроле и поглощении национальной периферии. Однако этот контроль имеет своей обратной

стороной усиление политического влияния представителей титульных этнических групп и усиление самого института титульности – системы неформального обеспечения коллективных прав одних групп в ущерб подобным правам других [7, с. 64]. В СССР осуществлялись широкомасштабные территориальные эксперименты, переселение этнических групп, репрессии и искусственное перемещение титульной группы на периферии советской империи.

Результатом подобной политики стало несовпадение административно-политических, экономических, этно-лингвистических, культурных и прочих границ, послужившее первопричиной возникновения самоопределившихся постсоветских государств. Относительно бесконфликтное существование Абхазии; Южной Осетии, Приднестровья и Нагорного Карабаха в рамках территориального деления СССР было возможным благодаря той общей накладываемой рамке, о которой шла речь выше. С распадом Советского Союза, повлекшего за собой ослабление границ различного рода, потенциальные возможности «выхода» за пределы, обозначенные этой рамкой, стали реальными. В результате «переходные» зоны превратились в очаги ожесточенных территориальных споров, а в ряде случаев даже военных столкновений. Как следствие, в «иерархических» титульных территориях, когда в состав республик входили автономные образования другой этнической группы, возникли новые независимые государства как альтернативные политические проекты.

Таким образом, издержки национальной политики, проводимой в СССР, несовпадение границ, слабый опыт самостоятельной государственности у большинства советских республик привели к тому, что в результате распада Советского Союза среди жителей новых территориальных образований выявились существенные разногласия с метропольными союзными образованиями по вопросам природы государства, основ государственного строительства, обострились межэтнические и межрегиональные противоречия. При этом следует отметить, непризнанные государства постсоветского пространства, столкнувшись с теми же вызовами времени, что и признанные, иногда отвечают на них с большим успехом.

Сравнение внутривнутриполитического развития Приднестровья, Южной Осетии, Абхазии и Нагорного Карабаха подтверждает вывод о том, что статус непризнанных, с одной стороны, осложняет формирование государства и нации, процессы демократизации, с другой, – формируя благоприятные условия для продления состояния сложившегося к началу 2000-х годов непризнанных, мотивирует самоопределившиеся народы к достижению статуса признанных международным сообществом государств.

Вместе с тем, эффект status-quo является далеко не столь однозначным. Замороженность состояния непризнанности самоопределившихся республик, объективно выгодны государствам, формально считающих их своей территорией. Это открывает возможность спекулировать ситуацией, создавая благодаря консолидирующей нацию образ врага и, в предложенных обстоятельствах, рассчитывать на внешнюю помощь (прежде всего финансовую) в решении возможных проблем. В нарушении status-quo объективно не заинтересовано и международное сообщество, поскольку любое решение проблемы непризнанных государств несет в себе угрозу обострения международной напряженности и ставит под вопрос универсальность международных норм и правил, так механизм признания новых государств в системе международного права не отработан.

Каковы же перспективы развития и достижения международно-правового статуса постсоветскими непризнанными государствами? Развитие политического процесса показывает, что перспективы признания или реинтеграции во многом зависят от позиции крупных игроков на международной арене. В том случае, если эти акторы не осуществляют вмешательство, ситуация оказывается замороженной. По мнению Е. Мелешкиной, ситуация, складывающаяся внутри и вокруг непризнанных государств постсоветского пространства, обуславливает наличие двух относительно успешных, но небеспроблемных вариантов развития. Существует теоретическая возможность снятия проблем, связанных с признанием, консолидацией государства и нации в рамках интеграционных образований типа ЕС, уменьшающих значимость национальных государственных границ и национальных структур [6]. Однако на постсоветском пространстве развитые интеграционные надгосударственные структуры (в лице ЕврАзЭС и ШОС) на сегодняшний день только начинают складываться.

Еще одна возможность – частичное признание или получение неполного государственного статуса (в виде кондоминиумов или протекторатов). Подобный вариант позволил бы смягчить некоторые проблемы формирования государств и наций в непризнанных республиках за счет смягчения противостояния внешним центрам и освобождения от значительной части внешних функций. Вместе с тем, выбор наименее болезненных вариантов развития территорий с проблемным государственным статусом, их отношений с соседями во многом зависит от прозорливости и мудрости основных заинтересованных международных акторов, как продемонстрировали события в Южной Осетии, эти ожидания оправдываются далеко не всегда [6].

В рамках обозначенных российской исследовательницей перспектив развития постсоветских непризнанных государственных образований, нам видится логичным обозначение третьей (смешанной) возможности – придание статуса ассоциативного государства путем, как ассоциативного включения в признанное и авторитетное на мировой арене государство, так и через ассоциативное членство в институциональных образованиях постсоветского пространства.

Анализ современного этапа общественного развития свидетельствует о том, что международное политико-правовое поле, сформировавшееся в значительной мере в эпоху ялтинско-потсдамских и хельсинских соглашений XX в., в настоящее время, во многом перестает отражать социальные реалии и нуждается в серьезной модернизации. Эффективно справившись с политико-правовым обеспечением нескольких волн антиколониальных революций 1950-1960-х годов, международное сообщество оказалось абсолютно не подготовленным к распаду СССР и Югославии на европейском континенте, равно как и к распаду Сомали в Африке. В этом смысле можно утверждать, что проблема «непризнанных» государств является не только политической, практической и правовой, но и научно-политической, научно-практической, научно-правовой.

Библиографический список

1. Атлас. Приднестровская Молдавская Республика. История. – Бендеры : Полиграфист, 2005.
2. Благодатских И. М. Государственная правопреемственность Приднестровья: сущность и значение проблемы / И. М. Благодатских // Социогуманитарные и естественнонаучные проблемы устойчивого развития: Приднестровье. – Тирасполь : Изд-во Приднестр. ун-та, 2008. – Вып. 2. – С. 49-56.
3. Воронов Ю. Н. Древняя Апселия / Ю. Н. Воронов. – Сухум, 1998.
4. Лакоба С. З. Абхазия после двух империй / С. З. Лакоба. – М., 2004.
5. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен. – М. : Европа, 2007.
6. Мелешкина Е. Ю. Формирование государств и наций на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / Е. Ю. Мелешкина // Международный институт гуманитарно-политических исследований. Официальный сайт. – Режим доступа: http://www.igpi.ru/bibl/other_articl/1253255532.html (Дата обращения 26.01.2013 г.).
7. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004) / А. Цуциев. – М. : Европа, 2006.
8. Нагорный Карабах. Историческая справка / под ред. Г. А. Галоян, К. С. Худавердян. – Ереван : Издательство АН Армянской ССР, 1988.

У статті позначені політичні передумови виникнення на початку 1990-х років на пострадянському просторі невизнаних державних утворень і представлений аналіз ступеня їх впливу на хід політичної історії після розпаду союзнаї держави. Автором представлені історико-політологічні обґрунтування самовизначення пострадянських невизнаних держав. Розбіжність в СРСР адміністративно-політичних, економічних, етно-лінгвістичних, культурних та інших кордонів, на думку автора, стала першопричиною виникнення пострадянських держав, що самовизначилися.

Article contains political precondition for unrecognized state formations appearance at the post-Soviet territory in early 90's. Also author presents the analysis of their influence on political history course after USSR disintegration. The article also presents both historical and political science basis of the unrecognized post-Soviet states self-determination. Author comes to the conclusion that the costs of national policy in the USSR, discrepancy in borders, inexperience in establishing independent statehood most Soviet republics had led to the situation when after the collapse of the Soviet Union there was significant controversy between the residents of the new territorial entities and their parent-states concerning the state nature and state-building. In addition, inter-ethnic and inter-regional differences aggravated.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2013

УДК 324:342.573(4+5)

Милосердна І. М., НУ «ОЮА»

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМУ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена проблемі законодавчого закріплення інституту референдуму, як форми безпосередньої демократії. Приділяється увага дослідженню особливостей проведення референдумів в країнах Європейського Союзу та Азії.

У зарубіжній літературі серед інститутів демократії особливе місце посідає референдум, предметом якого є закон. Нерідко вчені розглядають його як форму народного законотворення. Розгляд референдуму саме з такої точки зору зумовлений практикою застосування цього інституту у зарубіжних країнах. Так, шляхом референдуму були затверджені конституції Франції, Іспанії, Російської Федерації,

Литовської Республіки, Естонської Республіки тощо. Окрім прийняття конституції, предметом такого референдуму є також внесення змін до Основного Закону. До того ж конституції деяких країн, зокрема Естонії, Литви, Іспанії та Франції, безпосередньо вказують на те, що внесення змін до окремих розділів, глав конституції має затверджуватися лише на референдумах.

Метою даної статті є визначення особливостей законодавчого закріплення інституту референдуму, як форми безпосередньої демократії на прикладі світового досвіду.

Серед зарубіжних вчених, які внесли значний внесок щодо вивчення інституту референдуму зарубіжних країн можна відмітити К. Хессе, Ю. Дмитрієва, В. Ігнатенко, Б. Крилов, В. Маклакова, А. Мальцева, В. Руденко, Г. Сінцова та ін.

Особливості законодавчої регламентації інституту референдуму залежать від історично обумовленої специфіки політичної системи держави. Головна відмінність між референдумом та виборами як інститутами конституційного права та елементами політичної системи держави полягає у меті: якщо метою виборів є обрання осіб, які від імені виборців здійснюватимуть державну владу, то референдум передбачає безпосереднє здійснення державної влади через ухвалення публічно-владних рішень. При цьому загальні принципи виборчого права та права на участь у референдумах є подібними, за винятком лише тих принципів, які є характерними лише для виборчого права (обов'язковості участі у виборах, принципів пасивного виборчого права).

Можна зазначити, що нерідко шляхом голосування приймаються звичайні закони, що підтверджується досвідом таких країн, як Швейцарія, Данія, Італія, а також окремих штатів США та ін.

Конституційне регулювання підстав, порядку проголошення та проведення референдумів у різних країнах світу є різним за своїм обсягом. В деяких державах членах Європейського Союзу (Бельгія, Великобританія, Кіпр, Нідерланди, Мальта, Чехія) конституції взагалі не містять будь-яких положень, які б визначали принципи проведення референдумів. Натомість в ряді країн відповідне регулювання є досить детальним.

В більшості країн ЄС на конституційному рівні окреслено предмет загальнонаціонального референдуму. В ряді випадків також визначається коло питань, виносити на референдуми які заборонено (Греція, Данія, Естонія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Словаччина, Угорщина). Крім того, в багатьох державах Євросоюзу на конституційному рівні закріплено перелік умов, за наявності яких проведення

референдумів забороняється. Так, в Греції референдум щодо одного і того ж питання не може ініціюватись парламентом одного скликання більше, ніж один раз протягом строку повноважень парламенту. В Польщі загальнонаціональні референдуми не можуть проводитись протягом дії режиму надзвичайного стану та протягом 90 днів після закінчення дії режиму надзвичайного стану.

В Португалії референдуми не можуть проводитись у дні проведення виборів до Європейського парламенту, вищих органів держави, органів самоврядування та органів автономій. Конституція Словаччини передбачає, що референдум стосовно питання, яке було предметом референдуму, може бути проведений не раніше, ніж через 3 роки після проведення референдуму щодо цього питання. Згідно з Конституцією Словенії референдум не може проводитись за 90 днів до дня проведення парламентських виборів, але може бути проведений одночасно з парламентськими виборами [3, с. 35-37].

В більшості держав-членів Європейського Союзу визначено порядок призначення загальнонаціональних референдумів (Австрія, Болгарія, Греція, Естонія, Ірландія, Італія, Іспанія, Латвія, Литва, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина).

На конституційному рівні в багатьох країнах ЄС (Італія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Угорщина) право ініціювати загальнонаціональні референдуми надано не лише органам державної влади, але і виборцям безпосередньо. В ряді випадків конституції окреслюють загальні засади правового регулювання референдумів. Обсяг цього конституційного регулювання є неоднорідним. В одних країнах основні закони говорять лише про те, що порядок проведення референдумів має визначатись парламентом у формі законів (Болгарія, Італія, Литва, Польща, Словаччина). Австрійська Конституція робить наголос на розмежуванні компетенції між федерацією та суб'єктами федерації – прийняття законів про референдуми.

Слід також звернути увагу на те, що в деяких європейських країнах взагалі відсутнє конституційне регулювання засад проведення референдумів. Так, у Бельгії інститут загальнонаціонального референдуму не передбачений ні конституцією, ні звичайними законами. Більше того, винесення того чи іншого питання на референдум вважається таким, що суперечить конституції. Єдиний загальнонаціональний референдум проводився у Бельгії лише у 1950 р., але його результати не мали правового значення. В Бельгії референдуми практикуються лише на місцевому рівні (можливість їх проведення передбачена законодавством про місцеве самоврядування), однак результати відповідного волевиявлення не мають імперативного характеру.

У 2002 р. в Голландії вступив в силу Тимчасовий закон про референдум, який запровадив інститут консультативного відхиляючого референдуму за ініціативою громадян на національному, місцевому рівнях, а також рівні провінцій. Термін дії цього закону мав закінчитися після внесення відповідних поправок до Конституції. Реально строк дії закону був продовжений до 2005 р., поправки до Конституції протягом цього часу внесені не були; і на сьогодні законодавча регламентація порядку проведення референдумів в Нідерландах відсутня взагалі. Консультативний референдум щодо схвалення Конституції ЄС був проведений першого червня 2005 р., однак нормативною основою для його проведення став не Тимчасовий закон, а спеціальні правила, затверджені.

Порядок проведення референдумів в Кіпрі регулюється на рівні звичайного законодавства, яке на практиці застосовувалося лише один раз. Аналогічні положення містяться і в італійській Конституції – порядок проведення загальнонаціональних референдумів визначається законом, порядок проведення місцевих референдумів – статутами регіонів. У зв'язку з особливим статусом Гренландії та Фарерських островів датська Конституція закріплює обов'язковість визначення процедури референдумів у цих адміністративних одиницях окремими законами.

В конституційній практиці країн-членів Євросоюзу непоодинокими є випадки надання законам про референдуми вищої, порівняно з іншими законами, юридичної сили, а також закріплення вимог щодо обов'язковості схвалення законів про референдуми абсолютною або кваліфікованою більшістю голосів членів парламенту. Так, в Естонії Закон про референдум має бути схвалений більшістю від конституційного складу парламенту.

Згідно з конституціями Іспанії та Румунії процедура проведення референдумів має визначатись не загальним, а органічним законом. В Словенії закон про референдуми має бути прийнятий 2/3 депутатів, присутніх на засіданні парламенту. В Угорщині закон про референдуми та народні ініціативи має бути схвалений щонайменше 2/3 від складу парламенту [1, с. 123-124].

Також у більшості держав Європейського Союзу на конституційному рівні передбачається, що закони виносяться на референдуми після їх остаточного схвалення парламентом, але перед їх підписанням главою держави і промудрацією. При цьому у багатьох державах конституції містять положення, за якими на референдумах можуть бути затверджені будь-які закони, а не лише окремі категорії законів (Австрія, Данія, Естонія, Ірландія (народне вето), Італія, Латвія, Литва, Словенія, Угорщина).

Ще однією особливістю конституційного регулювання референдумів є те, що основні закони часто визначають умови легітимності референдумів (Австрія, Данія, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Польща (кількість виборців, що взяли участь у голосуванні і проголосували за питання, винесене на референдум, визначає рівень обов'язковості результатів референдуму), Словаччина, Словенія, Угорщина). Зазвичай у більшості випадків умовою легітимності прийнятих на референдумах рішень є участь у них більшості зареєстрованих виборців та/або підтримка винесеного на референдум питання більшістю виборців, які взяли участь у голосуванні.

Хоча цілком очевидним є те, що право на участь у референдумах виникає одночасно з виникненням активного виборчого права, в багатьох конституціях це правило знайшло пряме відображення (Австрія, Болгарія, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія). В окремих конституціях також прямо закріплено принципи загальності, рівності права на участь у референдумах, а також таємності голосування на референдумах (Болгарія, Португалія, Франція).

Слід відзначити й той факт, що у ряді держав ЄС на конституційному рівні закріплено інститут місцевих референдумів (Болгарія, Данія (референдуми на Фарерських островах та в Гренландії), Італія, Іспанія, Польща, Словенія, Угорщина, Фінляндія). При цьому в Італії, Словенії, Польщі навіть окреслюється предмет місцевих референдумів (в Італії – затвердження статутів регіонів, перегляд меж існуючих або створення нових регіонів, в Польщі – вирішення питань місцевого значення, у тому числі щодо дострокового припинення повноважень виборних органів самоврядування, в Словенії – створення муніципалітетів) [5, с. 90-91].

Таким чином, в ряді країн референдуми посідають важливе місце в системі стримувань і противаг. Так, в Австрії відхилення питання про дострокове припинення президентських повноважень на референдумі тягне за собою дострокове припинення повноважень парламенту, а підтримка цього питання – дострокове припинення повноважень глави держави. Аналогічне положення закріплено і в Конституції Латвії – якщо на референдумі підтримується пропозиція президента про достроковий розпуск парламенту, то повноваження парламенту припиняються, якщо відповідна пропозиція не підтримується – достроково припиняються повноваження президента Латвії. В Естонії відхилення законопроекту на референдумі має наслідком розпуск парламенту главою держави.

Розглядаючи особливості впровадження референдуму слід звернути увагу на досвід Німеччини та Великобританії. Так, у Німеччині

впродовж 90-х рр. ХХ ст. пройшла хвиля реформ Земельних Конституцій, які вдосконалювали та розширювали сферу застосування інституту референдуму. Цю можливість стали містити навіть ті з них, в яких така процедура взагалі до того не згадувалися. Одночасно розгорнулася широка кампанія за відповідні зміни і в Федеральній Конституції (зараз його проведення передбачене лише з приводу питань зміни адміністративно-територіального поділу федерації). А Великобританія, яка принципово сповідує ідею представницького керування, глибоко вкорінену в їх політичну традицію, 1975 р. все ж звернулася до застосування інституту референдуму на загальнодержавному рівні, аби вирішити питання про доцільність вступу і перебування в ЄС. Відтоді ця країна перманентно знаходиться у дискусіях про закріплення такого інструменту на постійній основі в політичній практиці загальнодержавного рівня; місцеві референдуми використовуються там доволі широко [2].

Інститут референдуму вкорінився не тільки в європейських країнах, але набув значного поширення й в азійських державах. Навіть країни, які традиційно відносяться до абсолютних монархій, звертаються до цієї форми безпосередньої демократії для легітимізації конституційних реформ у державі.

Показовим є досвід Бахрейну, являючись конституційною монархією в якій главою держави є емір, якому також належить вся повнота законодавчої влади. Конституцією Бахрейну передбачено однопалатний парламент – Національні збори у складі членів уряду та 30 депутатів, що обираються на 4 роки, але в 1975 р. дія конституції була призупинена і парламент розпущено. У грудні 1992 р. емір сформував дорадчу раду (шурю) з 30 чоловік, що розробляє проекти законів, які приймає глава держави. І хоча де-юре, Бахрейн є конституційною монархією, але фактично всі підручники з Конституційного права зарубіжних країн де-факто відносять Бахрейн до класичних абсолютних монархій, таких як Катар, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія, Оман тощо [4, с 13].

На початку ХХІ ст. політична еліта Бахрейну прийняла рішення щодо еволюційного переходу до загальноновизнаних демократичних цінностей. Рахуючись із думкою народу щодо майбутнього конституційного ладу Бахрейну / глава держави емір Хамад бен Іса Аль Халіфа проголосив проведення 14 лютого 2001 р. першого у історії держави всенародного референдуму на який виносилося питання про легітимізацію Національної хартії (Хартії національної дії). Національна хартія розроблена еміром і шурою за своєю сутністю є конституційним актом, що передбачає проголошення емірату (князівства) королів-

ством; закріплення принципу поділу влад; формування двопалатного парламенту, нижня палата якого буде формуватися шляхом виборів, а верхня буде призначуваною; розроблення та прийняття тексту постійно діючої конституції та надання громадянам Бахрейну (в тому числі й жінкам) широкого кола прав і свобод, особливо в політичній сфері. Переконливими виявилися і результати загальнодержавного референдуму в Бахреїні – 94 % громадян, включаючи жінок, які вперше за всю історію країни отримали виборче право, проголосували за введення Національної хартії в дію.

Референдум у Бахреїні не став декорацією демократії, способом підтримки політичного курсу еміра. Навпаки, референдум став дієвим каталізатором для подальших демократичних перетворень у державі: так, вже в лютому 2001 р. у Бахреїні відбулися перші муніципальні вибори за участю жінок.

Як і в ХХ ст. на сьогоднішній день для багатьох країн Сходу найбільш поширеними, а часто і єдиними можливими залишаються так звані інституційні референдуми. Ці референдуми передбачають легітимне подовження повноважень глави держави шляхом безальтернативного голосування. Так, 2 травня 2002 р. за ініціативи глави Пакистану було проведено референдум про подовження його повноважень на 5 років. За офіційно оприлюдненими даними «за» проголосували 98 % з 78 млн. громадян, що мали право голосу. З метою залучення широкого корпусу виборців напередодні голосування віковий виборчий ценз було знижено з 21 до 18 років.

Разом із тим, сам предмет референдуму викликає певні сумніви щодо його легітимності. Адже за конституцією Ісламської Республіки Пакистан 1972 р., яка зі змінами і доповненнями діє і донині, президент обирається колегією, до якої входять члени обох палат парламенту і члени провінційних асамблей. До того ж, не допускається переобрання однієї і тієї ж особи більше ніж два роки поспіль. Але положення конституції 1972 р., так само як і прихід голови держави до влади в наслідок військового перевороту були зігноровані світовою спільнотою під ідеологічним тиском США. Це пояснюється тим, що Пакистан виступив надійним військовим союзником США в антиталібській операції та боротьбі з Аль-Каїдою на території сусіднього Афганістану. «Перевибори» Мушаррафа були віднесені до традиційних цінностей ісламської демократії.

Схожий за своєю правовою природою референдум відбувся у 2002 р. в Іраці. В цей день громадяни Іраку голосували за подовження терміну повноважень президента Республіки Ірак на 7 років. Результати референдуму виявилися більш ніж переконливими –

100 % виборців проголосували «за» запропоноване рішення. Тимчасова конституція Іраку 1970 р. зі змінами й доповненнями зазнала суттєвої реформи в 1995 р. – термін повноважень президента залишився 7 років із правом переобрання, але з 1995 р. президент обирається всенародним референдумом. Тобто, з точки зору національного іракського конституційного законодавства рішення референдуму 2002 р., попри протирічний характер інституційних референдумів взагалі, є легітимним [4, с. 14-15].

Початок ХХІ ст. ознаменувався рядом референдумів у країнах Західної Європи. В першу чергу, мова йде про ті країни для яких референдум став звичним засобом вирішення найважливіших проблем суспільного і державного життя, наприклад Швейцарію. Так у 2002 р. Швейцарія вирішувала важливу проблему про співвідносини держави зі світовою спільнотою. Політика «швейцарського нейтралітету», яка передбачала несумісність із членством ООН була суттєво підкорегована внаслідок проведення загальнодержавного референдуму 3 березня 2002 р., що стало закономірним продовженням послідовної політики держави щодо світової інтеграції.

Швейцарія надає суттєву допомогу 15 міжнародним організаціям ООН, які займаються питаннями гуманітарної допомоги та розвитку. До того ж, саме на території Швейцарії розташовані штаб-квартири багатьох підрозділів ООН: управління Верховного комісара у справах біженців, Верховного комісара з прав людини, Всесвітньої організації охорони здоров'я. Але 15 років назад швейцарці на референдумі категорично відмовилися від вступу до ООН, тому наслідки референдуму 2002 р. призначеному на вимогу Федеральної Ради (уряду) були непередбачуваними.

Загальношвейцарський референдум 3 березня 2002 р. відбувся без суттєвих порушень законодавства: 55 % з 4,7 млн. громадян наділених правом голосу проголосували «за» вступ до ООН, Результат голосування фактично визначився кількістю прихильників позитивного рішення у найбільшому швейцарському кантоні, Цюріху, оскільки з 23 кантонів лише 12 за загальним результатом голосування підтримали рішення про вступ Швейцарії до ООН. І хоча цей референдум за юридичною силою мав консультативний характер, але Федеральна Рада почала відповідні переговори наслідком яких має стати вступ Швейцарії до ООН в якості 190-го члена цієї авторитетної міжнародної організації.

Як показує досвід проведення референдумів на початку ХХІ ст. у Європі, саме міжнародно-правові референдуми консультативного характеру стають найбільш поширеними як мирний і легітимний

спосіб вирішення міжнародних проблем збоку конкретних держав. Такі референдуми визначають позицію окремих держав щодо вступу їх до тих чи інших міжнародних організацій тощо.

Так, 20 жовтня 2002 р. в Ірландії відбувся загальнодержавний референдум щодо ратифікації державою Договору про розширення Європейського Союзу (ЄС), що був підписаний в Ніцці 26 лютого 2001 р. Унікальність ірландського референдуму полягає в тому, що це був повторний референдум з одного й того ж питання. Перший референдум пройшов у червні 2001 р. і виявив негативне ставлення ірландців до Договору, що на думку політичних оглядачів сформувалося під впливом партії зелених і ультранационалістів. На повторному референдумі 20 жовтня 2002 р. 62,9 % громадян наділених правом голосу проголосували «за» ратифікацію цього Договору, що стало безперечним успіхом політики уряду Ірландії та керівництва ЄС серед ірландського народу.

Черговий референдум із міжнародно-правових питань відбувся 7 листопада 2002 р. в Гібралтарі. На консультативний референдум виносилося питання про здійснення Іспанією з Великою Британією спільного суверенітету над Гібралтаром. Схожий референдум уже мав місце в 1968 р. – тоді 99 % населення Гібралтару висловилося за збереження суверенітету Великої Британії. Не став виключенням і референдум 2002 р. : з 20 тис. громадян Гібралтару та британських підданих, що мешкають на цій території не менше 10 років переважна більшість виборців проголосували за збереження британського суверенітету [4, с. 15].

Інституційні успіхи по упровадженню прямої демократії завжди містять в собі неоднозначний досвід, що легко може бути потрактований як в позитивному так, і в негативному плані. Зокрема штат Каліфорнія, що на теренах США став піонером у практиці впровадження у своє політичне життя інституту референдуму (там він може проводитись з дуже широкого спектру питань, зокрема і бюджетного процесу), інколи стає об'єктом критики з боку широкого загалу в цій частині цього свого досвіду. Кожного разу після проведення референдумів лунають звинувачення у маніпуляціях, адже за допомогою цього інструменту можна постійно тримати в напрузі політичне поле. Свого часу таким чином постраждав попередник теперішнього губернатора А. Шварценегера, що на своїй посаді встиг побути лише кілька місяців. Штат загалом по країні навіть отримав репутацію місця з досить примхливим і дивним населенням, а з фінансової точки зору експерти постійно наголошують на незбалансованості видатків, що стало наслідком існування можливості широкого впливу з боку громадськості

на відповідні питання. Цей факт, однак, не завадив декільком іншим регіонам наслідувати прикладу Каліфорнії у процесі запровадження інструментів інституту референдуму.

Слід зазначити, що у країнах «нової демократії», спочатку, при творенні власних постсоціалістичних конституцій взували на класичне (представницьке) трактування принципів залучення народу до керування державою, але під тиском тенденції вдосконалення демократії і там звертаються до теми референдуму. Випадок Польщі прямо говорить про розширення ролі референдуму в рамках розтягнутого в часі процесу творення конституції та законодавчого уточнення процедур, за допомогою яких здійснюється керування державою. Нова Конституція (1997 року), крім того, що розширила перелік сфер застосування референдуму, значно підсилила можливість інтерпретації цього інструменту як акту прямої реалізації громадянами владних прав. Закон про референдум 2003 року розширив і урізноманітнив саму процедуру його проведення, відійшовши від звичних мінімалістичних зразків. Так, подовжено ліміт часу, що виділявся на проведення самого референдуму (він відтепер може тривати два дні) і введено новації щодо постановки самого запитання (розміщення на бюлетені поширених роз'яснень щодо формулювання, яке виносяться на обговорення з боку ініціаторів). Таким чином, польська конституційна практика відійшла від обережних визначень народного суверенітету в стилі представницьких моделей демократії. Законодавчі розробки процедурного характеру, які у Польщі явно мали вигляд спроби позбавити інструмент референдуму притаманній для нього лаконічності, дозволяють закріпити за цими змінами концептуальний статус спроби створення нових більш відповідних сучасній теорії прямої демократії процедур для застосування інструменту референдуму [2].

Отже, початок нового сторіччя не став початком ери занепаду безпосередньої демократії. Референдуми як пріоритетна форма прямого народовладдя продовжують свій генезис на якісно новому рівні: розширюється коло країн, що практикують референдуми з метою прийняття суспільно значущих рішень; збільшується коло питань, що виносяться на всенародне голосування; главами держав і урядами частіше практикуються консультативні референдуми з метою узгодження прийнятих рішень з волею народу; процедура проведення референдумів за народною ініціативою стає більш ліберальною. Але успіх референдумів на початку XXI ст., як і раніше залежить від готовності суспільства вирішувати важливі справи публічно та доброї волі політичної еліти держави сприяти цим прагненням народу.

Бібліографічний список

1. Выборы в Европейскому Союзи / за ред. Д. Ковриженка ;
Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА ЛПД, 2006. – 156 с.
2. Паращич В. Порівняльний аналіз запровадження систем безпосередньої демократії в світі [Електронний ресурс] / В. Паращич, М. Шаповаленко. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/July08/09.htm>
3. Референдуми в Європейському Союзі / за ред. Д. С. Ковриженка. – К. : ФАДА, ЛПД, 2007. – 186 с.
4. Референдуми на початку ХХІ ст. : Вітчизняний і зарубіжний досвід / Кравченко С. С., Кобель В. І., Макуха Р. В. // Економіка, Фінанси, Право. – 2003. – № 6. – С. 13-17.
5. Руденко В. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты / В. Руденко. – Екатеринбург : УрРАН, 2003. – 476 с.

Стаття посвячена проблеме законодательного закрепления института референдума, как формы непосредственной демократии. Уделяется внимание исследованию особенностей проведения референдума в странах Европейского Союза и Азии.

The article is sanctified to the problem of the legislative fixing of institute of referendum, as forms of direct democracy. Paid attention to research of features of realization of referendum in the countries of European Union and Asia.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2013

УДК 303.09:324

Садовская А. И., НУ «ОЮА»

ВЫБОРЫ И МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Статья посвящена анализу проблем взаимосвязи избирательного процесса и межнациональных отношений. Предпринята оценка степени влияния национализма и религиозной нетерпимости на характер протекания избирательных процессов в современной Украине.

Одним из самых простых способов обострить общественную обстановку в современном мире, является эксплуатация темы межнациональных отношений. Постсоветского пространства это касается в первую очередь: реактуализированные распадом многонациональной советской империи этнические процессы еще не завершились

на нашей территории, и в новых восточноевропейских государствах проблемы, связанные с этнонационализмом (и, неизбежно, с ксенофобией), проявляются гораздо острее, чем в Центральной и Западной Европе [1, с. 72].

Урс Альтерматт в своем труде «Этнонационализм в Европе» относится к явлению этнонационализма резко отрицательно (порой его книга напоминает не исследовательскую работу, а выступление полемиста, в работе встречаются словосочетания типа : этнонационалистический бред; и т. п.). Он выдвигает тезис о «преодолении национализма». По его мнению, логично пожелать, чтобы новые государства поскорее забыли о, по крайней мере, частично этническом характере своего происхождения и формировали внеэтническую гражданскую нацию. Однако другие исследователи логично обращают внимание на позитивные стороны этого явления. Нет сомнений, что национальные государства доказали свои преимущества перед современными преемниками старых империй. Более того, без этнического фактора была бы невозможна современная республиканская демократия. Национальное самосознание народа составило тот культурный контекст, который способствовал росту политической активности граждан. Именно национальная общность породила новый тип взаимосвязи индивидов [2, С. 364, 368].

По крайней мере, на постсоветском пространстве этнический фактор является более эффективным для мобилизации сторонников, чем, например, социальный или конфессиональный.

Начиная с 1994 года, изучением состояния межэтнических отношений в Украине занимается Киевский международный институт социологии, используя при этом шкалу Богардуса, которую в США применяли еще в 20-х годах XX века. В нашей стране этим занимается доктор социологических наук Н. Панина. Шкала Богардуса представляет собой серию высказываний такого типа: «Я согласен допустить представителя данной национальной группы...», например, в качестве члена семьи, чтобы и сам человек, и его дети теоретически могли заключить с ним брак, воспринимать в качестве родственника. Положительный ответ оценивается в один балл. Дружеское восприятие представителя другой национальной группы оценивается в два балла, принятие в качестве соседа – три, коллеги по работе – четыре, жителя Украины – пять, посетителя Украины – шесть баллов. Ответ «не пускал бы в Украину» оценивается в семь баллов. Среднее значение для всех этнических групп называется индексом ксенофобии.

Демократизация общественной жизни не могла не коснуться сферы межнациональных отношений. Годами копившиеся проблемы,

которые власти долго старались не замечать, проявились в резких формах сразу, как только повеяло свободой. Реальность сегодняшнего дня – рост межэтнической и межконфессиональной напряженности, дестабилизация межнациональных отношений и возникновение внутривнутриполитических конфликтов, как горизонтальных (позиционных), так и вертикальных (оппозиционных). В горизонтальных конфликтах его участники находятся на одном иерархическом уровне, в вертикальных – на разных [3, с. 23]. В политологической литературе принято называть их этноконфессиональными конфликтами, т. е. такой разновидностью социального конфликта, в котором хотя бы одна сторона определяет себя как этническую общность [4, с. 72].

Согласно исследованиям уровня ксенофобии в Украине, в целом получается, что с 1994 г. по 2005 г. он не упал, а вырос.

К сожалению, национализм и религиозная нетерпимость становятся идеологической базой для самых радикальных группировок и течений, разрушают, подтачивают государства и разделяют общества. Наше государство обладает необходимым объемом инструментов для объединения наций, стабилизации национального вопроса. Для его справедливого решения и установления народного самоуправления необходим поэтапный демократический процесс дезинтеграции тоталитарной империи. Решение национального конфликта неотделимо от установления демократии на основе строгого соблюдения принципов безусловного национального равноправия, приоритета прав и свобод личности, суверенности и свободы самоопределения всех народов. Оно может быть осуществлено только при сложении и укреплении массовых движений, выступающих за национальное самоопределение и в защиту национальных прав, при участии всех демократических сил в борьбе против имперской политики государства, при создании социально-политических и правовых гарантий свободного волеизъявления народов и выполнения их требований. Любой отход в решении национальных проблем от общедемократических принципов, прежде всего, национального равноправия, создает условия для возникновения межнациональных конфликтов.

Очевидно, что интересы различных социальных групп могут не только отличаться, но и быть противоположными, и именно выборы выполняют функцию мирной конкуренции интересов различных групп населения. Раньше, в «довыборную эпоху» различие интересов социальных групп, с одной стороны, приводило к конфликтам, с другой – рождало общественную потребность создавать организации представляющие интересы социальных групп и, которые пользуясь преимуществом организованности могли значительно легче навязать

свою волю другим социально-политическим силам в отстаивании интересов социальных групп [1, с. 271]. При этом возникают политические партии, переводящие социальный стихийный конфликт в фазу с определенной коллективной дисциплиной. Таким образом, партии превращаются в представителей различных социальных групп, находящихся в конфликте между собой, при этом конфликт происходит открыто, публично, а все общество выступает судьей, разрешающим его. Выборы в отличие от насильственных революций – эффективный социальный клапан, позволяющий выпустить пар социально-политической напряженности в приемлемых для общества формах. Логика предвыборной борьбы заставляет крайние политические позиции заменять более умеренными, поскольку последние находят поддержку у основной массы населения. В этом смысле выборы представляют собой один из способов институционализации и разрешения социального конфликта.

Необходимо отметить, что одним из основных свойств любой власти (и это отчетливо видно на примере украинской избирательной кампании-2004) является стремление оставаться таковой, самовоспроизводиться, сохранять свое доминирующее положение, или, на худой конец, обеспечить преемственность. После коллапса идеоцентрической (коммунистической) модели легитимации власти на постсоветском пространстве возобладали националистические. Если рушатся империи, то люди апеллируют к более мелким общностям, к народу и роду, к языку и религии, так как только они дают некоторую уверенность в этом нарастающем хаосе. Народы Восточной Европы возвращаются к этнонационализму [1, с. 307-308].

Принципиальным моментом украинских выборов является не столько политическая программа кандидата, но и его позиционирование себя относительно социокультурных потребностей населения западных и восточных регионов страны. И если в первые годы независимости поддержка, которую получал тот или иной кандидат на Западе или Востоке страны, отражала склонности и взгляды населения на предложенную кандидатом программу, то постепенно решающим фактором становится его территориальное «происхождение» (не в смысле места его рождения, а в смысле отождествления себя с набором символов и идей, близких соответственно, либо Западу, либо Востоку страны). Иными словами, в ситуации украинских выборов не так важно, что говорит тот или иной кандидат, как то, какой социокультурный мир он представляет.

Наиболее важным показателем территориальной неоднородности Украины являются результаты выборов, которые проходили

в Украине за годы ее существования в качестве независимого государства. Именно эти показатели в большей степени позволяют аналитикам говорить о существовании «двух Украин»: условно «западной» и «восточной».

Именно президентские выборы в первую очередь демонстрируют крайнюю неравномерность политических предпочтений населения «запада» и «востока» Украины. Однако важно не только это.

Эффективные выборы предполагают ощущение народом своей историческо-национальной общности как основы патриотизма, уважения к закону, чувства государственной ответственности. В этом залог высокой политической культуры народа, демократических традиций. Особо следует подчеркнуть необходимость общественно-политического консенсуса относительно государственного устройства общества и его основных институтов. Вот почему так важно иметь общепризнанные хотя бы на уровне политической элиты «правила игры» – законы, зафиксированные в Конституции и Избирательном кодексе [5, с. 275].

Больше всего беспокоит то, что в процессе острой предвыборной борьбы для ее участников возникает большой соблазн сыграть на противопоставлении одних граждан Украины другим по принципу их этнической и религиозной принадлежности, на острых и неоднозначно трактуемых проблемах межнациональных отношений. Оснований для таких опасений, к сожалению, достаточно много. Уровень политической и информационной культуры многих политиков и журналистов оставляет желать лучшего. Оскорбить оппонента, посягнуть на его человеческое, в том числе национальное и религиозное, достоинство – пара пустяков, а аргумент железный – свобода слова. Более того, если заикнуться о каких-либо этических ограничениях или политической корректности в подаче информационных материалов – тебя сразу могут записать в разряд противников демократии.

Межнациональные отношения – это тема, в рамках которой в современном мире проще всего разжечь страсти в случае необходимости накала социальной обстановки. К сожалению, президентская кампания в Украине проходит под знаком бескомпромиссной борьбы основных кандидатов. Противодействие ведется с таким жаром, что может сложиться впечатление, что на карту поставлена не только карьера кандидатов и лиц их ближайшего окружения, но свобода или даже жизнь. Несколько упрощая, можно сказать, что в общереспубликанском масштабе национальный вопрос используется в рамках «черной» пиар – компании против того или иного кандидата.

Работающие на нынешнюю власть политтехнологи, видимо, разработали нехитрую и весьма логичную схему. Большинство населения страны проживает в центре и на востоке страны. Для поражения Виктора Ющенко, например, на выборах достаточно просто сформировать его образ однозначно как «прозападного», неприемлемого для русскоязычных украинцев востока.

Словом «политтехнологи», вполне прочно вошедшем теперь в отечественный лексикон, мы называем специалистов по связям с общественностью и проведению избирательных кампаний, разрабатывающих и внедряющих в жизнь комплекс рекламных и антирекламных мер, призванных увеличить рейтинг «своего» кандидата и/или ослабить популярность конкурента. Подобный комплекс действий в прессе чаще всего именуется «пиаром». Следуем этой традиции и мы, поскольку общепринятый официальный перевод словосочетания «Public Relation» (PR), – «связи с общественностью», – далеко не всегда отражает сущность деятельности некоторых специалистов. Синонимом собственно «пиара» (т. е., «рекламы» кандидата), особенно относительно малоизвестных кандидатов, является термин «раскрутка». Меры по дискредитации оппонента (как бы «антирекламы») принято называть «черным пиаром».

Зачастую используются различные «схемы». Под этим термином, распространенном среди специалистов в области пиара и политических обозревателей, именуется совокупность действий, зачастую комплексная, сложная и состоящая из ряда параллельных и последовательных событий, а также информационные поводы, направленная на формирование желаемого образа кандидата у электората. Перед выборами огромным тиражом была задана и раздавалась бесплатно антиющенковская брошюра Петра Бачука «Спецоперация «Ющенко». Для определения того, что мы называем словом «схема», он приводит термин «социально-событийная режиссура», т. е., «создание событий и управление ими – так, чтобы общество поменялось изнутри, чтобы в нем появились нужные для «режиссеров» очаги возбуждения. Эти события конструируются со специальной целью попасть в средства массовой информации и повлиять на сознание и коллективные представления читателей-зрителей [6, с. 6].

Таким образом, определенные заинтересованные силы с целью достижения цели в ближайшей перспективе не останавливаются перед тем, чтобы эксплуатировать и даже инициировать весьма чреватые серьезными последствиями в будущем конфликты.

Попытки использования проблематики межнациональных отношений в предвыборной борьбе могут проявляться и до официаль-

ного начала избирательных кампаний. Например, спекуляции на вопросах всеукраинской переписи населения. Характерно, что и представители «Русского блока», и их оппоненты из «Просвіти» заявили почти одинаковые претензии к организаторам переписи. Вот только одни подозревали их в коварных русофобских замыслах, а другие – в украинофобских. Похоже, что обе стороны преследовали одни и те же цели – нагнетание политической напряженности вокруг переписи населения, дискредитация ее результатов, если вдруг они окажутся невыгодными для них, и привлечение внимания к своим организациям.

Вторая попытка – вынесение на рассмотрение Верховной Рады Украины сразу нескольких проектов закона о языках. Языковой вопрос традиционно является у нас одной из наиболее острых, болезненных и потенциально конфронтационных проблем. Когда речь идет о проблемах, люди не ставят на первые места вопросы культуры и языка. Они говорят об уровне жизни. Однако это не очень сильно дистанцирует людей. А вот язык... 90 % населения на западе Украины говорят на одном языке, 90 % на востоке – на другом. И хотя это не самая насущная проблема, на политическом уровне она оказывается одним из существенных рычагов, которым пользуются политики в погоне за рейтингом. Таким образом, каждые выборы работают на ухудшение межэтнических отношений. Это тот самый случай, когда для депутатского корпуса крайне сложно найти взаимоприемлемый компромисс. А в ситуации перед выборами – практически невозможно. Зато как удобно – поделить и депутатов, и избирателей на «москалей» и «националистов». Вот только выиграет ли от этого Украина?

Для Украины – с ее многообразием языков, традиций, этносов и культур – национальный вопрос, без всякого преувеличения, носит фундаментальный характер. Любой ответственный политик, общественный деятель должен отдавать себе отчет в том, что одним из главных условий самого существования нашей страны является гражданское и межнациональное согласие.

Нет особой нужды говорить, что даже в случае достижения успеха в краткосрочной перспективе сознательное разделение граждан страны на «восточных» и «западных» несет в себе мощнейший разрушительный заряд. Могут пойти прахом вся усилия последних тринадцати лет по консолидации нации и стиранию межрегиональных противоречий. К сожалению, авторов идеи рекламных роликов типа «ТАК виглядає їх Україна» (карта страны с запада на восток делится на зоны первого, второго и третьего сорта – зрителям навязывается точка зрения, что по мнению сторонников «Нашей Украины»/«их

Украины» население востока является третьесортным) вряд ли интересуют проблемы, обостряющиеся с помощью их технологий для достижения сиюминутных результатов.

Таким образом, определенные заинтересованные силы с целью достижения цели в ближайшей перспективе не останавливаются перед тем, чтобы эксплуатировать и даже инициировать весьма чреватые серьезными последствиями в будущем конфликты.

И президенту, и новому правительству необходимо решать проблему отношений между восточной и западной частью Украины: в период любых выборов эти отношения обостряются, поскольку находятся политические силы, которые ищут свою «нишу межэтнической розни», свои целевые группы и противопоставляют их другим, создавая конфликт.

В соответствии с п. 3 ст. 56 Закона о выборах народных депутатов Украины запрещается распространение в какой-либо форме материалов, содержащих призывы к насилию и разжиганию межэтнической, расовой и религиозной розни. Но и в обычных условиях подобная правовая норма практически не работает, поэтому есть основания сомневаться в ее действенности в период избирательной кампании. Тем более, было бы верхом наивности полагаться только на добрую волю и политическую ответственность государственных чиновников. Необходим серьезный и масштабный контроль над избирательным процессом.

Библиографический список

1. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Урс Альтерматт ; пер. с нем. С. В. Базарновой. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – С. 72, 364.
2. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М. : Праксис, 2002. – С. 364, 368.
3. Большаков А. Г. Политический конфликт: возможность управления и исследовательские традиции / А. Г. Большаков. – Казань, 2004. – С. 23.
4. Дятлов В. И. Стабильность и конфликт в российском приграничье. Этнополитические процессы в Сибири и на Кавказе / В. И. Дятлов, С. В. Рязанцев. – М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. – С. 72.
5. Жуков В. И. Общая и прикладная политология : учебное пособие / В. И. Жуков, Б. И. Краснов. – М. : МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – С. 275.
6. Бачук П. Спецоперация «Ющенко» / Петр Бачук. – К. : Издательство «Вік», 2004. – 8 с.

Стаття присвячена аналізу проблем взаємозв'язку виборчого процесу та міжнаціональних відносин. Здійснено спробу оцінити ступінь впливу

націоналізму та релігійної нетерпимості на характер протікання виборчих процесів в сучасній Україні.

The article is devoted to the analysis of problems of intercommunication between electoral process and international relations. The estimation of degree of influence of nationalism and religious intolerance on character of electoral processes in modern Ukraine is undertaken.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2013

УДК 321.323

Левчук П. М., ДНУ ім. Олесья Гончара

МОЖЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ У ПИТАННІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Розглядаються питання взаємодії різноспрямованих локальних владних коаліцій, можливості трансформування міських політичних режимів. Здійснено аналіз основних причин формування прогресистської коаліції та можливостей її розвитку. Наведені приклади вдалого формування владних коаліцій на основі розвитку різнопланових громадянських рухів та можливостей гармонізації суспільного розвитку. Вказані головні обмеження як коаліції зростання, так і громадянської опозиції.

Важливим питанням локальної політики є трансформація правлячої коаліції, яка створює порядок денний для розвитку території в цілому. Нові виклики та загрози для сталого розвитку локальних політичних режимів у містах, що розвиваються дозволяють говорити про актуалізацію прогресистських режимів, що базуються на широкій масовій підтримці та є по суті організованим проявом громадських ініціатив. Успіх локальних стратегій розвитку у взаємозалежному світі стає залежним від можливості передбачення суспільних запитів. Однак у більшій мірі такі процеси визначають змагальність коаліцій зростання із прогресистськими коаліціями, що з рештою і детермінує паттерни розвитку локальних політичних режимів.

На сьогодні, виходячи із досліджень Молотча, Логана, Стоуна та Лоулесса можна говорити, що економічне зростання території та інфраструктурний розвиток міста в інтересах збільшення земельної ренти не тільки не вирішує соціальних проблем, але й загострює їх. Відповідно завданнями цієї статті є визначення меж зростання та

можливостей громадських рухів протистояти руйнівним тенденціям, що провокує господарська діяльність коаліції зростання.

У сучасному світі більша частина населення проживає на урбанізованих територіях для яких характерними проблемами є розширення масштабів безробіття, збільшення частки збіднілого населення, загалом зменшення комфортності проживання, у першу чергу за рахунок розриву «щоденного кола», що репрезентує певний життєвий цикл резидентів: від місця розташування помешкання та роботи й до зручності доступу до продовольчих товарів, освітніх, медичних закладів тощо. Також важливою проблемою є зростання темпів забруднення території, зростання податків та загальної вартості проживання.

Зокрема дослідження у Санта Барбарі, Каліфорнія, продемонструвало, що додатковий приріст населення вимагатиме вищі податки на нерухоме майно, також як і більших витрат на обслуговування території. Подібні результати були отримані у дослідженнях Кларенса Стоуна в Колорадо, і Енн Арбор у Мічигані. В умовах зростання витрати на утримання території постійно збільшуються разом із вартістю земельної ренти, аж до моменту критичної спроможності подальшого росту, зменшення його темпів та поступового відкату, що пов'язано як із проблемами легітимізації правлячої коаліції, так і з зовнішніми умовами, зокрема конкуренцією серед регіонів, зміною національної політики, об'єктивним рухом капіталу тощо.

З рештою, «зростання і збільшення щільності неминуче приводять до соціальних патологій» [1; 218], вирішення яких є достатньо складним питанням, що потребує збільшення ролі громадського сектору у локальній політиці. Диспропорції у можливостях «активують структурні спекуляції, зокрема збоку корпорацій-землевласників, що оперуючи глобальними вимірами здатні направити інвестиції на будь-яку територію», [2; 278] яка забезпечить найбільш високі повернення. Таким чином утворюється синергетична та монополістична рента.

Земельна рента перебуває під постійним штучним тиском. Зокрема наприкінці ХХ століття було зафіксоване збільшення ціни на «25 % від раніше існуючих темпів зростання комерційної вартості на нерухомість у США, причиною якого стали податкові субсидії для спекулятивних інвестицій», [2; 280] що робить проблему збільшення ренти основною для кожної спільноти та безперечно ускладнює кожне індивідуальне життя міського жителя.

У результаті таких процесів поглиблюються соціальні диспропорції, які стають передумовою широкого невдоволення щодо діяльності коаліції зростання. Відбувається нерівномірний розподіл не тільки прибутків від зростання, але й витрат на нього. З рештою, навіть «ви-

сокі показники заробітної плати для професійно-управлінського класу» [2; 278] в таких містах нівелюються високою вартістю проживання. Для тих же резидентів, що у повній мірі відчують тяжкість менш вигідної суспільної ролі, витрати на проживання є непомірними.

Відбувається диференціація територій міста, що розподіляються між заможними резидентами та представниками у більшій мірі незахищених верств населення. Звичайно такий формат розподілу населення потребує легітимації правлячої коаліції з метою зменшення протестних настроїв на більш «бідних» територіях. Можливо ключова ідеологічна засада, особливо в розумінні «отримання підтримки від більшості робітничого класу» [3; 184], – це декларування того, що зростання «створює робочі місця». Цю вимогу активно обґрунтовували виробники та будівельники; це стає частиною мовного лексикону державних діячів, публікацій і виступів політичних посадових осіб. Однак локальне зростання само по собі, звичайно, не створює робочі місця: воно впливає на розподіл робочих місць.

Суть у тому, що оскільки кількість робочих місць збільшується на територіях, що швидко розвиваються, безробітні будуть залучені з інших населених пунктів у достатніх кількості не тільки для того, щоб заповнити нові вакансії, але й для того щоб створити в робочій силі постійно безробітний клас. З рештою, будь-яке суспільство – це суспільство постійного істотного безробіття, наприклад, для США рівень безробіття, «консервативно оцінюється Міністерством Торгівлі в 4 %-8 %» [4; 317] і ця частка робочої сили характеризується, як зазвичай активна.

У подальшому, разом з інтенсифікацією глобальних процесів, проблема постійного безробіття ускладнюється біфуркацією робочої сили. Зі зростанням сектору сфери обслуговування, особливо в містах, що спеціалізуються на обслуговуванні ділових інтересів, збільшилась частка робочої сили репрезентована низько профільними працівниками. Подібний розподіл існує і в містах, що спеціалізуються на інноваційному виробництві, де «високотехнологічні індустрії... створюють тенденцію до виникнення двох рівнів розподілу – високого та низького – на відміну від традиційного виробництва, з верстатним устаткуванням, де прийняті високі зарплати для кваліфікованих працівників». [2; 282] Для ілюстрації цієї проблеми можна навести приклад працівників Силіконової Долини. Серед них 80 відсотків займають низько оплачувані посади, це здебільшого жінки, що іммігрували в США з країн Третього Світу.

Подібну ситуацію описує і Вортінгтон у зведеному аналізі професійної структури та даних щодо заробітних плат. Згідно його

висновків у Бінгемтоні, штат Нью-Йорк, в період з 1960 по 1980 роки закриття робочих місць у взуттєвій та шкіряній промисловості, що були традиційними для регіону, було більш ніж компенсоване відкриттям нових вакансій у таких високотехнологічних компаніях як ІВМ та Зінгер.

Результати ряду досліджень поміж значної кількості міст свідчать про те, що реструктуризація виробництва, яка відбулась у наслідок глобальних процесів нового визначення конкурентоспроможної спеціалізації регіонів, була надзвичайно потужним ударом для кваліфікованих працівників (наприклад, дослідження Ремі та Соуерса; Сквайрса; Сілвера у 80-ті роки ХХ століття). У подальшому нерівність в оплаті праці «продовжує перманентно поглиблюватись» [2; 283], у тому числі й у містах, що зберегли як власну конкурентну перевагу – безпосереднє виробництво. Це пов'язано із загальним розвитком високотехнологічного виробництва. Дослідження Сілвера та Ебертса вказують на загальне погіршення соціальної ситуації, фактично кожна стандартна міська статистична територія з населенням понад половину мільйона жителів на кінець ХХ століття мала показники соціальної нерівності більші, ніж зафіксовані в 70-их роках.

Тож більш традиційне уявлення про те, що міграція капіталу є природним явищем циклу виробництва товарів та послуг; а втрата робочих місць, скажімо у країнах Центральної Європи, повертатиметься назад на зразок карми у вигляді відкриття навіть кращих робочих місць у різноманітних об'єктах сфери обслуговування та в інших секторах економіки є певного роду політичним міфом, який забезпечує легітимність існуючого паттерну розвитку, викривленого у бік економічного зростання.

У результаті «біполярна територія багатих та бідних», [2; 287] яка виникла через діяльність коаліції зростання залишається загрозою сталості її повістки денної. З рештою, загальну характеристику загострення соціальних протиріч доповнює проблема «периферізації ядра». [2; 288] Продовження занепаду бідних районів може сприяти новій соціальній адаптації у відповідності до зростання економічної маргінальності всього населення, яке відбувається унаслідок випадання все більшої кількості населення з гонки за успіхом. Бідні райони готові абсорбувати все більшу частку населення. У намаганнях створити загальну систему виживання, це може сприяти подальшому розвитку поглиблення взаємозалежностей між родичами або сусідствами. Це те, що більшість людей звикли найменувати «самопоміччю», у соціальному прогнозуванні отримало розуміння як «революція на задньому дворі», а в суспільних науках як «міські

соціальні рухи». Все це скоріше не спроба отримати кращі шанси на висхідну мобільність, а необхідність спільного виживання, яка є необхідністю для знедолених людей у всьому світі.

Соціальні протиріччя створюють також і суттєві можливості для поширення різноманітних громадських прогресистських коаліцій. Політичні інструменти отримують свою актуалізацію і для покращення загального економічного фону розвитку території. Так важливим моментом для покращення умов життя більшості громадян стає вдале використання інструментів оподаткування та надання різноманітних послуг населенню. Без участі громадських організацій програми оподаткування втрачають будь-яку задекларовану прогресивність за допомогою їх імплементації коаліцією зростання. Наприклад Х'юстон наприкінці ХХ століття, володіючи багатою індустріальною базою, мав «низькі податки і слабку систему забезпечення населення побутовими послугами», [2; 284] що по суті представляє штучний парадокс міського розвитку. Тут збір податків використовувався для якомога більшого розширення бази платників податків, в режимі постійних «інвестицій у майбутнє», [2; 285] але ніколи для існуючих у реальності потреб покращення умов життя. З рештою, поширеність таких ситуацій створює систему перерозподілу ресурсів, де при існуванні можливості забезпечення потреб майже всіх членів спільноти, соціальна дисгармонія залишається стійким паттерном.

У той же час після «податкових бунтів» у США 70-их були введенні у дію 13 Поправка в Каліфорнії та власна програма оподаткування в Массачусетсі, подібні обмеження були проведені у Неваді та Айдахо. Зокрема історія 13 Поправки показує приклад зіткнення інтересів спекулятивних груп та опору збоку домовласників. З рештою, для власників нерухомого майна вона означали повернення до більш зручних податків 1974 року, з умовою їх щорічного зростання на 2 відсотки.

Рухи проти зростання можуть бути досить впливовими, особливо в багатих районах, де жителі вважають, що «зиски від зростання не компенсують його витрат» [5] у вигляді погіршення стану екології, напливу емігрантів, зменшення архітектурної привабливості міста тощо. З рештою, потреба в підтримці status quo змушує коаліцію зростання йти на певні поступки, що означають витрати частини прибутку на побудову суспільно необхідних об'єктів, доступ частини найбільш впливових представників громадськості до процесу прийняття рішень тощо. Логіка процесу міського розвитку досить проста, щоб отримувати зиски від зростання необхідно впливати на процес прийняття ключових рішень для даної території. Коаліція

зростання йде на поступки лише тоді, коли протести створюють дійсну загрозу. Тоді місцеві керівники «часто самі намагаються взаємодіяти зі спільнотою» [5] у формах, які дозволяють локальним режимам знімати соціальну напругу без прямого її пригнічення.

Тож коаліція зростання, хоча й знаходиться на міцному фундаменті інституціоналізованих форм впливу на локальний розвиток, підкріплених економічними ресурсами, зовсім не є непохитною. Вона розкачується в залежності від наростання контрверсійних процесів локального та глобального рівнів. Все це створює можливості для розвитку прогресистських коаліцій. Не дивлячись на те, що «враховані як романтичні, або як так чи інакше ірраціональні» [4; 321], такі коаліції були проігноровані, навіть в обличчі накопичення даних у ЗМІ щодо масштабу негативних явищ, що приносить діяльність машин росту.

Системні дослідження суспільства дозволяють зробити висновок, що рух антизростання почав розвиватися пізніше появи коаліції зростання і є «реакцією на негативні наслідки їх діяльності» [6; 87], у подальшому контрcoalіції, виокремлювались із недавніх екологічних рухів і стали залежати від сукупної діяльності молодих активістів, людей, що належать до професій традиційно притаманних середньому класу, і працівників, які незадоволені податковими ставками і знаходять, що їх власний стиль життя є протилежним до того, який вимагає процес зростання. Важливі лідерські ролі отримують і ті, хто працюють в організаціях, що не залежать від локального розширення бази прибутків безпосередньо, або побічно. Наприклад, у Санта Барбарі рухи антизростання, були забезпечені широкою базою підтримки від спеціалістів дослідницьких компаній і фірм, що займаються електронікою, також як і від галузевих менеджерів невеликих корпорацій ринку високих технологій. Ці рухи використовують місцеве суспільство лише з метою «врегулювання їх життєдіяльності і проблем працевлаштування» [4; 327], замість того, щоб використовувати їх як певний ресурс. Часто вони отримують підтримку на виборчих округах від дуже багатих людей (особливо від тих, чие багатство не походить від експлуатації території спільноти), які продовжують традицію (з деякими модифікаціями) аристократичного консерватизму.

Тож загалом, у другій половині ХХ століття основа руху антизростання стала набагато ширшою і в деяких спільнотах досягла достатньої сили, аби досягти принаймні точок опори в політичній владі. Найбільш наочними випадками можуть бути університетські містечка США (Пало Альто, Санта Барбара, Боулдер, Енн Арбор), всі вони спонсорували дослідження, що документували та популяризували витрати на додаткове зростання. Інші спільноти, які доклали

зусилля до контролю за процесом зростання, також мають тенденцію до перетворення на території з високими рівнями життя (наприклад, Рамапо, Нью Йорк; Петалума, Каліфорнія; Бока Ратон, Флорида). Поширення серед суспільних настроїв ідеології антизростання стало важливою частиною політики декількох великих міст (наприклад, Сан Дієго) і було основою для важливих політичних кар'єр на державному рівні (у тому числі губернаторства) в Орегоні, Колорадо, і Вермонті. Враховуючи об'єктивну важливість проблеми і свідoctв щодо загальних витрат на зростання, не має нічого, що могло запобігти коаліціям антизростання так само отримати владу будь-де, навіть у регіонах, що як прийнято вважати, володіють менш високим рівнем життя.

Заслуговує уваги той факт, що в тих місцях, де сили антизростання завоювали плацдарми для подальшої діяльності у сфері публічної політики, їх програми і в цілому напрямки діяльності, ставали більш прогресивнішим, ніж стратегії їх попередників, – по всім питанням, а не лише по питанням зростання. У Колорадо, наприклад, еколог, який проводив успішну боротьбу по питанням проведення Зимових олімпійських ігор, також успішно спонсорував законодавчу реформу проблем абортів і інші важливі прогресивні заходи. Заснована на основі екологічних проблем політична організація Санта Барбара «Коаліція Громадян» (з контролем більшості в міській раді) представляє сплав традиційної лівої сторони міста і контркультур з іншими екологічними активістами. Результат впливу рухів проти зростання на спільноти може стати тенденцією для прогресивного розвитку, чия доля в місцевій політиці буде збільшуватися.

Розвиток локального громадського активізму стає помітним явищем і на пострадянській території. Зокрема ілюстративним є приклад Пермі, де традиційно демонструється високий за російськими мірками рівень громадської активності, [7; 2] яка здійснює вплив на процес прийняття рішень і політико-економічне управління в місті. Звичайно в місті залишилися типові для радянських часів громадські організації (спілки ветеранів, профспілкові об'єднання, організації інвалідів тощо), які включені у розподільчу коаліцію та допомагають місцевій владі реалізовувати громадські ініціативи Кремля.

Разом із тим у місті розвинувся впливовий сектор незалежних від місцевого бізнесу та традиційних владних інститутів інституціоналізованих громадських організацій. Це перш за все правозахисні організації та громадянські активісти. У тій чи іншій мірі вони залучаються до урегулювання таких спірних питань, як підвищення цін на проїзд в громадському транспорті, ущільнена забудова, розробка генплану і т. п. «Вони виступають посередниками

між конфліктуючими сторонами» [8], оскільки володіють ресурсом масової підтримки. Крім того, використовуючи фаховий ресурс, місцеві правозахисники подекуди здатні пом'якшувати проблемні ситуації, забезпечуючи судовий супровід, організовуючи площадки для переговорів, тим самим забезпечують вирішення конфлікту в інтересах суспільної корисності.

Однак у загальному вимірі, подібно до всіх політичних рухів, які намагаються розширитися завдяки добровільному приєднанні робочої сили, аби витіснити політичні повноваження, інституціоналізовані через систему замаскованого економічного інтересу, коаліції анти-зростання скоріше за все матимуть успіх в тих місцях, де добровільні реформаторські рухи зосереджені у конкретному виборчому окрузі, а також, основну масу суспільства складає середній клас, який володіє дозвіллям і досвідом участі в суспільних справах, а відповідно і традицією широкої активності в політичному житті, та є вільним від укоріненої машини зростання.

Тож на даний момент, можна стверджувати, що діяльність коаліції зростання призводить до значних витрат, які розподіляються так же нерівномірно як і прибутки. Загострення соціальних протиріч призводить до появи прогресистських коаліцій, що використовують, як ресурс, масову підтримку. Однак остання за своєю природою є стихійним явищем, що при вдалому використанні дозволяє певним представникам громадськості входити до правлячої коаліції та у подальшому впливати на процес прийняття рішень. Відтак, не має можливості говорити про те, що будь-яке місто управляється прогресистською коаліцією, однак їх діяльність суттєво гармонізує суспільне життя у багатьох містах сучасного світу.

Бібліографічний список

1. Fischer C. Studies and Urban Life: A Critical Review [Текст] / С. Fischer, М. Baldassare, R. Ofshe // Crowding Working Paper no. 242, Institute of Urban and Regional Development, University of California, Berkeley, 1974. – P. 317.
2. Logan J. Urban Fortunes: the political economy of place [Текст] / John R. Logan, Harvey L. Molotch/University of California Press, 2007. – P. 383.
3. Levison A. The Working Class Majority [Текст] / A. Levison/ New York: Coward, McCann & Geoghegan, 1974, p. 357
4. Molotch H. The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place [Текст] /H. Molotch // The American Journal of Sociology. – 1976. – Vol. 82. – No. 2. – P. 309-332.
5. Ледаев В. Изучение власти в городских сообществах: основные этапы и модели исследования [Електронний ресурс] / В. Ледаев. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/le2.html>

6. Fitts A. No-Growth as a Political Issue [Текст] / A. Fitts ; Ph. D. dissertation, University of California. – Los Angeles, 1976. – P. 259
7. Аузан А. Пермь вновь стала гражданской столицей [Текст] / А. Аузан // Известия. 2002. 8 апреля, 2 С.
8. Борисова Н. Пермь: локальный режим в крупном российском городе [Электронный ресурс] / Н. Борисова. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/bo9-pr.html>

Рассматриваются вопросы взаимодействия разнонаправленных локальных властных коалиций, возможности трансформации городских политических режимов. Осуществлен анализ основных причин формирования прогрессивской коалиции и возможностей ее развития. Приведены примеры удачного формирования властных коалиций на основе развития разноплановых гражданских движений и возможностей гармонизации общественного развития. Указаны главные ограничения как для коалиции роста, так и гражданской оппозиции.

It is considering the interaction of countervailing coalitions of local government, the possibility of transforming the urban political regimes. The analysis of the main causes of the progressive coalition and the possibilities of its development. Examples of successful formation of coalitions of power through the development of diverse civic movements and possibilities of harmonization of social development. Major constraints growth coalition and civic opposition are specified.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2013

УДК 32.019.51:303.68

Лазарев С. С., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ФОРМУВАННЯ ФРЕЙМУ «РЕСУРСНОГО ПОЛЯ»

В даній статті дається аналіз поняття та сутності фрейму, вивчається процес рамкового аналізу політичних дій, оскільки саме він дозволяє виявити маніпулювання громадською думкою та визначити ресурсне поле в тих випадках, коли у повідомленнях мас-медіа має місце фреймінг.

У будь-якій предметній області є свої поняття і зв'язки між ними, своя термінологія, закони, які пов'язують між собою об'єкти даних предметної галузі, свої процеси і події. Крім того, кожна предметна галузь має свої методи розв'язання задач. Вирішуючи такі завдання можна використовувати такі моделі, які містять основні характеристики предметних галузей. Вони поділяються на типи за формальними моделями представлення знань. Різні автори по-різному ці моделі

класифікують. Взагалі, їх чотири: продукційні моделі; логічні моделі; мережеві моделі та фреймові моделі

Фрейм – це мінімально можливий опис сутності якої-небудь події, ситуації, процесу або об'єкта. Існує й інше розуміння фрейму – це асоціативний список атрибутів. Поняття мінімально можливе означає, що при подальшому спрощенні опису втрачається його повнота, і воно перестає визначати ту одиницю знань, для якої було призначено. Представлення знань за допомогою фреймів розуміється як один зі засобів представлення знань про ситуації. Фрейм має ім'я (назву) і складається зі слотів. Слоти – це незаповнені (нульові) позиції фрейму. Якщо у фрейма всі слоти заповнені – це опис конкретної ситуації. У перекладі з англійської слово «фрейм» означає «рамка», а слово «слот» – «щілину». На відміну від моделей інших типів у фреймових моделях фіксується жорстка структура інформаційних одиниць, яка називається протофреймом.

Framing analysis («рамковий аналіз») є порівняно молодим методом в арсеналі теорії масових комунікацій, тому навіть основний його термін «framing» («рамкування») ще не має загальноприйнятого значення. Втім, більшість західних дослідників сходяться на думці, що одним із найкращих є пояснення Роберта Ентмана, згідно з яким англійське дієслово-термін «to frame» у цьому випадку означає «вирішувати певні аспекти реальності та робити їх більш помітними у комунікованому тексті, популяризувати таким чином певне визначення проблеми, інтерпретацію її причин, моральну оцінку та можливе її розв'язання» [2]. І хоч на перший погляд фреймінг може нагадувати agenda setting, та все ж між ними є суттєва різниця: agenda setting передбачає, що мас-медіа висвітлюють одні та ігнорують інші події, тоді як фреймінг має на увазі, що засоби масової інформації, висвітлюючи певну подію, ігнорують деякі її сторони, у той же самий час наголошуючи на інших.

На рамковому аналізі варто зупинитися й розглянути цей метод детальніше, оскільки саме він дозволяє виявити маніпулювання громадською думкою у тих випадках, коли у повідомленнях мас-медіа має місце фреймінг. Такі дослідження є досить важкими, оскільки виявити фреймінг складніше за agenda setting. Витоки цієї методології знаходимо на початку 1970-х років, і її піонером був Гофман, який вважав, що коли індивідуум упізнає певну подію, його реакція на неї скоріш за все буде обмежена рамками або схемами інтерпретації, які він називав «первинними рамками» (primary frameworks) [3]. Усі первинні рамки тієї чи іншої соціальної групи є центральним елементом її культури. Наприкінці 1970-х Такман розвинула ідею Гофмана: «Рамки (frames)

перетворюють незрозумілий гепенінг або аморфну бесіду на очевидну подію. Новинні рамки (news frame) водночас організують щоденну реальність і є її частиною і упакуванням».

У 1980-х «рамки» вже сприймалися як «медіа-пакування, центральною організаційною ідеєю яких є розуміння відповідних подій». Такі «пакування» мали успіх у медіа-дискурсі завдяки комбінації культурного резонансу, дій автора та відповідності до норм і практики засобів масової інформації. У 1990-х framing analysis дістав потужний поштовх у розвитку завдяки Ентману, який прояснив його термінологію та методологію. Зокрема, він визначив «рамки» як «схеми обробки інформації, які мають місце в особливостях новинного тексту і які підсилюють специфічне сприйняття та розуміння подій. Новинні рамки (news frames) творяться з та втілюються у ключових словах, метафорах, концепціях, символах та візуальних образах, які підкреслюються у тексті новин». Ці компоненти «рамок» часто збігаються з усталеним у суспільстві дискурсом і формують такий спосіб мислення про певну подію, який вже знайомий аудиторії з попереднього досвіду.

Щоб зрозуміти, як працюють «рамки», треба пояснити ще такі концепції, як «видимість», «форматування» та «важливість». «Рамки» висвітлюють певну інформацію про об'єкти повідомлення, надаючи їм таким чином «видимості», тобто роблячи їх більш помітними, зрозумілими й такими, що запам'ятовується. Більш «видимою» інформацію можна зробити, помістивши її на початку чи в кінці тексту, а також часто повторюючи її або асоціюючи з культурно подібними символами. «Форматування» є суттю фреймінгу – це перебільшення або применшення елементів зображуваної реальності для більшої чи меншої «видимості». Окрім слів та образів, використаних для зображення реальності, велике значення має також «важливість» – те, наскільки багато інформації про подію і на якому місці (на першій чи передостанній шпальті) подає засіб масової інформації.

Отже, рамковий аналіз є таким типом нарративного контент-аналізу, у якому дослідник вивчає текст, щоб ідентифікувати «рамки» та виявити риторику журналіста чи медіа-організації, а саме – чи відіграє їхній текст політичну роль. В ідеалі, такий аналіз визначає, як «рамки» впроваджуються в новини політичними акторами, як журналісти їх використовують у написанні текстів і як аудиторія інтерпретує ці «рамки». Карагі та Роефс вивчають рамковий аналіз у зв'язку з ідеологічною роллю засобів масової інформації, оскільки вивчення процесів фреймінгу дозволяє знайти зв'язок між новинами та поділом влади у суспільстві (на їхню думку, «рамки» – це відбитки влади).

Методологія рамкового аналізу включає два типи джерел (або інструментів) – логічні інструменти (reasoning devices) та інструменти фреймінгу (framing devices). Перші пояснюють подію, а другі її характеризують. Отже, логічні інструменти надають пояснення або причину основної позиції: це так зване «коріння події» (інтерпретація причин події), її наслідки та принципівість. Інструменти фреймінгу включають: джерела (всі особи, які були процитовані у тексті); ключові слова (ті, що з'являються у заголовку, а потім повторюються у тексті; слова, що мають велику «видимість» через їхнє розміщення у тексті або культурний резонанс із аудиторією); метафори; підстава (особа чи група осіб, які ідентифікуються як причина проблеми або її вирішення).

Фрейм – це точка зору, рамка, скрізь яку людина сприймає та інтерпретує світ. Але, в теорії фреймів це – точка зору колективного суб'єкту, який готується до колективної дії або вже приймає в ній участь. Хоча, поняття фрейму було введено в науковий обіг І. Гоффманом, в політології всі концепції фреймінгу виходять з класичної роботи Д. Сноу і Р. Бедфорда, згідно з якою фрейми це суть інтерпретативних схем, які спрощують зовнішній образ світу за допомогою виборчих акцентів та кодування об'єктів, досвіду, і послідовності дій. Говорячи словами Гоффмана, фрейми дозволяють індивідам локалізувати, сприймати, ідентифікувати і позначати події всередині їх світу та за його межами [3]. Акцентування означає виділення деякої події чи конфлікту як особливо значущих, але саме як несправедливих, нетолерантних, в кінцевому рахунку таких, які неможливо терпіти.

Звідси фрейм-аналіз тісно пов'язаний з двома іншими теоретичними конструктами: теоріями дискурсу та мобілізації ресурсів. Дійсно, точка зору може бути сформована тільки в результаті тривалого і глибокого обговорення проблеми, при чому промовляння відкритого та публічного. Таке обговорювання і є дискурс, проте він відрізняється від діалогу тим, що: в нього є мета або установка, наприклад, домовитися або знищити противника; специфічний обертон, наприклад войовничий, мілітаристський або ж націлений на пошук компромісу; характер дискурсу залежить від свого середовища існування, яким й продукується. Однак, це середовище, яке і основою для появи фреймів, само їх не створює, для цього потрібен який-небудь активний початок, тобто колективний соціальний актор, який з цього будівельного матеріалу конструює свої загальні та специфічні фрейми. Так, Ю. Хабермас вважає, що дискурс розглядається як форма комунікації, в рамках якої відбувається колективна рефлексія і приречення передумов соціального буття [1, с. 34]. Центральною особливістю дискурсів є обмін

аргументами в порядку відповіді на питання, що виникають в процесі вирішення соціально значущих проблем. Інакше кажучи, саме система аргументації перетворює комунікацію в дискурс.

Так само, як і контекст колективної соціальної дії, загальні та специфічні фрейми формуються «в» і «для» різних типів контексту. Головні фрейми виконують ту ж функцію як і специфічні фрейми деякого соціального руху, але роблять це в більшому масштабі. Іншими словами, вони теж є засобами пунктуації, атрибуції та артикуляції, але їх пунктуація, атрибуція та артикуляція можуть забарвлювати та підсилювати або, навпаки, стримувати дії тих чи інших організацій руху. Головні фрейми відносяться до фреймів конкретних колективних дій як парадигми до закінчених теоретичних концепцій [2, с. 89].

Головні фрейми відіграють важливу роль в самому факті виникнення деякого соціального руху, його програмуванні та визначенні сценарію його дій. Деякі автори практично ототожнюють головний фрейм з ідеологією, тоді як мікро – фрейми визначаються ними як індивідуальні системи переконань.

Інші автори надають мікро-фреймам самостійне значення. Так, значна частина індивідуального досвіду зберігається в пам'яті індивідів у вигляді мікро-фреймів. Так, будь-яка активність індивіда щодо їх формування – це праця по створенню індивідуальних схем інтерпретації того, що відбувається, – тобто, процес формування фрейму будь-якого соціального руху починається з мікроаналізу. Структура мікро-фрейма завжди відповідає ситуації, яку він репрезентує. Від переконливості (потужності) мікро-фрейма залежить, чи може він бути звернений тільки до активістів даного руху,

Щоб мобілізувати населення на колективну дію, необхідно сформувати у свідомості його активістів, групи підтримки і співчуваючих образ того, що сталося як конфлікт або ситуацію, неприйнятну в даному суспільстві або співтоваристві з певною культурою і сукупністю соціальних норм і мотивувати людей до участі в конкретних діях та нейтралізувати опонентів. Для цього в рамках головного фрейму необхідно сформувати ряд інших, більш конкретних фреймів колективної дії, а саме: діагностичний, мобілізаційний та прогностичний. Діагностична атрибуція стосується ідентифікації проблеми, тоді як прогностична – орієнтована на її рішення.

Також, вводиться поняття «ринку» дискурсів і виникаючих фреймів, тобто їх конкуренції на публічному просторі з метою завоювання потенційних прихильників руху.

З точки зору культури, фреймінг є концепцією, яка пов'язує пізнання і культуру. Культура показує, що наш політичний світ вже

«фреймований», що події, про які нам повідомляють <медіа> вже препаровані і упаковані, тобто ми не можемо отримувати їх у первинному вигляді. За цією логікою, мобілізаційні фрейми носять «емерджентний», тобто неспостійний, сформований для даної ситуації, наприклад, для досягнення цілей руху або конкретної масової кампанії, характер. Якщо ці фрейми успішні, тобто працюють тривалий час, то вони можуть закріплюватися як політичні уподобання та соціальні норми, а потім – і як культурні норми і коди. Щоб такі мобілізаційні фрейми закріплювалися, вони повинні відповідати якимось очікуванням потенційних учасників руху.

Завдання лідерів руху зрозуміти, яким чином пізнавальні фрейми його окремих учасників поєднуються з ідеологією (ідеологічним фреймом) руху. Це є важливими, тому що фрейми руху та встановлення його потенційних учасників можуть як рухливими, так і стабільними, що залежить від цілей тих і інших і змін в контексті. Так, можна виділити чотири типи маніпуляцій з фреймами : об'єднання (східних фреймів), їх трансформація, посилення і розширення (поля дії) деякого фрейму.

Коли мова йде про об'єднання, то йдеться про встановлення зв'язку двох або більше ідеологічно східних, але структурно не зв'язаних фреймів, що відносяться до конкретної проблеми або мети. Це як би один «полос» дихотомії. На іншому полюсі знаходиться трансформація фрейму. Це відбувається тоді, коли рух має намір висунути абсолютно новий пакет ідей. Практично це означає, що нові цінності можуть бути сформульовані, старі цінності або трактування подій чи процесів відкинуті, а помилкові вірування і погляди переглянуті. Між цими полюсами знаходяться два опосередкованих процеси. Один – це прояснення, уточнення і надання більшої переконливості і сили існуючим фреймам, що стосуються конкретної проблеми або конфлікту. Другий – це поширення впливу деякого фрейму на більш широку аудиторію потенційних прихильників руху.

Фрейми «ресурсного поля» і «середовища життя» знаходяться в українському культурному полі в непримиренній суперечності, і між ними не існує «м'яких прокладок» у вигляді фреймів – посередників», а є мертва зона фреймів – дії : залякування і насильство.

У фрейма «середовища життя» є власні проблеми. З одного боку, не тільки поняття якості життя запозичене з Заходу, а й вся теорія фреймінгу. З іншого, нестійкість реальних українських фреймів детерміновані залежністю від Заходу, так і від розуміння базових прав і свобод.

Удаваний загальний консенсусний фрейм, знаходиться в протифазі з фреймом конфліктним, проявляється як в прихованому невдоволенні й соціальної напруженості, так і у все більш частих акціях соціального протесту. Але, ці протести поки носять локальний характер, тому, що в них немає спільного культурного багажу, загальної культурної планки, для чого потрібні не тільки лідери протестних акцій, але утворені і думаючі політики-професіонали, які дійсно стурбовані долею своєї країни.

Важливим моментом також є все більша розбіжність і видалення одного фрейму від іншого, який є меншим. Це – фрейми різних світів життя, які ніколи не стикаються один з одним. В одному вони подібні: обидва апелюють до стабільності, але кожна сторона розуміє її по своєму: перший, що можна як і раніше робити, що хочеш, і не відповідати ні за що, а другий мріє про те, щоб завтра не було ще гірше.

В нашому суспільстві головним принципом керівництва країною є «ручне управління» – а це – маніпуляція символами. Канали комунікації можна перемикаєти нескінченно, але в підсумку існує тільки один ефект: наркотизація інформацією, в кращому випадку суспільство демобілізується.

Кризи та катастрофи в нашому суспільстві набули перманентного характеру. В даному випадку діють головні та мобілізаційні фрейми, і мають вони дуже важливе значення – це заклики, гасла і т. п.

Інший важливий момент – це проблема «резонансу». Якщо ідея (фрейм) самоорганізації спільнот є співзвучною українському громадянському суспільству, то ніякого резонансу у великому бізнесі чи в лавах політичного класу вона не отримала. Останнього, як завжди турбувало тільки одне: щоб низовий фрейм самоорганізації, який він навчився легко придушувати, чи не трансформувався б у мобілізаційний фрейм мас, націлений на політичні зміни в країні.

Тепер – про лідерів політичних катастроф, тобто тих членів громадянського суспільства, які працюють за ідею. Лідери працюють в понадмобілізаційному режимі, оскільки вже не вони, а контекст, тобто розвиток стихійного лиха, диктувало їм гасла і форми колективної дії. Криза – це момент для перевірки життєстійкості лідера руху. Лідери не тільки керують та направляють, але й самі йдуть в народ в якості волонтерів. Таким чином, виникає мережа емерджентних лідерів поза рамками будь-якого руху. Це означає, що в суспільстві є небайдужі громадяни готові (і здатні) взяти на себе відповідальність за події, що відбуваються у суспільстві, при цьому – за допомогою вкладення особистих сил і засобів і навіть з ризиком для життя. Західні науковці називають таких громадян – експертами, оскільки

вони не тільки багатофункціональні, але і здатні надавати адресну професійну допомогу. Криза, на деякий час знімає (або принаймні знижує) бюрократичні бар'єри, які створені на шляху до самоорганізації населення. Більше, того, як виявилось, деякі політичні лідери, які бувають періодично в місцях кризи, діють набагато ефективніше, ніж ті організації, яким було покладено надавати допомогу населенню за законом.

Таким чином, можна сказати, що фреймінг – це процес осмислення і організації людського досвіду. Фрейми – результати його кристалізації. Але, одночасно, фрейми це інструменти, за допомогою яких індивід чи колективний актор будують стратегію і тактику соціально-політичної дії і обирає адекватний момент засобу впливу на ситуацію або політичний конфлікт.

Бібліографічний список

1. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
2. Яноу Д. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования / Д. Яноу, М. Хульст // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – № 1 – 2. – С. 83 – 113.
3. Bennett W. L. Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy / Bennett W. L. and Entman R. M. – Cambridge, 2001.
4. Goffman I. Presentation of self in everyday life / I. Goffman. – М. : Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 2000.

В данной статье дается анализ понятия и сущности фрейма, изучается процесс рамочного анализа политических действий, поскольку именно он позволяет выявить манипулирование общественным мнением и определить ресурсное поле в тех случаях, когда в сообщениях СМИ имеет место фрейминг.

This article analyzes the concept and essence of the frame, studied process of framework analysis of political action, since it allows to detect manipulation of public opinion and to determine resource field in cases when media reports have the framing.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2013

ДІАГНОСТИКА ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ

В статті аналізуються актуальні питання діагностики та прогнозування політичних криз в сучасному політичному процесі. Дається поняття діагностики політичної кризи, окреслюються методика оцінки політичної кризи та дається їх загальна характеристика. Проводиться аналіз економічних методик визначення кризових ситуацій в економічній сфері життєдіяльності суспільства та визначається можливість їх застосування для виявлення та прогнозування виникнення криз в політичній сфері.

Політичні кризи стали звичним явищем в Україні. Вихід з однієї кризи супроводжувався недовгим періодом затишшя, після якого починалася нова криза. Проте, політична криза раз за разом давала можливість або одній стороні, або іншій подолати проблему або просунути якесь непопулярне рішення.

Глибина кризи в Україні та світі потребує подальшого дослідження та пошуку напрямів подолання її негативних наслідків. Проте, незважаючи на негативний вплив, криза є поштовхом, відправною точкою для здійснення нових капіталовкладень. Знецінюючи основний капітал у традиційних галузях, кризи стимулюють оновлення основного капіталу на новітній технікотехнологічній основі. В умовах зміни технологічного укладу відбувається швидке моральне старіння основних засобів, що викликає потребу в нових інноваційних технологіях [4, с. 104].

Об'єктом статті є політичні кризи в сучасному політичному процесі. Предметом дослідження є вивчення методик прогнозування політичних криз.

Метою даної статті є дослідження методик прогнозування політичних криз. Для досягнення мети слід вирішити наступні завдання: дослідити поняття та сутність політичної кризи, з точки зору визначення методики її дослідження; окреслити найбільш вдалі методи прогнозування політичних криз, які мають перспективні напрямки розвитку; визначити економічні методики прогнозування кризових явищ, які можна застосовувати для дослідження та прогнозування криз в політиці.

Найбільш типовими для перехідних суспільств є такі кризи:

– криза ідентичності, яка викликана суперечностями, пов'язаними з відмовою від старих і пошуком нових систем цінностей, ідей,

символів. У багатьох країнах яайтипівішим способом вирішення кризи ідентичності стала апеляція правлячих еліт до популізму, націоналізму, звернення до історії цього народу або заклик до модернізаційного ривка у майбутне;

– криза розподілу матеріальних і духовних благ. Початок переходу до ринку не гарантує одночасного зростання добробуту всіх верств населення. Ресурси для здійснення економічної модернізації шукають всередині суспільства, а це вимагає зміни стандартів і способів розподілу. Наприклад, політика, спрямована на стабілізацію економіки і боротьбу з інфляцією, вимагає упорядкування соціальних витрат держави і скорочення нерентабельного сектору економіки, що не може не відбитися на життєвому рівні населення;

– криза легітимності породжується розчаруванням частини населення «курсом реформ». Це знижує соціальну базу підтримки політичної еліти, з якою асоціюються реформи;

– криза участі зумовлена тим, що процеси лібералізації сприяють розширенню включення громадян у політичні процеси і легальному прояву різних ідеологічних течій. Нові політичні інститути, що народжуються (законодавчі органи, партії, місцеве самоврядування) не завжди бувають підготовленими до того, щоб виразити різноманітність цих інтересів. У деяких випадках інституціональні способи вираження запитів населення підмінюються мітинговою стихією. Іншим проявом кризи участі, навпаки, є політична пасивність населення;

– криза проникнення, яка проявляється в декількох аспектах: у втраті єдності темпів змін у різних суспільних сферах; у зниженні ефективності рішень центральної влади через розбіжності реальної політики і проголошених завдань; у розбіжності процесів перетворень у різних регіонах країни [3, с. 128].

Політична практика посткомуністичних країн, можливо, породить нові форми політичних конфліктів та криз. Проблеми діагностики та прогнозування криз в антикризовому політичному управлінні відносяться до недостатньо досліджених у вітчизняній політичній науці. Це пояснюється досить тривалим пануванням в українській політиці марксистсько-ленінського вчення, що виключає кризи при соціалізмі. Такий підхід виключив з теорії та практики політичного управління всю специфічну проблематику антикризового управління, включаючи діагностику і прогнозування політичних криз. Тобто, в даний час діагностика і прогнозування політичних криз затребувані сучасністю.

Кризові ситуації, особливо у сферах, що зачіпають життєдіяльність всього суспільства, часто вимагають швидкого та ефективного

реагування, оскільки діяти доводиться в умовах дефіциту часу і ресурсів. А значить, фахівці, що беруться за їх подолання, повинні бути добре ознайомлені зі способами та методиками антикризового управління [1, с. 16].

Для політичної еліти діагностика політичних криз – це засіб одержання достовірної якісної інформації про реальні можливості здійснення політичного проекту на початковій стадії політичної кризи і основа для введення в дію особливих методів і механізмів політичного менеджменту. Спираючись на результати діагностичних і превентивних досліджень різних сторін діяльності організації, політичні менеджери і представники політичної еліти мають можливість приступити до розробки рефлексивної моделі антикризового управління своїм політичним проектом. Діагностика – це в той же час і оцінка достовірності поточного політичного процесу, база для висування гіпотез про закономірності і можливу нестійку політичну ситуацію. Діагностика дозволяє виявляти причинно-наслідкові зв'язки в дисфункціях політичного менеджменту, а потім переходити до побудови пояснювальної та прогностичної моделей функціонування і розвитку політичного проекту, здійснюючи при цьому попередження його кризи.

Діагностика та прогнозування політичних криз – взаємопов'язані і взаємодоповнюючі процеси. З одного боку, прогнози ймовірності виникнення кризової ситуації будуються на даних діагностики стану політичного процесу в певні моменти часу. З іншого боку, спрогнозовані значення параметрів діяльності політичних організацій є базою для діагностики виникнення політичних криз у майбутньому.

Діагностика – це визначення стану політичного об'єкту, предмета, явища чи процесу політичного управління за допомогою реалізації комплексу дослідницьких процедур, виявлення в них слабких ланок і «вузьких місць». Діагностика – це процес, який здійснюється в часі і просторі.

Методи діагностування можна розділити на: аналітичні, експертні, лінійні та динамічне програмування, математичне моделювання та інші. Найбільш часто при діагностиці політичної кризи використовуються багатофакторні математичні моделі.

Одним з найважливіших факторів у діагностуванні кризових ситуацій є фактор часу. Він визначає характер проведення діагностики. Як правило, при діагностиці криз розглядаються не тільки статичні значення показників, а зміна їх стану протягом певного періоду часу.

Для того щоб ідентифікувати політичну кризу, не проводячи при цьому докладного вивчення фінансово-господарських показників, виявити слабкі місця і намітити напрямки для поглибленого аналізу, необхідно провести експрес-аналіз. Мета такого аналізу: визначити загальну картину політичної ситуації в мінімальні терміни дати прогноз можливості настання політичної кризи або визначити ступінь тяжкості кризи, якщо вона вже настала. Дані такого аналізу є попередніми, а висновки носять імовірнісний характер.

Концепція експрес-діагностики політичної кризи являє собою порівнянням декількох обчислованих показників з нормативними або із заданими обмеженнями, які дозволяють без великих затрат часу, рухаючись від гіршого стану до більш легкої стадії кризи, визначити стан політичної ситуації. У разі, якщо показник краще нормативного, розраховується наступний по черзі. Якщо величина показника дорівнює або гірше нормативної, то попередньо констатується той стан, який на даний момент визначається. Після такої діагностики слід більш точно визначення стадії кризового процесу та здійснити аналіз показників.

Експрес-діагностика кризи включає етапи : розрахунок показників, що характеризують стадію політичної кризи; розрахунок показників політичної кризи ліквідності; наявність прихованої політичної кризи. Для такої кризи характерна незначна динаміка зміни позитивних показників загальної політичної ситуації. Якщо, кількість політичних ресурсів знижується, політична організація знаходиться на стадії прихованої політичної кризи. Якщо всі перераховані вище показники відповідають нормативним, можна зробити попередній висновок про те, що політична організація знаходиться в нормальному стані в найближчому майбутньому політична криза їй не загрожує.

Дана методика експрес-діагностики політичної кризи дозволяє попередньо виявити стадію кризового політичного процесу в державі та приступити до більш детальної діагностиці.

Загалом, методики прогнозування та діагностики політичних криз можна поділити на дві групи: кількісні методики та якісні методики.

В сучасній науці пропонуються різні кількісні методики та математичні моделі діагностики політичної кризи. У практиці зарубіжного політичного менеджменту для діагностики загрози політичному проекту найбільш часто використовуються економічні моделі Е. Альтмана, У. Бівера, Таффлера та інш., модель Е. Альтмана та двофакторної математичної моделі.

Для діагностики кризи і прогнозування політичної кризи, як правило, застосовується дискримінантний аналіз, який являє собою статистичний багатофакторний метод прогнозування з використанням набору відповідних показників. Будь-яка методика діагностики політичної кризи включає в себе кілька (як правило, 2-7) ключових показників, що характеризують політичну ситуацію. На їх підставі розраховується комплексний показник ймовірності настання політичної кризи з ваговими коефіцієнтами у вхідних в нього показників, який надалі порівнюється з нормативним значенням.

Будь-яка методика діагностики кризової ситуації повинна дозволити прогнозувати виникнення кризової ситуації заздалегідь, до появи очевидних ознак кризи з метою запобігання або пом'якшення можливої політичної кризи [2, с. 3].

Двофакторна модель – одна з найпростіших моделей прогнозування політичної кризи та її діагностики, заснована на двох ключових показниках: показник ліквідності політичного проекту і показник частки використаних ресурсів.

Цікавою є модель Альтмана, яку можна використовувати в якості багатофакторної моделі прогнозування політичних криз, які зазвичай складаються з п'яти-семи показників. У практиці зарубіжних організацій найбільш часто використовується «Z-рахунок» Е. Альтмана.

Методика визначення ціни політичного проекту можна прогнозувати за допомогою методики ціни підприємства. Її можна досить ефективно використовувати для прогнозування кризових політичних ситуацій. На прихованій стадії політичної кризи починається непомітне зниження даного показника внаслідок несприятливих політичних тенденцій як всередині, так і поза проектом. Зниження ціни політичного проекту означає зниження його популярності або збільшення ресурсів, які необхідні для його підтримки. Прогноз очікуваного зниження кількості ресурсів вимагає аналізу політичних перспектив.

Доцільно розраховувати ціну політичного проекту на найближчу та довгострокову перспективу. Умови майбутнього падіння ціни політичного проекту зазвичай формуються в поточний момент і можуть бути певною мірою передбачити.

Альтернативою кількісних моделей діагностики політичних криз є якісні методики прогнозування та діагностики кризового стану політичного процесу. Такі методики мають переваги (орієнтація не на один критерій, а на цілу систему критеріїв) і недоліки (за умови багатокритеріальності завдання постає питання про її суб'єктивність,

а розраховані значення критеріїв носять швидше характер інформації до роздумів, ніж спонукальних стимулів для прийняття негайних політичних рішень).

У даній ситуації можна використовувати методику В. В. Ковальова, який запропонував наступну дворівневу систему показників.

До першої групи належать критерії та показники, несприятливі поточні значення або складається динаміка політичних змін, які свідчать про можливі в найближчому майбутньому значні проблеми. До них відносяться:

- Повторювані істотні втрати в політичній діяльності;
- Надмірне використання короткострокових ресурсів, в якості джерел довгострокових політичних процесів;
- Низькі значення коефіцієнтів ліквідності діяльності політичного проекту;
- Хронічна нестача політичних ресурсів;
- Стійко збільшується до небезпечних меж частка позикових ресурсів у загальній сумі джерел засобів;
- Неправильна реінвестиційна політика;
- Перевищення розмірів ресурсів над встановленими лімітами;
- Хронічне невиконання зобов'язань перед іншими учасниками політичного процесу;
- Погіршення політичної ситуації в країні;
- Використання (вимушене) нових джерел політичних ресурсів на відносно не вигідних умовах;
- Несприятливі зміни в політичному портфелі проекту.

До другої групи входять критерії та показники, несприятливі значення яких не дають підстави розглядати поточний політичний стан як критичний. Разом з тим, вони вказують, що за певних умов чи неприйняття дієвих заходів політична ситуація може різко погіршитися. До них відносяться:

- Втрата ключових співробітників апарату політичного управління;
- Вимушені зупинки, а також порушення політичного процесу;
- Зайва ставка на прогнозовану успішність і прибутковість нового політичного проекту;
- Участь у судових розглядах з непередбачуваним результатом;
- Втрата ключових політичних контрагентів;
- Політичний ризик, пов'язаний з організацією, в цілому, або її ключовими підрозділами.

Таким чином, можна сказати, що вибір того чи іншого інструментарію для дослідження можливості настання кризових явищ в політиці

ґрунтується на певному наборі обмежень та припущень, залежить від цілі та умов проведення такого аналізу.

Бібліографічний список

1. Бабич А. О. Формування концепції державного антикризового управління в Україні / А. О. Бабич // Державне будівництво. – 2009. – № 1. – С. 15-19.
2. Дидье Д. М. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе / Д. М. Дидье // Экономическая наука и практика (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013 г.). – Чита : Издательство Молодой ученый, 2013. – С. 1-4.
3. Політологія: Підручник / За ред. М. М. Вергеша. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 384 с.
4. Степанюк Н. А. Прогнозування кризових явищ в економіці / Н. А. Степанюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2013. – Вип. 23. – С. 103-107.

В статтє анализируются актуальные вопросы, касающиеся диагностики и прогнозирования политических кризисов в современном политическом процессе. Дается понятие диагностики политического кризиса, определяются методики оценки политического кризиса и представлена их общая характеристика. Проводится анализ экономических методик определения кризисных ситуаций в экономической сфере жизнедеятельности общества и определяется возможность их применения для выявления и прогнозирования возникновения кризисов в политической сфере.

This paper analyzes the relevant issues concerning the diagnosis and prognosis of political crises in modern political process. The concept of diagnosis of the political crisis is defined, methodology for assessing the political crisis is determined and their general characteristics are presented. The analysis of methods for determining the economic crises in the economic sphere of society is conducted and possibility of their use for detection and prediction of crises in the political sphere is determined.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2013

Блінцова В. О., НУ «ОЮА»

КОНЦЕПЦІЯ «ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Статтю присвячено дослідженню концепції електронного урядування, яку розглянуто як важливу складову актуальних теорій політичних наук. Визначено, що концепція електронного урядування формувалась під впливом парадигм «суспільства послуг», «постіндустріального суспільства», «нового публічного менеджменту», «суспільства ризику» та «суспільства переживань». Проаналізовано особливості концепції «інформаційного суспільства», які визначають розвиток електронного урядування на сучасному етапі та закладають фундамент для дослідження урядування у добу глобалізації.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність дослідження концепції «електронного урядування» у контексті парадигм суспільних змін обумовлена необхідністю удосконалення та розширення цивілізованих норм урядування та демократичних принципів організації влади в умовах суспільних трансформацій.

Проблема реалізації концепції електронного урядування пов'язується із вирішенням широкого кола політичних питань – від сутності демократії до поділу владу, від розвитку комунікативних технологій до підвищення рівня політичної участі громадян. На новому етапі цивілізаційного розвитку переосмисленню підлягають засадничі принципи політичної взаємодії та організації. На думку німецького філософа О. Гьофе, «Теми політичної філософії зумовлені часом. Проблеми зв'язку демократії з правами людини та поділом влади, тобто кваліфікованої демократії властиві Просвітництву, епосі міжконфесійних воєн і боротьби з абсолютизмом. Епоха індустріалізації та урбанізації привертає увагу до теми соціальної держави, а також над завдань останньої – захисту довкілля та відповідальності перед майбутнім поколінням. А обидві світові війни не могли не привернути увагу до мирного світового порядку» [1, с. 14].

Підвищення ефективності діяльності органів державного управління за допомогою інформаційних технологій – це складний процес, який полягає у реформуванні комплексу соціальних відносин та пошуку адекватної раціональної відповіді на виклики сучасної доби.

У теоретичній площині основні проблеми та вимоги, пов'язані із урядуванням та взаємодією влади та суспільства в інформаційну добу сформульовані у парадигмах, що аналізують політичні зміни

сучасності. Основу формування концепцій електронного урядування складають теорія інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Турен, М. Кастельс, О. Тоффлер та ін.), теорія постмодерного суспільства (Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр, З. Бауман, С. Леш та ін.), теорія «суспільства послуг» (Д. Рісман та ін.), теорія «самореферентних систем» (Н. Луман та ін.), теорія «інтерактивної демократії» (П. Розанвалон), теорія «суспільства ризику» (У. Бек та ін.), теорія «комунікативного суспільства» та «суспільства знань» (Р. Мюнх, К. Мертен, К. Байме та ін.).

У процесі швидких соціальних та політичних змін завдання електронного уряду полягає у забезпеченні ефективної політичної участі громадян, покращенні співпраці з зацікавленими групами та приватним сектором, використовуючи комунікаційні технології.

На особливу увагу заслуговують процеси глобалізації, які пов'язуються із намаганням вирішити загальносвітові суперечності шляхом розвитку мережі фінансової, економічної, політичної та культурної взаємодії, що охоплює більшість країн.

Підвищення ефективності урядування в умовах глобалізації, відповідно до концепції «нового публічного менеджменту», відбувається завдяки успішному розумінню потреб громадян («споживачів» управлінських послуг) та спрощенню структури зворотного зв'язку між громадянами та владою.

У процесі впровадження електронного уряду користувач послуг он-лайн може не розумітись на сфері відповідальності окремих урядових структур, але отримує послугу. Тобто електронний уряд потенційно здатний надавати послуги громадянам якісно і в достатній кількості так, щоб вони були пристосовані до їхніх потреб і умов та були скоординовані через різні канали комунікації (Інтернет, особисте спілкування, телефонні розмови, пошта, sms тощо).

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідженню електронного урядування, як однієї зі складових глобальних суспільних змін присвячено праці таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як М. Багмет, О. Барішполец, В. Бортніков, П. Бурдєс, Г. Вайнштейн, О. Варганова, Д. Дуцик, І. Засурський, О. Зернецька, А. Костирев, Дж. Лалл, Дж. Пітерс, Б. Потятиник, О. Соловійов, Г. Штрамайер, Д. Яковлев та ін.

Вагомий внесок в аналіз перспектив становлення електронної демократії та електронного урядування зробили такі зарубіжні та вітчизняні дослідники, як Б. Барбер, Б. Кауфманн, М. Уотерс, К. Патеман, О. Голобуцький, О. Дубас, В. Ковалевський, А. Сіленко, Ю. Мазурок, О. Маруховський, В. Недбай та ін.

До плюсів електронного уряду відносять спрощення отримання послуг, зменшення урядових витрат завдяки використанню інформаційних технологій, наближення державних послуг до громадян, зменшення рівня корупції, підвищення рівня залученості громадськості до прийняття рішень, прискорення прийняття управлінських рішень та ін. З іншого боку, у політологічному дискурсі існує розуміння того, що електронний уряд не може замінити традиційну структуру урядування, принаймні у найближчий час. Так, до мінусів електронного урядування відносять технологічні проблеми доступу, необхідність надання офіційного статусу електронній документації, тривалий період адаптації для деяких категорій громадян, складність контролю за інформацією у мережі Інтернет.

У роботах авторів, що досліджують глобальні зміни у сучасному світі (зокрема, О. Тоффлер, М. Кастельс, Ф. Фукуяма, Д. Мартен, Т. Фрідмен, Л. Туров, І. Валерстайн та ін.), робиться наголос на тому, що ключову роль у процесі глобалізації відіграють інформатизація і комунікація.

Відповідно, виклики інформаційної доби стосуються економічного, політичного, соціального, культурного простору суспільного життя, приводять до появи нових феноменів та акторів і висувають принципово нові вимоги до традиційних політичних та соціальних інституцій. Один з таких феноменів – медіатизація політичного поля і, як наслідок, зростаючий вплив медіакратії на політичні процеси у трьох аспектах: інституційні трансформації мас-медіа, домінування медіа-скандалів у політичних кампаніях та зміни у формуванні громадської думки.

Відповідно до теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, Й. Масуда, М. Кастельс та ін.) у політичному просторі мас-медіа виконують функції віртуалізації, створення «гіперреальності». Їх діяльність сприяє появі у сфері публічної політики ознак, характерних для медіа-процесу (тут слід відзначити такі концепції, як концепція «тотального впливу мас-медіа», концепція «обмежених ефектів діяльності мас-медіа», семіотична концепція мас-медіа та постмодерністські концепції медіа).

В цілому, методологічну основу формування концепцій електронного урядування склали теорія постіндустріалізму Д. Белла, концепція «демократії участі» Й. Масуди, концепція «напівпрямой демократії» Е. Тоффлера, концепції «інформаційної демократії» М. Кастельса та «інтерактивної демократії» П. Розанвалона.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити концепцію «електронного урядування» у контексті

парадигм суспільних змін. Поставлена мета обумовила наступні завдання статті:

- визначити вплив парадигм суспільних змін на формування концепції електронного урядування;
- розглянути парадигми «суспільства послуг», «постіндустріально-го суспільства», «суспільства ризику» як складові концепції електронного урядування;
- визначити особливості концепції «інформаційного суспільства».

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах глобальних суспільних змін багато важливих проблем, пов'язаних з державно-правовими формами організації індивідів виходять за межі національних держав. Водночас, на політичну арену виходять нові впливові актори (підприємці, транснаціональні інституції, неурядові організації та ін.).

Пов'язуючи зміни традиційних вимог до організації влади та урядування з інформаційною хвилею людської цивілізації, Ф. Фукуяма пише: «Перед сьогоdnішньою демократією інформаційного століття постає серйозний виклик – підтримати громадський порядок перед лицем технологічних і економічних змін» [5, с. 21]. Це, безумовно завдання влади, яке реалізується (або не реалізується) у процесі виконання суспільних функцій у процесі урядування.

У процесі глобалізації поєднуються три різні форми управління суспільством – ринок (спонтанне та анонімне правління), держава (політичній устрій суспільства, діяльність органів влади) та громадянське суспільство (добровільні асоціації індивідів на основі солідарності).

На думку О. Гьоффе, «ринок керує за допомоги грошей, а економічна і культурна сфери, зазвичай, підпорядковуються авторитету («престижу»); держава ж владарює за допомоги права, а (вільна) солідарність – за допомоги відповідних очікувань. Політичній легітиматції відомі всі три форми, але вона концентрується на другій, яка є, певною мірою, *ultima ratio* (вирішальним аргументом): там, де ринок не дієздатний, а на солідарність на можна достатньо покластися, зростає роль держави» [1, с. 14].

Сучасний період змін у сфері управління характеризується як «Нова Афінська епоха» у сенсі можливостей доступу громадян до прийняття політичних рішень. Це стосується таких складових розуміння держави та державного управління, як публічна влада, державна влада, право (рівень вертикальної взаємодії), інституції громадянського суспільства, політична нація (рівень горизонтальної взаємодії) та суверенітет (міжнародне право та міжнародні відносини).

Зміни у політичній сфері, які пов'язуються із безпосередньою демократією за допомогою інформаційних магістралей, комп'ютерних

мереж та Інтернет, спричиняють трансформації урядування. При цьому, механізми електронного уряду можуть бути ефективними за умов загального та вільного доступу до опцій для усіх громадян. Перехід на новий рівень взаємодії влади та громадян, який передбачає впровадження е-урядування, можливий у процесі поєднання цифрових комунікацій, фінансових потоків та господарчої діяльності, спрямованої на об'єднання регіонів, соціальних груп та спільнот.

Формуються нові структури, які отримали назву глобального управління («global governance»), водночас саме національні уряди утворюють основи для міжнародної системи (ООН, інші міжнародні організації).

На думку У. Бека формується «подвійна», або «гібридна» модель держави, яку він називає «транснаціональною державою». Ця модель «базується на класичній національній державі та має забезпечувати перехід до «всесвітнього суспільства». Вона більше не обмежена територіально, але задля виконання різноманітних завдань все ще потужної та діючої держави, вона функціонує, як у регіонах, так і глобально, йдеться про «принцип врахування відмінностей..., як провінція всесвітнього суспільства зі світовою політикою, світовим ринком, транснаціональними коопераціями, але також із культурною різноманітністю» [Цит. за: 3, с. 192]. Для назви процесу поєднання глобальних та регіональних тенденцій Р. Робертсон запропонував назву «глокалізація».

Варто погодитись із Х. -Д. Кюблером у тому, що «Цифрові інформаційні технології та мережі (Інтернет) полегшують ці трансформації та трансферти, контакти та види робіт, роблять їх, можливо, навіть більш ефективними та швидкими. Таким чином, на інтернаціональній основі неурядових організацій (NGO) з'являються організаційні об'єднання, які постійно збільшуються, із зростаючим політичним впливом, який більше не можуть ігнорувати ні національні уряди, ні міжнародні установи. Під захистом Організації Об'єднаних Націй створюються та досліджуються прогнози та положення глобального «суспільства знань»... було виголошено тезу про забезпечення такого юридичного права для громадян світу, як гарантії свободи інформації, коли кожна людина має однакові можливості доступу до світових знань» [3, с. 193].

На даному етапі у концепції електронного урядування поєднуються різноманітні, а подекуди протилежні підходи. Паралельно здійснюється перезавантаження та «ре-активізація» політичного управління, для якого звичним стає політична конкуренція за надання управлінських послуг, взаємне доповнення вертикального та горизонтального вимірів урядування.

Так, О. Тоффлер пропонує поняття «напівпрямої демократії», «влади меншин» та «розподілу рішень» для ілюстрації змін у концепції урядування інформаційної хвилі. На його думку, структури державного управління модерного (індустріального) суспільства доведеться фундаментально змінити. На злам треба здати «гігантські міністерства і укорінені цивільні служби багатьох країн, конституції і судові системи – коротше кажучи, багато громіздких і все гірше працюючих апаратів імовірно представницьких урядів» [4, с. 658].

Демократія глобального світу передбачає перехід від делегування повноважень та залежності громадян від представників (депутатів) до того, щоб представляти себе самим. Він пише: «Якщо наші вибрані маклери не можуть укласти угоди за нас, нам доведеться робити це самим... тому що обранці проявляють необізнаність у складних проблемах, які породжуються інформаційною хвилею, та покладаються у прийнятті рішень на думку експертів» [4, с. 673].

Під впливом концепцій інформаційного суспільства уявлення про суспільство як наслідок управління централізованої, раціональної бюрократичної ієрархії (про яку писав М. Вебер), залишається у минулому.

Ф. Фукуяма вважає, що «в інформаційному суспільстві ні уряди, ні корпорації не покладаються виключно на формальні, бюрократичні правила для того, щоб організувати людей, над якими вони мають владу. Натомість вони повинні будуть удатися до децентралізації і розподілу владних повноважень і покласти на самоорганізацію людей, над якими вони мають номінальну владу» [5, с. 16]. Ф. Фукуяма ілюструє відмінності у формах влади на прикладі аналізу ринкової взаємодії, ієрархічної взаємодії та взаємодії у мережах, ставлячи питання наступним чином: «мережі звичайно розуміються як організації, відмінні від ієрархій, але часто не ясно, як вони відрізняються від ринків» [5, с. 267].

На думку Ф. Фукуяма, взаємодії у мережі вдається уникнути вад ієрархічної політики: «мережа – це моральні взаємини довіри: мережа – це група індивідуальних агентів, які розділяють неформальні норми або цінності, крім тих, які необхідні для звичайних ринкових операцій... мережа відрізняється від ієрархії, тому що заснована на неформальних нормах, що розділяються, а не на формальних владних відносинах» [5, с. 273].

Новизна підходів до прийняття рішень в умовах інформаційної хвилі полягає у використанні наступних механізмів: «голосування, яке застосовується сьогодні багатьма корпораціями, щоб захистити права меншин, що володіють акціями; створення тимчасових мо-

дульних партій, які обслуговують змінну конфігурацію меншин, партії, що включаються і вимикаються; появу «дипломатів» або «послів», щоб бути посередником не між країнами, а між меншинами усередині кожної країни; створення квазіполітичних інститутів, щоб допомагати меншинам швидше і легше утворювати і розривати альянси» [4, с. 667].

Парадигми суспільних змін, які по-різному оцінюють сутність та складові електронного урядування, єдині у тому, що саме е-урядування в умовах глобалізації здатне поєднати два виміри політичної взаємодії – вертикальний та горизонтальний. На думку Г. Колбеча: «...вертикальний вимір бачить політику з точки зору передачі згори донизу повноважних рішень. Повноважні особи, які приймають рішення, обирають порядок заходів, що максимізує цінності, які є в їхньому розпорядженні, й передають їх підпорядкованим органам для впровадження... Цей вимір підкреслює інструментальні дії, раціональний вибір і силу законних повноважень... Горизонтальний вимір стосується природи цих зв'язків між організаціями, того, як вони сформовані й організовані, структури інтерпретації учасниками проблем політики й тих інституційних утворень, через які відбувається їх залучення» [2, с. 49].

На думку Г. Колбеча, у процесі реалізації е-урядування не можна протиставляти горизонтальний та вертикальний виміри публічної політики: «спільне розуміння, досягнуте на горизонтальній площині, має запроваджуватися за допомогою інструментів вертикального виміру» [2, с. 50].

В цілому, «Глобальне розповсюдження інформаційних технологій, передовсім мережі Інтернет, яка включає інформаційну та комунікативну технології, у поєднанні зі змінами у соціальній та економічній структурі суспільства та з реформами державного управління, робить електронний уряд важливою, якщо не визначальною, ланкою модернізації та демократизації. Головним завданням для електронного уряду стає урядування, тобто робота з модернізації та регулювання усього суспільства, а не лише сфери державного управління» [6, с. 79].

Таким чином, у концепції електронного урядування наголос робиться на підвищенні ефективності вертикальних політичних зв'язків (урядової політики) та рівня політичної участі громадян та їх об'єднань у процесі прийняття рішень.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Становлення концепції електронного урядування відбувається під впливом сучасних парадигм суспільних змін. Процеси трансформації політичної сфери в цілому та урядування зокрема, обумовлені глобалізацією та інформатизацією (розвитком ін-

формаційних технологій). При цьому, парадигми, які пояснюють процес урядування з точки зору раціональності (раціонального вибору), такі як модель «економічної людини» та «раціональної організації» (М. Вебер), сьогодні, саме під впливом глобалізації та інформатизації, відходять у минуле. Навпаки, теорії інформаційного суспільства та інтерактивної демократії мають великий потенціал у подальших дослідженнях розвитку концепцій електронного урядування.

Бібліографічний список

1. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с.
2. Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / Колбеч Г. К. ; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.
3. Кюблер Х. -Д. Міфи про суспільство знань / Х. -Д. Кюблер. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 264 с.
4. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Тоффлер Э. ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 669 с.
5. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фукуяма Ф. ; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.
6. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

Статья посвящена исследованию концепции электронного правительства, которая рассматривается как важная составляющая актуальных теорий политических наук. Определено, что концепция электронного управления формировалась под влиянием парадигм «общества услуг», «постиндустриального общества», «нового публичного менеджмента», «общества риска» и «общества переживаний». Проанализированы особенности концепции «информационного общества», которые определяют развитие электронного правительства на современном этапе и закладывают фундамент для исследования управления в эпоху глобализации.

The article studies the concept of e-government, which is considered as an important component of current theories of political science. Determined that the concept of e-government was formed under the influence of paradigms «society services», «post-industrial society», «new public management», «risk society» and «society of experiences». The features of the concept of «information society», which determine the development of e-government at the present stage and lay the foundation for the study of governance in the era of globalization are analyzed.

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Теоретичним підґрунтям вивчення політичних конфліктів як форми суспільних відносин є розробки науковців, які створюють концептуальні основи для подальшого втілення у політичній практиці. Вчення про політичні конфлікти в сучасній Україні має свої характерні особливості. Поступово формуються актуальні питання та пріоритетні напрямки дослідження.

При вивченні проблемних аспектів суспільних відносин в різних галузях та напрямках досить часто ставиться акцент на те, що українська держава є молодою та існує потреба в тому, щоб пройшов певний проміжок часу для вдосконалення свідомості людей, які є основною рушійною силою політичного процесу, а також і тих, хто здійснює політичне керівництво. Питання, які українська громада не має можливості швидко вирішити, в силу низки взаємопов'язаних обставин, стає підґрунтям, для обговорень у наукових колах. Досить часто виникають дискусійні питання, адже теоретичні припущення не завжди підтверджуються на практиці.

Бажанням перейняти досвід іноземних держав ми забуваємо про особливості ментальності українського народу. Позитивність певних варіантів поведінки в інших країнах, не гарантовано може підійти нашому суспільству.

Сутність політичних конфліктів, як невід'ємного елемента політичних відносин, варто розглянути через призму сучасних національних політичних вчень, які датуються періодом незалежної української державності. Адже, історичні особливості функціонування та існування українського народу вплинули на формування вчень про політичні конфлікти, а також на процес прояву даного явища в українському суспільстві.

Інколи політичні конфлікти перетворюються на суспільну напругу та негативно впливають на суспільну свідомість. Маючи вільний доступ до різних засобів масової інформації суспільство не завжди може визначити якість інформації та її відповідність реальності.

Актуальність питання щодо сучасного стану вивчення політичних конфліктів у вітчизняній політичній науці зумовлена його теоре-

тичним і практичним значенням, що пов'язано з формуванням та розвитком в Україні науково обґрунтованої концепції політичних конфліктів. Зміни, які реально відбуваються у суспільно-політичній і правовій реальності України створюють потребу у вдосконаленні та новітній розробці вчень в галузі політичної конфліктології.

Відносно сучасних вітчизняних наукових праць можна констатувати, що явище політичного конфлікту стає актуальним і аналізується відносно з суспільною необхідністю. З проголошенням незалежності України явище політичного конфлікту стало прогресивно проявлятися в різних суспільнозначимих сферах суспільного життя. Це обумовило інтерес до нього в науковій думці.

Вітчизняна конфліктологія представлена роботами таких науковців, як В. О. Криволапчук, К. М. Вітман, А. В. Дацюк, С. І. Ростецька, Д. В. Шеренговський, Т. В. Запорожець, І. П. Станкевич, І. В. Гладуняк, Т. П. Хлівнюк, І. Б. Кіянка та інших. Захищено ряд кандидатських дисертацій за тематикою політичних конфліктів, наприклад: О. Ю. Колтунов Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми; П. П. Єрмаков Особливості врегулювання етнополітичних конфліктів; С. І. Ростецька Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність та ін. Дані наукові праці стали основою даної статті при дослідженні вивчення політичних конфліктів в сучасній Україні.

Наукові роботи цих авторів формують уявлення про політичний конфлікт в сучасній Україні, але політичні конфлікти потребують подальшого вивчення в силу динамічних політичних процесів, які відбуваються в державі. Існуючі праці потребують певного систематизованого упорядкування.

Основною ціллю даної статті є завдання показати актуальність та потребу у вивченні явища політичного конфлікту, що в силу різних політичних подій трансформується та набуває якісно нових форм. А також запропонувати систематизацію наукових робіт у поєднанні з історичними та правовими формами розвитку держави.

Політичний конфлікт можна розглянути в розрізі формування правового вчення, а саме конституційного, як основи правового формування державності. Так, наприклад, Т. С. Подорожна у своїй науковій праці виділяє 4 основні етапи конституційного процесу формування державності.

Перший етап конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р. На цьому етапі розпочалася робота з підготовки проекту нової Конституції України [1, с. 179].

Другий етап розпочався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів та охопив період від 10 листопада 1994 р. по 8 червня 1995 р. [1, с. 179].

Третій етап охопив період від 8 червня 1995 р. (підписання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України») до 28 червня 1996 р. (прийняття Конституції України Верховною Радою України) [1; с. 181].

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. і триває досі. Він пов'язаний з необхідністю внесення змін до Конституції України 1996 р., спрямованих на трансформацію форми правління в Україні [1, с. 182].

Т. С. Подорожна вважає, що прийнята в 1996 році і нині чинна Конституція України закріпила політико-правовий статус України, як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави. Пройшовши складні етапи конституційного життя, роки дії Основного закону довели її високу соціальну цінність. І не зважаючи на кількість внесених змін, складність і суперечливість конституційного розвитку нашої держави, Конституція була та неодмінно залишатиметься визначальним фактором сучасного політичного і правового життя країни [1, с. 183].

Застосування сучасних моделей вирішення конфліктів на правовому полі на основі конституції, яка виступає головним легітимним засобом врегулювання політичних конфліктів, заважають ті обставини, що саме термін «конфлікт», який використовується як в юридичних так і в політичних науках, відсутній у Конституції України. В основному Законі вживається лише поняття протиріччя. Через це в юридичній літературі піднімається питання про те, що не використовується належним чином конфліктологічна система понять, таких як: правова колізія, юридичний конфлікт, подолання юридичного конфлікту, тим самим у значній мірі провокує реанімацію ідеї безконфліктного розвитку вітчизняного права [2, с. 6].

Сьогодні перед державою стоїть завдання нарощування теоретичного та практичного потенціалу дослідження проблеми конфлікту, у всіх її основних аспектах – пізнання сутності та причин, розробка шляхів і засобів їх запобігання, регулювання і вирішення [2, с. 6].

Політичний конфлікт виникає та існує відповідно до цілей, які сфокусовані на проблемі функціонування політичної влади у суспільстві її захопленні, використанні і відповідно утриманні, саме через цей факт,

політичний конфлікт проявляє себе у якості перманентної, тобто незмінної форми боротьби за владу в даному конкретному суспільстві. При цьому він характеризується особливою гостротою, масштабністю, соціальною значимістю. Конфлікт, що виникає на ґрунті політичних відносин, передбачає мобілізацію найбільшої чисельності з боку всіх конфліктуючих сил, в нього включені великі соціальні групи, десятки тисяч або мільйони людей. Відповідно його наслідки відчутні у всіх основних сферах суспільства [2, с. 7].

Конституція України має важливе значення, як правова та політична цінність держави. Але враховуючи особливості політичного конфлікту можемо запропонувати періодизацію розвитку політичних досліджень в галузі політичних конфліктів.

Проаналізувавши наукові праці про політичний конфлікт автором здійснений умовний поділ праць в залежності від напрямку, суті та періоду видань, щоб дійти висновку про зацікавленість до політичних конфліктів.

Перший період вивчення політичних конфліктів в сучасній Україні охоплює з 1990 р. по 1996 р. Цей етап розвитку українського суспільства можна назвати перехідним тому, що відбувається перехід від тоталітарного до демократичного режиму.

В цей період проголошуються основні нормативно-правові акти, які визначають політичні напрямки діяльності незалежної української держави. Прийняття основного закону – Конституції Україні було досить нелегким.

Після урочистого прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України та його затвердження на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Україна була визнана суверенною державою та повноцінним суб'єктом міжнародних відносин більшістю країн світу. Виникла потреба в конституційному закріпленні основ суспільного і державного ладу, прав і свобод людини і громадянина, порядку організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування молодій незалежній державі.

Проекти Конституції України вносились на розгляд Верховної Ради України, та не були прийняті, що спричинило певну конституційну кризу, яка розуміла під собою відсутність єдиної думки та цілей у розвиткові країни. А тому лише через 5 років після проголошення незалежності України, 28 червня 1996 р. після 24 годин безперервної праці Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України.

Політична наукова діяльність в цей період не має суспільно значимих праць, які б розкривали недоліки вітчизняного політичного

конфлікту. Формується уявлення про політичний конфлікт на прикладі взаємовідносин між політичними інститутами.

Для політичного конфлікту з прийняттям Конституції України уже виявленні протиріччя та суперечності. Сам закон не містить терміну «політичний конфлікт» та не вказує на загальні особливості його попередження чи подолання.

З самого початку існування незалежної української держави виникають конфлікти у політичних процесах. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. стало основним здобутком першого періоду і, одночасно, точкою відліку другого періоду дослідження політичних конфліктів в українському суспільстві. А тому, можна говорити про другий етап аналізу політичного конфлікту з 1996р. по 2004 р.

В цей період публікуються підручники, навчальні посібники, захищаються дисертації, публікуються статті, тези, що пов'язані саме з явищем політичного конфлікту.

Визначаються напрямки вивчення політичних конфліктів. Створюється теоретичне обґрунтування даного поняття, в розрізі загальної конфліктології, досліджуються характерні особливості політичних конфліктів.

У 1997 році публікується навчальний посібник за редакцією А. М. Пойченко, В. А. Ребало, О. І. Хворостяний «Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання». В якому конфлікт розглядається в загальному його прояві у житті українського суспільства.

Розглядається сутність політичного конфлікту та шляхи досягнення консенсусу. Опубліковано статті щодо дослідження збройних етнополітичних конфліктів. Здійснено пошук різних способів поведінки в умовах політичного конфлікту та кризової ситуації. Авторами робиться акцент на тому, що політичні конфлікти, які виникають є результатом перебування України у перехідному процесі у зв'язку зі зміною політичного режиму.

Досить актуальним стає питання кризи державного управління, його виникнення, наслідки та шляхи запобігання. Публікуються підручники з конфліктології, з урахуванням нових форм прояву конфліктів.

Яскравим прикладом політичного конфлікту в Україні є помаранчева революція 2004 року. Активна громадська позиція показує на розвиток політичної свідомості у населення. Ці події можна вважати поштовхом до початку третього періоду вивчення політичних конфліктів, який у часових рамках проходить від кінця 2004 року до сьогодення.

Політичний конфлікт розглядається не лише в загальному значенні на прикладі сформованих теорій політичного конфлікту зарубіжними дослідниками. Даний період характеризується формуванням наукового матеріалу в галузі дослідження політичних конфліктів, що виникають безпосередньо в Україні. Продовжується видавництво навчальних посібників, захищаються дисертації, які характеризують політичні конфлікти, публікуються наукові видання про різні види політичних конфліктів та їх специфіку.

У 2005 році захищено дисертацію на тему «Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми» автор О. Ю. Колтунов. Проведено комплексний аналіз феномену політичної коректності, розглянуто технологічні прийоми та сфери її застосування в американському суспільстві. Проаналізовано сучасні наукові підходи щодо вивчення політичної коректності та існуючі визначення даного поняття. Проведено дослідження технології політичної коректності, розглянуто її місію, прийоми та методи реалізації, умови та сфери застосування. Розглянуто можливості використання технології політичної коректності як інструменту збереження соціального миру та пом'якшення політичних конфліктів.

У 2006 році захищено дисертацію на тему «Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність» автор С. І. Ростецька. На підставі аналізу конфліктологічних теорій розкривається сутність політичного конфлікту, його причини, функції, основні підходи щодо класифікацій. Здійснено спробу встановити взаємозв'язок стану політичної системи з динамікою політичних конфліктів. Обґрунтовано, що українське суспільство схильне до компромісного розв'язання політичних конфліктів. Зазначено, що обмеженість в часі та періодичність виборчих кампаній змушує різні політичні сили, створювати не прогнозовані коаліції, йти на компроміси навіть зі своїми політичними опонентами. У роботі досліджуються толерантні відносини, як одна із умов ефективного управління політичними конфліктами.

І. П. Станкевич акцентує увагу саме на шляхи та способи розв'язання політичних конфліктів та аналізує різні можливі варіанти. Також, визначає значимість формування технологій запобігання політичним конфліктам.

Актуалізуючи ситуацію в Україні в контексті теорії конфлікту, бачимо, що спроби пояснення, запобігання або вирішення конфліктів у рамках традиційних раціональних моделей та схем наштовхуються на серйозні труднощі. У зв'язку з цим постає необхідність переосмислення нагромадженого світового та вітчизняного досвіду, дослідження політичних конфліктів, пошуку нових шляхів вирішення [3, с. 70].

Вибір засобів щодо запобігання політичних конфліктів досить широкий. Для досягнення стабілізації в Україні головними принципами повинні бути задоволення інтересів країни, інтересів народу. Важливим є розроблення програм дій, яка спрямована на запобігання політичних конфліктів. Вона включає в себе можливі та різноманітні засоби і методи для нейтралізації конфліктної ситуації. Тому можливостями по запобіганню політичних конфліктів не слід зневажати. В цілях забезпечення їх ефективності необхідно чітко бачити ті труднощі, які постають на цьому шляху [3, с. 73].

Перед вітчизняними науковцями постає одна спільна мета визначити оптимальні варіанти попередження, врегулювання, управління політичними конфліктами в українському суспільстві.

У 2009 році уже акцентується увага на те, що політичний конфлікт стає об'єктом не лише політичних досліджень, але й правових. Адже розглянувши нормативно-правову базу стає зрозуміло, що вона потребує вдосконалення, щодо значення політичного конфлікту в Україні та його законодавчого визначення.

За даними перепису населення, національні (етнічні) меншини в Україні становили 14 млн. чол., або 27,3 % від усіх жителів. Тут живуть представники понад 100 націй. Найчисельнішими з них є росіяни, євреї, білоруси, молдавани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, цигани та ін.

Оскільки в Україні проживає велика кількість національних меншин, тому це призводить до виникнення етнополітичних конфліктів. З появою етнополітичних конфліктів публікуються наукові праці про етнополітичний конфлікт. У 2009 році захищено дисертацію на тему «Особливості врегулювання етнополітичних конфліктів» автор Єрмаков. Питаннями етнополітичних конфліктів на прикладах України та зарубіжних країн продовжує займатися К. М. Вітман. Однією з причин етнополітичного конфлікту є етнотериторіальні суперечки. В багатьох випадках такі конфлікти виникають через прагнення еліти етнічної спільноти створити власну державу.

Вивчення політичних конфліктів продовжується друкуванням навчальних посібників, як невід'ємної складової розвитку наукової думки, щодо вітчизняного політичного конфлікту.

Молодими науковцями формується нове уявлення про політичний конфлікт. Приймаються до уваги політичні та економічні події, що відбуваються у суспільстві.

Сучасний етап політичного життя характеризується підвищенням ролі політичної свідомості, яка, будучи найбільш загальною категорією, віддзеркалює всі чуттєві, теоретичні, ціннісні, нормативні, раціо-

нальні, підсвідомі та інші уявлення людини, які виникають у процесі її стосунків з політичними структурами.

Обумовлено, це як внутрішніми, так і зовнішніми умовами. З одного боку, політизація мас в сучасних умовах потребує підвищення рівня громадської свідомості взагалі й політичної зокрема. З одного боку, вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством, пов'язане з посиленням ролі політичної свідомості у світовій політиці [4, с. 138].

Аналізуючи політичну ситуацію та теоретичні вітчизняні вчення про політичний конфлікт варто відзначити, що подальше вивчення політичних конфліктів є важливою складовою демократичного розвитку українського суспільства. Політичний конфлікт має своє важливе місце в системі наукових вчень серед інших досліджень.

Систематизація вітчизняних досліджень політичного конфлікту показує, що наукові праці розвиваються з розвитком самої держави. Так як політична влада не стоїть на місці та розвивається, так і вчення про політичний конфлікт також розвивається. А тому, політичний конфлікт в українському суспільстві буде актуальним до того часу, поки буде розвиватися саме суспільство та управління державотворчими процесами.

Бібліографічний список

1. Подорожна Т. С. Етапи новітнього конституційного процесу в Україні / Т. С. Подорожна // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 55. – 616 с. – С. 178 – 183.
2. Криволапчук В. О. Політичний конфлікт, як об'єкт політичних і правових досліджень / В. О. Криволапчук // Південноукраїнський правничий часопис : щоквартал. наук. журн. 1997. – 2009. – № 3. – С. 6. – 9.
3. Станкевич І. П. Політичний конфлікт та технологія його запобігання / І. П. Станкевич // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка : Філософія. Політологія. – 2007. – № 87-88. – С. 70 – 73.
4. Сітарський С. М. Політичний конфлікт та сучасні українські реалії / С. М. Сітарський // Економіка та держава : міжнародний науково-практичний журнал. – 2013. – № 8. – С. 137. – 139.
5. Колтунов О. Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми : автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.02 / О. Ю. Колтунов ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – 20 с.

Теоретическим основанием изучения политических конфликтов как формы общественных отношений являются разработки ученых, которые

создают концептуальные основы для дальнейшего воплощения в политической практике. Учение о политических конфликты в современной Украине имеет свои характерные особенности. Постепенно формируются актуальные вопросы и приоритетные направления исследования.

The theoretical basis for the study of political conflict as a form of public relations is the development of scientists who create conceptual basis for the further implementation of political practice. The doctrine of political conflicts in modern Ukraine has its own characteristics. Gradually emerging topical issues and priority areas of research.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2013

УДК 323.27:93

Колісніченко І. В., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУСПІЛЬСТВІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОРУШЕННЯ БАЛАНСУ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ

У статті розглядаються історичні та теоретичні аспекти революційного процесу як дестабілізаційної форми політичного процесу, намагання зміни правлячої еліти та вектору подальшого розвитку.

Дослідження історичних та теоретичних аспектів революції як механізму зміни політичного процесу привертав увагу науковців ще на початок минулого, ХХ століття. Однак розуміння та вжиток поняття «революція» уперше з'являється в християнській літературі, в добу Середньовіччя трансформується, відмовляючись від астрономічного значення та переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму, а пізніше – для вказівки на цивільний безлад і зміну влади.

На історію та теорію революції значний вплив мали Англійська та Французька революції, які визначили нове місце революцій в історичному процесі і пов'язали його з прогресом. У ХVІІІ ст. цей термін із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту, починає використовуватися в описі епохальних проривів, фундаментального «перетворення суспільства суспільством». Однак, лише на початок ХХ ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція» і з'являються перші спроби сформулювати ґрунтовну, універсальну її теорію.

Як відомо, найбільш загальну класифікацію теорій революції пропонує відомий польський науковець П. Штомпка, який виокремлює наступні теорії (школи) революції: біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну, кожна з яких має свої позитивні та негативні риси. Біхевіористська школа (П. Сорокін) зосереджується на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини. Психологічні теорії (Дж. Девіс, Т. Гарр), концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій. Структурні теорії революції є продуктом структурних обмежень і напруженості і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні (Г. Скокпол). В політичних теоріях революцію розглядають лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою (Ч. Тілі).

Безумовно, окрему роль слід відвести теоріям революції К. Маркса та В. Леніна, які істотно вплинули на хід історії ХХ століття, хоча останні десятиліття критикуються як правими так і лівими. Саме остання концепція революції стала домінуючою в ХХ ст. та сформувала цілу низку країн, що отримали назву соціалістичного табору.

Серед перших найбільш відомих робіт, присвячених цій проблематиці, вважається книга Крейна Брінтона «Анатомія революції» (1930-і роки). На основі аналізу чотирьох революцій – англійської, французької, російської 1917 року і американської війни за незалежність – він запропонував концепцію стадій революційного процесу. К. Брінтон виділив: перші стадії революції, безпосередньо пов'язані з падінням старого режиму, період влади помірних, «царство терору і добродесності» і, нарешті термідор.

Чіткіше сферу використання схеми К. Брінтона визначив С. Хантінгтон, який виділив два типи революційних процесів – західні і східні. Перш ніж звернутися до їх характеристики, слід зауважити, що для С. Хантінгтона революція порівняно з іншими видами суспільно-політичних перетворень (повстань, заколоту, бунту, переворотів і воєн за незалежність) – «це швидка, фундаментальна і насильницька, зроблена внутрішніми силами суспільства зміна пануючих цінностей і міфів цього суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, урядової діяльності і політики» і характерна для періодів модернізації [1, с. 270].

Багато суспільств ніколи не переживали революції, і багато століть, що передували сучасній епосі, не знали революцій. На думку

цитованого автора, «Підйом та падіння династій в стародавніх імперіях і почергове затвердження олігархій і демократій в грецьких містах-державах були прикладами політичного насильства, але не соціальних революцій» [1, с. 271].

Революції відбуваються тоді, коли поєднуються певні стани політичних інститутів з певними конфігураціями громадських сил. З цієї точки зору двома передумовами революції, на думку С. Хантінгтона, є: по-перше, нездатність політичних інститутів бути каналами для входження нових громадських сил в політику та нових еліт в сферу управління; по-друге, прагнення громадських сил, відсторонених від участі в політиці, брати участь в ній. Це прагнення зазвичай виникає від властивої групі почуття, що вона потребує якихось символічних або матеріальних придбань, набути яких вона може тільки за рахунок висунення своїх вимог в політичній сфері.

У «західній» моделі політичні інститути старого режиму руйнуються, що спричиняє за собою мобілізацію та залучення до політики нових груп і подальшого створення нових політичних інститутів. «Східна» революція, навпаки, розпочинається з мобілізації в політику нових груп і створення нових політичних інститутів, а закінчується насильницьким поваленням політичних інститутів старого режиму» [2, с. 266].

Західні революції, на думку цитованого автора, викликаються слабкістю традиційних режимів; східні революції – вузькістю режимів, що модернізуються. У західній революції основна боротьба зазвичай відбувається між помірними і радикалами; у східній революції вона відбувається між революціонерами і урядом. Проте і в таких схемах можуть виникати визначені модифікації, що викликаються, наприклад, активним зовнішнім втручанням в хід революційного процесу, як це було у Мексиці з боку США.

Тому для аналізу того, наскільки універсальний хід революційного процесу в різні періоди історії, в різних країнах, російські дослідники І. В. Стародубровська та В. А. Мау пропонують визначити своєрідну «революційну криву». Враховуючи основні чинники, що впливають на хід революції, роль економічних процесів у формуванні траєкторії «революційної кривої» демонструє принципову роль. «Фінансова, а потім і ширша економічна криза супроводжує революцію на усьому її шляху і виступає найважливішою детермінантою діяльності революційного уряду. Вплив економічних зрушень на положення різних прошарків та груп вирішальною мірою зумовлює конфігурацію прореволюційних коаліцій. Нарешті, революційний процес підходить до завершення лише тоді, коли в результаті перерозподілу власності

та економічної влади в суспільстві зможуть сформуватися нові елітні групи. В цілому саме схожість протікання революційних процесів в різні часи і в різних країнах багато в чому визначається спільністю економічного циклу революцій» [2, с. 139].

І. В. Стародубровська та В. А. Мау виділяють стадії революційного процесу, спираючись на дослідження К. Брінтона та С. Хантінгтона. Перша стадія революції, яку традиційно пов'язують з приходом до влади революційного уряду, – це влада поміркованих. В трактуванні цієї стадії у К. Брінтона можна помітити, що вона має складну внутрішню структуру і включає різні за своїм характером етапи: починаючи з моменту загальної єдності, названого К. Брінтоном «медовий місяць» (і формально віднесеного ним до перших стадій революції до наступу влади помірних), і закінчуючи ситуацією двовладдя. Два процеси активно протікають в цей період. З одного боку, відбувається швидка структуризація революційного суспільства, його диференціація відповідно до інтересів тих, що входили спочатку в блок соціальних сил. З іншого боку, йде радикалізація інтересів учасників революції, виразно формуються два протилежних полюси, до яких тяжіють нещодавно ще єдині соціальні угруповання. Ці центри російські дослідники умовно називають «партією кінця революції» та «партією радикалізації революції».

Тут відбувається складне переплетення об'єктивних і суб'єктивних чинників. Суспільство входить в революцію таким фрагментованим і гетерогенним, що його в принципі неможливо утримати у рамках якої-небудь єдиної політичної лінії «причому саме тоді, коли виникає абсолютна необхідність консолідації соціальних сил для захисту завоювань революції та подолання економічних труднощів, структуризація і диференціація суперечливих інтересів заявляють про себе з особливою гостротою» [2, с. 149].

Сили, що прийшли до влади на хвилі широкої єдності та передової для старого режиму ідеології, так до кінця і не можуть звільнитися від ілюзії, що вони і тільки вони здатні виражати інтереси усього суспільства. Але того суспільства, інтереси якого вони прагнуть виражати, вже не існує.

Другий етап – «радикальний» – розпочинається з того, що після перемоги радикалам протистоїть внутрішня і зовнішня контрреволюція, вони вимушені справлятися з ще більш складною економічною ситуацією. Вони використовують комплекс заходів, які насильно стягують суспільство в єдине ціле, що дозволяє їм утримуватися при владі. Ще одна причина пристосованості радикалів до реальних обставин, на думку І. В. Стародубровської та В. А. Мау, криється в тому,

що ідеологія, для них грає іншу роль... Нав'язування суспільству ідеологічних догм (які, до речі, в цілому завжди знаходяться в руслі громадських настроїв) є одним з важливих важелів насильницького забезпечення його єдності» [2, с. 151].

В практичній політиці радикали виступають як прагматики, оскільки вони набагато менш поміркованих обмежені власною програмою і ідеологією та здатні враховувати реально існуючі інтереси та співвідношення соціальних сил, що склалося. Перед радикалами завжди стоять два головні завдання, і обидва вони надзвичайно прагматичні: «забезпечити соціальну базу власного режиму та знайти фінансові ресурси». Ця сторона їх діяльності тісно пов'язана із забезпеченням соціальної підтримки, в поточному плані може вступати з останньою в протиріччя «практичне вирішення цього питання завжди представляє собою компроміс між цими двома цілями, але компроміс з явним ухилом у бік однієї з них. ... Завершення влади радикалів означає, що революція пройшла свій пік, і починається процес «пониження революційної кривої» [2, с. 159, 163].

Щодо наступного періоду, то суть термідора полягала не у поваленні влади радикалів, а в її поступовій трансформації до поміркованості, реалізму і опори на корисливі інтереси.

Отже, термідор – це період активної боротьби за сфери впливу і придбання власності. Послаблення суспільства супроводжується виходом на перший план і посиленням ролі еліти у визначенні політики влади і конкуренцією її різних груп за контроль над урядом. Проте відсутність базового суспільного консенсусу, глибоко конфліктні і навіть взаємовиключні інтереси різних елітних груп не дозволяють сформувати стійку інституціональну структуру постреволюційного суспільства. Тим самим влада залишається надзвичайно нестабільною.

Що стосується типів політичних лідерів і форм політичних дій, необхідних у цей період, то вони принципово не відрізняються від попереднього етапу. Тому не дивно, що у ряді революцій лідери радикальної фази виявлялися в змозі пристосуватися до нових умов.

Процеси послаблення суспільства, консолідації нових еліт і посилення держави, що йдуть паралельно, поступово створюють передумови для зміцнення політичного режиму. Саме з цим моментом зазвичай прийнято вважати, що відбувається завершення революції.

Інші дослідники – Віктор та Володимир Мейтуси по-іншому представляють механізм революції, хоча не відкидають стадії революційного процесу за І. В. Стародубровської та В. А. Мау. Для Мейтусів поняття «революція» має дещо відмінний від попередніх визначень контекст.

Вони розглядають її як «масовий народний виступ проти існуючої системи влади, спрямований на зміну цієї влади і який закінчується її якісними змінами» [3, с. 452]. Якщо перетворення, яке очікувалося від революції, не відбулося, тоді і революції не було.

Загальний механізм революції, на їх думку, однаковий для всіх країн, хоча скрізь має свої особливості розвитку та використання засобів здійснення революцій та закріплення її результатів. Основною умовою виникнення революції є революційна ситуація, час виникнення якої, її форми і темпи розвитку залежать від всієї системи соціально-політичних стосунків: від стану державної машини, міцності позицій панівного класу, від сили революційного класу, його зв'язків з іншими верствами населення, накопиченого їм політичного досвіду тощо. На відміну від радянського варіанту, В. і В. Мейтуси пропонують своє розуміння революційної ситуації, визначення та бачення її передумов. Революційна ситуація, на їх думку, – «нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб «процес пішов, виникли зміни, що свідчать про початок революції» [3, с. 452].

На думку В. і В. Мейтусів, не має необхідності збройного зіткнення з владою. Проте масовість – це перевага народу, яку забрати неможливо. Розповсюдження невдоволеності населення на усі верстви населення виступає завершальною фазою революційної ситуації.

Цікавою є думка Мейтусів стосовно саме ненасильницького характеру даного виступу в сучасних умовах. Така думка дійсно актуальна у сучасних умовах, зважаючи на механізм «кольорових революцій» на пострадянському просторі, і не тільки там.

Ступінь незадоволеності в суспільстві, за якого можуть у випадку відповідної організації виникнути спонтанні процеси, які спрямовані проти існуючої влади, В. і В. Мейтуси називають «порогом революції». Цей поріг визначає властивість системи сприймати та накопичувати спрямовані на неї дії, щоб в якийсь момент дестабілізація системи виявилася руйнівною.

Безумовно, «жодна країна не має стільки ресурсів, щоб після революції усунути всі свої проблеми, хоча деякі країни можуть на деякий час суттєво уповільнити їх прояв у своїх громадян» [3, с. 457].

Таким чином, аналіз механізму здійснення революції дозволяє стверджувати, що політична теорія для цього визначення пропонує розгляд революції як певної послідовності стадій (етапів) протікання чітко визначених подій, які змінюють одна одну та спрямовані на досягнення єдиної мети – ствердження ідеалів революції в політичній системі даного суспільства.

Бібліографічний список

1. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
2. Стародубровская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина / Ирина Викторовна Стародубровская, Владимир Александрович Мау ; [2-ое изд. ; пер. идоп.]. – М. : Вагриус, 2004. – 499 с.
3. Мейтус В., Мейтус В. Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К. : Ника-Центр, 2008. – 504 с.

В статье рассматриваются исторические и теоретические аспекты революционного процесса как дестабилизационной формы политического процесса, попытки замены правящей элиты и вектора дальнейшего развития.

In the article the historical and theoretical aspects of revolutionary process are examined as a destabilization form of political process, attempt of replacement of ruling elite and vector of further development.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2013

УДК 327.36

Полухіна А. В., НУ «ОЮА»

ДИСКУРСИВНИЙ ПРОСТІР ПОНЯТТЯ «НЕНАСИЛЬНИЦЬКА ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА»

У статті проаналізовані різні підходи до визначення поняття «політична боротьба», «ненасильницька боротьба». Запропоновано власне визначення поняття «ненасильницька політична боротьба».

Спроба розбудови демократичної держави з боку різних політичних сил супроводжується різним баченням зазначеного процесу та шляхів розв'язання суспільно значущих проблем. Основою цього є реальна розбіжність суспільних інтересів, що в умовах демократизації суспільно-політичного життя набуває вигляду відкритої полеміки, дискусій, зіткнень різних, часом полярних, позицій.

«Сьогодні ми є свідками протистоянь на ґрунті не лише політичної, а й екологічної, національної, економічної, соціальної проблематики, які інколи набувають форми гострої і драматичної конфронтації, що впливає на функціонування державної влади та її рішення, набуваючи при цьому різноманітних форм політичних конфліктів.

Апогей політичного протистояння, як засвідчує досвід, настає під час президентських та парламентських виборів, коли виборчі перегони сприймаються як гостра політична боротьба» [3].

Дослідження політичної боротьби в процесі демократизації, практика застосування ненасильницької боротьби спонукає ставити і вирішувати питання про місце та роль саме ненасильницької політичної боротьби в житті українського суспільства, про те, в якій мірі та в якому форматі вона є конструктивним або, навпаки, деструктивним чинником розвитку демократії. Надзвичайно важливо мати сьогодні уявлення про здатність ненасильницької політичної боротьби стати органічною складовою тих нових структур, які складаються в українському суспільстві й покликані забезпечити інституціоналізацію та узгодженість всього розмаїття наявних у державі трансформаційних процесів.

На це питання не можна відповісти, не маючи чіткого теоретичного уявлення про сутність ненасильницької політичної боротьби, її якісну специфіку та форми. Зусилля, спрямовані на вироблення таких уявлень, є сьогодні корисними і вчасними. Адже, на думку І. А. Побочія «політична боротьба – складне, багатомірне явище, яке трансформується зі зміною політичного часу. На її сутність, цілі й завдання серйозно впливає вразливий процес реформування сучасного українського суспільства» [3].

Ненасильницька боротьба – це величезна сила у нашому недосконалму світі. Вона дає людям можливість відстоювати свої вимоги, здійснювати значні зміни, захищати свій спосіб життя без опори на еліту, що має владу, – або на репресивний апарат. Вона ґрунтується на розумінні того, що політична влада кінець кінцем базується на соціальній співпраці і діях мас, але не на насильстві. На фундаментальнішому рівні влади використання ненасильницьких методів боротьби розриває круг насильства в політичному конфлікті. Це допомагає задовільно вирішити більшість з названих політичних і етичних проблем.

У якому ступені ненасильницька боротьба реально зможе стати головним чинником у вирішенні політичних і етичних проблем? Це залежить не лише від її дійсних, але і потенційних можливостей. Звичайно, не можна виключити, що майбутнє виявить неефективність методів ненасильницької боротьби. Проте аналіз практичного досвіду ненасильницьких дій дозволяє стверджувати, що їх сила потенційно значніша, ніж загроза ядерної зброї. Якщо це так, то наше майбутнє може стати не лише майбутнім з неймовірними труднощами, але і майбутнім з безпрецедентними підставами для реалістичної надії людства. Це накладає серйозну відповідальність не лише на учених

і політиків, але і на усіх людей, що прагнуть до кращого суспільства, до мирного співіснування [6].

У праці «Політична боротьба потребує розуміння класу і стратегії», де вказано, що успішна боротьба за політичну владу можлива при розумінні суспільства соціальних і політичних змін.

Варто відзначити, що в період стабільності, коли правові та політичні системи відповідають та підтримують економічний прогрес, законодавчу та економічну політику передують змінам та адаптації в системі.

На думку автора, з появою нового способу організації суспільства, нової системи владних відносин, стара система не зможе пристосуватись до змін, спричинених економічними змінами. Все суспільство втягується в політичну боротьбу – боротьба за клас, що утримуватиме владу та організовуватиме суспільство в своїх інтересах. Це політична боротьба, під час якої реорганізувати суспільство можливо лише під час такого трансформаційного періоду.

Враховуючи останні події, що відбуваються в українському суспільстві, беззаперечно можна говорити про актуальність цієї статті, враховуючи те, що вітчизняними вченими не піднімалось питання про визначення такого поняття як «ненасильницька політична боротьба».

Мета статті – розглянути теоретичні підходи до визначення поняття «політична боротьба», «ненасильницька боротьба», запропонувати власне визначення поняття «ненасильницька політична боротьба».

Політичну боротьбу визначають як вступ в конфлікт з правителем або той, хто тримає кермо влади. Вона включає в себе боротьбу безкровну і не економічну з метою досягнення всеосяжних або часткових змін [9].

Що ж стосується визначення поняття «ненасильницька боротьба», то до дослідження цієї наукової категорії зверталось багато західних вчених, зокрема, Дж. Шарп, М. Дж. Стефан, Р. Кроу, Л. Брумберг, К. Міллер, М. Гаррісон та багато інших. Вказані вчені розглядали проблеми (особливості) застосування ненасильства у політичній боротьбі в недемократичних режимах, роль ненасильства в здійсненні влади суспільства, досвід окремих країн з використання ненасильницьких дій. Їх роботи пояснювали сутність, причини та динаміку ненасильницького опору, визначали умови, за яких ненасильницькі дії є дієвими.

Дж. Шарп у своїх працях розглянув як стратегічно планувати ненасильницьку боротьбу, техніку ведення конфлікту, які використовувати методи боротьби, відмова від співпраці і втручання. Проводить паралелі між ненасильницькою і військовою стратегіями [7].

М. Дж. Стефан розглядала роль ненасильницької боротьби в протистоянні тиранії та сприяння демократичним-самоврядування на Близькому Сході, використовуючи тематичні дослідження, як релігія, молодь, жінки, технології та зовнішні актори, що впливають на результат громадянського опору в регіоні [8]. Інші автори розглядали особливості використання технологій для ненасильницької боротьби. Також варто відзначити, що автори не приділяли значну увагу визначення поняття «ненасильницька боротьба».

Російський учений І. В. Замай в дисертаційному дослідженні «Ненасильство в політичних трансформаціях на пострадянському просторі» розглядав успішність використання ненасильницьких дій у пострадянських країнах, проаналізувавши досвід і практику здійснення ненасильницьких дій, автор зазначає, що «успішне застосування «помаранчевих» технологій можливо в умовах слабкості політичної влади і несформованості громадянського суспільства. У цих умовах провідну роль в організації протидії захопленню влади та дезінтеграції країни відіграють суб'єкти в особі державних органів, спеціальних служб, армії, правоохоронних органів, а також прихильники чинного політичного режиму, до яких можуть відноситися різні політичні та неполітичні організації та рухи, найбільш активна частина населення» [1].

І. В. Корельський провів дисертаційне дослідження, присвячене проблемі вирішення конфліктів на основі зарубіжного досвіду Індії, Пакистану і США. Автор дійшов висновку, що «використання принципів ненасильства в якості технології або інструменту врегулювання спірних зовнішньополітичних питань на сучасній міжнародній арені повністю виправдовує себе і є дієвим механізмом згладжування «гострих кутів» в ході переговорного процесу, а так само шляхом уникнення ескалації конфлікту аж до початку ведення військових дій» [2].

М. І. Семененко визначив «ненасильницьку політичну діяльність, як сукупність гуманістичних методів, форм і засобів вирішення соціальних протиріч, інтеграції загальнодержавних, корпоративних і особистісних інтересів з урахуванням розумних і справедливих інтересів учасників політичного процесу для досягнення соціального миру і злагоди і гуманістичного еволюційного засоби затвердження в суспільно-політичному житті принципу соціальної справедливості» [4].

Виходячи із зазначених вище поглядів на практику застосування ненасильницьких дій у політичній діяльності, слід погодитися з тим, що їх успіх прямо залежить від держави (слабка політична влада), різних політичних об'єднань, організацій (тут хорошими прикладами

служать «кольорові революції»), засобів масової інформації, а також від організованості ненасильницьких структур.

Лише Дж. Шарп, крім практичної сторони проблеми, також розглядав ненасильницьку боротьбу як політичний метод. Дж. Шарп у своїй праці «Від диктатури до демократії» відзначає, що за допомогою ненасильницької боротьби можлива демократизація суспільства за декількома напрямками: «Одна із сторін демократичної дії є негативною. На відміну від засобів озброєної боротьби, цей метод не включає репресивних заходів під керівництвом правлячої еліти, які можна було б направити проти населення з метою встановити або підтримати диктатуру. Лідери руху політичної непокори можуть робити вплив або тиск на своїх прибічників, але вони не можуть ув'язнити їх або страчувати їх за те, що ті не згодні з ними або перейшли до інших лідерів.

Інша сторона ефекту демократизації є позитивною. Ненасильницька боротьба дає населенню засобу опори, які можна використати для досягнення і захисту своїх свобод проти існуючих або потенційних диктаторів. Нижче наводяться деякі з позитивних елементів ефекту демократизації, пов'язаних з ненасильницькою боротьбою:

Досвід ведення ненасильницької боротьби може підвищити впевненість в собі населення в протистоянні загрозам режиму і його здатності протистояти репресіям, пов'язаним з насильством.

Ненасильницька боротьба надає засоби відмови від співпраці і непокору, за допомогою якої населення може учинити опір недемократичному правлінню будь-якої диктаторської групи.

Ненасильницька боротьба може використовуватися для затвердження практики демократичних свобод, наприклад, свободи слова, свободи преси, незалежних організацій і свободи зборів перед лицем репресивного управління.

Ненасильницька боротьба дуже сприяє виживанню, відродженню і зміцненню незалежних груп і інститутів суспільства, що описуються вище. Вони є важливими для демократії, оскільки здатні мобілізувати силу населення і обмежити реальну потужність будь-якого потенційного диктатора.

Ненасильницька боротьба дає засоби, за допомогою яких населення може чинити дію на репресивні акції поліції і збройних сил, що належать диктаторському уряду.

Ненасильницька боротьба дає методи, за допомогою яких населення і незалежні інститути можуть в інтересах демократії обмежити або перекрити джерела сили правлячої еліти, створивши загрозу її здатності продовжувати володарювати» [5].

Таким чином, ненасильство використовується не лише для висловлювання думки народу проти репресивних режимів, але вона нині використовується для того, щоб відновити справедливість у сферах довкілля, суспільства, економіки, а також політики, що, в свою чергу, є прекрасним інструментом в просуванні глобального громадянського суспільства.

Враховуючи погляди багатьох авторів щодо розуміння ненасильницької боротьби, політичної боротьби, пропонуємо таке визначення ненасильницької політичної боротьби – суспільно-політична боротьба, що виникає в результаті нестабільності правової та політичної систем, без застосування насильства, тут ми не згодні з позицією Дж. Шарпа, що ненасильницька боротьба як політичний метод надає засоби, за допомогою яких населення може чинити дію на репресивні акції поліції і збройних сил, що належать диктаторському уряду, тоді цю боротьбу недоречно називати ненасильницькою; сторонами у даній боротьбі виступає держава (влада, якою не задоволене суспільство) і суспільство.

Бібліографічний список

1. Замай И. В. Ненасилие в политических трансформациях на постсоветском пространстве : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / И. В. Замай. – М., 2007. – 24 с.
2. Корельский И. В. Ненасилие, как политическая технология решения конфликтов : Зарубежный опыт и традиции : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / И. В. Корельский. – Москва, 2001. – 243 с.
3. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України [Електронний ресурс]: дис. ... д-ра наук: 23.00.02 / І. А. Побочий. – 2008. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/349415.html>
4. Семененко М. І. Гуманізація політичної діяльності в концепції ненасильства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / М. І. Семененко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 16 с.
5. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/files/sharp.pdf>
6. Шарп Дж. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу: [http://www.nekij.info/Links/Library/G.Sharp/Books/Nenasiljstvennaja %20borjba.html](http://www.nekij.info/Links/Library/G.Sharp/Books/Nenasiljstvennaja%20borjba.html)
7. Sharp G. Waging nonviolent struggle : 20th century practice and 21st century potential / G. Sharp, J. Paulson. – Boston : Extending Horizons Books, 2005. – 598 p.

8. Stephan Maria J. Civilian jihad : nonviolent struggle, democratization, and governance in the Middle East / Maria J. Stephan. – N-Y. : Palgrave Macmillan, 2009. – 344 p.
9. The Political Struggle for Islam [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islamicsystem.blogspot.com/2013/02/the-political-struggle-for-islam.html>

В статье проанализированы различные подходы к определению понятия «политическая борьба», «ненасильственная борьба». Предложено собственное определение понятия «ненасильственная политическая борьба».

The article analyzes the various approaches to the definition of «political struggle», «non-violent struggle». Proposed own definition of «non-violent political struggle».

Стаття надійшла до редколегії 09.12.2013

УДК 321.02:124.5

*Семенченко Ф. Г., Херсонський національний
технічний університет*

ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИВНИЙ ВИД ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

Аналізуються політичні цінності як засіб маніпуляції, зокрема під час маскування хибних цілей популярними цінностями. Розглядаються домінуючі напрямки політичного маніпулювання: апологетичний та соціально-критичний.

При розгляді змісту поняття «маніпуляція», як показує аналіз літератури (А. Готун, О. Добржанська, П. Лісовський, О. Місніченко, Д. Неліпа, М. Присяжнюк, Т. Ринковий, П. Сліпець, О. Юр'єва, А. Юричко та ін.) використовується підхід, при якому виділяються основні ознаки, і на їхній основі формуються критерії, що дозволяють сформувати робоче поняття. У результаті аналізу виділимо характеристики маніпуляції, уживані різними авторами, що поєднуються в групи ознак і узагальнюються в наступні інтегральні критерії, які можна використовувати для визначення поняття маніпуляції:

По-перше, як позначення специфічного загального підходу до соціальної взаємодії і керування, що припускає активне використання різноманітних способів і засобів схованого примуса людей. У цьому

значенні маніпуляція, маніпулятивний підхід, маніпулювання заміняє термін «макіавеллізм» як образ політичної діяльності, що не нехтує будь-якими засобами для досягнення поставленої мети. Його використання стосовно до засобів масової комунікації і політичних заходів означає дії, спрямовані на програмування думок, устремлінь, цілей мас і психічних станів населення. Кінцева мета таких акцій – це контроль над населенням, його керованість.

По-друге, маніпуляція використовується як визначення специфічного виду психологічного впливу. У цьому значенні використовуються також поняття «маніпулятивний вплив», «психологічні маніпуляції», «маніпулювання суспільною думкою» і «маніпулювання суспільною свідомістю», «міжособистісні маніпуляції», «соціально-політичні маніпуляції особистістю» і т. п. [1, с. 127-130].

По-третє, поняття маніпуляції використовується для позначення визначених організаційних форм застосування таємного примуса людини й окремих способів або у поєднанні прийомів прихованого психологічного впливу на особистість. Причому можна виділити прості «одноактні» маніпуляції або акти маніпулятивного впливу, а також складні, котрі можна умовно позначити як маніпулятивні ігри.

Іншими словами, процес маніпулювання може бути розтягнутий у часі і представляти багатокрокову поетапну процедуру надання маніпулятивного впливу на людину. Він може бути відносно простим, що включає «одноактний» період спілкування з використанням одного або декількох прийомів маніпулятивного впливу, або структурно досить складним, тобто включати комплекс (систему) різноманітних маніпулятивних прийомів, дія яких спрямована на різні психологічні структури особистості і використання різних психологічних механізмів з поетапною реалізацією цих прийомів до визначених періодів часу й у різних ситуаціях взаємодії [2]. Таким чином, складна маніпуляція має свої тимчасову, просторову й організаційно-соціальну структури.

З розпадом СРСР і утворенням незалежних держав поняття «пропаганда», «агітація», «вплив» отримали негативну констатацію як зідеологізовані, позначені маніпулятивністю та комуністичним змістом явища. Така ситуація цілком закономірна і пояснювана (згадаймо ті самі радянські часи і поняття «кібернетика», «генетика», «тестування» тощо). Під дією цих чинників у нашій країні серед багатьох вчених та фахівців із масової комунікації розвилася хвороба маніпулофобія. Маніпуляції вбачають в усьому: у формуванні особистісних структур, культурних і поведінкових норм, у звичайних, природних актах навіювання (сугестії), випадках не контрольованого учасниками спілкування психофізіологічного домінування людини над людиною [3].

Термін «маніпуляція» є метафорою і вживається в переносному значенні: вправність рук у користуванні речами перенесено на вправне керування людьми (лат. manus – рука; найближчим слов'янським словом до «маніпулювати» є рос. руководить, від «рука»). Звичайно, «руководство» може бути прихованим і відкритим, усвідомленим тими, ким керують, «руководят».

У нашій мові слово «маніпуляція» вживається в значенні «вправного і прихованого політичного керування». Отже, це приховане керування, факт якого не повинен бути поміченим комунікатом. Успіх маніпуляції залежить від довіри комуніката і віри його в те, що все, що говорить комунікант, є правдою. Крім того, успішна маніпуляція передбачає такі закономірності:

- Чим менше знає людина, тим більш вона маніпульована.
- Чим більш аполітична людина, тим більш вона маніпульована.
- Чим більш довірлива людина, тим більш вона маніпульована.

Враховуючи основні тлумачення та основні прояви політичної маніпуляції, необхідно зазначити, що у цьому понятті проявляються два його основні значення – пряме й метафоричне. Саме останнє з них сьогодні стає основним та базовим тлумаченням цього поняття, привертаючи до себе все більшу увагу дослідників. У своєму метафоричному наповненні маніпулювання має достатньо високу диференціацію, тобто у цьому випадку йдеться про систему понять, для яких як родова виступає маніпуляція. До системи таких понять можна віднести маніпулятивний вплив, психологічні маніпуляції, маніпулювання (в тому числі і маніпулювання в політиці, маніпулювання суспільною думкою, суспільною свідомістю тощо), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичне маніпулювання особистістю тощо.

У метафоричному трактуванні означенням маніпулювання може бути певний психологічний вплив на іншу людину, який не завжди нею усвідомлюється й змушує її діяти так, як того бажає маніпулятор. Останній найчастіше приховує свої наміри, щоб досягти бажаної мети. Отже, маніпуляція – це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями. Загалом маніпуляції можна визначити так: дії, скеровані на «прибирання до рук» іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Ціль маніпулятора – створити «вільний вибір», змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії реципієнта [4].

У науковій літературі політичне маніпулювання розглядається як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. В політологічному словнику політичне маніпулювання визначається як «система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість із метою нав'язати певні ідеї, цінності» [5, с. 455].

У політологічних дослідженнях політичного маніпулювання домінують значення мають два напрямки:

– *апологетичний*, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас, оскільки у масовому суспільстві управління масами стає неминучим і процес омасовлення досягає свого апогею у сучасному технічному світі, сучасній техногенній цивілізації;

– *соціально-критичний*, який кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності, нової системи взаємовідносин між людьми. За такої системи взаємовідносин людина трактується з позиції залежності, підданості примусу та тиску. У цьому випадку заперечується унікальність та неповторність кожного, що призводить, в свою чергу, до ускладнення процесу поступу усього людського співтовариства.

Відколи людина розпочала досліджувати, вивчати сама себе, пізнавати свою внутрішню сутність, відтоді виникає потреба визначити її значення та внесок у існування усього живого. Тезу, яка підтверджує найвищу цінність окремої особистості, ще у IV ст. до н. е. озвучив Протагор, для якого людина була мірою усіх речей, існуючих, як вони існують, та неіснуючих, як вони не існують [6, с. 164-165]. Отже, людина була, є і буде найвищою цінністю, тобто критерієм для оцінки предметів та явищ навколишнього світу, зокрема тих, які вона сама творить у процесі своєї діяльності.

Якщо розглядати політику як сферу діяльності, яка пов'язана з відносинами між соціальними та соціально-етнічними утвореннями, основою якої є проблема завоювання, утримання та використання влади, то логічно випливає, що в її основі лежить модифікація суспільної поведінки в інтересах певних суб'єктів політики, а найчастіше пануючої еліти. Ця модифікація полягає у координації групової діяльності, зміні її напрямку та у підтримці чи відмові від існуючих традицій. У цьому випадку політичне маніпулювання можна з впевненістю назвати одним із найдавніших способів здійснення влади. У контексті теорії макіавеллізму, саму політику трактують як

містечтво маніпулювання людьми. Представникам цієї теорії протистоять ті, хто вважає за необхідне підкорятися загальноприйнятим нормам моралі у політиці. Ці дві позиції ніяк не можуть досягнути певної «золотої середини» стосовно проблеми маніпулювання, хоча, на наш погляд, її пошук стає все більш нагальним та необхідним для сучасного суспільства.

Створені людиною можливості та засоби маніпулятивного впливу дають змогу побачити їх антиціннісну, здебільшого шкідливу сутність. Показовим у цьому випадку є збіг чи незбіг систем цінностей, якими керуються у своїх діях суб'єкт та об'єкт політичного маніпулювання. Дослідники стверджують, що чим більше буде збігів у цих системах цінностей цих двох груп, тим швидше і успішніше розвиватиметься демократичне суспільство [7, с. 163].

Будучи певними критеріями вибору у політичній діяльності політичні цінності водночас можуть розглядатися як *засіб маніпуляції*, зокрема під час маскування хибних цілей популярними цінностями. Історія політичного життя знає приклади маніпулятивного використання цінностей, оскільки найрізноманітніший зміст вкладався у такі категорії, як свобода, рівність, демократія тощо. Не є винятком й наша сьогодення дійсність: потрібен особливий талант у розпізнаванні реальних цілей за вербально заявленими цінностями, які переслідують різні політичні угруповання за допомогою апеляцій до цінностей.

Цю ситуацію можна пояснити тим, що часто цінності трактуються як загальноприйняті переконання стосовно цілей, до яких повинна прагнути людина, та засобів, які вона може використовувати для досягнення цих цілей. У цьому випадку цінності поділяють на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). Термінальні цінності репрезентовані традиціями, свободою, а інструментальні – авторитетністю, спілкуванням [8, с. 304]. Перша група цінностей є стійкішою та тісніше взаємопов'язана з системою суспільних цінностей.

Трактуючи політичні цінності як засіб в арсеналі маніпулятора, не можна забувати про суть самого маніпулювання у його ціннісному вимірі. У цьому випадку можемо трактувати феномен маніпулювання свідомістю особистості як цінність у її негативному наповненні, і швидше стверджувати про визначення його як антицінності. Беручи за аналогію цю типологію цінностей, для визначення ціннісного потенціалу політичного маніпулювання можна трактувати останнє як антицінність-ціль та антицінність-засіб.

У науковій літературі антицінностями називають такі реальності, які за своєю природою суперечать цілісній структурі особистості: нена-

висть, расизм, пристрасть до розкоші, заздрість, експлуатація людини людиною. Водночас є реальності, цінність чи антицінність яких залежить від їх використання. Прикладом таких реальностей можуть бути гроші, які перетворюються у цінність, якщо стають засобом розвитку культури солідарності з бідними. Яскравим прикладом є й влада, яка може перетворитися з цінності позитивної, що слугує іншим людям, організує їх та керує ними, стимулює до розвитку, у антицінність, що проявляється у підпорядкуванні людей, принижуванні, нехтуванні їх інтересів з метою реалізації власного, егоїстичного блага. Кожна особистість формує свою власну шкалу об'єктивних цінностей, які групує у ієрархічному порядку, для того, щоб згодом ця шкала стала вихідним мотивом чи орієнтиром у майбутніх її діях.

Не останню роль у гальмуванні демократичного розвитку відіграє й загальна плинність політичних орієнтацій, які доволі повільно перетворюються, власне, у політичні цінності. Наслідком цього є аполітичність більшої частини громадян, або ж спотворена поінформованість, яка сприяє виробленню вигідної маніпулятору громадської думки. Саме тому можемо стверджувати про цінності як про засіб політичного маніпулювання, що перетворюються у певні стереотипи, символи, кліше та політичні міфи, які використовуються суб'єктом маніпулятивного впливу, що відкидає елементи попередньої системи цінностей та використовує вигідний для нього політичний досвід.

Поєднання апологетичного та соціокритичного підходів до маніпулювання свідчить про складність та неоднозначність цього процесу, про необхідність враховувати позитивне та негативне наповнення політичних цінностей, які проявляються у самій сутності та специфіці процесу маніпулятивного впливу. Отже, йдеться про практичне та теоретичне визначення проблеми маніпуляції особистістю, що проявляється у нівелюванні її унікальності, в обмеженні її розвитку через відмову від особистої свободи, у перетворення її в об'єкт соціального буття, що прямо суперечить базовим політичним цінностям, які утверджують розвиток індивідуальності конкретних людей, їх здібностей та життєвих позицій. Вирішення цієї проблеми можливе лише через зміни у способі мислення, відчуття, розуміння, оцінювання та дії, лише через розширення власного «Я».

Таким чином, політична діяльність є основою перетворення суспільства. Найвищою формою прояву політичної діяльності, спрямованої на досягнення соціально-економічних і політичних цілей, є політична активність, яка стимулюється демократизацією суспільно-політичного життя, що і забезпечує поступовість історичного розвитку.

Сьогодні формується нова демократична система цінностей, в основі якої перебувають інтереси особи та визнання вільного її розвитку як умови вільного поступу всіх людей.

Політичне зомбування як методика впливу

Протягом тисячоріч і особливо останніх сторіч відбувалася еволюція й удосконалювання технологій влади і соціального керування в суспільстві. Сучасні засоби масової комунікації створили для цього принципово нові можливості, багаторазово підсиливши ефективність використання інформації в цих цілях. Вони зробили справжню революцію в політичних відносинах і способах соціального керування в ХХ столітті.

Основна спрямованість еволюції технологій влади і соціального керування, ціль їхніх змін і удосконалювання полягали і полягають у даний час у тому, щоб, використовуючи найменші витрати засобів і ресурсів, одержати максимальний ефект впливу на людей, забезпечивши їхню «добровільну» підпорядкованість. Як відзначає О. Тоффлер, вищу якість і найбільшу ефективність сучасної влади додають знання, що дозволяють «досягти даних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей у їхній особистій зацікавленості в цих цілях; перетворити супротивників у союзників» [6, с. 933-934].

Розглядаючи роль масових комунікацій і їхній вплив на політичні процеси, зарубіжні політологи відзначають, що в постіндустріальному суспільстві влада знань та інформації стає вирішальною в керуванні суспільством, відтискуючи на другий план вплив грошей і державного примуса. Причому безпосередніми носіями і, особливо, розповсюджувачами знань й іншої соціально значимої інформації є засоби масової комунікації.

Хотілося б акцентувати увагу на тім, що державне, адміністративне й інший силовий примус усе більше замінюється на інформаційний вплив і психологічний примус.

Мати важливу інформацію, значить уміти відрізнити важливу інформацію від неважливої, означає мати ще більшу владу; можливість поширювати важливу інформацію у власній режисурі або умовчувати її означає мати подвійну владу, так лаконічно, але яскраво й образно розкривають роль і значення інформаційно-психологічного впливу на людей німецькі політологи – автори найбільшої сучасної навчальної допомоги з політології ФРН.

Вони особливу увагу звертають на таємний примус особистості в різних культурно-історичних умовах. Було б невірно думати, що маніпулювання інформацією, психологічні маніпуляції з людьми є відкриття сучасного суспільства і пов'язане лише з функціонуванням

засобів масової комунікації. Перехід до інформаційного суспільства лише сприяє трансформації психологічних маніпуляцій і перенесенні їхнього застосування з таких обмежених сфер громадського життя, як політична дипломатія, військово-мистецтво, торгівля і деякі ситуації міжособистісної взаємодії (наприклад, «палацево-апаратні» і любовні інтриги, економічні афери і шахрайство, азартні ігри і т. п.), в область масового використання як технології й ідеології соціальної взаємодії і спілкування людей у сучасному суспільстві. Тобто сучасні умови додали, по-суті, інформаційно-психологічному впливові й використанню психологічних маніпуляцій у комунікаційних процесах практично характер загальності [9; 10].

Найбільш характерним і скритим методом впливу на людину, а по суті своїй методом пригнічення людини є зомбування. Саме поняття «зомбування» означає непомітне для людини маніпулювання її поведінкою за певною наперед даною програмою і позбавлення її свободи мислення, свободи вибору. Для цього використовуються різноманітні технології, починаючи від навіювання, гіпнозу, залякування телепатичних наказів до впливу на свідомість людей зображеннями, звуком, ультразвуком, інфразвуком, електромагнітними хвилями і т. п. За обсягами масового впливу на населення зомбування може бути масовим (через ЗМІ – що нас найбільше цікавить) так і індивідуальне (як правило при прямому міжособовому й опосередкованому спілкуванні. З часом воно може поневолювати людину від декількох хвилин або впродовж усього життя, як це буває в тоталітарних державах.

Будь-яка тоталітарна держава придушє волю вибору своїх громадян і по суті є самим гігантським джерелом і розповсюджувачем зомбі-програм. При цьому будь-яка особистість (звичайно високоосвічена, із широким кругозором), що не піддається ніякому зомбуванню, звично знищується морально і/або фізично у в'язницях, концтаборах (при цьому найчастіше сфабрикується те або інше «злодіяння», нібито зроблене цією особою), або в кращому випадку просто викидається за межі країни. Згадаємо хоча б радянських дисидентів. У більшості це інтелігенти із самими творчими схильностями, занадто нестандартно і вільно мислячі, щоб уміститися в «прокрустово ложе» тоталітарної ідеології і масової культури [11, с. 12-13].

Тому що всі країни постоталітарного простору протягом багатьох десятиліть і до останнього по суті є перехідними тоталітарними державами та й усі ми, так чи інакше, тією чи іншою мірою, не є носіями зомбі-програм уже відтоді як стверджують політичні психологи. Усі ми були зомбовані ще до того, як народилися, уже будучи в материнському лоні. Тому що навчання-виховання (а в тоталітарній державі

все навчання митецьке підмінюється зомбуванням) дитини йде вже з зомбування вагітної жінки. Як установила наука, дитина вже в лоні матері сприймає й усмоктує інформацію, одержану його матір'ю.

Рідкісним винятком з цього правила є лише те покоління, що народилося в самі останні роки (але вони поки занадто молоді і не можуть активно впливати на економіку, політику і т. п.) або ж той, хто вже спромігся провести велику програму по самоочищенню своєї свідомості і підсвідомості активною політичною практикою.

Глибина зомбування – це наскільки глибоко в людину була впроваджена та або інша зомбі-програма. При цьому чим менше в людині духовного світла, тим більше в ньому темного місця для збереження і розмноження негативних програм. При 100 % зомбуванні людина зовні стає фанатично затягим прихильником, а насправді безвладним рабом тієї або іншої зомбі-програми і цілком присвячує своє життя пропаганді і поширенню цієї програми далі. При поверхневому зомбуванні людина може навіть не відчувати в собі тих або інших наведених зомбі-думок, але в його поведінці і житті вони теж відіграють істотну роль. Прикладом можуть служити сучасні ідеологічні, релігійні, націоналістичні та інші впливи, які по суті є зомбі-програмами.

Підсумовуючи зазначимо, що політичне маніпулювання це система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. Це дії, скеровані на «прибирання до рук» іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Мета маніпулятора – створити «вільний вибір», змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії реципієнта (Р. Арон).

Бібліографічний список

1. Хромець О. Л. Соціальні передумови явища політичного маніпулювання / О. Л. Хромець // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 89/90. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 127 – 130.
2. Лісовський П. М. Маніпуляція свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз) / П. М. Лісовський. – К. : Вид – во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2006. – 200 с.

3. Місніченко О. В. Маніпуляція «людиною маси»: філософсько – культурологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / О. В. Місніченко ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 21 с.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли: пер. с франц. / Р. Арон. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
5. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал. / За ред. М. Ф. Головатого та А. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
6. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошевця. – К. : Знання України, 2005. – 1200 с.
7. Безаров О. Т. Політологія : [навч. посіб.] / О. Т. Безаров. – М-во охорони здоров'я України; Буковинський держ. мед. Ун-т. – Чернівці: [БДМУ], 2007. – 324 с.
8. Прикладна політологія : навч. посіб. / За ред. В. П. Горбатенка. – К. : Вид. центр «Академія», 2008. – 472 с.
9. Юр'єва О. Г. Мовні маніпуляції в політичних комунікаціях / О. Г. Юр'єва // Трибуна: Всеукраїнський громадсько – політичний і теоретичний журнал тов – ва «Знання» України і спілки журналістів України. – К., 2005. – № 9/10. – С. 32 – 33.
10. Юричко А. В. Інформаційні маніпуляції у повідомленнях світової періодичної преси в контексті інформаційної безпеки України: стан та шляхи протидії : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / А. В. Юричко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2007. – 19 с.
11. Тепенчак Т. М. Естетико – культурологічний аспект маніпуляції свідомістю : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08 / Т. М. Тепенчак; Київський національний ун – т імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с.

Анализируются политические ценности как средство манипуляции, в частности во время маскировки ложных целей популярными ценностями. Рассматриваются доминантные направления политического манипулирования: апологетический и социально-критический.

The article analyzes political values as a mean of manipulation, particularly in situations when false purposes are masked by popular values. The dominant trends of political manipulation such as apologetic and socially and critical are consider in the article.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2013

ВИНИКНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ: УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ

В даній статті дається дефініція поняттю тоталітарний режим, розглядаються загальні аспекти теорій тоталітаризму. Особлива увага приділяється особливостям концепції виникнення тоталітаризму, яка сформувалася на початку 50-х років ХХ століття. При узагальненні різних, іноді досить суперечливих, поглядів на проблему, зроблена спроба виділити основні характерні риси тоталітарного режиму, які напряму залежать від обраних методів управління державою.

Феномен останніх десятиліть ХХ століття полягає в тому, що вони сконцентрували в собі суспільні явища історичного масштабу, динамічність розвитку яких виявилась досить непрогнозованою. Мова йде про майже одночасний крах тоталітарних режимів в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР, зміну геополітичної карти світу.

Одним із наслідків цього стала поява на політичній арені нових самостійних держав, в тому числі України, яка раніше в Європі існувала більш як географічне поняття.

Кожна самостійна держава, має політичну систему, яка пов'язана із середовищем, свого функціонування та розвитку. Мова йде про способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів, за допомогою яких вона здійснюється, тобто про політичний режим, існуючий в державі.

Поняття політичного режиму є об'єктом тривалих дискусій у політології. Політичний режим (у загальному плані) – це сукупність методів і законів здійснення політичної влади [1].

В узагальнюючому плані можна стверджувати, що в основі класифікації політичних режимів, яку дають сучасні політологи, перебувають принципи поділу влади, багатопартійність, наявність легальної опозиції, принципи взаємовідносин громадянського суспільства і держави.

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя.

Безумовно, процеси демократизації суспільного життя є невід'ємною та необхідною частиною розвитку сучасного суспільства та держави, а тоталітаризм ХХ ст. вніс корінні зміни в наше життя та

в історію всього світу, проте і сьогодні тоталітарні ідеї продовжують жити та вдосконалюватись.

Класична теорія тоталітаризму склалася на Заході в 20 – 50-х роках під беззаперечним впливом праць М. Бердяєва, К. Поппера, Б. Кроче, А. Дж. Тойнбі, С. Франка, в яких відомі вчені намагались переосмислити суперечливі та трагічні події європейської історії першої половини ХХ століття в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства.

Протягом 40 – 80-х років причини появи тоталітарних держав та специфіка їх внутрішнього устрою, проблема ідеологічної легітимації режиму та роль масового терору для функціонування суспільних структур розглядались і по різному вирішувались в межах політичної інтерпретації Ф. Боркенау, К. Фрідріха, З. Бжезінського, К. Мангейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Функе, Л. Шапіро, М. Кертиса, Дж. Сарторі, Г. Алмонда і Б. Пауела, загальноцивілізаційного підходу Б. Мура і К. Вітфогеля, ліберально-економічного тлумачення Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайека і М. Фрідмана, психолого-соціологічного розуміння масового суспільства В. Корнхаузера, Х. Арендт, Х. Ортегі-і-Гассета, Т. Адорно, Е. Фромма, В. Райха, Г. Маркузе.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю подальшої розробки науково обґрунтованих оцінок тоталітаризму як теорії і суспільного явища, які з часів свого зародження і впродовж усього процесу розвитку перебувають у постійному стані еволюції. Вбачається, що тоталітаризм є тривалою в часі і в просторі спробою адаптуватися до умов світу, який стрімко змінюється. Найбільш помітними та суттєвими рисами цих адаптивних змін є еволюція тоталітарних систем від класичних моделей до сучасних «неототалітарних» плюралістичних інституційних утворень і появою відповідних концепцій суспільного розвитку.

Дослідження феномену тоталітаризму, його природи та причин виникнення на сьогоднішній час не втратили своєї актуальності, оскільки в світі ще існують режими, які зберегли характерні риси тоталітаризму: в Північній Кореї, Венесуелі, на Кубі, в країнах Африки та Азії.

В цілому, дослідження тоталітаризму є необхідним, оскільки запровадження тоталітарних методів управління громадськістю відбувається і на сучасному етапі розвитку суспільства та держави, навіть за умов наявності демократичних принципів функціонування політичної системи.

При цьому виникає ряд питань загальнотеоретичного характеру, а саме: в чому сутність тоталітаризму? Чому режим, який перетворює людину та суспільство на аморфну масу, користувався такою

популярністю та підтримкою, мав значущу кількість прибічників в недалекому минулому та отримує нове дихання в деяких сучасних державах сьогодні? Чи є тоталітаризм виключно негативним явищем?

Розв'язання цієї проблеми вимагає вирішення цілої низки пов'язаних з нею завдань:

- здійснити аналіз поняття «тоталітаризм», уточнити його зміст і специфіку розвитку;
- розкрити сутність класичної теорії тоталітаризму і визначити особливості її еволюції;
- виявити характерні риси тоталітаризму та його типологію;

Об'єктом дослідження є феномен тоталітаризму як комплексне суспільно-політичне явище в усіх своїх проявах, в свою чергу, предметом дослідження є аналіз поняття «тоталітаризм», витоки та умови його формування, типи тоталітаризму, які відрізняються методами тоталітарного управління.

Джерельною базою дослідження є роботи теоретичного та емпіричного характеру з даної проблематики як вітчизняного, так і закордонного походження.

На думку автора, враховуючи вищевикладене, розгляд зазначеної проблеми потрібно почати саме з дефініції поняття «тоталітаризм» та виникнення самої теорії тоталітаризму, як безпрецедентного суспільного явища.

Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів «totalitas» – повнота, цілість і «totalis» – увесь, цілий, повний. Поняття «тоталітаризм», яке було запроваджено у 20-х роках минулого століття італійцями Дж. Амендолоні і П. Табеті для характеристики режиму Б. Муссоліні, ґрунтовно досліджується зарубіжними і вітчизняними політологами [2, С. 98].

В першу чергу, тоталітаризм – це певний тип політичної і суспільної системи, певний політичний режим.

З метою дати узагальнююче поняття цього суспільного устрою, наведемо два визначення: тоталітаризм – це політичний спосіб організації суспільного життя, який характеризується всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і особою, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям і офіційній ідеології [3, С. 15].

Тоталітарний режим – це державно-політичний устрій суспільства, основу якого становить сильна особистість (особиста диктатура) і який характеризується цілковитим (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства [4, С. 16].

Аналізуючи дані визначення, можна говорити про те, що тоталітаризм є найбільш витонченою формою авторитаризму.

Щодо зародження теорії тоталітаризму, то вона сягає стародавніх часів. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, які висловив у моделі ідеальної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г. Ф. Гегеля, Ж. -Ж. Руссо, Ф. Ніцше.

Поняття «тоталітарний» почали вживати критики Муссоліні на початку 20-х років ХХ ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Але Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави [2, С. 98].

Класична концепція тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі, що відбувся в 1952 р. у США, тоталітаризм був визнаний як «закрита і нерухлива соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру». Якраз тоді американські політологи, здебільшого емігранти з Європи, почали розробляти цю концепцію. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму – праці Ф. Гайєка «Шлях до рабства» 1944 р., у 1951 р. Х. Арендт опублікувала свою працю «Походження тоталітаризму». У 1956 р. виходить тепер уже класична праця К. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й автократія», в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму [3, С. 29].

Переходячи до ознак тоталітаризму, потрібно зазначити, що тоталітарному режимові властиві контроль однієї політичної організації – партії-держави над політикою, економікою, соціальною та духовною сферами суспільства. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний харизматичний, нікому не підзвітний лідер. Основним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій. За тоталітарного режиму здійснюється пряме політичне керування економікою.

При цьому, хоча передумови тоталітаризму і є досить різноманітними, історичний досвід свідчить, що тоталітарний режим, як правило, виникає в тих обставинах, коли перед країною постають виняткові завдання, для розв'язання яких необхідні надзвичайна мобілізація і концентрація зусиль усього населення, котре в масі своїй підтримує цей режим і виявляє готовність до певних жертв. Саме так було і в Італії в 20-х роках, коли країна опинилась у складній соціально-політичній ситуації, і в Німеччині, яка після поразки

у світовій війні потрапила в глибоку економічну кризу. В такому ж стані (бути чи не бути) перебував наприкінці 20-х – на початку 30-х років і Радянський Союз [4, С. 14].

Класичними тоталітарними державами вважають Італію за правління Б. Муссоліні, гітлерівську Німеччину і сталінський СРСР.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що тоталітаризм не виникає випадково, навіть будучи своєрідною аномалією, він має свої соціальні передумови і причини. До найважливіших з них відносяться:

- індустріальне суспільство, ускладнення суспільних зв'язків і взаємозалежності;
- наростання раціоналізму і організованості в житті суспільства з появою нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю (радіо, телебачення, засоби зв'язку, засоби масової інформації і т. п.);
- поява монополій, зрощених з державою;
- посилення в суспільній свідомості культу держави, розповсюдження колективістських поглядів;
- масова емоційна упевненість в можливості швидкого поліпшення життя за допомогою планування і раціональних перетворень;
- масова психологічна незадоволеність відчуженням особи при капіталізмі, її незахищеністю і самотністю;
- тоталітарні рухи породжують ілюзію залучення до «вічних цінностей»: класу, нації, держави, величної сакральної влади;
- гострі соціально-економічні кризи ведуть до маргіналізації суспільства, появі численних прошарків люмпенів, особливо сприйнятливих до тоталітарної ідеології і схильних до політичного радикалізму. Основними властивостями люмпена є: нігілізм по відношенню до минулого і теперішньому часу, агресивність, честолюбство, обмеженість, егоцентризм. На цьому роблять ставку вожді тоталітарних рухів.

До політичних передумов тоталітарних режимів відносяться: вже згадувана етатизація суспільної свідомості, а головне, поява масових, гранично ідеологізованих, партій нового, тоталітарного типу з жорсткою, напіввійськовою структурою і повним підкоренням рядових членів партії ідеології і її виразникам – вождям, керівництву в цілому [5, С. 43].

Узагальнюючи різні погляди, можна виділити такі характерні риси тоталітарного режиму:

- сильно централізована, моністична структура влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може бути позбавлена влади інституційними засобами; влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;

– монопольний політичний контроль над економікою та іншими сферами суспільства; в суто тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;

– влада належить масовій політичній партії, організованій не демократично довкола лідера; влада партії забезпечується шляхом її зрощення з державними органами й повного одержавлення суспільства;

– політизація, регламентація й санкціонування всієї життєдіяльності суспільства; терористичний поліцейський контроль за поведінкою громадян;

– громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням тих чи інших державних або партійних організацій, їхня діяльність докладно регламентується;

– монопольна, деталізована ідеологія, що легітимує режим й обґрунтовує його історичну місію.

Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками. Унаслідок цього суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства.

При цьому, окрему увагу потрібно звернути на те, що в політичній практиці передумови виникнення й розвитку тоталітаризму пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації). Причому, засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічне оброблення населення, насадження уніфікованих стандартів побутового і загальнолюдського характеру, нівелювання загальноцивілізаційних і особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму [6, С. 2-3].

Отже, при тоталітарному режимі фактично відсутнє громадянське суспільство. Однією з причин, що пояснює даний факт є те, що характерним для тоталітаризму є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень і залучення населення для виконання їх) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрішньо психологічного ентузіазму, а також

екстенсивно – за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому, навіть найближче оточення лідера значною мірою дистанційоване від нього [7, С. 118].

Свого часу тривала гостра дискусія, яку не завершено і нині, про тотожність тоталітарних режимів у Італії, Німеччині і в Радянському Союзі. Зокрема, німецький історик Е. Нольте вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії по суті однакові і різняться лише в нюансах [8]. Французький історик Ф. Фюре у книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони – породження однієї історії». І далі: «Більшовизм і фашизм досягли свого втілення в неординарних особах... Виключімо з історії особу Леніна і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні – і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав втілювати у життя програму «Майн кампф». Те ж саме можна сказати і про четвертого диктатора, Й. Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, і «сталінізму» [9, С. 94].

Проте, правда полягає і в тому, що завдання, які поставали перед державами, методи їх реалізації були різними, відмінними були й ідеології.

Як відомо, фашистські режими в Італії й Німеччині виходили з необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Підґрунтя фашистської ідеології – спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема, ніцшеанської ідеї надлюдини, що була поставлена на службу расизму і геноциду, культу привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими основоположними принципами визначалась як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (геноцид та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика [2, С. 100].

Метою державної політики Радянського Союзу (режиму Мао Цзедуну в Китаї, Пол Пота в Кампучії) було утвердження суспільного устрою на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідні принципи комуністичної ідеології – рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм – визначали і внутрішню (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і

фізичною працею), і зовнішню (перемога світової революції) політику. У країні було проведено масштабну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, освоєння космосу, задовольнялись елементарні життєві потреби переважної більшості населення. Держава відбила гітлерівську агресію. На жаль, здійснювалося все це протягом значного періоду розвитку суспільства методами, які набрали брутального, насильницького характеру, до абсурду з трагічними наслідками було доведено ідею класової боротьби [10, С. 4].

Отже, в ХХ столітті тоталітаризм існував в трьох основних формах, їх відображають реальний соціалізм радянського зразка, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм. Сьогодні в науковій літературі більшість авторів підтримує тезу, згідно з якою в політичній системі тоталітарного типу виділяють фашистський і націонал-соціалістичний режими в Італії і Німеччині, на правому фланзі ідейно-політичного спектру більшовицький режим в СРСР, на його лівому фланзі [11, С. 178].

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити що, тоталітаризм можливо розглядати і як соціальну систему, і як суспільно-політичний і соціально-економічний лад, і як ідеологію. Більш того, не можна не погодитися з тією частиною вчених, яка вважає, що тоталітаризм – результат розвитку усієї історії людства, починаючи з появи деспотичних режимів. Однак реальні умови для формування тоталітарних режимів, все ж таки, з'явилися лише на початку ХХ ст. з переростанням традиційного суспільства в індустріальне, з розвиненням його виробничих сил та НТР, виникненням та розвитком загальної кризи індустріального суспільства.

В процесі функціонування механізмів тоталітарної держави, масовий терор виступає інструментальним, а не структурним чинником, який притаманний лише для етапів тоталітарної революції і тоталітарної автократії. З огляду на це, методи, які застосовуються при тоталітарному управлінні державою є досить різноманітними, окрім того, вони наділені рисами притаманними лише їм і, на жаль, потрібно констатувати, що практичне застосування деяких з цих методів має місце навіть в тих державах сучасності, політичний режим яких, ми характеризуємо як демократично-правовий.

Бібліографічний список

1. Політологія: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс] / за ред. М. Ф. Юрій. – К. : Дакор. – 2006 р. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/701.htm
2. Андерсон Р. Д. Тоталітаризм: концепт или идеология? / Р. Д. Андерсон // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 98-107.

3. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
4. Сумбатян Ю. Г. Тоталитаризм как категория политической социологии / Ю. Г. Сумбатян // Социол. исслед. – 1994. – № 1. – С. 13-16.
5. Феоктистова О. А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії / О. А. Феоктистова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія. – 2000. – № 32. – С. 43-45.
6. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К. : Наукова думка, 1992. – 102 с.
7. Пехнік А. В. Різновиди тоталітаризму: спільне й особливе / А. В. Пехнік // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 9. – С. 118-122.
8. Нольте Ернст. Фашизм в его эпохе [Електронний ресурс] / Е. Нольте. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – Режим доступу: <http://modernproblems.org.ru/hisrogy/174-nolte-1.html>
9. Фюре Франсуа Прошлое одной иллюзии / Франсуа Фюре. – М. : Ad Marginem, 1998. – 640 с.
10. Чабанна М. Критика масового суспільства у Західноєвропейській політичній думці / М. Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – № 31. Політичні науки. – С. 4-9.
11. Прібіловський В. Тоталітаризм, комуністи, націонал-патріоти, фашисти. Терміни й реальність / В. Прібіловський // Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2005. – № 6. – С. 176-183.

В данной статье даётся дефиниция понятию тоталитарный режим, рассматриваются общие аспекты теорий тоталитаризма. Отдельное внимание уделяется особенностям концепции возникновения тоталитаризма, которая сформировалась в начале 50-х годов XX века. При обобщении различных, иногда достаточно противоречивых, взглядов на проблему, сделана попытка выделить основные характерные черты тоталитарного режима, которые в первую очередь зависят от выбранных методов управления государством.

In this article author make definition of the concept of a totalitarian regime, discussed the peculiarities of general aspects of the theory of totalitarianism. Special attention is paid to the emergence of the concept of totalitarianism, which was formed in the early of the 50-ies of XX century. When generalization of different, sometimes quite contradictory views on the problem, an attempt to highlight the main features of the totalitarian regime.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2013

УДК 316.334.3-053.81(477)

Каретна О. О., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР УЧАСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

В умовах формування ринкового середовища вітчизняна молодь вимагає особливої соціальної підтримки і соціального захисту як така, що знаходиться в стані формування і затвердження життєвих позицій, складає більше половини працездатного населення держави.

Актуальність даної проблеми обумовлена. Розвиток соціально-економічної ситуації в Україні обумовлює необхідність розробки шляхів стабілізації соціальних процесів, забезпечення якісної підготовки управлінських рішень, спрямованих на відтворення інтелектуального й трудового потенціалу суспільства. Перспективи збереження та нагромадження такого потенціалу нерозривно пов'язані з процесами соціалізації і соціально-економічної інтеграції молоді.

Саме могутня енергія, творча уява, патріотичні та громадянські ідеали визначають цільовий і функціональний характер місії сучасної молоді як провідника соціальних змін, економічного розвитку й технічного прогресу України.

Майбутній розвиток України повною мірою залежить від успіху тих, хто завтра відіграватиме провідну роль у суспільних процесах. Це обумовлює важливість реалізації ефективної молодіжної політики держави, яка максимально відповідатиме потребам молоді людини та водночас держави. Державна молодіжна політика повинна відображати позицію держави до цієї групи населення, її погляд в майбутнє та адекватність політичного курсу, створювати необхідні умови, гарантії для соціального становлення і розвитку молодого покоління.

Саме тоді, коли будуть надаватися достатні гарантії та умови для соціалізації та всебічного розвитку молоді людини, молодь буде здатна і матиме бажання спрямовувати свій потенціал у відповідно до інтересів суспільства всіх сферах своєї життєдіяльності. Відсутність такої політики або її неадекватне втілення, як зазначає М. Головатий, призводять до серйозних кризових явищ у молодіжному середовищі, зокрема й у всьому суспільстві загалом [1, с. 49].

Метою цієї теми є, сучасна ситуація в суспільстві і державі котра вимагає негайних заходів, які спрямовані на формування стратегії політичного, соціально-економічного і культурного розвитку України, що припускає послідовну реалізацію заходів, які мають довгостроковий характер і спрямованих на подальше підвищення рівня життя

його населення та вдосконалювання держави. Це вимагає формування базових умов, що дозволять планомірно підготовляти основу для кожного наступного етапу перетворень.

Україна від більшості країн відстає майже за усіма соціально-економічними критеріями, залишається на узбіччі світових інноваційних систем, що гальмує подальший соціально-економічний і політичний розвиток. В умовах, коли провідні світові держави не справляються з оздоровленням економіки та забезпеченням соціальних гарантій своїх громадян, ті молоді демократії, що мають дефіцит ресурсів, вимушені шукати інші шляхи виходу із кризи та забезпечення подальшого політичного і соціально-економічного розвитку.

Єдина альтернатива – проведення конкурентоспроможної, адаптивної до зовнішніх збурень державної політики України. Така політика може бути ефективною лише за активної участі молодого покоління. Необхідно розкрити і втілити творчий потенціал молоді, а її соціальний ресурс вважати однією з найважливіших основ, підвищення конкурентоспроможності нашої держави та модернізації суспільства.

Молодь є специфічною соціально-демографічною групою, яка посідає особливе місце в соціальній структурі суспільства та відіграє значну роль у громадсько-політичному житті держави [2, с. 107].

В сучасних умовах все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, залучення до пізнавальної та трудової діяльності на ранніх етапах життя, продовжується термін її навчання, соціально – політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу тощо. Разом з тим, незважаючи на невизначеність вікових меж молоді, саме в сучасному суспільстві вона виокремлюється у відносно самостійну соціально-демографічну групу. Сприяє цьому, перш за все, ускладнення процесу соціалізації молоді, посилення вимог з боку суспільства, розрив між віковими і соціальними характеристиками, науково-технічний прогрес, який сприяє прискореному розвитку молодих людей, процес акселерації молодого покоління. При цьому головною ознакою молоді як соціально-демографічної групи є процес соціалізації. На думку більшості вчених соціалізація – це сукупність усіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює та відтворює певну систему знань, норм, цінностей та моделей ролевої поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства.

Молоді люди – це вихідці з усіх класів і соціальних прошарків, що є в суспільстві. Вони не завжди успадковують соціальне становище своїх батьків, але вливаючись в соціально-класову структуру, стають робіт-

никами, селянами, представниками інтелігенції тощо. Характерно, що незалежно від того, яке місце в соціальній структурі суспільства займе та чи інша особа, на період свого соціального і професійного становища вона буде зберігати специфіку молодіжного росту, самоствердження до того часу, коли завершиться процес входження в доросле життя.

Саме в молодіжному віці соціалізація здійснюється найбільш активно. Особливо, коли це стосується оцінки старшого покоління, його діяльності, поведінки, участі в суспільно-політичному житті, у зв'язку з чим молодь під впливом змін умов життя вносить новий зміст, своє бачення розвитку подій. У процесі соціалізації молоді нерідко виникають протиріччя, викликані соціально-економічними та політичними змінами, що відбуваються в суспільстві. Особливо гостро протиріччя відчуються тоді, коли це стосується безпосередньо самої молоді, у першу чергу – протиріччя між об'єктивною необхідністю реформи системи освіти і виховання та можливостями держави забезпечити її ресурсами, коштами; між розбудовою соціальної, правової держави та соціальною і правовою незахищеністю молоді [3, с. 476].

Варто підкреслити, що на процес соціалізації молоді значно впливає сім'я, школа, вищі, армія, засоби масової інформації, політичні організації тощо. Усі вони, як суспільні інститути, мають безпосереднє відношення до становлення та якості соціалізації молоді людини.

Соціально-психологічні особливості молоді пов'язані насамперед з мотивацією професійного вибору. Важливу роль в житті молоді людини відіграє правильно обрана майбутня професія. Саме вона визначає активну позицію в суспільно-політичному житті, високий професіоналізм, матеріальний достаток і сімейний добробут. На жаль, молоді люди рідко задумуються над тим, як розвивати свої духовні і фізичні здібності. Людина, яка досконало знає свої можливості, сильні й уразливі місця своєї особистості, навіть скромну професію зможе підняти на належний рівень тільки тим, що вона там працює. Добросовісне відношення до своїх обов'язків і старанне виконання запропонованої роботи, в кінці кінців, дасть свої результати і забезпечить загальний успіх [4, с. 66].

Проблеми, протиріччя, що потребують свого вирішення на шляху соціалізації молоді, наявні в усіх сферах її життєдіяльності. У нинішніх умовах молоде покоління найбільше стурбоване економічними проблемами. За даними соціологічного опитування громадської думки Центру Разумкова у квітні – травні 2010 року найбільше молодих людей непокоять проблеми працевлаштування (62 %). Проблеми, з якими стикається молодь під час пошуку роботи, є вимагання стажу

роботи, відповідної освіти, знань та умінь. Серед опитаної молоді власний бізнес має лише 6 % молодих людей. Головна перешкода для започаткування і ведення власної справи – брак стартового капіталу (58 %), хабарництво чиновників (38 %), а також висока ставка податкового гніту.

На становищі молоді позначається загальне зниження рівня життя та зубожіння населення. Кризовий стан суспільства негативно відбивається на відношенні молоді до трудової діяльності. Більше половини опитаних молодих людей відзначали, що оплата за роботу, яку вони сьогодні виконують, не забезпечує їм можливості вирішувати насущні проблеми.

Серед соціальних проблем молоді значне місце займає зростання рівня соціальних відхилень (до основних форм девіантної поведінки у сучасному суспільстві відноситься злочинність, токсикоманія, алкоголізм, проституція і суїцид). Дослідження свідчать, що підґрунтям для негативних суспільних явищ є соціально – економічна нестабільність, недоліки в організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах, певна дегуманізація освіти, штучне відокремлення її від виховання, зниження виховного потенціалу сім'ї, неякісна організація праці на виробництві, негативний вплив антигромадських елементів, зростаюча активність ділків тіньової економіки, наявність засобів і сфер нетрудового збагачення, бізнес через нелегальні азартні ігри, сутенерство, відсутність нормальних умов для лікування неповнолітніх наркоманів, алкоголіків. Тобто проблема зниження рівня правопорушень та інших антисоціальних проявів зводиться до зменшення впливу на молодь вказаних та інших негативних явищ суспільного життя.

Актуальною проблемою, з якою зіткнулося наше суспільство, стала шлюбно-сімейна проблема (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів, низька народжуваність, відсутність можливості поліпшити житлові умови, позашлюбне материнство).

Соціальні зміни в суспільному житті супроводжуються значними змінами у свідомості і поведінці молодих людей, в тому числі з деформаціями в системі цінностей. Так, молодь не надає належного значення проблемам виховання, зокрема патріотичного. Окремі з них не відчують гордості за належність до України, українського народу. Вочевидь, даються взнаки порушення спадковості поколінь, прогалини у вихованні дітей та підлітків у сім'ї, школі, низькопробна масова культура Заходу, недостатня робота щодо збереження та відродження народних традицій, надмірна комерціалізація сфери дозвілля, культури [5, с. 89].

Вихід української економіки з кризи закономірно ставить проблему невідкладної перебудови соціальної сфери. Вона повинна стати ефективним сектором економіки й стимулом прискорення економічного прогресу. Ідеться передусім про забезпечення реальних змін у задоволенні власних життєвих потреб населення і про потребу нової соціальної політики, яка би припинила поглиблення майнової диференціації і зосередила увагу не лише на захисті малозабезпечених верств населення, а й на його економічно активній частині.

Молодь перебуває в складній ситуації і потребує ефективного соціального захисту, бо, з одного боку, відбувається стрімкий розвиток інформаційних технологій, а з іншого, – знижується рівень життя, збільшується кількість проблем, що постають перед нею.

Ефективність соціального захисту, як переконує світовий і національний досвід, тісно пов'язана з ефективністю економічного розвитку взагалі. Проте слід пам'ятати, що ефективність соціального захисту молоді ґрунтується на соціальних цінностях і орієнтаціях суспільства, його піклуванні про власне майбутнє [6, с. 106].

Основною формою прояву соціальної активності молоді та найефективнішим механізмом взаємодії молодого покоління з державою є молодіжний рух. В сучасних умовах назріла гостра необхідність посилення уваги до молодіжного руху з боку держави, необхідність розробки науково обґрунтованого плану дій, результати якого стануть відчутні в близькій перспективі. Такий підхід з боку держави дасть можливість сформуувати стратегічну мету українського молодіжного руху, яка спрямована на формування відповідального ставлення молоді до свого майбутнього і майбутнього держави. Це зробить вплив молодіжного руху ефективним на розробку та реалізацію державної політики і змінить сучасну роль молодого покоління – брати участь у вирішенні власних соціально-побутових проблем, на необхідність участі у розв'язанні стратегічних проблем виходу із системної соціально-економічної кризи та забезпечення подальшого розвитку суспільства.

У свою чергу, в якості однієї з найважливіших умов розвитку держави, виступає забезпечення відтворення трудового і інтелектуального потенціалу українського суспільства. Перспективи збереження і накопичення такого потенціалу нерозривно пов'язані зі здійсненням комплексу заходів з освіти й виховання молоді.

В Україні близько 11 млн. юнаків і дівчат, з них понад 1,5 млн. – студенти ВНЗ I-IV рівнів акредитації і, насамперед, молодіжна політика в Україні щодо освіти, економічної, соціально-політичної галузей, розвитку культурного, духовного, фізичного потенціалу

молоді та діяльність молодіжних організацій визначається українським законодавством.

Інтереси молодого покоління повинні бути враховані при визначенні загальнонаціональних пріоритетів. Молодь повинна стати активним учасником вирішення завдань, які стоять перед нашою державою і суспільством. Створювання умов для включення молоді в процеси розвитку України і її самореалізації необхідно проводити на державному рівні [6, с. 193].

Отже, сучасна соціально-економічна ситуація, що склалася в Україні, вимагає розробки забезпечення якісної підготовки державних рішень щодо сім'ї, молодого покоління, гендерної рівності, збереження та зміцнення здоров'я молодого покоління, надання соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних ситуаціях і шляхів стабілізації соціальних процесів. Такі рішення можливі тільки на підставі міждисциплінарного, комплексного, системного аналізу існуючої ситуації та науково обґрунтованого соціального прогнозу можливих наслідків.

Для органів державної влади в Україні у здійсненні молодіжної політики і подолання демографічної кризи основними напрямками діяльності є:

- забезпечення соціальної і правової захищеності молоді;
- забезпечення збалансованого поєднання суспільних, державних інтересів та прав особистості у формуванні і реалізації національної молодіжної політики;
- пріоритет суспільних ініціатив стосовно аналогічної діяльності державних установ та державних органів при фінансуванні заходів і програм, які стосуються молодого покоління;
- надання молодому громадянину гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я, професійної підготовки й працевлаштування;
- залучення молодих громадян до особистої участі у формуванні й реалізації програм, які стосуються молоді, суспільства та держави.

Суспільство та держава повинні забезпечити випереджальну та інноваційну участь у державотворчих процесах, забезпечити духовні і культурні потреби молоді, рівні можливості для розкриття професійного, творчого, інтелектуального потенціалу молодого покоління, набуття молоддю соціального досвіду, конкурентоздатність на ринку праці, формування вміння жити в громадянському суспільстві, підтримку сімей, якісну освіту, формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, патріотизму, національної і громадської

свідомості серед молоді, яка б могла забезпечити безперервність розвитку української держави, базуючись на державних і національних цінностях [7, с. 311].

Необхідно розглядати молоде покоління як активну суспільну силу і стратегічний ресурс розвитку нашої країни. В сучасних умовах це вимагає виділення молодіжної політики як одного з основних загальнонаціональних пріоритетів.

Основні зусилля повинні зосередитись на пошуку нових технологій, проєктів, комплексних рішень у сфері державної молодіжної політики, розподілі завдань і засобів, постановці і формуванні стратегій. Державі потрібно більш активно залучати наявні кадри до вироблення конкретних пропозицій по досягненню цих цілей і реалізації принципів. Основні виконавські, інструментальні функції при цьому повинні бути делеговані регіонам – на основі наявних у їхньому розпорядженні ресурсів тільки й може бути створена базова робоча інфраструктура молодіжної політики. Водночас варто визнати, що існує фундаментальний розрив між актуальними завданнями з однієї сторони й наявними інструментами ведення такої політики – з іншої. Зазначений розрив збільшується інерційним мисленням регіональних суб'єктів молодіжної політики, а також відсутністю реальної координації між їхніми діями й ініціативами Центру.

Реалізація пропозицій дозволить:

- 1) поліпшити економічне становище, соціально-побутові й житлові умови молоді й молодих родин;
- 2) підвищити духовно-моральний, творчий і інтелектуальний потенціал молодого покоління;
- 3) зміцнити інститут молоді родини;
- 4) сприяти формуванню у молоді почуття патріотизму, поваги до історії, традицій і культури України;
- 5) підвищити суспільно-політичну активність молодих громадян;
- 6) удосконалити систему соціальної підтримки і правового захисту молоді;
- 7) сформувати у молодого покоління цінності здорового способу життя;
- 8) підвищити рівень ділової і підприємницької активності молоді;
- 9) підвищити рівень поінформованості молодого покоління про їх права і обов'язки щодо можливостей реалізації своїх прав на охорону здоров'я, соціальне обслуговування, відпочинок, професійну орієнтацію, працевлаштування.

Проведення заходів вимагає необхідність розробки комплексу додаткових відповідних програм і планів [7, с. 314].

Результатами підготовлених програм на місцевому та державному мають стати наступні:

- молодь отримує можливість впливати на рівень якості власного життя згідно найвищих міжнародних стандартів. Це, у свою чергу, згодом підвищить індекс людського розвитку в Україні;

- зростуть самодостатність та самостійність молодшої особистості;

- буде ліквідовано споживацьке ставлення до молодого покоління;

- у сфері культури буде знята проблема передачі молодіжного дозвілля на відкуп індустрії розваг, що призводить до прагнення отримання молоддю благ будь-якою ціною та культивування примітивних людських інстинктів, формування сумнівних ідеалів;

- молодь відчує власні сили, роль та свої перспективи у побудові майбутнього;

- очікується випереджальний розвиток молодіжного громадського сектору, що сприятиме формуванню потужного національного потенціалу;

- у духовно-ідеологічній та виховній сферах буде ліквідовано повчально-опікунське та авторитарно-догматичне ставлення, відсторонений погляд на молодь як соціально пасивну маргіналізовану групу.

Все це змінить якісні характеристики молодіжного сектору – відбудеться поступ у розвитку інноваційного потенціалу молоді, що забезпечить природні, демократичні та справедливі умови розвитку в Україні для кожної молодшої людини й буде найкращим стимулом до формування її як конкурентоздатної особисті [8, с. 43].

Ми можемо і повинні відмовитися від все ще переважаючого в економіці нашої держави екстенсивного способу розвитку, який заснований на експлуатації природних багатств. Вимогам сучасності відповідає інтенсивний спосіб, фундаментом якого здатна стати лише інноваційна економіка. Сучасна інноваційна економіка вимагає відповідного підходу до вирішення проблеми кадрового забезпечення, що вимагає комплексного розвитку людського ресурсу. Державним пріоритетом має стати розвиток людини, формування для неї найбільш комфортного середовища проживання. Основним адресатом такого підходу є молодь. Молоде покоління становить основу тієї частини людського ресурсу, яку ще можна вдосконалювати, яка найменш обтяжена стереотипами, а тому здатна до динамічної реакції на виклики середовища.

Досвід останніх десятиліть переконливо доводить, що політичних і економічних успіхів досягають саме ті держави, які приділяють посилену увагу молоді; що стійкий розвиток демонструють саме ті суспільства, які переглянули традиційні погляди на систему взаємин між поколіннями і на їх значення для політичного й соціально-економічного розвитку. Саме тому в новому тисячолітті стратегічні переваги будуть у тих держав і суспільств, які навчатися ефективно використовувати людський потенціал і, у першу чергу, той інноваційний потенціал розвитку, носієм якого є молодь [8, с. 46].

Таким чином, розвиток України як демократичної держави із сучасною соціально спрямованою економікою може стати ефективнішим лише за умови активного залучення молоді, оскільки її творчий потенціал та соціальний ресурс є одним з найважливіших основ модернізації суспільства. В умовах нових світових впливів назріла гостра необхідність посиленої уваги до молоді з боку держави, розробки системного, науково обґрунтованого й довготермінового плану дій, вагомі результати якого стануть відчутними вже в недалекому майбутньому. Держава і суспільство повинні сприяти участі молоді в державотворчих процесах, забезпечувати рівні можливості для розвитку творчого, інтелектуального потенціалу, соціального досвіду, формувати вміння жити в громадянському суспільстві, підтримувати молоді сім'ї, підвищувати конкурентоспроможність молоді на ринку праці, сприяти одержанню якісної освіти, займатися вихованням національної та громадської свідомості, базуючись на державних і національних цінностях. Такий підхід надасть можливість сформувати стратегічну ціль розвитку української молоді, спрямовану на формування її відповідального ставлення до власного майбутнього і майбутнього держави.

Значення молоді у соціально-економічних та політичних процесах, в першу чергу, у структурі зайнятості населення зростає з кожним роком. Шляхи, які обере нове покоління, залежать від сьогоденних умов життєдіяльності, а також можливостей щодо вибудовування майбутнього, які пропонуються молоді на різних етапах становлення. Посилення ролі «молодіжного чинника» в соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесах, як об'єктивної закономірності світового розвитку, специфічні потреби і потенціал молоді як мобільної соціальної групи суспільства обумовлюють необхідність попередження негативних наслідків різного роду соціально-економічних процесів, у тому числі міграційних [9].

Сучасна молодіжна політика не в повному обсязі враховує реальні інтереси і потреби молоді, не сприяє створенню необхідних умов для

зміцнення матеріальних та правових гарантій щодо здійснення прав і свобод молодого покоління, реалізації їх творчих можливостей та ініціатив.

Тому необхідні розробка та реалізація активної державної політики, яка полягає у створенні політичних, економічних, соціальних, організаційних, інформаційних умов і гарантій для забезпечення всебічних потреб молоді, реалізації її творчого потенціалу, стимулювання активної життєвої позиції, усвідомлення нею відповідальності за своє майбутнє і країни в цілому.

Бібліографічний список

1. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : А. Л. Д., 2006. – С. 41 – 65.
2. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 року № 2859-ХІІ (зі змінами) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/proza.htm
3. Аверьянов Л. Я. О проблемах молодежи и не только о них [Текст] / Л. Я. Аверьянов // Социологические исследования. – 2008. – № 10. – С. 153 – 157.
4. Карнаух А. Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні / Карнаух А. // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 63-69.
5. Колесніченко Н. М. Становище молоді як одна з гуманітарних проблем нашого часу / Колесніченко Н. М. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 23. Вип. 10. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2002. – С. 88-90.
6. Корогод Л. П. М. Грушевський про місце і роль молоді в національному розвитку України / Корогод Л. П. // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології та методики. Матеріали міжнародної конференції, Київ, 11-13 жовтня 1995 р. – К. : А.Л.Д., 2006. – 232 с.
7. Криворучко Ю. Молодь як суспільний чинник формування громадянського суспільства України / Криворучко Ю. // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Л., 1999. – С. 309 – 316.
8. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально психологічний стан за умов тотальної аномії / Паніна Н. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 41 – 48.
9. Плоский К. Аналіз соціальних орієнтацій сучасної української молоді, як орієнтир для формування цілей молодіжної політики щодо залучення її до державотворчих процесів [Електронний ресурс] / К. Плоский. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/>

В условиях формирования рыночной среды отечественная молодежь требует особенной социальной поддержки и социальной защиты как таковая, что находится в состоянии формирования и утверждения жизненных позиций, составляет больше половины работоспособного населения государства.

In the conditions of forming of market environment home young people require the special social support and social defence as such, that is in a state of forming and claim of vital positions, makes the more than half of capable of working population of the state.

Стаття надійшла до редколегії 04.10.2013

УДК 329.1/6:323.39(477)

Кройтор А. В., НУ «ОЮА»

ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА ВЗАЄМОДІЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Статтю присвячено дослідженню внутрішньопартійних відносин з позиції основних теорій політичних еліт. Проаналізовано генезу елітарних концепцій. Визначено що політичні партії, як і будь яка інша соціальна система, схильні до олігархізації її структури. У статті зазначено можливі варіанти демократизації внутрішньопартійної взаємодії. Зазначено що з позиції теорії еліт внутрішньопартійна взаємодія виступає важливим фактором демократизації партійної діяльності та усієї політичної системи країни.

Протягом усього цивілізаційного розвитку еліти виконували важливі суспільні функції, діяльність політичних еліт виступає однією із головних складових політичного процесу.

Історичний досвід свідчить, що від здатності еліт визначити основні шляхи, напрямки та завдання суспільного розвитку та реалізувати концептуальні ідеологічні засади державотворення великою мірою залежав стан суспільства та держави. Іноді політичні та економічні виклики змушували еліти діяти всупереч власним груповим та індивідуальним інтересам, ставити «суспільне» благо та «суспільний інтерес» вище за власний егоїзм. Зокрема, так відбувалось у Англії, Нідерландах, Німеччині, Франції та інших європейських країнах у XVII – XVIII століттях на світанку становлення ринкових капіталістичних відносин в економічній сфері та розвитку демократії як особливої, конкурентної

форми організації політичної влади. Еліти у той історичний період діяли «всупереч собі», але виграли разом із країною.

Усе це актуалізує дослідження політичних партій з позицій теорії політичних еліт.

Політична партія представляє собою організацію людей, зсередомія яких структурована по вертикалі та по горизонталі. Будь-яка політична партія складається з трьох основних частин: партійного керівництва (партійна еліта), рядових членів партії та її прихильники. Система співпраці між структурними елементами партії, врахування інтересів простих членів партії при прийнятті партійного рішення, ступінь відкритості партійної еліти характеризують рівень внутрішньопартійної демократії.

Діяльність політичних партій спрямована також на презентацію ідеологічних доктрин та ідей у суспільстві, формуванні стійкого кола прихильників цих ідей та сприянні їх політичному вибору в електоральний період.

При цьому однією із головних небезпек у діяльності політичних партій виступає їх перетворення на інструмент реалізації інтересів порівняно невеликого кола осіб, що здійснюють безпосереднє партійне керівництво – партійної еліти. У такому випадку пересічні члени партії фактично позбавляються впливу на прийняття партійних рішень, реалізацію партійної програми та політики, процедуру висунування кандидатів у депутати різних рівнів та ін.

Дослідження партійної діяльності у процесах політичних трансформацій має включати аналіз внутрішньопартійної комунікації. Без політологічного вивчення внутрішньопартійних відносин, методів партійної боротьби між групами впливу в середині партії неможливо представити повноцінну картину процесу демократизації політичної системи.

Адже в умовах перехідного періоду на рівень демократії у державі впливає не лише політичний плюралізм та свобода слова, а й розвиток механізмів внутрішньопартійної демократії. Саме тому у сучасній політичній науці набуває актуальності дослідження функцій та ролі політичних партій в умовах становлення демократії, аналіз системи внутрішньопартійних відносин між керівництвом партії та її рядовими членами.

Говорити про демократичність політичної системи, що сформована у державі без вивчення внутрішньопартійних відносин, методів партійної боротьби в середині партії та між групами впливу було б не коректно. Адже в умовах формування демократичних правил політичної взаємодії на рівень демократичності держави впливає не

лише плюралізм партійний, а й рівень розвитку внутрішньопартійної демократії. Тому вкрай актуальним у сучасній політичній науці є дослідження не лише функцій, ролі політичних партій в умовах паритетної демократії, а й вивчення системи внутрішньопартійних відносин між керівництвом партії та її рядовими членами.

Дослідженню ролі, функцій партій в політичній системі, а також внутрішньопартійним відносинам присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Роль політичних партій в процесі демократизації є предметом міждисциплінарних досліджень і підлягають аналізу представниками політичної, соціологічної, історичної, економічної наук, конституційного права та інших суспільно-гуманітарних наук, що є беззаперечним свідченням сучасного впливу партій на політичні процеси у суспільстві.

Теорія еліт у сучасній політичній науці виступає сферою міждисциплінарних досліджень, яка інтегрує здобутки політичної філософії, соціологічної науки, теорії управління, публічної політики, права, конституціоналізму, економічної науки, психології та ін.

Серед напрямків досліджень еліт можна відзначити проблему ротації політичних еліт, роль еліт у процесі державотворення, формування публічної політики та реалізації управлінських рішень, процес внутрішньоелітної взаємодії, а також аналіз конституційно-правових, інституційних, комунікативних та процесуальних основ діяльності політичної еліти [8, с. 503].

Обґрунтування сутності політичної еліти та визначення основних напрямків її діяльності на різних історичних етапах розвитку філософської та політичної думки знаходимо у працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Марка Туллія Цицерона, Марка Аврелія, Геласія, Томи Аквінського, Ніколло Макіавеллі, Томаса Гобса, Джона Лока, Шарля Луї Монтегкє, Жан-Жака Руссо, Джона Стюарта Мілля, Девіда Г'юма, Герберта Спенсера, Фрідріха Ніцше та ін.

Класичні теорії еліт наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть започаткували Вільфредо Парето (колообіг еліт, теорія контреліти), Гаєтано Моска (теорія правлячого класу) та Рональд Міхельс (теорія «залізного закону олігархії»).

Серед досліджень різних аспектів діяльності політичних еліт та політичного класу в сучасних умовах слід відзначити таких зарубіжних авторів, як Р. Арон, Т. Боттомор, Ю. Габермас, О. Гаман-Голутвіна, Т. Дай, Р. Даль, Р. Дарендорф, А. Лейгарт, Д. Расгоу, Й. Шумпетер та ін.

Діяльності політичних еліт в сучасному українському суспільстві та визначенню їх ролі у процесах державотворення та діяльності політичних партій після проголошення Незалежності України присвячено

дослідження Б. Андресюка, В. Бебика, Є. Бистрицького, І. Бураковського, О. Гараня, М. Головатого, О. Дергачова, Н. Дубовик, В. Журавського, В. Кременя, В. Литвина, С. Макеєва, Дж. Мейса, М. Михальченка, С. Наумкіної, М. Обушного, А. Пахарєва, В. Полохало, М. Пірен, Д. Табачника, М. Томенка, Ю. Шайгородського, П. Шляхтуна та ін.

Термін «політична еліта» використовується для позначення провідних верств та груп, які здійснюють управління у різних сферах суспільного життя та визначають «правила гри» та політичної взаємодії у суспільстві [5, с. 98].

На думку українського автора М. Головатого, концепція політичного елітизму виходить з того, що «будь-яке суспільство поділяється на «вибрану» меншість, що керує суспільством та «неорганізовану» більшість, що є об'єктом управління... В основі елітаризму лежить ідея природної обдарованості людини, наявність у неї таких якостей, які зумовлюють здатність найкращого виконання владних функцій у суспільстві» [9, с. 215].

Так, на різних етапах історичного розвитку висловлювались ідеї щодо необхідності існування елітних суспільних груп. Так, Конфуцій наголошував на правлінні моральної особи, Геракліт писав про правління «найкращої особи», Платон – про правління «філософів» (мудрих). На думку Аристотеля, правити задля загального блага в умовах політики здатні представники «середнього» класу. У релігійних доктринах середніх віків елітарний підхід знаходить вираження у феномені «цезарепапізму» (поєднання влади світської та церковної).

Джерела досліджень інтеракції еліт можна знайти у роботах Конфуція, Платона, Аристотеля. У роботах давньогрецький авторів слід відзначити наступні інтерпретації принципів взаємодії політичних еліт. По-перше, у роботах Платона поєднується евідемонізм («благо тотожне задоволенню») і раціоналізм («чеснота тотожна знанню»). Платон вважає, що дії аристократії мають підпорядковуватись принципам відповідальності та справедливості. Грецькі філософи заклали основи раціоналізму у діяльності політиків, який згодом отримав розвиток у Новий час. В межах аналізу ідеальної держави Платон наголошує на виконання кожною суспільною групою власних функцій і невтручання у функції інших суспільних груп. Ґрунтуючись на твердженні, що людина – це істота суспільна (політична), Аристотель пов'язує такі чесноти еліти, як відповідальність та справедливість із слугуванням не особистому, а суспільному (полісному) благау.

У добу Середньовіччя формується теологічна доктрина взаємодії еліт, з'являється феномен «цезарепапізму», як поєднання влади

світської та церковної у особі імператора. Діяльність та взаємодія еліт напряду пов'язується з моральними ідеалами християнської доктрини (зокрема, у роботах Томи Аквінського).

На наступному історичному відрізку, Н. Макіавеллі (перший модерний політичний теоретик) наголошував на незалежності взаємодії еліт від релігійних принципів та моралі. Звертаючись до правителів, Н. Макіавеллі радив їм застосовувати насильство, бути водночас левами та лисами, якщо не вдається вирішити конфлікт завдяки політиці та праву [1, с. 43].

Філософи доби Відродження зробили великий внесок у розробку концепції взаємодії еліт завдяки опорі на ідеологію гуманізму, переорієнтації філософських інтересів з теологічних проблем на проблеми пізнання людини, суспільства і природи. У цей час домінує принцип антропоцентризму, тобто індивідуальність, оригінальність стають особливо важливими в системі моральних чеснот еліти.

Ніколю Макіавеллі висунув ідею щодо політичної основи влади еліт, яка не потребує релігійного та морального виправдання, а його пораду правителям бути «левами» та «лисами» у подальшому інтерпретував Вільфредо Парето як два типи еліт, що змінюють один одного. У політичних доктринах доби модерну основою участі еліт у процесах державотворення стали політичні ідеології – лібералізм, консерватизм та соціалізм, а також ідеї розподілу влади, верховенства права, ротації державних службовців (бюрократії), циркуляції еліт, розвитку політичних партій та ін.

Саме у суспільствах доби модерну формується концепція елітаризму, яка наголошує на провідній ролі еліт у визначенні фундаментальних основ державотворення, державного курсу та державної політики.

Ідея розподілу влади та ротації еліт стає відмінною рисою політичних доктрин Нового часу (що виражається у творах Гуго Гроція, Джеймса Гарінгтона, Томаса Гоббса, Джона Лока, Жан-Жака Руссо, Шарля Луї Монтеск'є та ін.).

Оригінальне трактування взаємодії еліт та маси належить Ф. Ніцше, який критикує цінності гуманізму, демонструючи їх штучний характер, нівелювання особистісного потенціалу, усереднення, знищення волі до творчості та вдосконалення. Він ставить завдання переоцінки цінностей, обґрунтовує владу сильної особистості, в тому числі право еліти зневажати моральні закони.

Класичні теорії еліт Г. Моска, В. Парето та Р. Міхельса об'єднують ідеї природності суперництва еліт, конфліктів та суттєвих розбіжностей, які постійно виникають у процесі інтерації еліт [8, с. 508].

Для дослідження взаємодії політичних еліт важливою є дослідження М. Вебера легітимності політичного панування, яке обґрунтовується традиційним шляхом, харизмою лідера, або раціонально-легальними засобами політичної конкуренції. При цьому харизматичні лідери у процесі політичної взаємодії повинні обмежувати владу бюрократії, що ґрунтується на раціональному пануванні [4, с. 646].

У ХХ столітті у дослідженнях взаємодії еліт актуалізуються наступні проблеми: монополізація політичного ринку з боку елітних груп (Й. Шумпетер); елімінування з політичного простору демократичних принципів ротації еліт (Р. Даль); загострення конфліктів між владою та суспільством (А. Лейпгарт); посилення конкуренції еліт (М. Олсон).

Окремо слід наголосити на відмінностях у трактуванні сутності процесу взаємодії політичних еліт у представників двох європейських моральних доктрин – лібералізму та комунітаризму.

Перший підхід зобов'язаний своїм виникненням формування сучасної концепції політичного в лоні європейської цивілізації у Новий час і традиційно відтворюється ліберальною думкою. Тут діяльність еліти та взаємодія еліт нерозривно пов'язано з правом як головною метою політичного суспільства (Дж. Ролз, Т. Нозік, Р. Дворкін та ін.).

Для античної парадигми, представників німецької класичної філософії (передусім Г. -Ф. Гегеля) та сучасних авторів комунітарної парадигми соціальних та політичних досліджень характерним є осмислення діяльності еліт в контексті орієнтації на загальне благо як вищу мету політики. Цей підхід генетично пов'язаний з ідеями античних мислителів – Платона, Аристотеля, Цицерона, і проходить через твори Г. -Ф. Гегеля до сучасних комунітаристів (Ч. Тейлор, А. Макінтайр та ін.).

У сучасних умовах інтеракція політичних еліт обумовлена наступними соціальними факторами:

– становлення інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна основа політичної влади поступово трансформується та заміщується, або опосередковується масовими комунікативними процесами та обумовлює відповідний формат публічної інтеракції еліт, впливає на ротацію еліт;

– відмова від авторитарного стилю правління на користь механізмів здійснення влади демократичним шляхом. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийняття політичних рішень інформаційної доби, посилює політичну відповідальність еліт [13, с. 118].

Аналіз процесу інтеракції еліт відкриває нові можливості для раціонального, більш адекватного розуміння відносин, які формуються у нестабільних суспільствах з політичними та державними інститутами, що зазнають змін. Взаємодія еліт відображає і визначає динамічні процеси взаємного впливу різних за статусом та позицією (розташуванням в політичному просторі) акторів, взаємну обумовленість їхньої діяльності, і, як наслідок – зміну стану кожного з них.

У сучасних умовах взаємодія еліт обумовлена комунікативними чинниками: політична діяльність еліт починається з процесу інтерпретації інформації, інтеракція еліт розгортається у специфічному комунікативному просторі, структура та правила якого формуються під впливом мас-медіа.

Інтеракція політичних еліт – це динамічний процес безперервного взаємного узгодження дій, значення яких не закладене у самому світі політичного, воно твориться та перетворюється в його визначеннях, які еліти (індивідуальні та колективні політичні актори) постійно і взаємно демонструють. «При цьому право та можливість демонструвати та презентувати свою точку зору актори отримують, займаючи певну політичну позицію, топологічно знаходячись у певній точці політичної реальності» [7, с. 14].

Інтеракція еліт у сучасних умовах передбачає продуктивну взаємодію, взаємне інформаційне збагачення учасників, їхній взаємовплив, а не просте спілкування, у процесі інтеракції як комунікативної взаємодії актори потребують позитивного впливу один на одного.

На думку українського дослідника М. Михальченка, «елітаризм – це соціально-філософська і політологічна течія, яка об'єднує різні погляди на еліти: консервативні, ліберальні, демократичні, тоталітаристські та ін. Усі ці течії виходять з факту існування еліт, але по-різному оцінюють їх соціальні та політичні функції. Наприклад, прихильники концепції «демократичної еліти», «ліберального елітаризму» наголошують на необхідності соціальної мобільності і постійної ротації еліт, що дає змогу поповнювати еліти представниками неелітарних груп населення, закликають створювати спеціальні механізми поповнення еліт (система освіти, демократична політична система тощо) ... Теоретики демократичного елітаризму наголошують на тому, що збереження ліберальних демократичних цінностей багато в чому залежить від еліти» [9, с. 217].

З іншого боку, у теоріях елітаризму, незалежно від їх напрямку, відбувається протиставлення еліти, держави та суспільства. Це «думка, що в принципі уряд завжди та всюди має бути обмежений колом

еліти... намагання дати нормативне виправдання врядуванню еліти в демократичному суспільстві» [9, с. 218].

Політична теорія відзначається перманентною увагою до таких груп (правлячі верстви, аристократія, еліта, політичний клас, номенклатура, олігархія та ін.) та її ролі у політичних процесах щодо розвитку та інституціоналізації політичних партій, досліджуючи проблеми ротації політичних еліт, конституційно-правові, інституційні, функціональні, комунікативні та процесуальні основи взаємодії партійних еліт.

Фактично, партійні еліти у сучасному політичному процесі виконують посередницькі функції між владою та партійною організацією, виступають джерелом та ініціатором формування партійного курсу та партійної політики, формують громадську думку та політичну волю прихильників партії та електорату в цілому, визначають тип партійної організації та основні параметри внутрішньопартійної взаємодії.

Під внутрішньопартійною демократією слід розуміти реальну можливість впливу рядових членів партії на процес прийняття партійного рішення, висування кандидатів на виборах, свободу внутрішньопартійної полеміки.

Аналізуючи погляди вчених на внутрішньопартійну структуру та процес прийняття партійних рішень не можна не погодитись з поглядами представників демократичного елітаризму. Так, Йозеф Шумпетер, один із авторів концепції елітарної демократії вважав, що «раціональним методом прийняття політичного рішення є його формування та реалізація елітарними колами, забезпечуючи при цьому можливість контролю громадян над законністю таких рішень, що безумовно надає політичній еліті легітимації її права на управління суспільством. Фактично, на думку вченого, партії забезпечують формування політичної еліти та є механізмом її структуризації. Але збільшення автономії, впливовості та самостійності партійної еліти від рядових членів партії веде до олігархізації партійної структури, а як наслідок олігархізація усєї політичної системи» [12, с. 115].

Досліджуючи роль партійних еліт у формуванні структури політичної партії та формулюючи «залізний закон олігархії» Роберт Міхельс зазначає, що олігархізація партійної структури є природним та невідворотним явищем [10]. Як наслідок, будь-яка політична система для якої партії є системно-утворюючим чинником тяжіють до олігархізації своєї структури. Олігархізації партій сприяють, на думку Р. Міхельса, такі чинники, як необхідність спеціалізації керівництва партії провакують формування елітних груп, що мають більший досвід керівництва ніж пересічні члени, лідери, з об'єктивних причин

утримання своїх владних позицій утворюють групи своєї підтримки, природним також є те, що рядові члени в своїй більшості пасивні і схильні до підпорядкування лідерам [10].

У теорії «циркуляції еліт» Вільфредо Парето зазначає, що розподіл суспільства в цілому та політичних партій будь-яких його утворень на еліту і масу є природним явищем, а його джерелом виступає гетерогенність соціуму. Індивіди, які володіють більшим впливом, багатством, вищим рівнем знань утворюють вищу страту суспільства – еліту [2, с. 354]. Причому, не має сенсу ставити питання про те, справжня або не справжня партійна еліта й чи має вона право на дану назву; це еліта партії де-факто. Якщо природним є вичленування еліти у суспільстві та її циркуляція у суспільстві, то даний закон діє і в рамках окремих суспільних організацій, зокрема і в партіях. Проте, В. Парето вказує на те, що всередині еліти виділяється правляча, неправляча еліти та контреліта.

Тому в середині політичних партій можливе ведення внутрішньопартійної боротьби за владу між елітою та контрелітою, яка формується з числа представників незгодних з лінією керівництва партії і шляхом здобуття підтримки партійних мас або відповідних фінансових кіл здатна очолити партійну структуру.

Методи внутрішньопартійної боротьби між керівництвом партії та контрелітою залежать від типу правлячої еліти партії, типу політичного режиму, рівня політичної культури та ін.

Для кожного типу еліт (В. Парето виділяє «левів» та «лис») характерні визначені методи боротьби. Тому, якщо керівництво партії є «елітою лис», то протистояння з контрелітою в такій партії завершується в більшості випадків досягненням компромісу та більшим рівнем демократизації внутрішньопартійного життя, або навпаки веде до повної зміни керівництва партії.

У теорії плюралістичної демократії (поліархії) Р. Даль розглядає діяльність політичних партій з точки зору змагання груп інтересів у процесі політичної конкуренції. У таких умовах проблеми світоглядних орієнтацій політичного класу, підвищення рівня політичної культури партійних еліт та політичної активності громадян, усвідомлення місця і ролі політичної влади, відповідальності за власний раціональний вибір форм та напрямків діяльності з боку партійних еліт стають одними із головних. Взаємодія партійних еліт перетворюється на силове поле політичної діяльності, у який поступово втягуються усі суспільні проблеми.

Теорія поліархії передбачає, що у процесі внутрішньопартійної взаємодії між різними елітними групами рішення приймається

шляхом досягнення компромісу між внутрішньопартійними групами впливу, задля задоволення інтересів якнайбільшої кількості рядових членів партії.

На думу представників концепції плюралістичної демократії, політика виступає як процес змагання груп інтересів за доступ до владних ресурсів. Якщо ж розглядати концепцію поліархії через призму внутрішньопартійної боротьби, то можна побачити, що «рішення приймається шляхом досягнення компромісу між внутрішньопартійними групами впливу, за для задоволення інтересів якнайбільшої кількості рядових членів партії. Такий варіант прийняття партійних рішень обґрунтовується тим, що жодна з груп інтересів не може домінувати в партійному процесі оскільки не забезпечує представництва інтересів більшості членів партії, а тому і неможлива концентрація влади в руках партійного лідера та його групи. Таким чином, представники плюралістичної концепції демократії заперечують можливість олігархізації партій» [3, с. 47].

Такий варіант прийняття партійних рішень з боку партійної еліти обґрунтовується тим, що жодна з груп інтересів не може домінувати в партійному процесі оскільки не забезпечує представництва інтересів більшості членів партії, а тому і неможлива концентрація влади в руках партійного лідера та його групи.

Слід зазначити, що процес олігархізації партії та кулуарності в процесі прийняття рішення партійною елітою є об'єктивним на певних етапах історичного розвитку. Проте, у процесі подальшого становлення плюралістичної демократії, а також внутрішньопартійної боротьби між групами інтересів всередині партії можливий процес зростання рівня демократії в партійних структурах та підвищення рівня залученості рядових членів партії до процедури прийняття партійних рішень. Одним із елементів цього процесу є впровадження «праймеріз» у політичній системі США.

Так, до ХХ століття вибір кандидата в Президенти США від партії здійснювався її делегатами – елітарною частиною партії, та фактично представляв собою закритий кулуарний процес без залучення рядових членів партії.

Яскравим свідченням процесу демократизації внутрішньопартійної взаємодії є впровадження «праймеріз» (внутрішньопартійні вибори) у США. До початку ХХ століття вибір кандидата в Президенти США від партії здійснювався її делегатами – елітарною частиною партії, і представляв собою закритий кулуарний процес без залучення рядових членів партії. Проте, вже на початку ХХ століття було організовано прямі вибори до Сенату США (1913 р.). В результаті

внутрішньопартійної боротьби було запроваджено праймеріз під час висування кандидатів від Республіканської партії на виборах до Сенату (за ініціативою Роберта Ла Фолетта, губернатора штату Вісконсін).

Праймеріз були покликані обмежити владу партійного апарату («олігархії») та посилити вплив рядових членів партії на процес висування кандидатів. Партійна еліта висувала кандидатів на основі таких критеріїв, як впливовість в суспільстві, здатність ефективно провести виборчу кампанію та харизматичність. Праймеріз примусили політичних акторів здобувати підтримку не в середовищі партійної еліти, а серед рядових членів партії. Це підвищило суспільно-політичну роль партій в цілому, сприяло демократизації політичної системи.

Змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів вільно формулювати свої погляди є ключовими ознаками моделі плюралістичної демократії, що встановлюють надійний зв'язок між пануючими та підлеглими. Для цих інститутів характерним є високий рівень внутрішньої відповідальності, за якого лідери політичних груп підзвітні їх рядовим членам.

Дж. Сарторі не будучи прихильником елітарних концепцій, проте й не відкидаючи поглядів про наявність процесів олігархізації внутрішньопартійних відносин формує та вводить у розуміння концепт «селективної поліархії» [11, с. 79]. «Селективна поліархія» передбачає формування еліт шляхом прозорих виборів, через які забезпечується легітимність політичної еліти. Тому залучення широкого кола членів партії до процедури висування кандидатів на державні посади забезпечить демократизацію внутрішньопартійних відносин та буде ефективним способом обмеження олігархічних процесів в партійному середовищі.

Крім того, партії у своїй внутрішній структурі мають різні політичні елітарні групи, що борються за домінування у внутрішньопартійних відносинах. Саме поліархічність структури партії забезпечує пересічним членам можливість реального вибору між конкуруючими елітарними групами, а наявність політичної конкуренції в середині партії унеможливорює її олігархізацію. В такому підході вибори є інструментом селекції еліт. Процес відбору партійних еліт та їх боротьби за владу на загальнодержавному рівні не можливий без залучення рядових членів до цієї боротьби, що є основним критерієм розвитку, як внутрішньопартійної демократії так і демократизації політичної системи у цілому. Фактично система праймерізів частково демонструє на практиці розуміння «селективної поліархії».

Виходячи з цього, основні причини інертності політичної системи полягають в особливостях внутрішньопартійних відносин. Однією з таких причин є олігархізація політичних партій, що зумовлена особливостями становлення партійної системи держави. Партійні організації у посткомуністичних країнах у своєму розвитку проходять етап відходу від радянського досвіду внутрішньопартійної структуризації до внутрішньопартійної демократії. Ще однією причиною олігархізації партій є несформована виборча система, що впливає на нестабільність партійної системи. На зв'язок між функціонуванням політичної еліти та виборчою системою прямо вказує М. Дюверже. Зокрема, він встановив такий зв'язок між типом виборчої системи і формуванням певної форми партійної системи:

1) пропорційна виборча система зумовлює виникнення багатопартійної системи, що характеризується існуванням автономних партій із жорсткою внутрішньою структурою;

2) мажоритарна виборча система абсолютної більшості породжує партійну систему в якій партії проводять гнучку політику й прагнуть до компромісу;

3) мажоритарна виборча система відносної більшості приводить до формування двопартійної системи [6].

Слід зазначити, що партійне керівництво (еліта) не схильне до демократизації внутрішньопартійних відносин, через побоювання втратити свій вплив в партії. Але слабка внутрішньопартійна комунікація, недопущення рядових членів партії до прийняття партійних рішень та закритість партійної еліти не сприяє розвитку політичної партії.

Не відкидаючи аргументів на користь централізації партійного керівництва, слід розцінювати діяльність внутрішньопартійних еліт з погляду легітимності їх функціонування. Адже демократизація партійної структури покликана перш за все збільшити рівень легітимності рішень прийнятих партійним керівництвом.

Для подолання олігархізації партійної структури слід забезпечити можливість впливу рядових членів партії на партійну політику, висування кандидатів на виборах, процес прийняття рішень на місцевому і центральному рівнях партійної організації, свобода внутрішньопартійної дискусії, критики партійної політики і рішень керівних органів партії, що власне і є внутрішньопартійною демократією.

Досвід партійного життя нашої держави в умовах незалежності свідчить про недемократичний характер внутрішньопартійних процесів та діяльність партійних еліт. Алгоритм висування кандидатів у депутати для всіх партій у посттоталітарних суспільствах майже однаковий і відбувається в такій послідовності: проект списку кандидатів

формується кулуарно представниками партійної еліти, а списки кандидатів формально затверджуються з'їздами партій.

Роль внутрішньопартійних відносин надзвичайно важлива і впливає на розуміння сутності політичної партії. Так, визначаючи поняття «партії», Моріс Дюверже зазначає: «Партія – це не просто спільнота, а сукупність спільнот, безліч розсіяних по країні малих об'єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій та ін.), пов'язаних координаційними інститутами. Члени партії включені в чіткі інституціональні рамки, у певну – більш-менш складну – інфраструктуру... У сучасних партіях інфраструктура має величезне значення: вона встановлює загальні рамки діяльності їх членів, пропонує форму їх зв'язку між собою; вона визначає спосіб відбору керівників та їх повноваження. Вона найчастіше пояснює, чому одні партії сильні й домагаються успіху, а інші слабкі й недієздатні» [6].

Різні моделі внутрішньопартійного функціонування, що застосовуються в розвинутих демократіях, сприяють розвитку в середині партій середовища конкурентності еліт. Найефективнішим способом докорінно змінити внутрішньопартійну структуру в бік демократизації є впровадження праймерізів.

Через залучення рядових членів партій до процесу розробки та прийняття партійного рішення збільшується рівень довіри до партійної еліт, як наслідок домовленість міжпартійна і прийняття компромісного рішення отримає більший ступінь легітимациї політичної влади в цілому. Такий шлях внутрішньопартійних відносин є запорукою стабільності політичної системи в державі. Демократизація внутрішньопартійних відносин забезпечить зменшення рівня конфліктності, що є шляхом розвитку консенсусної демократії.

Таким чином, з позиції теорії еліт внутрішньопартійна взаємодія виступає важливим фактором демократизації партійної діяльності та усієї політичної системи країни.

Бібліографічний список

1. Ашин Г. К. Основы политической элитологии: [учеб. пособие] / [Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г., Старостин А. М.]. – М. : «Издательство ПРИОР», 1999. – 304 с.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. – К. : Стило, 2008. – 396 с.
3. Бусова Н. А. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. А. Бусова // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 45 – 58.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер; пер. с нем. А. Ф. Филиппова, П. П. Гайдено // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644 – 706.

5. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 97-103.
6. Дюверже М. Политические партии [Электронный ресурс] / М. Дюверже; пер. з фр. – М. : Академический проект, 2000. – Режим доступа: http://www.read.virmk.ru/d/duverge/duv_1121.html
7. Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности / Ю. Качанов. – М., 1995. – 223 с.
8. Ковалевський В. О. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні / В. О. Ковалевський // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Т 2. – С. 501-511.
9. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. / К. Поппер. – М. : Феникс, 1992. – Т. 1. – 446 с.
10. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии [Электронный ресурс] / Р. Михельс // Режим доступа: <http://www.read.virmk.ru/m/Mixels.htm>
11. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Сарторі Дж. – пер. з 2-го англ. видання. – К. : Артек, 2001. – 224 с.
12. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках [Електронний ресурс] / Ю. Якименко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29). – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2033>
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер с нем. – [2-е изд.]. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

Стаття посвячена дослідженню внутріпартійних відносин з позиції основних політичних теорій еліт. Проаналізовано генезис елітарних концепцій. Визначено, що політичні партії, як і будь-яка інша соціальна система, схильні до олігархізації своєї структури. У статті вказано можливі варіанти демократизації внутріпартійного взаємодіяння. Зазначено, що з позиції теорії еліт внутріпартійне взаємодіяння виступає важливим фактором демократизації партійної діяльності і всієї політичної системи країни.

The article is devoted to intra-party relations from the point of view of main theories of political elite. Genesis of elite concepts is analyzed. Determined that political parties as any other social system is prone to oligarchization of its structure. In the article options for democratization of inter-party cooperation are indicated. Noted that from the position of theory of elite inner-party interaction is an important factor of democratization of party activities and of entire political system of the country.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО САМОПОЧУТТЯ НА ПОЛІТИЧНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

Аналізується вплив соціального самопочуття на рівень легітимності політичних інститутів, політичну ідентичність українських громадян, формування консолідованої національної політичної ідентичності в Україні. Показано, що на політичну ідентичність українців впливають не тільки соціокультурні фактори, а й соціально-класова поляризація українського суспільства. Визначено, що низький рівень соціального самопочуття українських громадян є серйозною перешкодою консолідації громадян стосовно цілей суспільного розвитку.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Результати ринкових реформ в Україні на сьогоднішній день не створили умови соціально-економічного благополуччя для більшості громадян України, а середній клас – соціальна опора політичного режиму – не є домінуючим в соціальній структурі суспільства. Для більшості населення високі («західні») стандарти життя так і залишилися недосяжними, в той же час за більш ніж двадцять років ринкових перетворень значно скоротилися соціальні гарантії з боку держави. Дана ситуація консервує невизначеність і суперечливість політичної ідентичності українських громадян щодо основних параметрів розвитку суспільства.

Соціологічні дослідження показують, що на політичну ідентичність українців впливають не тільки регіональні соціокультурні фактори, про які так багато говорять політики і політологи, а й соціально-класові і обумовлені ними ідеологічні розмежування, що проявляється в розколі українців щодо суспільної системи (капіталізм – соціалізм) і політичного режиму (демократія – авторитарний режим, «сильна рука») [див. : 1]. Розуміння громадянами цілей суспільного розвитку є своєрідною відповіддю на політику влади і ту ситуацію, яка складається в країні. Сьогодні конфлікт «двох Україн» в українському політикумі все більше розглядається не в сенсі регіональних відмінностей, а в сенсі глибокого розшарування українського суспільства. Бідність більшості населення породжує суспільну фрустрацію, соціальну апатію, невпевненість у завтрашньому дні, формує стереотипи суспільної думки про те, що влада діє, перш за все, на угоду великому капіталу і тіньовому бізнесу.

Незадовільне соціальне самопочуття українських громадян посилює фрагментацію українського суспільства, позначається на рівні легітимності політичної влади, який проявляється передусім в недовірі до політичних інститутів: Президентів, парламенту, уряду, політичним партіям, їхньої можливості вирішувати суспільні завдання.

Таким чином рівень соціального самопочуття громадян значно впливає на формування консолідованої національної політичної ідентичності і може стати чинником як прогресу, так і регресу в процесі демократичних перетворень.

Ступень наукової розробки проблеми. Проблеми ідентичності, її теоретичні та прикладні аспекти викладені у працях зарубіжних учених: П. Бергера, М. Кастельса, В. Лапкіна, Т. Лукмана, Г. Міненкова, У. Мішлер, І. Нойманна, В. Пантіна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, І. Семененко, Дж. Серлі, Е. Сміта, Ю. Габермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті, Е. Еріксона та ін. [див. : 2.].

Значний внесок в осмислення процесів ідентифікації, значення ідентичності для формування загальнонаціональної, громадянської ідентичності в Україні внесли О. Антонюк, С. Горобчишина, О. Картунов, А. Колодій, І. Кресіна, І. Курас, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, Г. Палій, Н. Пелагеша, В. Ребкало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, В. Степаненко, М. Степико, Ю. Тищенко та ін. [див. : 3].

У той же час проблеми впливу соціального самопочуття на формування консолідованої національної ідентичності в Україні практично не висвітлені в науковій вітчизняній літературі, що визначає актуальність даного дослідження.

Метою статті є аналіз впливу соціального самопочуття на політичну ідентичність українських громадян, формування консолідованої національної політичної ідентичності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Консолідації громадян по відношенню до демократичних перетворень і ринкових реформ значно перешкоджає соціальне самопочуття українців, що характеризується низьким рівнем благополуччя, соціальних стандартів і якості життя. До цільових соціальних аспектів якості життя відносяться: соціальна рівність, соціальна справедливість, свобода, солідарність, демократичність, гуманність, соціальна активність та ін.

Інтегральний Індекс соціального самопочуття (ІСС-20, що розраховується в діапазоні від 20 – до 60 балів, де 40 балів – середнє значення, умовний нуль, нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб) [4, с. 6], в Україні дещо покращився з 35,1 у 1995 році до 38,6 балів у 2010 році, однак не наближається до середнього

значення. Шкала з 44 пунктів, крім добробуту на соціальне самопочуття людей, фіксує значний вплив широкого спектру різноманітних соціальних благ, таких як престиж професії, рівень освіти і багато інших [5, с. 536].

Конституція України, (ст. 1) визначає, що «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою». Стаття 3 Конституції закріплює тезу, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6, с. 141]. Але на жаль, в Україні склалася не соціально-орієнтована держава, а «олігархічний капіталізм», орієнтований на задоволення економічних і політичних інтересів промислово-фінансових груп [див. : 7].

Аналіз соціального самопочуття громадян свідчить про пріоритетність для переважної частини українського суспільства проблем матеріального становища та добробуту, а також – неналежне ставлення влади до громадян і неспроможність останніх впливати на владу. Зростає кількість українців, які вважають себе бідними: у 2004 році 35,7 % українців оцінили своє матеріальне становище як бідне, у 2008 році таких було 38,7 %, а в 2010 році цей показник збільшився до 42,8 %. [8, с. 576, 580].

Рівень соціальних стандартів в Україні в порівнянні з європейськими країнами визначається як дуже низький. Причому за соціальними параметрами Україна відстає не тільки від розвинених європейських держав, а й від країн з порівняно невисоким рівнем розвитку економіки. Так, мінімальна заробітна плата в 2009 році в Португалії, Мальті, Греції, Іспанії становила від 500 до 1000 євро на місяць; в Чехії, Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії в межах 123 – 153 євро, в Україні тільки – 50 євро. У той же час за результатами моніторингу для нормального життя українській сім'ї потрібно вдвічі і в тричі більше грошей на місяць з розрахунку на одну людину. Середньомісячна заробітна плата в Україні в 10-16 разів менше, ніж у таких розвинених країнах як Японія, Німеччина, Франція, США, Великобританія [9, с. 221-222]. Особливістю української дійсності є «бідність працюючих», причому це стосується не лише бюджетної сфери, а й приватного підприємництва.

Майнова диференціація населення України, за оцінками експертів, вже досягла критичного рівня і становить за різними даними близько 1:40, що наближає Україну за цим показником до латиноамериканських держав [див. : 10, с. 28-55].

У масовій свідомості українських громадян формується картина несприятливих умов життя. 60,1 % українців вважають, що вони «живуть як дозволяють обставини, живуть як доведеться». 20,7 % українців вважають, що їх життя – це «безперервна боротьба за виживання», 7,5 % вважають, що вони живуть вільно і творчо, і тільки 4,5 % вважають, що вони живуть вільно, комфортно і творчо.

Необхідно відзначити, що якість життя багато в чому залежить від доходів, але в той же час високі доходи самі по собі ще не гарантують високу якість життя. Опитування показали, що 53 % людей з найбільш високими доходами «живуть як дозволяють обставини, живуть як доведеться» [11, с. 205].

Одним із найважливіших інтегральних показників становища людини в суспільстві є рівень її життєвої задоволеності. Саме цим показником багато в чому вимірюють також здатність держави забезпечити своїм громадянам гідне життя. Порівнюючи індекс життєвої задоволеності в Україні та країнах ЄС, мусимо, на превеликий жаль, констатувати, що за шкалою від 0 до 10 оцінка задоволеності життям в Україні є найнижчою в Європі – 4,4 бала.

Аналогічний розподіл оцінок спостерігається також у відповідях на запитання «Якщо говорити в цілому, наскільки Ви щасливі?». Найменш щасливими в Європі знову ж таки виявилися українці – 5,6 бала. Розглядаючи ці несприятливі для України порівняльні оцінки, залишається втішатися лише тим, що щасливих людей в Україні все одно трохи більше, ніж нещасливих (про це свідчить середня оцінка, що перевищує 5 балів) [12, с. 119,155].

Аналіз відчуття внутрішніх загроз населенням України показав, що найбільше населення країни хвилюють і турбують економічні проблеми, особливо пов'язані з особистою економічною безпекою. Так, у 2010 році загроза безробіття була актуальною для 80,1 % населення, а зупинка підприємства для 43,2 % українців. Порівняння цих показників з 1992 роком показує, наскільки українські громадяни нечітко розуміли закони функціонування ринку і капіталістичної економіки в цілому, не уявляли тих проблем, з якими вони зіткнулися в подальшому. У 1992 році безробіття боялися 60,3 %, а загрози зупинки підприємств тільки 13,2 % [13, с. 249].

Погіршує ситуацію на сучасному ринку праці і глобальна фінансово-промислова криза. Сьогодні за різними джерелами, рятується від хронічного безробіття за кордоном, у пошуках кращої долі, від 4 до 7 млн. українців [14, с. 244].

Згідно з результатами дослідження, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2011 року, п'ятірку найбільших загроз

для країни формували: економічний занепад країни (назвали 53 % респондентів), ріст безробіття (47 %), знецінення гривні (23 %), свавілля влади (23 %) та деградація населення (18 %)

Далі у рейтингу загроз були: погіршення медичного обслуговування (15 %), ріст злочинності (13 %), екологічні катастрофи (13 %), масова міграція українців закордон (11 %), розкол країни (9 %), демографічна криза (9 %), можлива втрата незалежності (9 %), загроза громадянської війни (8 %), погіршення рівня освіти (7 %).

Крім того, 6 % опитаних боялися загрози втратити контроль над українською ГТС, 5 % – антиконституційного перевороту, 3 % – військової загрози з боку Росії, 2 % – загрози тероризму, 1 % – військової загрози з боку Заходу. Лише 2 % опитаних українців не відчували жодних загроз [див. : 15].

У цілому економічну ситуацію в країні українці оцінюють дуже низько. У 2010 році середній бал оцінки економічної ситуації в країні був оцінений в 2,5 бала, де 0 – дуже погана, 10 – дуже хороша [16, с. 482].

Незважаючи на активну динаміку політичного та соціально-економічного життя в роки незалежності, образ держави залишається у свідомості українців практично незмінним. Соціологічний моніторинг показав п'ять найбільш типових уявлень українців про свою державу «безлад» – 52,6 %, розруха – 36,4 %, злидні – 35,7 %, протистояння – 24,1 %, глухий кут – 19,7 %. Позитивну оцінку державі надала лише невелика частина респондентів. Тільки 11,7 % пов'язують Україну з перспективою.

У 2005 році на хвилі великих очікувань змін в українському суспільстві з перспективою Україну асоціювали 28,1 %. Протягом року у 2006 році очікування українців знизились, і з перспективою в 2006 країну асоціювали лише в 5 %. Таким чином, зміна асоціацій українців з державою безпосередньо залежить від успіхів соціально-економічного та політичного розвитку [див. : 17].

Найбільшими загрозами, на думку громадян, в Україні є економічний блок проблем і відносини з владою. Відчуття, насамперед, економічних загроз позначається на електоральних перевагах українців. Пріоритетне значення при виборі партії чи кандидата для українських громадян мають наступні теми:

- добробут громадян – середня оцінка важливості за п'ятибальною шкалою – 4,72 (від 4,76 у Центрі до 4,67 на Заході);
- економіка в цілому – 4,71 (від 4,79 на Півдні до 4,66 на Заході і Сході);
- наведення порядку в державі – 4,67 (від 4,82 на Півдні до 4,59 на Сході).

Наведений рейтинг тем є однаковим для всіх регіонів, за винятком Півдня, де першу позицію посідає тема «наведення порядку в державі» (4,89), другу – «економіка в цілому» (4,79), третю – «внутрішня політика» (4,72), а «добробут громадян» на четвертому місці (4,71).

Дослідники Центру О. Разумкова звертають увагу на те, що тема рівня свободи та демократії посіла в рейтингу найбільш важливих лише восьму позицію – як загальну (4,40), так і в усіх регіонах, за винятком Заходу, де вона вийшла на сьоме місце (4,44), а також у всіх вікових групах, включно з молоддю 18-29 років (4,41) і всіх групах потенційних виборців, за винятком виборців «Батьківщини» (сьоме місце, 4,56) і «Свободи» (п'яте місце, 4,58 бала).

Другою особливістю є те, що найбільш чутливі теми, які активно використовуються окремими політичними силами в передвиборній боротьбі, не є найбільш значимими для громадян і посіли останні позиції в рейтингу. Так, тема «ставлення до історії України, оцінки певних історичних постатей та осіб» має дев'яту позицію (4,21), «ставлення до питань мови» – десяту з 10 наведених в опитувальнику тем. Це стосується всіх вікових груп і всіх регіонів (лише на Заході названі теми помінялися місцями) [18, с. 62 – 63].

Низький рівень економічного розвитку та бідність населення загострюють всі протиріччя в суспільстві, в тому числі і протиріччя в політичній ідентичності, які проявляються в зовнішньо- і внутрішньополітичних орієнтаціях українських громадян. Тривала, і багато в чому мало успішна, суспільна трансформація призвела до того, що консолідуючий потенціал, який був характерний для українського суспільства в 1992 році, стосовно цілей суспільного розвитку був розгублений. На даний момент відбувається відторгнення великої частини суспільства ринкових і демократичних реформ, викликане їхніми результатами і недовірою до політики держави та політичної еліти. За даними Центру О. Разумкова, станом на серпень 2012 р., більшість громадян (58 %) вважали, що події у країні розвиваються у неправильному напрямі. У тому, що напрям є правильним, переконані лише 20 % опитаних. Проте ці показники є кращими, ніж у жовтні 2011р., коли вони становили 69 % і 14 % відповідно.

Соціологічні дослідження показують, що понад усе українці консолідовані в негативних оцінках економічного і політичного стану країни, в песимістичних оцінках майбутнього і по відношенню до дій влади. Рівень задоволеності громадян політикою, що її проводить діюча влада, є низьким. Так, внутрішньою політикою влади у 2012 році були задоволені лише 24 % опитаних (проти 66 % незадоволених); економічною – 19 % (проти 71 %); соціальною – 22 % (проти 67 %);

зовнішньою – 25 % (проти 60 %); мовною і культурною – 28 % (проти 58 %); оборонною – 27 % (проти 47 %); нарешті – ставленням влади до опозиції – 20 % (проти 64 %). Характерно, що невдоволення політикою влади в усіх перелічених сферах переважає в усіх вікових групах і в усіх регіонах України [19, с. 55].

Проте у порівнянні з 1994 роком у громадян стало помітно менше сподівань на краще: у 1994 році сподівалися на поступову зміну на краще 52 %, у 2011 – 39 %; очікували погіршення 20 % у 1994 і 28 % у 2011 роках; зросла й кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день – з 18 % до 23 % [див. : 20].

Як свідчить омнібусне дослідження «Громадська думка в Україні», яке було проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 року, невдоволеність політичним блоком, а не мовно-культурні особливості, є пріоритетом щодо суспільного об'єднання – 40 %, відчуття втрати нормального життя – 32,3 %. Спільну історію трактують як об'єднаний чинник 20,6 % респондентів, мову спілкування – 14,7 %, національну належність – 11,6 %, патріотичні почуття – 8,7 %, національну ідею побудови Української держави – 6,9 % [21, с. 30].

Висновки. Вибір українськими громадянами своєї ідентичності є реакцією на соціально-економічні та політичні умови в країні. Суперечності у внутрішній і зовнішній політиці, невизначеність реформ і відсутність наступності позначеної політики при зміні політичних еліт у владі, знижують рівень легітимності політичних інститутів, ймовірність консолідації громадян стосовно цілей суспільного розвитку.

На політичну ідентичність українців впливають не тільки соціокультурні фактори, які є домінуючими у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів, а й соціально-класова поляризація суспільства. Основою політичних розмежувань є майнове розшарування, зростання «бідності працюючих», низький рівень соціального самопочуття більшості населення і психологічного фону в суспільстві, відсутність впевненості у завтрашньому дні, задоволеності життям і відчуття щастя українських громадян.

Негативні тенденції в соціальному самопочутті українських громадян йдуть в розріз з одним з основних принципів ефективності влади – принципом підтримки ефективного суспільного розвитку, який є найважливішим фундаментом будь-яких перетворень. Реалізація політиками принципів легітимності та підтримки призводить до утворення якісно нового типу відносин між суб'єктами та об'єктами влади – виникненню довіри, яка є основою формування загальнодержавної ідентичності, що представляє собою згоду влади і громадян з приводу вірувань і цінностей.

Бібліографічний список

1. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
2. Пашина Н. П. Розвиток теорії політичної ідентичності в сучасній європейській політичній науці / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – Вип. № 2 (6). – С. 138-149.
3. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці / Н. Пашина // Політичний менеджмент : наук. журнал. – 2012. – № 4-5. – С. 180-191.
4. Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
5. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30.
7. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / [Пищуліна О. М., Жаліло Я. А., Лавриненко С. І., Покришка Д. С.] ; за заг. ред. В. Є. Вороніна. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.
8. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
9. Чепурко Г. Гідна праця: реалії та перспективи / Г. Чепурко, Ю. Привалов // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 221-222.
10. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р. : політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Центр Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
11. Малюк А. Соціальна якість життя в умовах неоліберальної трансформації / А. Малюк // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 198-208.
12. Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
13. Арсеєнко А. Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи / Арсеєнко А., Толстих Н. // Українське

- суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 244-254.
14. Див. : Там само.
15. Див. : Рейтинг загроз. Динаміка. Социологическое исследование [Электронный ресурс]: сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа: <http://www.info@ratinggroup.com.ua>.
16. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
17. Див. : Там само.
18. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р. : політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Центр Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – С. 62-63.
19. Там само.
20. Див. : Україні – 20: погляд соціолога. Прес-конференція Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва 3 серпня 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/kperk>.
21. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж. ; [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с.

Анализируется влияние социального самочувствия на уровень легитимности политических институтов, политической идентичности украинских граждан, формирование консолидированной национальной политической идентичности в Украине. Показано, что на политическую идентичность украинцев влияют не только социокультурные факторы, но и социально-классовая поляризация украинского общества. Определено, что низкий уровень социального самочувствия украинских граждан является серьёзным препятствием консолидации граждан по отношению к целям общественного развития.

The influence of social general state on the level of legitimacy of political institutions, political identity of the Ukrainian citizens, forming of consolidated national political identity in Ukraine is analyzed. It is shown that the political identity of the Ukrainians is affected not only by social factors but by social class polarity of the Ukrainian society as well. It has been defined that a low level of social general state appears to be a serious obstacle in consolidation of citizens with regard to the targets of public development.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2013

Гаджієва Д. В., НУ «ОЮА»

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Розглянуто перелік факторів, які спричиняють розгортання політичного транзитиву і, разом з тим, процес створення інститутів політичного транзитиву. Виявлено методологічні закономірності, що стосуються процесу демократизації. Проведено аналіз ідеологічних, політичних, економічних та зовнішньополітичних факторів створення та діяльності інститутів політичного транзитиву. Проведено класифікацію чинників на три групи.

Вивчення інститутів політичного транзитиву залишається вкрай цікавою та малодослідженою темою в сучасній політичній науці. Разом з феноменом самих інститутів політичного транзитиву, їх ролі та результатів роботи, велику цінність представляє дослідження факторів, що спричиняють їх створення та діяльність.

Варто зауважити, що у світовому досвіді звісно неможливо знайти хоча б два абсолютно ідентичних сценарію розгортання політичного транзитиву. Як зазначає А. Ю. Мельвіль, за своєю внутрішньою динамікою переходи від недемократичних форм правління, що мали місце в останні десятиліття в Європі, Латинській Америці, Азії, Африці, Східній і Центральній Європі та на території колишнього СРСР, настільки різноманітні, що ці переходи і трансформації практично неможливо звести до однієї універсальної моделі [1, 124], але в цьому процесі можна виявити загальні закономірності.

Також варто відзначити, що процес створення та діяльності інститутів політичного транзитиву безпосередньо пов'язаний з самим процесом політичного транзитиву, який розгортається в державі, а отже і специфіка факторів створення та діяльності інститутів політичного транзитиву взаємопов'язана з факторами, що спричинили початок транзитиву.

Вивченню причин, факторів та умов розгортання політичних транзитивів присвячений широкий науковий доробок, як зарубіжних так і вітчизняних авторів. Транзитивним процесам присвячено багато теоретико-методологічних досліджень, зокрема присвячені формуванню нових і функціонуванню традиційних інститутів в умовах трансформації політичної системи суспільства, це роботи Д. Растоу, П. Штомпки, Ш. Ейзенштадта, І. А. Батанова, В. Я. Гельман,

Т. І. Заславської, В. В. Локоса, та ін. Причини політичного транзиту на пострадянському просторі також проаналізовані в багатьох роботах: російський політичний транзит аналізували В. Гельман, В. Кувалдін, В. Лапкін, а український – О. Долженков, А. Колодій, Ю. Маціевський, В. Полохало, О. Скрипнюк. Проте, як зазначалось, в цих роботах розглянуто причини та механізми активації політичного транзиту, а розгляд факторів, що викликають створення конкретно інститутів політичного транзиту також вимагає окремого дослідження.

Фундаментальне дослідження причин політичних транзитів зробив С. Хантінгтон, присвятивши окресленій проблемі розділ під назвою «Чому?» у праці про процеси переходу від недемократичних до демократичних політичних режимів [2, 42-45]. С. Хантінгтон спочатку виокремлює чотири можливі пояснення схожих подій, які майже водночас відбувалися у різних країнах чи політичних системах і які він іменує «хвилями демократизації» у політиці.

Першою причиною, що виникає незалежно від подій в середині тої чи іншої державі є розквіт нової наддержави, велика війна або якась інша значна зміна у міжнародному розташуванні сил. Так, загальною причиною встановлення демократичних режимів або проведення нових всенародних виборів у 1945-1946 рр. у шесті країн Латинської Америки стала перемога союзників у Другій світовій війні.

Друга причина – паралельний розвиток, тобто збіг подібних процесів. Останні мали перебіг одночасно у декількох країнах. Процеси викликали до життя в усіх цих країнах подібні наслідки. Так, вважається, що країна стає придатною для демократичного розвитку, якщо досягається прогрес у економіці, зріст ВВП, грамотності тощо.

Третя причина полягає у феномені «снігової кулі» через який наступ певної події в одній країні викликає появу такої ж події в інших. Швидке розповсюдження інформації про значні світові події підвищує можливість дії демонстраційного ефекту і спроможне давати поштовх для співставлення подій у більшій кількості країн.

Четверта причина простежується у тому, що безпосередні причини політичних змін у різних країнах можуть суттєво різнитися, а реакція на них – співпадати. Таке можливе, коли еліти різних країн переконані в універсальній ефективності однакового політичного переходу від одного режиму до іншого як панацеї від доволі різних проблем: інфляція в одній країні, криза легітимності у другій, військова поразка у третій і т. д.

Виходячи з усього різноманіття теорій і практичного досвіду, що стосуються факторного аналізу процесу демократизації, С. Хантінгтон виділяє кілька методологічних закономірностей:

1. Жоден фактор, взятий окремо, недостатній для пояснення розвитку демократії в усіх країнах або в одній окремо взятій країні;

2. Жоден фактор, взятий окремо, не забезпечує розвитку демократії в усіх країнах;

3. Демократизація в кожній країні є результатом дії цілої комбінації факторів;

4. Комбінація факторів, притаманна одній хвилі демократизації, відрізняється від комбінації, характерної для іншої хвилі;

5. Характер чинників, властивих одній хвилі демократизації, змінюється в рамках цієї хвилі в залежності від зміни політичних режимів [2, 49].

Російський дослідник О. Балаян, виходячи з методологічних передумов факторного аналізу демократизації С. Хантінгтона, приходять до висновку, що виявлення конкретних факторів, здатних надати вирішальний вплив на перспективи трансформації політичної системи носять вирішальний характер для розуміння вектора розвитку країни. Він виділяє чотири групи змінних розвитку перехідної країни [3], при аналізі яких можна дати характеристику факторів, що спричиняють процес транзиту:

1. Ідеологічні фактори: свобода ЗМІ. Політична свідомість і поведінка людей істотно залежить від інформаційного поля, створеного ЗМІ тієї чи іншої країни. Автори вважають, що вплив ЗМІ на поведінку громадян здійснюється шляхом створення певної громадської думки.

2. Політичні фактори: політична участь, інститут виборів, вплив конституції, розвиток партійної системи. Активна участь особистості в суспільному житті є невід'ємною рисою демократичного суспільства. Населення має впливати на державу через різні соціальні інститути, вільні від державного контролю. Громадяни повинні здобувати навички і розвивати необхідні структури для того, щоб представляти свої думки і вимоги уряду. Держава допускає існування неурядових інститутів і навіть узаконює їх, але, перехідне громадянське суспільство можна назвати «суспільством пісочного годинника» в силу того, що зв'язки між верхами і низами дуже обмежені.

3. Економічні фактори. Спроба різкого переходу від командної економіки з притаманною їй тоталітарною ідеологією до ринкової економіки за допомогою методів «шокової терапії» приводили перехідні суспільства в стан хаосу. Даний стан характеризується аномією, коли руйнуються соціальні норми і люди втрачають орієнтацію. Соціальна дезорганізація – результат відсутності або ослаблення впливу на суспільне життя культурних цінностей, норм і традицій.

4. Зовнішньополітичні фактори : відносини з Заходом.

Під час дослідження перехідних станів політичних систем головна увага, безумовно, приділяється процесам, що відбуваються безпосередньо у політичних системах під час набуття ними іншої якості. Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем як головного джерела стимулів до політичного транзиту, не акцентується. З цього приводу Ч. Ендрейн зазначає, що перетворення однієї політичної системи у іншу відбувається за умови трьох взаємопов'язаних типів криз – структурної, культурної і поведінкової. Ці кризи є наслідком «несумісності (дисгармонії, дисбалансу, конфлікту) різних аспектів політичної системи: культурних цінностей, соціально-політичних структур і поведінки окремих людей» [4, 175]. Розкриваючи прояви структурних криз, автор вказує на значну різницю між високим рівнем вимог, що ставляться перед урядом та нехваткою ресурсів для задоволення деяких із них. Крім того, політична система нездатна подолати військові, економічні і політичні протиріччя. Останні загострюють протистояння окремих груп, класові, релігійні та етнічні антагонізми; породжують депресії, гіперінфляцію, низькі темпи зростання, а також нерівність у доходах; стихійні лиха, демографічні зміни, урбанізацію, дисбаланс у співвідношенні сил держави, соціальних груп та іноземних інститутів.

Поряд із структурними кризами, до політичних змін призводять і культурні кризи. Їхнім проявом є конфлікт між духовними, духовними цінностями і моральними нормами. За цього формальні цінності, що є складовою офіційної культури, вступають у протиріччя із «вічними» цінностями, коли громадянські чесноти, турбота про благополуччя громадян, моральна чистота йдуть у розрив із практикою неформального прийняття рішень і конкретну користь отримують тільки корумповані чиновники, їхні друзі і родичі, – за цього втрачається легітимність існуючої влади.

У ХХ столітті, із зростанням участі мас у політичному житті, суттєво зростає потреба у легітимації політичної системи. Легітимація засновується на переконанні, що і сама система, і її правителі можуть забезпечити суспільству необхідні блага як духовно-морального, так і матеріального змісту. Тим самим політична система і її правителі спроможні убезпечити собі загальну підтримку суспільства. Розчарування існуючою владою призводить до її делегітимації.

Поведінкові кризові явища можуть проявлятися наступним чином. По-перше, під час конфлікту між неефективним управлінням існуючого режиму і більш ефективним управлінням, що представляє опозиція. По-друге, у боротьбі керівництва правлячого режиму

із народною опозицією або апатією мас. По-третє, у конфлікті між окремими особистостями, серед яких одні підтримують існуючу владу, а інші приєднуються до антисистемної опозиції.

В усіх трьох видах поведінкових криз мотивація тих, хто підтримує існуючу політичну систему або опозицію, визначається духовно-ідеологічними цінностями та матеріальними інтересами. За цього частина учасників конфлікту вважає політично пріоритетним досягнення певних етичних принципів, інші – прагнуть отримати владу, багатство. Зазначимо, що взаємодія структурних, культурних і поведінкових конфліктів призводить до взаємопідсилення відповідних криз та призводить до системної трансформації і зміни політичної системи [4, 201].

Отже, Ч. Ендрейн, серед структурних криз, що призводять до зміни політичної системи, вказує на процеси, які проходять за її межами.

Аналізуючи умови руйнації політичної системи, В. Пушкарьова концентрує увагу на явищах, які відбуваються безпосередньо у політичній системі і у суспільстві. Загроза розпаду системи, на її думку, виникає за соціальних умов, що перешкоджають індивідам об'єктивувати у своїх діях механізми соціалізації, інституціалізації і легітимації, які забезпечують функціонування і відтворення політичної системи [5, 91-99]. За успішної реалізації механізму соціалізації люди засвоюють політичні норми і правила, зразки політичної поведінки навчаються виконанню політичних ролей і у підсумку відтворюють статусно-рольовий рівень політичної системи. Завдяки цьому забезпечується нормальне функціонування політичних інститутів і відтворюється інституціональний рівень політичної системи. Безкризовий перебіг цих процесів складає зміст фази динамічної рівноваги системи.

Коли у суспільстві порушується механізм соціалізації, втрачається орієнтація на статусно-рольові показники, значно зростає частка девіантної політичної поведінки. Це є наслідком загального процесу політичної аномії – відчуження людей від політичної системи, її норм та інститутів. За цих умов головним стабілізуючим чинником повинен стати механізм інституціалізації. Він допускає відтворення інститутів, що склалися, зв'язків і відносин. Якщо ж існуючі політичні інститути виявляються неспроможними подолати прояви політичної девіації за допомогою примусових санкцій і порушення нормативного порядку набувають масового характеру, політична система вступає у фазу порушення рівноваги. Для її переходу у фазу нової динамічної рівноваги необхідна заміна старих політичних інститутів новими. Її утворення можливе двома шляхами. Перший шлях – «знизу», де-факто, із наступною формалізацією на нормативному рівні. Другий – «згори»,

шляхом видання законів, указів і т. д., що визначають параметри нової інституціональної структури.

Третім важливим механізмом збереження старої політичної системи, або ж становлення і зміцнення нової, є легітимація. Зазначимо, що ефективне функціонування нормативного рівня політичної системи, його регулюючий вплив на інституційний і поведінковий рівні можливі за умови їхньої легітимності, тобто визнання встановленого політичного порядку законним та добровільне його дотримання більшістю громадян. За цього легітимність розуміється не тільки як правова, а й передусім, як соціально-психологічна характеристика. Для сприйняття політичних інститутів, норм як легітимних, необхідна їхня відповідність домінуючим у суспільстві культурним і політичним цінностям, що є взірцем поведінки і діяльності.

Таким чином, аналіз наявних підходів до з'ясування причин переходу політичних систем у транзитивний стан, приводить до ряду висновків.

Зауважимо, що коло цих причин є досить широким і охоплює найрізноманітніші події та явища, що відбуваються як у самій політичній системі, так і в навколишньому середовищі. Для поглибленого аналізу доцільно сконструювати їх за ступенем наближення до політичної системи.

До першої групи доцільно включити екстрасоціетальні чинники природного характеру, що перебувають за межами не лише політичної системи та її соціальної системи, але й людського суспільства загалом. Серед таких чинників природного характеру можна виокремити стихійні лиха, космічні явища тощо. Вони спроможні спровокувати соціальні колізії, як-то голод і народні хвилювання, або ж, співпавши у часі із соціальними конфліктами, посилити їхній вплив на політичні процеси.

Другу групу складають екстрасоціетальні чинники соціально-політичного характеру. Вони торкаються впливу інших політичних і соціальних систем – іноземних держав, міжнародних світських і релігійних організацій, транснаціональних корпорацій і т. д. Зазначений вплив може мати як негативний зміст (воєнний напад, окупація, насильницька або примусова зміна правлячого режиму), так і позитивний (економічна і науково-технічна допомога, політичне консультування, військова підтримка тощо). Вплив чинників другої групи є значно суттєвим у порівнянні із першою. За умов п'ятої інформаційної революції появи феномена демонстраційного ефекту і глобалізації, її вплив зростає. Можлива ефективність впливу чинників другої групи є прямо пропорційною різниці потенціалів взаємодіючих

соціальних систем, а також ступеню соціально-економічної і політичної стабільності країни.

Третю групу складають інтросоцістальні чинники, що відображають процеси, які відбуваються у соціальній системі, частиною якої є конкретна політична система. До цього можна віднести характер і наслідки взаємодії політичної системи зі своєю соціальною системою, з її економічною, соціальною і духовною підсистемами. Мотиваторами соціальної системи до транзиту є її кризовий стан або нові імперативи соціально-економічного, науково-технічного і духовного розвитку, які вимагають нового рівня управління від політичної системи. Тому серед цієї групи чинників основною причиною переходу політичної системи у транзитивний стан є її низька (або недостатня) ефективність як суб'єкта управління суспільством і, передусім, його економічним розвитком.

Отже, процес створення та діяльності інститутів політичного транзиту тісно взаємопов'язаний з факторами, які обумовлюють розгортання самого транзиту в середині держави. Звісно, в кожному окремому випадку фактори створення та діяльності інститутів політичного транзиту будуть мати свою специфіку, але найбільш загальні та поширені з них розглянуті в роботі.

Бібліографічний список

1. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты / А. Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон / Под ред. А. И. Соловьева. М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 123-134.
2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
3. Балаян А. Политический транзит в России: особенности и перспективы на современном этапе. [Электронный ресурс] / Александр Балаян. – Режим доступа: <http://centurion-center.narod.ru/dipbal.html>
4. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : монография / Ч. Эндрейн. – М. : ИНФРА-М: Весь мир, 2000. – 200 с.
5. Пушкарева Г. В. Политология: краткий курс лекций / Г. В. Пушкарева. – М. : Юрист-Издат, 2002. – 238 с.

Рассмотрен перечень факторов, которые вызывают развитие политического транзита и, вместе с тем, процесса создания институтов политического транзита. Выявлено методологические закономерности, касающиеся процесса демократизации. Проведен анализ идеологических, политических, экономических и внешнеполитических факторов создания и деятельности

інститутів політичного транзиту. Проведена класифікація факторів на три групи.

The factors that cause the deployment of political transition and, at the same time, the process of creation of political transition institutions are considered. The methodological regularities concerning the process of democratization are noted. The ideological, political, economic and foreign policy factors creation and activity of political transition institutions is analyzed. All factors are classified into three groups.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.2013

УДК 322(437.1/2)

*Палінчак М. М., ДВНЗ «Ужгородський
національний університет»*

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті зроблено спробу проаналізувати релігійну ситуацію у Чеській Республіці на сучасному етапі, що має допомогти більш глибоко зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква; вивчення і узагальнення досвіду постсоціалістичних країн у сфері державно-церковних відносин, а також формулювання рекомендації щодо удосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, котра відповідала би властивому для українців уявленню про взаємодію громадян і світської та духовної влади, системі ціннісних орієнтацій Української нації та особливій ролі в цьому виборі невід'ємного елемента громадянського суспільства – релігійних організацій.

Аналіз посткомуністичних трансформацій країн південної, центральної та східної Європи у сфері державно-церковних відносин свідчить про наявність різноманітних моделей і типів державно-церковних відносин, де важливу роль відіграє чинник релігійно-культурної спорідненості з країнами сталої політичної системи. Останні, як правило, є взірцями для моделювання національних принципів у витворенні зв'язків державних та церковних інституцій.

Після безкровної революції Чехія розпочала системну політичну та економічну трансформацію. На початку 90-х рр. XX ст. було закладено основи формування нового громадянського суспільства, здійснено перехід до багатопартійної системи, законодавчо деполітизовано

органи державного управління. Прийнятий Закон про люстрації (1991 р.) заборонив колишній комуністичній номенклатурі посідати керівні посади в органах державної влади й управління. Під дію цього Закону потрапило близько 140 тис. осіб, які співпрацювали з попереднім режимом та його спецслужбами. При цьому варто зауважити, що ці обмеження не розповсюджувалися на рядових комуністів, адже членами компартії були 1,7 млн. осіб [7, с. 234-235].

Проблеми, що постали перед чеським суспільством наприкінці ХХ ст., виявилися навіть складнішими, ніж це уявляли собі, й не лише антикомуністи, а й палкі прибічники старих режимів. Чеський католицький теолог Т. Халік вказує на комплекси проблем, які, на його думку, являли головну небезпеку для внутрішньої стабільності посткомуністичних суспільств. Це, насамперед, етнічні конфлікти, зростання націоналізму, расизму і ксенофобії; різка соціально-економічна диференціація, недостатня солідарність, недооцінка соціальної політики і незначна роль профспілок; зростання масштабів злочинності, діяльність мафії, не досить послідовне «зведення рахунків із минулим, з особами, які безпосередньо винні у злочинах комуністичних режимів, а також з колабораціоністами», і, нарешті, зростання сектантського фундаменталізму та екстремістських рухів [14, с. 3-5].

«Оксамитова» революція стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави та релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви та релігійних організацій. Празький кардинал Ф. Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу.

Празький уряд розпочав новий етап державно-церковних взаємин з невдалих спроб створення «національної католицької церкви», яка мала би розірвати відносини з Апостольською Столицею. Але реально урядова політика призвела до формування паралельних структур у церкві та появи священиків-дисидентів, які діяли нелегально, не отримуючи ані дозволу властей, ані державного утримання, яке надавалося зареєстрованому духовенству. Наявність священиків так званої «катакомбної церкви» стало проблемою, яку Ватикану не вдалося розв'язати впродовж усього десятиліття після падіння комунізму. Справі не зарадив навіть візит до Чеської Республіки папи Івана Павла II у травні 1995 р. Свого часу кілька чеських єпископів висвятили, виходячи з реальної ситуації державного пресингу, одружених мирян із порушеннями канонічного права римо-католицької церкви (целібат тощо). Лише на початку 2000 р. Конгрегація доктрини віри дала остаточну оцінку ситуації в Чехії,

вказавши, що чеські католики не є членами «катакомбної церкви», вони не переслідуються подібно до перших християн і повинні неухильно дотримуватися церковного права. Про напруженість у взаєминах між Прагою та Ватиканом свідчить і такий факт. Протягом 2000-2002 рр. представники Чеської Республіки й Апостольської Столиці підготували міжнародну угоду, яку було підписано ними в червні 2002 р. Однак палата депутатів парламенту 110 голосами проти 90 не рекомендувала уряду ратифікувати цей договір, відтермінуючи його розгляд до «більш сприятливих часів» [13, с. 639-640].

Відразу ж після «оксамитової» революції було скасовано всі протицерковні статті Кримінального кодексу та законодавчу норму комуністичних часів, яка дозволяла державі втручатися у процес призначення та затвердження духовенства, проповідників і всіх служителів церкви. Цей принцип знайшов своє підтвердження і в прийнятій парламентом Чеської та Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР) 9 січня 1991 р. Хартії основних прав і свобод, яка стала важливою частиною конституційного порядку Чеської Республіки [6, с. 486], за якою основні права та свободи гарантовані всім без будь-якої дискримінації незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, віросповідання і віровизнання, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового, родинного або іншого становища (ст. 3, п. 1). Положення цієї статті виражають один із аспектів принципу рівності: необхідність застосування однакових стандартів прав і обов'язків для всіх без винятку. Це означає, що всі особи мають і можуть користуватися на рівних підставах з іншими всім обсягом основних прав і свобод, які передбачені Хартією, без дискримінації з боку держави або інших осіб за будь-якими мотивами, включно з релігійними.

Хартією основних прав і свобод (статті 15, 16) гарантується свобода думки, совісті та віросповідання. Кожна людина має право змінити свої релігійні переконання або не визнавати жодної релігії. Гарантується свобода наукових досліджень і свобода творчої діяльності. Кожній людині надане право вільно сповідувати релігію як одноособово, так і разом з іншими, приватно або публічно, шляхом богослужіння, навчання, здійснення релігійних ритуалів та обрядів. Відповідним законом визначаються умови щодо релігійного навчання в державних школах. Водночас реалізація цього права підлягає обмеженням, які встановлюються законом; вони необхідні в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав і свобод інших осіб [6, с. 486].

Важливо зазначити, що на основі Хартії було прийнято Федеральний Акт № 308/1991 Sb, який визначив принцип свободи віросповідання та статус церков і релігійних об'єднань. Час, коли цей Акт був чинним на території Чехії (1991-2002 рр.), чеські науковці називають найбільш видатним періодом релігійної свободи в історії країни [13, с. 638]. Законодавство Чеської Республіки, утвореної 1 січня 1993 р. як незалежна держава, увібрало в себе основні принципи державно-церковного права ЧСФР. Проте нове законодавство, прийняте 1 січня 2002 р., обмежило деякі права релігійних громад.

Згідно з Законом № 308/1991 «Про релігійну свободу і статус релігійних організацій» релігійні справи вирішує Департамент церков, який функціонує при Міністерстві культури Чехії замість ліквідованого Комітету у справах релігій. Чинне законодавство передбачає, що всі конфесії, які є офіційно зареєстрованими, мають право на отримання податкових пільг і субсидій від держави. Деякі релігійні громади відмовляються від фінансової підтримки, підкреслюючи тим самим свою незалежність.

Чеською державою визнані 33 релігійні групи. Для реєстрації нової конфесії необхідно принаймні 10 тис. дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церкви) є членом Світової ради церков. Держава встановила практично недосяжну вимогу для отримання легального статусу церкви для раніше незареєстрованих релігійних організацій, незалежно від того, чи є вони світовими релігіями, такими як буддизм, іслам, чи національними (як англіканство).

Закон дозволяє діяти незареєстрованим релігійним громадам, але не допускає їхньої реєстрації як неприбуткових громадських організацій з метою управління майном. Прикладом такої діяльності слугує мусульманська громада, яка ще не має всіх підстав, щоб відповідати умовам реєстрації. У Брно тільки в липні 1998 р. було відкрито першу в країні мечеть.

Вочевидь, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані релігійні громади в Чехії користуються істотною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій. Фінансування розподіляється пропорційно між зареєстрованими конфесіями згідно з членством і здійснюється за рахунок адміністративних витрат [11, с. 193].

Сьогодні Чехія є однією з небагатьох країн, яка ще не має угоди зі Святим Престолом, хоча переговори з приводу її укладення розпочалися ще у квітні 2000 р. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами й неповернутого з часів «оксамитової» революції. У відповідності до інформації,

оприлюдненої на конференції чеських єпископів, у державній власності залишилося близько 3 тис. об'єктів власності: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток. Після 1998 р. було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі завдані церквам збитки в період 1948-1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий переділ нерухомості може призвести до порушення інтересів інших юридичних та фізичних осіб [10, с. 186]. Колишній прем'єр-міністр В. Клаус із цього приводу заявив: «Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути» [4, с. 3]. Закон «Про реституцію» від 1994 р. стосується тільки власності, конфіскованої комуністами після 1948 р., і не поширюється на всі релігійні організації в повному обсязі.

Хоча уряд повернув вірникам більшість католицьких костелів і монастирів ще в 1990 р., землі та ліси залишилися у власності держави. Це було підтверджено прийняттям в листопаді 2012 р. відповідного Закону. Закон виділяє трохи більш ніж 79 % фінансової компенсації католицькій церкві й містить положення щодо поступового скорочення прямої державної підтримки релігійних груп через 17-річний період.

Церковнослужителі вважають, що після повної реституції майна держава зможе значно зменшити обсяги фінансування церкви. Крім реституції, католики бажають отримати деякі свої традиційні права, які сьогодні суперечать чеському законодавству. Серед них – право відвідувати в'язниці, не розголошувати таємницю сповіді, коли мова йде про вбивство. Переемогою для католиків та протестантів стало формування армійської пастирської служби [1, с. 14].

Успішною в Чехії є діяльність деяких неоконфесій, перш за все церкви Ісуса Христа святих останніх днів (визнана в 1990 р.) та свідків Єгови (зареєстрована в 1993 р.). Законодавство країни передбачає, що іноземні місіонери повинні отримати дозвіл на довготривале проживання та працю, якщо мають намір перебувати на території Чехії більш ніж 30 днів. Члени незареєстрованих релігійних груп можуть без перешкод опубліковувати свої видання.

Державний департамент США у доповідях «Релігійна свобода у світі», які щорічно оприлюднюються, традиційно виокремлює п'ять категорій країн-порушників релігійних свобод. Чехію віднесено до п'ятої категорії країн, де існують достатньо високі стандарти дотримання прав людини, але певні релігії, на думку аналітиків, несправедливо визначаються як небезпечні «культи» та «секти» [12].

Після «оксамитової» революції Пряшівський єпископ монсенйор Я. Гірка заснував у 1992 р. два нові деканати – в Остраві та Ліберцях. Після поділу Чеської та Словацької Федеративної Республіки 1 січня 1993 р. на дві самостійні держави Чеська Республіка визнала правочинність Пряшівського єпархіального єпископа та ініціювала створення спільного органу управління, оскільки Пряшів був далеко і мова йшла про іншу державу. Пряшівський єпархіальний єпископ монсенйор Гірка організував у 1993 р. Єпископський вікаріат греко-католицької церкви у Чеській Республіці і призначив єпископським вікарієм вихідця із Закарпаття – отця І. Лявинця. На початку 1999 р. апостольський екзархат у Чеській Республіці нараховував 7 деканатів та 23 парафії. Духовну службу в екзархаті здійснювали 35 священників [Див. 5].

Згідно з результатами перепису населення 1991 р. понад 4 млн. осіб повідомили про свою належність до римо-католицької церкви, 204 тис. – до євангелічної церкви чеських братів, 178 тис. – до чехословацької гуситської церкви, 33 тис. – до сілезької євангелічної церкви аугзбурзького сповідання, 20 тис. – до православної церкви в чеських землях, яка входить до православної церкви Чехії та Словаччини, 7,6 тис. – до церкви адвентистів сьомого дня, 7 тис. – до греко-католицької церкви. Щотижня церкву відвідують тільки 9 % чехів, раз на місяць – 4 %, зовсім не відвідують – 65 %. Рівень довіри до церкви в Чехії найнижчий серед країн Центрально-Східної Європи: повністю довіряють їй 10 % населення, великою мірою – 18 %, трохи довіряють – 37 %, не довіряють – 36 % опитаних [2, с. 10].

Упродовж 1991-2001 рр. чисельність римо-католиків зменшилася майже на 1 млн. 300 тис. осіб, прихильників євангелічної церкви чеських братів – на 86 тис. осіб, вірників чехословацької гуситської церкви – майже вдвічі. Натомість число релігійно індіферентних та атеїстів за цей період зросло майже на 2 млн. осіб, і протягом наступного десятиріччя чисельність цієї групи продовжувала збільшуватися [13, с. 632].

Атеїзація в період «реального соціалізму» в Чехословаччині тривала досить довго (1948-1989 рр.), і переслідування релігійних громад у Чехословаччині були набагато сильнішими, ніж у сусідніх комуністичних державах. Школи були важливим інструментом атеїзації населення. Вчителі відігравали роль «проповідників наукового атеїзму». Авторитет римо-католицької церкви був серйозно підірваний тим, що вона не змогла рішуче протистояти комуністичному режимові після 1948 р. Подібні настрої, в тому числі й навіть відверто антицерковні, в чеському суспільстві (яких не було

в сусідній Словаччині) уможливили ізоляцію католицької ієрархії країни від віруючих і суспільства в цілому [3, с. 69].

Той факт, що відносно велике число громадян заявили про свою належність до різних церков під час перепису 1991 р., був, безперечно, неочікуваним. Зниження цього числа в наступний період чеські дослідники пояснюють, по-перше, тим, що вчителі, виховані в дусі марксизму, продовжували впливати на свідомість молоді, по-друге, тим, що в 1991 р. була більшою чисельність літніх людей, котрі отримали релігійну освіту в період Першої Республіки (1918-1939 рр.), по-третє, зростанням впливу суспільства споживання з його бездуховністю [13, с. 633]. Показово, що прихожани належать до найбідніших верств чеського суспільства. Більш заможні люди, особливо ті, хто раніше належав до партійної номенклатури, не змінили свого переважно негативного ставлення до релігійних інституцій [13, с. 633-634].

Польський релігійний мислитель Я. Палига висловлює думку про те, що «невіра – це духовний стан людини, коли вона, розуміючи, чим є віра й чим – невіра, або що означає вірити і що – не вірити, свідомо і добровільно стверджує, що в цей момент є людиною невіруючою. Невіра в такому розумінні містить у собі два головних елементи: розуміння, тобто знання, та свідоме самовизначення, тобто рішення волі». Богослов розрізняє три категорії невіруючих людей. Першу становлять ті, хто походить із віруючих родин, але, втративши віру, творять перше покоління осіб невіруючих. Друга категорія невіруючих – це люди з непрактикуючих або байдужих до релігії сімей. До третьої категорії невіруючих належать ті, кого було виховано у традиційно невіруючих сім'ях і хто не виявляє жодного інтересу до справ віри [15]. В інтелектуальному аспекті в рамках цієї категорії вирізняють: 1) атеїстів, тобто людей із виробленою системою мислення і певною філософією; 2) невіруючих, невіра яких випливає з життєвого досвіду або неможливості погодити власне життя з вимогами віри (наприклад, несакраментальне подружжя, образа на духовних осіб, політичне залучення тощо); 3) релігійно байдужих, які дали себе опанувати практичному матеріалізмові (найбезцеремонніша форма невіри, й тому найбільш небезпечна та найменш діалогова); 4) активних атеїстів, які намагаються по можливості поширювати свою ідеологію; 5) політичних атеїстів, яких цікавить не правда, а суто політичний аспект проблеми.

Атеїзм як теорія – це заперечення реального існування Бога; атеїзм як поведінка – це життя за принципами, які ігнорують Бога («жити так, немовби Бога немає») [8, с. 142]. Можна припустити –

і це припущення підтверджують численні публікації в чеських засобах масової інформації, – що мільйони невіруючих у Чеській Республіці, передусім молодих людей, мають схильність саме до такого типу поведінки. Моральний вибір багатьох мешканців цієї країни не є повністю підпорядкованим «логіці» релігії, а дедалі частіше здійснюється під впливом «логіки» секуляризованого життя. У суспільстві, з якого витісняють *sacrum*, виникають різні деструктивні сили, які затирають різницю між добром і злом, між тим, що дозволене людині як людині, й тим, що їй не є дозволене (критерії практичної етики). Нова спокуса індивідуалізму, яку ми спостерігаємо особливо серед європейської молоді, виражається в різних формах, але спільним для неї є виключна довіра до власної здатності давати моральні оцінки, а також відкинення інституцій, які вносять дисципліну й обмеження. Наголошення на суб'єктивному аспекті екзистенції людини створює умови, в яких релігія втрачає ознаки об'єктивної дійсності, стан очевидності і певності як на рівні інституцій, так і на рівні індивідуальної свідомості. Цей процес суб'єктивізації релігії в посткомуністичному суспільстві найбільше помітний щодо моральних проблем. Значні сфери суспільного та морального життя вже не знаходять обґрунтування в релігії [9, с. 116].

Підсумовуючи, слід зазначити, що державно-церковні відносини в Чеській Республіці врегульовані у відповідності до міжнародних норм права. Держава зробила чимало для того щоб ліквідувати рецидиви політики комуністичного режиму Чехословаччини по відношенню до релігії та церкви. Специфічною особливістю, яка має історичне коріння, є слабкий зв'язок релігії більшості з національним архетипом і низький відсоток віруючих. Також варто зауважити, що режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Нині держава дотримується принципу, згідно з яким вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох сферах. Цю модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною.

Бібліографічний список

1. Вилк М. Церква у Східній Європі: володарювати чи служити / М. Вилк // Людина і світ. – 2000. – Червень. – С. 14.
2. Єленський В. Є. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без коментарів / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1997. – Листопад-грудень. – С. 2-11.
3. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських

- суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 420 с.
4. Истина и жизнь. – 1993. – № 7. – С. 3.
  5. Колодний А. Свобода вероисповеданий в ее обеспечении странами Европейского Союза / А. Колодний, М. Татарчук // Релігійна свобода: Науковий щорічник. – К., 2011. – № 6. – 309 с. – С. 52-71.
  6. Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядник С. Головатий. – К. : Українська Правнича Фундація, вид-во «Право», 1996. – С. 486.
  7. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.): навч. посіб. / М. М. Кріль. – К. : Знання, 2008. – 284 с.
  8. Кшишовський З. Атеїзм / З. Кшишовський // Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства / за ред. Г. Зімоня ; пер. з польської Г. Теодорович. – Львів : Свічадо, 2007. – С. 139-156.
  9. Маріянський Я. Суспільний характер релігії / Я. Маріянський // Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства / за ред. Г. Зімоня ; пер. з польської Г. Теодорович. – Львів : Свічадо, 2007. – С. 97-125.
  10. Овсиенко Ф. Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы / Ф. Г. Овсиенко // Мировой опыт государственно-церковных отношений : уч. пос. / Под общ. ред. Н. А. Трофимчука. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.
  11. Палінчак М. М. Церковна політика у Чеській Республіці / М. М. Палінчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. – Ужгород, 2010. – Вип. 4-5. – С. 193-196.
  12. Права людини: Доповідь Держдепартаменту США // Людина і світ. – 2000. – Вересень. – С. 15-20.
  13. Третера И. Р. Государство и церковь в Чехии / И. Р. Третера // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / Под ред. Г. Робберса. – М. : Институт Европы РАН, 2009. – С. 639-640.
  14. Халік Т. Християни і мир у суспільстві: про нестабільність посткомуністичних суспільств / Т. Халік // Людина і світ. – 1998. – № 7. – С. 3-5.
  15. Paliga J. Niewierzący w Kościele / J. Paliga // Wierzę w Boga Ojca / Red. E. Szczotok, A. Liskowacka. – Katowice, 1998. – S. 459-471.

Задачами данної статті являється вивчення стану реалізації релігійних прав в Чеській республіці на сучасному етапі, що повинно допомогти більш глибоко зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква, вивчення і обобщення досвіду постсоціалістических країн в сфері державно-церковних відносин, а також розробка рекомендацій по вдосконаленню

законодательной базы государственно-церковных отношений, которая отвечала бы свойственному украинцам представлению о взаимодействии граждан и светской и духовной власти, системе ценностных ориентаций украинской нации и особой роли в этом выборе неотъемлемого элемента гражданского общества – религиозных организаций.

The objectives of this paper are to study the status of religious rights in the Czech Republic at present, which should help to more deeply understand the nature of the relationship between public institutions such as state and church, studying and summarizing the experience of post-socialist countries in the area of church-state relations, and the wording recommendations for improving the legal framework of church-state relations, which correspond to characteristic presentation for Ukrainian citizens and the interaction between secular and spiritual power, the system of value orientations Ukrainian nation and special role in this choice an integral part of civil society – religious organizations.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2013

УДК 323.1

Долгов О. В., ОНУ ім. І.І. Мечникова

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ

В статті розглянуті основні теоретичні підходи, які існують в політичній науці відносно дослідження процесів формування та еволюції політичних кордонів.

Основні теоретичні підходи, що використовуються для аналізу процесів формування та еволюції політичних кордонів, умовно під-розділяють на традиційні, постмодерністські, евристичні.

До числа традиційних підходів належать історико-картографічний, класифікаційний, функціональний і географо-політологічний. Серед них найбільш розробленим є історико-картографічний підхід, що виходить із принципу історизму, тобто необхідності паралельного вивчення кордонів у просторі і часі. Щоб дати оцінку стійкості кордону і ситуації в прилеглих до нього районах, потрібно досліджувати історію його виникнення і розвитку. У світі мало кордонів, що залишалися незмінними протягом сторіч (класичний приклад – кордон між Францією й Іспанією, зафіксований в XVII ст., який проходить

по Піренеям, і завжди вважався бар'єрним через круті схили і нечисленність зручних для комунікації перевалів). Зазвичай кордони «мандрували», як ріки, змінюючи свій напрямок. Якщо відобразити на карті їх історію, то вийде пучок пересічних, рівнобіжних ліній. Проте, відомо, що чим частіше змінювався кордон, чим більш «молодим» він є, тим більш вагомим є його вплив на життєдіяльність територій та регіональний політичний процес.

Другим принципом цього підходу є виявлення зв'язку між державним устроєм, політичним режимом і зовнішньополітичною орієнтацією держави, з одного боку, і політичними функціями кордону – з іншого. Французький географ Ж. Ансель ще в 1938 р. писав, що не можна вивчати кордон, ігноруючи сутність держави: «Важлива не оболонка, а те, що вона оточує» [1, с. 290].

Третім принципом історико-картографічного підходу є визначення зв'язку режиму і функцій кордону, а часто і самого його позначення зі співвідношенням економічної, політичної і військової міцності сусідніх країн. У захист цього принципу вказує історія, коли сильна держава нав'язувала вигідні їй кордони більш слабкій, або окупувала частину її території. Якщо одна із сусідніх держав економічно сильніше, то господарська взаємодія між ними впливає на склад, напрямок і співвідношення потоків в обидва боки, на політико-економічну ситуацію в прикордонних районах.

Наступними принципами є недосяжність «природних кордонів» і принцип обов'язкового аналізу структури і ретельного картографування етнічного складу, культурних особливостей населення, структури і спеціалізації господарства, природних ресурсів, рельєфу, природи по обидві сторони лінії державного кордону. Тобто, щоб зрозуміти процеси, які відбуваються в прикордонній зоні, потрібно знати, що розділяє кордон, наскільки розрізняється політичний простір країн за фізико-географічною, економічною і соціально-культурною характеристиками. Такий аналіз може надати можливість обґрунтувати політичні домагання держави на територію, довести, що вона є його невід'ємною частиною по історичних, етнічних, природних і інших уявленнях, служити документом для міжнародної комісії з делімітації кордонів [2, с. 303].

Зразком застосування історико-картографічного методу в політологічних дослідженнях є роботи американського дослідника Дж. Мінґи, що присвячені генезису, переміщенню лінії і функціям франко-італійського кордону, а також політичним наслідкам цього. Особливу увагу він приділив змінам цього кордону після Другої світової війни.

Подібний підхід демонструє роботи Р. Хартшорна, який досліджував питання про рівень ідентичності громадян держави і ступінь легітимності лінії політичного кордону [Див. детал.: 3]. Р. Хартшорн зробив висновок, що етнокультурна ідея оформлення політичної нації неможна вважати ключовою.

Іншим підходом до вивчення кордонів прийнято вважати класифікаційний, що має тривалу історію. Британський політик лорд Керзон, розглядаючи морфологію кордонів, розділив їх на астрономічні, математичні і референтні. Керзон також виділяв кордони розділові і контактні. Пізніше були розроблені класифікації, в яких морфологія не відривається від змісту і функцій. Так, найбільш розповсюджені класифікації кордонів по морфології (див. у другому розділі); природним особливостям; походженню, історії і тривалості існування; історичним умовам і послідовності виникнення; функціям.

Про бар'єрну, контактну і фільтруючу функції кордонів писали й вітчизняні географи О. Белов, О. Вітовський, О. Ганжа, М. Гончар, Я. Дашкевич, В. Дергачов, О. Колчев, О. Майборода, О. Новосоолов, Л. Смирнягін та ін. Не всі з означених авторів погоджувалися із тим, що може існувати неполітична історія кордону, як окрема комплексна дисципліна. Ідея про культурні кордони та їх бар'єрні функції взагалі отримала обвинувачення у лженауковості. Проте, більшістю науковців було визначено, що будь-який географічний кордон виконує контактні і бар'єрні функції, питання тільки в їх співвідношенні. Кордон має вибіркочову проникність для деяких потоків (категорій людей, товарів, послуг і т.п.). Іншими словами, кордон фільтрує потоки. Було визначено, що режим і функції кордонів залежать від ідеології, стратегічної мети і економічних можливостей країни. Так, країни з тоталітарними режимами зазвичай формують кордони з вираженими бар'єрними функціями (фронтальні), які мають сакральний характер, з особливим режимом прикордонної зони.

Дослідники визначили багатомірну, багатфункціональну роль кордонів у політичному процесі. Вирізнялися такі функції кордону, як «відокремлення» (дистанціювання однієї етнічної, соціальної чи культурної групи від іншої, збереженні і підтримці розходжень) [4]; «регулювання» (підтримка визначеного економічного режиму, рівноваги на державній території) [5]; «зіставлення» (існування кордонів підтримує у світових відносинах елементи конкуренції, зокрема зіставленням витрат, переваг і вигод виробництва тих чи інших товарів у різних країнах). Важливість саме такої функції кордонів зазначається в працях прихильників світосистемного підходу – І. Валерстайна, Б. Джілса, М. Мелко, В. Рудометофа, Р. Робертсона, С. Сандерсон, Г. Франка, Т. Холл та ін.

Модель можливих прикордонних ситуацій гіпотетичної країни розробив французький дипломат М. Фуше. Він запропонував розрізати кордони між імперіями; імперією і «звичайною» суверенною державою; імперією і державою, що будує власний суверенітет; суверенними державами; суверенною державою і державою, що будується; і між державами, які одночасно знаходяться на етапі будівництва суверенітетів. М. Фуше вважав, що саме існування «імперій» в минулому визначає стійкість фронтальних кордонів. Дана теорія була перевірена після розпаду СРСР, коли фронтальні кордони не зникли там, де політичні рубежі збігалися з культурними, етнічними і лінгвістичними.

Функціональний підхід у вивченні кордонів розвивали кілька поколінь дослідників, загалом у післявоєнний період. Його, зокрема, дотримував у численних працях, присвячених аналізу політичних кордонів, австралійський вчений Дж. Прескотт. Він критикував попередників за незліченні і «марні» класифікації кордонів, за «неакадемічну» упередженість і відзначав, що місце розташування і характер кордонів – результат дії ряду чинників. Він запропонував модель вивчення кордонів – свого роду «матрицю».

Дж. Прескотт вважав, що завданням дослідника, з одного боку, є аналіз впливу на місце розташування, делімітацію і демаркацію кордону різних компонентів ландшафту, до яких він відносив також розміщення природних ресурсів, розселення різних соціальних груп, розподіл по території місць – символів (німецьких цвинтарів часів Першої світової війни у Франції) та ін. З іншого боку, потрібен аналіз впливу кордонів на ландшафт. Природно, що кордон помітно впливає на населення і його культуру, господарство [6]. Мова йде про взаємозалежність процесів формування і легітимації політичних кордонів і природних ландшафтів, які змінюються в процесі використання.

У багатьох роботах прихильників функціонального підходу місце розташування кордону приймається як даність, і увага зосереджується на його проникності для різноманітних потоків в обидва боки і на наслідках існування кордону як бар'єру для комунікацій між прилеглими до нього районами, а також для взаємин між країнами, що межують.

Прикладом роботи, виконаної в традиціях функціонального підходу, є праця англійського вченого Джона Хауза, присвячена кордону між США і Мексикою, як прикладу «асиметричного» політичного кордону, що розділяє найбільш могутню індустріальну державу світу і значно слабшу в економічних відносинах, хоча і теж дуже значну країну Латинської Америки [7]. Дж. Хауз розробив схему

вивчення прикордонних взаємодій і класифікацію трансграничних потоків. Він доводив, що ситуацію в прикордонній зоні визначають структурні економічні і соціальні фактори (трансграничні взаємодії, що залежать від спеціалізації господарства), політична культура й її сприйняття населенням території, суб'єкти політичного життя (політичні еліти, групи інтересів, суспільні рухи, партії) і соціальні інститути. Дж. Хауз розробив типологію можливих трансграничних взаємодій – в області нерухомості, трудових міграцій, руху товарів і капіталів. Він зосередив увагу на нематеріальних факторах – політичній культурі, системі цінностей, міфах і стереотипах, «транскордонному» маніпулюванню суспільною думкою на різних рівнях. Всі ці структурні фактори і взаємодії створюють у прикордонній зоні поле напруженості, що відрізняється підвищеною злочинністю, відносинами залежності, порушеннями громадянських прав, частотою соціальних конфліктів.

Четвертий підхід до вивчення державних кордонів – географо-політологічний. Він формувався скоріше в політології, ніж в географії й ознаменував її зближення з наукою про міжнародні відносини. Для політологів найбільш важливим було вивчити вплив кордонів на стан міжнародних відносин. Серед послідовників такого підходу слід назвати американських дослідників А. Лейпхарта, К. Райта, Дж. Герца, П. Діля. Наприклад, А. Лейпхарт присвятив свою працю дослідженню процесів конституювання єдності у багатоскладовому суспільстві, а саме формам автономії різноманітних етнокультурних чи релігійно-ідеологічних сегментів багатоскладового суспільства. В статті «Відокремлення і розподіл» А. Лейпхарт називає засоби врегулювання питань міждержавних кордонів, які базуються на визначенні статусу та функції внутрішніх кордонів держави, в якій актуальною є проблема неоднорідності населення. Він визначає, що «...федералізм можна вважати «спів-суспільним» методом для багатоскладових суспільств, які є «федеративними», тобто суспільствами, де кожен сегмент зосереджений на певній території та відокремлений від інших, тобто суспільствами, в яких кордони між сегментами співпадають із кордонами між регіонами» [8, с. 78-79]. За А. Лейпхартом, федералізація (і територіальна, і позатериторіальна) – на основі етно-конфесійного чи політико-культурного розмаїття – є перспективним засобом втілення ідеї автономії сегментів та встановлення демократії.

Особливий підхід щодо кордонів у сучасному суспільстві представляє англійський дослідник Р. Дарендорф в роботі «Після 1989 р. Роздуми про революцію у Європі». Він зазначив, що хоча єдиною відповіддю на питання про рівність прав людей є «всесвітньо-

громадянське суспільство» за ідеями І. Канта, проте, поки що його не існує, і тому ми створюємо сурогати – громадянські суспільства, що підперезані кордонами, тобто неповноцінні суспільства, які мають на увазі правила прийняття та виключення, привілеї та обмеження. І все ж таки це найліпше, що в нас є на сьогодні – держави-нації, в яких гарантовані громадянські права...» [9, с. 41]. У Р. Дарендорфа вперше чітко поставлено питання щодо взаємневідповідності ідеї самовизначення, ядром якого стає культурна однорідність, ідеї формування відкритого суспільства – суспільства без кордонів. Р. Дарендорф посилається на Аристотеля: «З абсолютно рівних не постане держава», отже держава-нація – це лише рамка для створення відкритого суспільства, бо надає можливості існуванню «чужака» – однієї з найбільш стародавніх та важливих фігур у людської історії, бо вона змушує людей замислитися про себе, а не просто бути собою. Отже, людям відкритого простору недостатньо свободи, рівності прав, конституційних гарантій, бо це не може обумовити та спрямувати розвиток. І тому глибинні структури та стереотипи мислення – лігатури – спливають хвилями націоналізму та релігійного фундаменталізму, втілюючи гарячковий пошук сенсу. Політичні кордони, таким чином, за думкою Р. Дарендорфа, постають умовою світової інтеграції та створення всевітньо-громадянського суспільства.

Такий погляд є типовим для традиційного позитивізму, де простір розглядається як незалежний об'єкт, який лише через систему причинно-наслідкових зв'язків впливає на соціальні явища.

Таким чином, ще в 80-х роках ХХ століття стало зрозумілим, що політичний аналіз кордонів потребує свіжих теоретичних підходів і відновлення. Новий погляд на кордони обумовлений глобальними світовими процесами, ростом ролі і значення діяльності наднаціональних організацій, зростанням активності регіональної самосвідомості і територіальної ідентичності. Звичайно, що кордони не можна вивчати тільки на рівні країни. Тому ситуація в прикордонній зоні не пояснюється лише особливостями кордону між двома країнами, важливо місце кордону у системі світових кордонів. Так, бар'єрна функція кордону сильніше, якщо вона розділяє військово-політичні чи економічні блоки. Але ліквідація імперій чи військово-політичних блоків не ліквідує територіальних стереотипів особистісної ідентифікації і тому, не зменшує стійкість фронтальних кордонів.

До 90-х років ХХ ст. нагромадилися передумови нової концепції аналізу, при якій значення кордону для життя людей можна визначити тільки за допомогою аналізу його ролі в суспільній свідомості, у людської «територіальності», власної ідентифікації людини з територіями

різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) і, у такий спосіб, у розвитку націоналізму як однієї з головних форм територіальної ідеології як основи державного будівництва. Новий підхід спирався на роботи чеського науковця Ф. Барта, англійського політолога Б. Андерсона, фінського дослідника А. Пааси.

Відповідно до поглядів Ф. Барта і його послідовників, національна самосвідомість складається в процесі соціалізації особистості, і людина не народжується з почуттям єдності з групою. Теорію конструктивізму в етнічній ідентичності сформулював російський політолог В. Тішков: етнічні спільноти існують на основі історико-культурних розходжень і є соціальними конструкціями, що виникають і існують у результаті цілеспрямованих зусиль з боку людей і створюваних ними інститутів, особливо з боку держави. Суть цих спільнот складає уявлення, що визнається людьми про належність до спільноти, а також солідарність, яка виникає на її основі; кордони спільнот, утворених на основі культурних характеристик, і зміст ідентичності, рухливі і змінюються історично і ситуативно; заснована на індивідуальному виборі і груповій солідарності, природа соціально-культурних спільнот визначається їх метою і стратегіями: організацією відповідей на зовнішній виклик, загальним контролем над ресурсами і політичними інститутами, забезпеченням соціального комфорту в рамках культурно однорідних співтовариств [Див. детал.: 10, с. 15-43].

Багатоскладова природа ідентичності вибудовується у результаті діалогу і владних відносин між соціальними групами, між соціальною групою і державою та між державами. Особливий розмах процес культурної дивергенції набуває, якщо на службу поставлена державна машина. Політичні еліти, зацікавлені у легітимації, збереженні статусу, що дозволяє їм контролювати ресурси групи. Так, саме в процесі національного і державного будівництва виформовуються нові кордони, прикордонні зони і нові відносини між сусідами.

Отже, вихідним пунктом дослідження сучасних кордонів повинно бути визнання їх порівняно недавніми соціальними конструктами, що споконвічно відтворюються в соціальних уявленнях. Відтак, вивчення кордонів потребує аналізу виникнення й еволюції територіальних ідентичностей.

Досягненням у вивченні політичних кордонів став синтез світо-системної теорії і «післябартівської» теорії територіальних ідентичностей. Світосистемна теорія заснована на класичній тричленній схемі «центр – напівпериферія – периферія». Синтез її основних положень з теорією територіальної ідентичності призводить до того,

що, по-перше, дослідження кордонів здійснюється на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному і локальному, і, по-друге, встановлюється відносність понять «центр» і «периферія». Акцент робиться на вивченні місця кордону у системі світових кордонів на різних просторових рівнях [Див. 11].

Всі три рівні доповнюються ще двома – макрорегіональним і регіональним. Прикладом макрорегіональної ідентичності служить самоідентифікація, що зберігається, з «радянськими людьми» мільйонів людей на пострадянському просторі чи макрорегіональна ідентичність у Європі за допомогою встановлення нових фронтирів Європейського Союзу. Інтеграційні процеси призводять до посилення макрорегіональної ідентичності – ослабленню бар'єрних функцій внутрішніх кордонів і посиленню зовнішніх.

Досягненням світосистемного підходу стало розуміння значення локального рівня. Тому сучасність представляє найбільше різноманіття типів, функцій і образів кордонів. Це обумовлено одночасним, взаємсприйнятливим існуванням в взаємозалежному світі наднаціональних інтегрованих надсуспільств, уніфікованої культури і міцної регіональної самосвідомості.

Держава делегує власні функції регіональним і міжнародним організаціям. Інтеграційні угруповання створюються відповідно спільним економічним інтересам країн і з їх належністю до культурних та цивілізаційних регіонів.

Вихідним пунктом досліджень сучасних кордонів стало вивчення виникнення й еволюції територіальних ідентичностей – самоідентифікації людини з соціальною чи територіальною групою. Нові підходи враховують основні можливі версії співвідношення держави і нації, від яких залежить погляд на еволюцію кордонів.

Таким чином, сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних кордонів виходять з неможливості вивчати їх тільки на рівні окремих країн. Зростання функціональної ролі кордонів в політичному процесі потребує визначення місця кордонів локальних територіально-політичних систем у системі світових кордонів. Концепції щодо впливу кордонів на політичне життя сучасних країн виходять з потреби аналізу їх ролі в суспільній свідомості. Сталість ідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) створює підґрунтя відтворення соціокультурних організаційних форм, які сприяють збереженню цілісності та унікальності суспільства і надають можливість реалізації національно-політичного самовизначення та державного будівництва.

Бібліографічний список

1. Тихонравов Ю. В. Геополитика / Ю. В. Тихонравов. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 368 с.
2. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В.А.Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
3. Hartshorne R. The Functional Approach in Political Geography / Hartshorne R. // Annals of the Association of American Geographers. – 1950. – № 40. – P. 95-130.
4. Антонова И. Ф. Некоторые политико-географические аспекты франко-канадской национальной проблемы / И. Ф. Антонова // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – М., 2006. – Вып. 1.
5. Колчев А. Н. Экономико-географическое значение административных границ США / А. Н. Колчев, Л. В. Смирнягин // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – М., 2003. – Вып. 3. – С. 24-32.
6. Prescott J.R. Political Frontiers and Boundaries / Prescott J.R. – London, 1987.
7. House J.W. Frontier on the Rio Grande. A Political Geogrpahy of Development and Social Deprivation. – Oxford, 1982.
8. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А Лейпхарт ; пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
9. Дарендорф Р. После 1989 г. Размышления о революции в Европе / Дарендорф Р. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1998. – 246 с.
10. Тишков В. А. Идентичность и культурные границы / В. А. Тишков // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / под ред. М. Олкотт, В. Тишкова и А. Малащенко. – М., 1997. – С. 15-43.
11. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Галатея, 2001. – 32 с.

В статье рассмотрены основные теоретические подходы, которые существуют в политической науке в отношении исследования процессов формирования и эволюции политических границ.

In the article basic theoretical approaches which exist in political science in relation to research of processes of forming and evolution of political borders are considered.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2013

так в 1977 р. було введено адміністративну відповідальність за злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки (малозначимі злочини). Їх правова природа визначалась неоднозначно, одні розглядали їх як різновид злочинів, інші – як адміністративний проступок. На початку 80-х років у КК з'явилося поняття – «діяння, що містить ознаки злочину». Крім того, існувало і поняття «малозначність діяння». Ці новели внесли певну плутанину в термінологію, що, на жаль, породило ряд протиріч в кримінальному законодавстві. Вчені так і не визначились, чим визнавати діяння, що містить ознаки злочину – кримінальним проступком, злочином чи іншим правопорушенням.

Кримінальне законодавство багатьох зарубіжних країн поділяє всі злочини діяння на три категорії. Так, наприклад, КК Німеччини, Франції виділяє три категорії злочинних діянь – порушення, проступки і злочини.

Колектив авторів монографії «Кримінальний закон: досвід теоретичного моделювання» у кінці 80-х років пропонували визнати кримінальними проступками групу злочинів, що не представляють великої суспільної небезпеки, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення або обмеження волі на строк менше двох років чи інше більш м'яке покарання, а також пропонували віднести до кримінальних проступків необережні діяння, що причинили значну шкоду, за які по закону передбачено покарання у виді позбавлення свободи на строк менше п'яти років чи інше більш м'яке покарання. Теоретична модель КК виходила не тільки із меншої суспільної небезпеки цієї категорії злочинів, а й враховувала форму вини, розмір збитків, а також і встановлені межі покарання (типова санкція) [2]. Суспільна небезпечність є основою криміналізації діянь і визначається цінністю об'єктів кримінально-правової охорони, тяжкістю заподіяної шкоди, обстановкою, місцем, часом, способом, формою вини, мотивами та цілями його вчинення [3].

Впровадження категорії кримінального проступку, на думку авторів теоретичної моделі КК, дозволило би спростити конструкцію багатьох інститутів кримінального права, уточнити підстави їх застосування, а також спростити процесуальний порядок розслідування і розгляду в суді цієї категорії правопорушень. Але КК 1960 року не був змінений, до нього так і не увійшли ці пропозиції.

У діючому КК 2001 року закріплена класифікація злочинів за ступенем їх суспільної небезпеки (злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини). Ступінь суспільної небезпеки, поряд з типовою санкцією, стали критеріями такої класифікації.

Однак, на жаль, не всі санкції Особливої частини були приведені у відповідність з класифікацією, закріпленою у ст. 12 КК, в класифікації не була врахована форма вини.

Крім того, на практиці виникають певні складнощі при застосуванні санкцій до неповнолітніх правопорушників, оскільки законодавець обмежив можливість застосування окремих видів покарання віком громадян. Такі види покарань як громадські роботи, виправні роботи, арешт можуть призначатися лише неповнолітнім, що досягли 16-річного віку, штраф – тільки по відношенню до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні грошові кошти чи майно, обмеження волі взагалі не може бути застосоване до неповнолітніх суб'єктів злочину. Тільки найбільш суворий вид покарання – позбавлення волі на певний строк, не обмежений віковими рамками, його можна застосовувати вже з 14-річного віку.

Певний дисонанс в побудову класифікації злочинів вніс Закон від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення в сфері господарської діяльності». Якщо раніше типова санкція визначалась відповідно до можливих строків позбавлення волі, то тепер у типових санкціях, поряд із позбавленням волі, вказується штраф, як альтернативний основний вид покарання.

Законодавець у типовій санкції об'єднав найбільш суворий вид покарання (позбавлення волі) із найменш суворим видом покарання (штрафом), котрий в системі покарань знаходиться на першому місці. Типова санкція втратила своє значення, вона вже не може відповідати ступеню суспільної небезпеки злочину.

Слід зауважити, що класифікація, закріплена в ст. 12 КК Загальної частини, повинна поширюватись на всі види злочинів, які розташовані у всіх розділах Особливої частині КК, а не лише на господарські злочини.

Якщо по відношенню до злочинів невеликої та середньої тяжкості ще можна було б погодитись із альтернативною типовою санкцією, то в тяжких та особливо тяжких злочинах вказувати в альтернативі такий основний вид покарання як штраф (найменш суворий вид покарання) не логічно, так як це суперечить принципам побудови класифікації злочинів. У такому випадку разом із позбавленням волі у типових санкціях, якщо вони набувають характеру альтернативних, можуть з'явитися і інші види покарань. Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України 8 квітня 2008 року, передбачає впровадження інституту кримінальних протупків.

Один із варіантів проекту про кримінальні проступки поділяє кримінальні правопорушення на злочини та кримінальні проступки, автори цього проекту залишають класифікацію злочинів (ст. 12 КК) незмінною, але в Особливій частині КК України передбачають Книгу 1 «Про злочини» та Книгу 2 «Про кримінальні проступки». Крім того, зазначають, що не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Другий варіант проекту про кримінальні проступки також поділяє кримінальні правопорушення на злочини та кримінальні проступки в залежності від ступеню їх тяжкості (ст. 11-1 КК). Автори, цього варіанту пропонують доповнити КК також статтею 11-2, де визначити поняття кримінального проступку, а саме «кримінальним проступком є діяння, за яке передбачено покарання у виді громадських робіт або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян». Слід конкретизувати можливість призначення штрафу за кримінальний проступок, тобто у розмірі «до трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

Що стосується кримінального проступку, слід уточнити, що його може утворити певна група злочинів невеликої тяжкості, а також деякі не управлінські правопорушення. Визначаючи кримінальний проступок, необхідно змінити типову санкцію і вказати на кримінально-правові наслідки. Крім того, необхідно уточнити підставу кримінальної відповідальності (ст. 2 КК), а саме підставою кримінальної відповідальності вважати суспільне небезпечне діяння, яке містить склад кримінального правопорушення. Готування та замах на кримінальний проступок не повинне тягнути за собою кримінальній відповідальності, тому ст. 14, 15 КК матимуть відношення лише до незакінчених злочинів. Відносно інституту співучасті вважаємо, що посібник не повинен нести кримінальну відповідальність за співучасть у скоєнні кримінального проступку.

Пропонуємо внести зміни до ст. ст. 11 та 12 КК України, а саме: в ст. 11 КК «Кримінальне правопорушення» визначити види кримінальних правопорушень (кримінальний проступок та злочин). Під кримінальним проступком слід розуміти «діяння, що має знижений ступінь суспільної небезпеки, за яке може бути призначено покарання не пов'язане з позбавленням і обмеженням волі (штраф, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю,

громадські роботи, виправні роботи, арешт) і яке не тягне за собою судимість». Під злочином слід розуміти такий вид правопорушення, що має підвищений ступень суспільної небезпеки, за якій може бути призначене покарання у виді обмеження і позбавлення волі на певний строк і який тягне за собою судимість. Ознаками злочину є суспільна небезпечність, кримінальна протиправність, винність та караність діяння. Підвищений ступень суспільної небезпечності відрізняє злочин від інших правопорушень. Треба також змінити редакцію ст. 12 КК (класифікація злочинів), а саме ч. 2 ст. 12 КК викласти у наступній редакції: «Злочином невеликої тяжкості є діяння, що має невеликий ступінь суспільної небезпеки, за яке може бути призначено покарання у виді обмеження або позбавлення волі до двох років, або інше, більш м'яке покарання». За злочини невеликої та середньої тяжкості може бути передбачено призначення покарання у виді штрафу, як основного виду покарання поряд з іншими видами покарання. Із типових санкцій за тяжкі та особливо тяжкі злочини необхідно вилучити штраф як основний альтернативний позбавленню волі вид покарання. Однак він (штраф) може бути призначений як додатковий вид покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Із запропонованих визначень зрозуміло, по-перше, що категорія кримінального проступку не увійде в класифікацію злочинів замість злочинів невеликої тяжкості, по-друге, буде обмежуватись типовою санкцією, що відповідає його суспільній небезпеці, по-третє, виключатиме такий правовий наслідок як судимість, характерний для злочинів.

Категорія кримінального проступку, закріплена в Загальній частині КК, буде мати відношення до більшості розділів Особливої частини КК (крім розділа 1), однак, необхідно буде привести у відповідність із запропонованою класифікацією санкції статей Особливої частини.

Кримінальний проступок, вчинений вперше, буде надавати можливість суду застосовувати інститут звільнення від кримінальної відповідальності, повторно вчинений кримінальний проступок, відповідно, буде виключати можливість застосування цього інституту. Повторність проступку та повторність злочину повинні мати самостійне значення. Рецидив може бути лише при вчиненні повторного умисного злочину після засудження за перший умисний злочин, якщо судимість за нього не була знята або погашена. Призначене за кримінальний проступок покарання не породжує судимості. До неповнолітніх, які вчинили проступок вперше, можуть бути застосовані лише примусові заходи виховного характеру.

Враховуючи викладене, можна прийти до висновку, що питання про кримінальний проступок необхідно вирішувати в контексті діючого КК України, а саме: визначити його в Загальній частині КК як один із видів кримінального правопорушення, внести відповідні зміни в поняття та класифікацію злочинів, а також у статті Особливої частини КК.

Бібліографічний список

1. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. – СПб, 1902. – С. 56;
2. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования. – М. : Наука, 1987. – С. 63.
3. Панов М. І. Поняття злочину / Панов М. І., Тихий В. П. // Вісник Конституційного Суду України. – К., 2004. – № 1. – С. 88-95.

В статье рассматриваются проблемы внедрения уголовного проступка в уголовное законодательство Украины. Предлагается определить понятие уголовного проступка и уточнить понятие и классификацию преступлений.

In the article the problems of introduction of criminal misconduct to the criminal law of Ukraine are examined. It is suggested to define the concept of criminal misconduct and to specify a concept and classification of crimes.

Стаття надійшла до редколегії 18.11.2013

УДК 343.98

*Стратонов В. М., Херсонський державний університет
Стратонова О. В., Перша Херсонська державна
нотаріальна контора*

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ

Стаття розкриває деякі проблемні питання кримінального процесуального законодавства України. Здійснено аналіз його правозастосовної практики та вказано на можливі шляхи вирішення проблемних питань.

Актуальність роботи викликана глибоким переосмисленням колишніх концептуальних підходів, та адекватних сучасним запитам юридичної практики правовому прогресу кримінального процесуального закону.

Мета роботи полягає в тому, щоб в контексті розглядаємого питання звернути увагу на те, що на думку відомих вчених-правознавців,

новітні методології та теорії мають стати не тільки науковим підґрунтям кардинальних перетворень у правовій сфері соціального життя [3, с. 123], а і необхідною передумовою реалізації нового Кримінально-процесуального кодексу (далі КПК) [4, с. 141].

Прийняття нового КПК викликало ряд проблемних питань, як серед практиків, так і серед науковців. Одні проблеми вирішуються в робочому порядку, але інші потребують подальшого наукового обговорення. Тому постає необхідність розглянути дискусійні питання, які потребують подальшого обговорення, та прийняття рішення в цілому.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з реальних положень, запропонованих новим Кримінальним процесуальним кодексом України, ще в процесі його обговорення, було зроблено низку висновків, та зауважень. Зокрема Головним науково-експертним управлінням, на думку якого, КПК ґрунтується на фундаментальних принципах, які концептуально не узгоджуються з приписами чинного Кримінального кодексу України (далі – КК), а також загальнознавчими положеннями національної правової доктрини.

КПК України пропонується визначити порядок провадження у справах про кримінальні правопорушення. При цьому усталене у кримінальному законодавстві поняття «злочин» стає одним з різновидів кримінального правопорушення, до яких поряд із злочинами відноситимуться кримінальні проступки, відповідальність за які має передбачатися не КК України, а окремим законом про кримінальні проступки. Втім, жодних змін до КК України, які б стосувалися такого «реформування» кримінального закону, у КПК не передбачено. Відсутній наразі й закон, що визначав би відповідальність за кримінальні проступки. До того ж, у КПК України не враховано, що у Конституції України вживається лише таке поняття, як «злочин» (статті 30, 31, 34, 39, 60, 62, 76, 92 (п. 22), 111) [5].

Новим КПК України скасовується така стадія кримінального процесу, як порушення кримінальної справи. Так, відповідно до частини другої статті 214 КПК досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. При цьому постанова про порушення кримінальної справи не складається, а закінчення досудового розслідування оформляється обвинувальним актом, затвердженим (або складеним) прокурором (стаття 291).

Реалізація цієї ідеї може породити відсутність формального початку кримінальної справи робить неможливим оскарження факту її порушення. Натомість, як свідчить судова практика, значна кількість

постанов про порушення кримінальної справи скасовувались судом у порядку, передбаченому статтями 236-7, 236-8 старого КПК, а значна кількість заяв про вчинення злочину не підтверджується в результаті їх попередньої перевірки.

Доступність нового КПК України (його зрозумілість) залежить від якості організації правового матеріалу і зовнішнього його викладення законодавцем у вигляді тексту закону. На сьогоднішній день, в процесі реалізації нового кримінального процесуального законодавства, вже йде обговорення деяких проблем і вирішення питання щодо необхідності внесення змін та доповнень. Це насамперед стосується ст. 3 «Визначення основних термінів Кодексу». Наприклад необхідно визначити не лише терміни, які до речі ще потребують розширення (наприклад, нічний час (ст. 223, та інші), а і оціночні поняття такі як «тяжка хвороба», «безпека осіб» тощо.

В КПК України 1961 року мала місце ст. 23 «Виявлення причин і умов, сприяючих скоєнню злочинів». На жаль в нинішньому законі зовсім не йде мова про дане питання, (навіть в процесі доказування), що на нашу думку знижує повноту, як розслідування, так і здійснення інших завдань перерахованих в ст. 2 КПК України. Можливим вирішенням даної проблеми є внесення доповнення до ст. 91 «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні», наступним п. 6 причини і умови які сприяли вчиненню злочину.

КПК України характеризується розширенням переліку злочинів, кримінальне провадження щодо яких може бути розпочате не інакше як за заявою потерпілого (це має назву «провадження у формі приватного обвинувачення», у старому КПК це ст. 27). Статтею 477 КПК України передбачено більше 50 складів таких злочинів, до яких, окрім іншого, відносяться: умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, у тому числі й за обтяжуючих обставин (стаття 122 КК України); незаконне проведення дослідів над людиною (частина перша статті 142 КК України); звалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153-155 КК України (частина друга статті 152 КК України), та ін. До того ж зазначений перелік чомусь «розбивається» на три відокремлені блоки, що жодним чином не впливає на порядок розслідування чи судового розгляду відповідних категорій справ.

У законі не враховано, що більшість із зазначених вище діянь є злочинами середньої тяжкості, або навіть тяжкими (наприклад, передбачений частиною другою статті 152 КК України). На наш погляд, включення до вказаного переліку тяжких злочинів взагалі є неприпустимим.

До того ж, зі змісту КПК України не зрозуміло, як бути, якщо у справі є два і більше потерпілих, і один з них бажає, а інші не бажають звертатись до органів досудового розслідування; яким чином має діяти слідчий, якщо у справі є двоє і більше обвинувачених, і потерпілий бажає порушити справу стосовно одного з них, а стосовно інших – ні; чи може бути визнано дійсною повторну подачу заяви після того, як вона була відізнана тощо [6].

Історично так склалося, що розуміння та застосування терміна слідча дія як у науці, так і у практиці не однозначна. До цього часу немає такого її визначення, яке б відповідало поглядам усіх вчених. Та в цьому немає нічого поганого. На нашу думку, безперспективно шукати, хто із дослідників більш правильно і точно сконструював відповідну дефініцію. Слідча дія як певний елемент складної та багатогранної діяльності слідчого теж має непросту структуру, відповідно до якої припустимі різні аспекти наукового аналізу. Так, С. Шейфер, досліджуючи пізнавальну сутність слідчих дій, визначає слідчу дію як установлену законом сукупність пізнавальних прийомів, застосованих з метою одержання доказової інформації [7]. О. Гусаков – як певний елемент діяльності слідчого – процесуальні дії уповноваженої законом особи, зміст яких складають виявлення, закріплення і вилучення із застосуванням науково-технічних засобів і спеціальних прийомів, фактичних даних, їх попередня оцінка з метою одержання доказів у стадії попереднього розслідування [8]. Сьогодні закон в Главі 20 визначає слідчі (розшукові) дії та визначає вимоги, умови їх проведення. Детально розкриваючи умови проведення слідчих (розшукових) дій законодавець зовсім не говорить про технічні засоби фіксації ходу проведення таких дій, при цьому допускаючи факт їх застосування, наприклад п. 3, ст. 231 КПК України.

Визиває цікавість і ст. 240 Слідчий експеримент. Колмаков В. П. ще в 1956 році дослідив слідчі експерименти, як один із видів процесуальної діяльності слідчого [9]. Пізніше на основі існуючих правових норм, які було внесено в кримінально процесуальні кодекси союзних республік були досліджені і перевірка показань на місці, і слідчий експеримент (Н. Гуковська, Р. Белкін). В. Колмаков підкреслював: відтворюється не сама подія злочину, а обстановка й умови, в яких він міг бути вчинений. Таким чином, для того щоб провести слідчий експеримент (дослідні дії), необхідно відтворити (реконструювати) обставини події. Оскільки в ст. 194 КПК України прямо зазначалась мета («з метою перевірки показань...») та шлях її реалізації, який передбачає наявність елемента експериментального методу пізнання («...відтворення обстановки і умов...»), то склалася хибна думка про

те, що дана слідча дія охоплює як перевірку показань, так і слідчий експеримент [10]. Пропонувались шляхи вирішення даної проблеми, проте і в новому кримінальному процесуальному кодексі знову не враховуються напрацювання науковців, і, ми знову повертаємось до семантичного нагромадження, оскільки в п. 1. ст. 240 зазначено «... провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань, де обставини включають як обстановку так і умови, тощо». Сам термін відтворення не передбачає реконструкцію і знову виникають питання щодо мети даної слідчої дії. Звичайно, доцільно було б використати європейську криміналістичну практику, де поряд зі слідчим експериментом проводиться перевірка показань на місці та реконструкція як окремий метод пізнання [11].

Ст. 194 КПК України об'єднувала по суті дві різні слідчі дії, які мають різні пізнавальні можливості, способи отримання інформації, тактику проведення, процесуальне положення учасників. Через це виникли проблеми щодо оцінювання ролі відтворення обстановки й обставин події в процесі доказування. Тому науковцями пропонувалось розділити відтворення обстановки й обставин події на дві самостійні слідчі дії – перевірку показань і слідчий експеримент. При майже тотожній меті проведення, важливим є те, що редакції вказаних норм які пропонувались не дублювали одна одну. На нашу думку, слід чіткіше розмежовувати та докладніше визначити зміст і пізнавальні можливості нині існуючого слідчого експерименту (ст. 240 КПК). Пропонуємо змінити п. 1 ст. 240, виклавши його в наступній редакції: «З метою перевірки припущення, висунутого на основі аналізу та оцінки наявних у справі доказів, слідчий має право у присутності понятих, а коли необхідно – з участю спеціалістів (представників), провести експеримент, інші дослідні дії чи випробування». У разі необхідності слідчий має право залучити до участі в слідчому експерименті підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого чи свідка. Проведення слідчого експерименту припускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб-учасників чи оточуючих, не принижується їх честь і гідність, не заподіюється матеріальна шкода. Про проведення слідчого експерименту слідчий складає протокол, де докладно викладаються умови, перебіг і результати експерименту. Також пропонуємо редакцію ст. 240-1 «Перевірка показань» в такій редакції «З метою перевірки показань потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого), свідка, інших даних, які мають доказове значення, або отримання нових доказів, пов'язаних з конкретним місцем, слідчий у присутності понятих, а коли необхідно – з участю

спеціаліста може прибути з особою на місце, де відтворюватиме обставини події, стосовно яких вона давала показання. При цьому особа вказує маршрут слідування до цього місця. Забороняється попередньо показувати особі місце події та надавати іншу інформацію щодо нього.

2. Свідок і потерпілий, до початку перевірки їх показань на місці, попереджаються про кримінальну відповідальність за свідомо неправдиві показання, а свідок – за відмову дати показання.

3. Про перевірку показань на місці і про наслідки цієї дії слідчий складає протокол де дослівно фіксуються пояснення особи, показання якої перевірялися, та проведені при цьому дії.

Звичайно, дані пропозиції потребують подальшого дискусійного розгляду і можливо більш деталізованого і обґрунтованого аналізу. Тому є необхідність активно включитись в обговорення поставлених та постановку нових проблем.

Бібліографічний список

1. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування / В. Стретович // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3-5.
2. Селиванов В. До проблеми розроблення концепції вітчизняної юридичної науки / В. Селиванов // Право України. – 2001. – № 7. – С. 11-18.
3. Рогожин А. До новітньої методології українського права / А. Рогожин, О. Тягло // Право України. – 1998. – № 7. – С. 123-126.
4. Стратонов В. М. Концептуальні проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства / В. М. Стратонов // Науковий вісник юридичної академії МВС України. – 2005. – № 3. – С. 141-146.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
6. Висновки Головного науково-експертного управління щодо проекту КПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>
7. Шейфер С. А. Познавательное значение следственных действий и их систем / С. А. Шейфер // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 15. – С. 64.
8. Колмаков В. П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента / В. П. Колмаков. – Харьков : Юридическая литература. – 1956. – 28 с.
9. Гусаков А. Н. Следственные действия и тактические приемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза / А. Н. Гусаков. – М., 1973. – С. 8.

10. Стратонов В. М. Відтворення обстановки та обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: дис. канд. юрид. наук. спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / В. М. Стратонов. – Запоріжжя, 2001. – 178 с.
11. doc. JUDr. Ivan Simovcek. CSc. Za kolektiv. Kriminalistika. – 2001. – С. 253-262.

Статья посвящена отдельным вопросам уголовного процессуального законодательства Украины. Проанализировано практическое его применение, указываются пути его усовершенствования.

Article is devoted to specific issues of the criminal procedure legislation of Ukraine. Practical application of it is analyzed, ways of its improvement are defined.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2013

УДК 342.7:327(478)

Заворотченко Т. М., ДНУ ім. Олеся Гончара

ЗМІСТ, СИСТЕМА ТА ВИДИ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ Ї ГРОМАДЯНИНА

Проаналізовано систему політичних прав і свобод громадян. Запропоновано різні класифікації даної групи прав. Визначено основні публічно-політичні права і свободи людини й громадянина. Доведено, що кожне право має одночасно різні характеристики, параметри, функції та проявляється в різних формах.

Великомасштабні звернення в Україні з усією гостротою поставили питання про зміст та систему політичних прав і свобод людини, яке у вітчизняній і зарубіжній літературі залишається дискусійним, оскільки відсутній не тільки чіткий перелік, але й критерії, за якими можна було б класифікувати політичні права і свободи. Висока політико-правова і моральна цінність політичних прав і свобод громадян обумовлюється тим, що такі сутнісні характеристики держави, як політична влада та її апарат в умовах демократичного політичного режиму безпосередньо і опосередковано формуються суспільством та виражають його інтереси.

В науці конституційного права проблема змісту, системи та класифікації політичних прав і свобод людини й громадянина дослід-

жувалась багатьма російськими та українськими вченими, зокрема, В. В. Букачем, М. В. Вітруком, Л. Д. Воеводіним, А. В. Грабильніковим, Ю. А. Дмитрівим, І. В. Дробуш, М. В. Зайцевою, А. А. Злотопольським, Т. Ш. Ізатовим, Є. І. Козловою, В. А. Коновим, М. М. Коркуновим, О. Є. Кутафіним, А. В. Лебедєвим, Е. А. Лукашевою, Л. Я. Морозовою, А. Ю. Олійником, В. Ф. Погорілко, В. С. Хижняком, В. А. Четверніним, А. І. Щіглик та іншими.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на підставі різних точок зору на класифікацію політичних прав і свобод людини й громадянина сформуванати власну класифікацію даної групи прав.

Комплексний підхід пізнання всіх соціальних явищ передбачає, що «будь-який предмет повинен бути пізнаний не тільки сам з себе, але й із системи, в якій він є лише частиною» [1, с. 156]. Системний підхід дозволяє виявити внутрішній механізм не тільки дії окремих компонентів в ціле, але й їх взаємодію на різних рівнях, тим самим відкриваються перспективи виявлення організаційної «багатокомпонентності» системи, а також глибокого взаємозв'язку її частин [2, с. 243]. Для вирішення цієї проблеми необхідно враховувати, що права людини є системою, яка упорядкована своєю структурною побудовою, первинними елементами якої є окремі права, кожні з яких мають свою структуру. Політичні права і свободи громадян входять до загальної системи суб'єктивних прав. Так, М. В. Вітрук розглядає суб'єктивні права в якості системи, яка складається з конституційних і галузевих прав, тобто «це є визначена структурою суспільства сукупність суб'єктивних прав в різних сферах суспільного життя, яка взята в їх єдності та поділі на окремі групи (види, класи), відповідно до особливостей їх матеріального змісту і правової форми, а також у взаємозв'язку і взаємодії цих груп» [3, с. 9]. Конституційне право виступає як провідна галузь в системі права в цілому і тому суб'єктивні права, які регулюються нормами цієї галузі, в тому числі і політичні права і свободи громадян, займають аналогічне місце. «Конституційні права, свободи і обов'язки слугують основою (базою), є визначаючими, вирішальними для всіх галузевих прав і обов'язків та надають основні напрями їх розвитку на певний історичний період, мають соціальні і правові особливості, які обумовлені, перш за все, характером і значимістю відповідних суспільних відносин, соціальним змістом і формою їх правового закріплення, а також місцем конституційних прав, свобод і обов'язків та їх роллю по відношенню до інших прав і обов'язків громадян» [4, с. 87].

Політичні права і свободи людини й громадянина організовані в самостійну систему таким чином, що кожне з них безпосередньо

пов'язано і впливає з іншого. Наприклад, свобода друку є логічним продовженням права на інформацію.

Щодо класифікації конституційних прав і свобод людини й громадянина, то вона завжди умовна і можлива лише на основі певних критеріїв і не завжди є остаточною, оскільки одне й те саме право або свобода може відноситися одночасно до кількох класифікаційних прав.

За характером створення прав і свобод вони поділяються на основні (конституційні) і додаткові (галузеві), залежно від суб'єктів вони поділяються на права і свободи людини й громадянина, залежно від виду суб'єкта вони можуть бути індивідуальними і колективними (груповими), за їх генезисом – на природні (природжені) і похідні від них, тобто закріпленні нормативними актами), за змістом – на особисті, політичні, економічні, соціальні і культурні.

Внаслідок конституційного права найбільш розповсюдженою ознакою, за якою класифікуються права людини є реальний зміст прав і свобод людини й громадянина. Оскільки всі основні права і свободи людини й громадянина створюють певну систему відповідно до сфер діяльності (громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні), елементи якої не мають чітких меж, а їх загально прийнята класифікація є умовною, то питання про систему, зміст та склад окремої групи (політичних прав і свобод людини й громадянина) є вельми спірним.

Диференціацію політичних прав і свобод можна здійснити тільки на підставі використання тих критеріїв класифікації всіх прав і свобод на відповідні рівні, які вже склалися в науці. Так, Ю. А. Дмитрієв і А. А. Златопольський виділяють дві класифікації прав людини. Одна ґрунтується на сфері діяльності людини і розглядає в якості політичних прав всі юридичні можливості, які реалізуються в політиці, а інша передбачає використання особливостей взаємовідносин людини і держави. В якості критерію використовується участь в організації та діяльності держави. Враховуючи такий підхід, можна зробити висновок про те, що система політичних прав і свобод складається з двох взаємопов'язаних підсистем, «в першу з яких (групу прав по участі в організації та діяльності держави та її органів) додатково до виборчого права включається право на референдум і право петицій; до іншої групи (групі правочинностей, які представляють собою невід'ємні права громадян, метою реалізації яких є активна участь індивіда в житті суспільства) відносяться свобода слова та друку, свобода спілок і свобода зборів [5, с. 55].

Таким чином, класифікації, запропоновані Ю. А. Дмитрієвим і А. А. Златопольським ґрунтуються на сфері діяльності людини, його взаємовідносинах з державою та їх особливостях. Критерієм диференціації

політичних прав і свобод в даному випадку є право на участь в організації та діяльності держави. В свій час поняття «право на участь» було запропоновано М. М. Коркуновим, який виділяв наступні види політичних прав (як право на участь): право безпосередньої участі в розпорядженні державною владою; право обрання представників; пасивні права (право вступу до державної служби) та право виборності (право бути обраним до органів влади) [6, с. 553], [7, с. 491].

На нашу думку, даний підхід не дає вичерпного переліку і так би мовити виводить за межі політичних прав, наприклад, право громадян створювати партії, тобто правочинності, які не пов'язані безпосередньо з організацією та діяльністю держави, але без сумніву, ті, що мають політичний характер. І це дійсно так, оскільки політичні партії, будучи частиною суспільства, слугують формуванню політичної волі громадян, і безумовно право на їх створення є важливішим політичним правом.

Можна також розглядати політичні права і свободи як права громадянина в сфері державного та суспільно-політичного життя, а також в якості деякої системи, елементами якої є: права на участь в управлінні державними та суспільними справами, право на об'єднання, свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій. Право на референдум, на наш погляд, треба розглядати як самостійне суб'єктивне і колективне право, а до групи прав на участь необхідно включити активне і пасивне виборче право.

Але досліджуючи цю проблему з іншого боку, важливо зазначити, що до числа політичних прав відносяться також право на вільне пересування, вибір місця перебування та проживання. Зазначені права, на наш погляд, відносяться до особистих прав, оскільки воно є істотним елементом свободи самовизначення особистості, умовою професійного і духовного розвитку людини, його гідного життя.

Викладений перелік політичних прав і свобод людини й громадянина доповнюється правом на участь у здійсненні правосуддя. Дане право надає кожному громадянину можливість без будь-якої дискримінації зайняти посаду судді або бути присяжним засідателем. Можна також окремо виділяти активне і пасивне виборче право. І все ж таки характеризуючи політичні права громадян не можна забувати про право на інформацію, яке теж відноситься до групи прав людини й громадянина, яка нами досліджується. При ґрунтовному аналізі політичних прав і свобод громадян, на нашу думку, можна запропонувати і інший поділ зазначеної групи прав людини й громадянина, тобто групу прав на участь у суспільно-політичному і державному житті країни, групу прав на участь в управлінні виробництвом і групу прав, які забезпечують свободу думок.

По мірі того, як розвивались та удосконалювались політичні права і свободи людини й громадянина до них відносились права, які відображали належність особи до держави (право на громадянство, його зміну, право притулку); права та законні інтереси, які впливають з принципу рівності громадян перед законом (право на проведення публічних заходів, право на рівний доступ до державної служби тощо); права, які спрямовані на здійснення принципів народовладдя (виборчі права, право на референдум тощо); політичні свободи (свободу друку і думок, висловлювань; свободу об'єднань). Слід підкреслити, що данні види політичних прав представляють найбільший інтерес, оскільки вони є перспективними для вироблення критеріїв їх класифікації. Крім того, існує загальноприйнята точка зору про те, що до числа політичних прав і свобод відноситься право на самовизначення народу і право на громадянство. Така позиція представляється нам вельми спірною.

Стаття 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплює право народів вільно встановлювати свій політичний статус та вільно визначати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Конституція України також закріплює дану свободу. Дійсно, вказана свобода, з одного боку, є політичною, але з іншого вона є універсальною і розвивається через всю сукупність громадянських прав і свобод. Право на самовизначення включає в себе і неполітичні права і свободи, наприклад, право власності, свободу праці та інші.

Що ж стосується права на громадянство, яке є також політичним правом, то тут, на наш погляд, можна поспоричатися. І пояснити це можна так: фізична особа (громадянин, іноземний громадянин, апатрид) має суб'єктивні права, які реалізуються в конкретних правовідносинах з приводу виникнення або припинення громадянства (право подання клопотання про прийняття до громадянства, про вихід з нього тощо). Але це не є суб'єктивним правом громадянства, а суб'єктивне право з приводу громадянства. Вище ми вже визначили громадянство як певний політико-правовий стан людини, і тому доцільно не включати його до системи політичних прав і свобод.

Після здійсненого вище аналізу суб'єктивних політичних прав і свобод громадян, в першу чергу, слід виділити право на участь в управлінні державними і суспільними справами, яке заперечує включення громадян до сфери прийняття та здійснення державних рішень та до сфери політики. На нашу думку, дане право є «стержневим» політичним правом, гарантіями і формами реалізації якого виступає низка інших прав, зокрема: право обирати і бути обраним, право брати участь у референдумі, право на рівний доступ до публічних функцій і посад, а також на участь у здійсненні (відправленні) правосуддя. Як особливу

групу політичних прав і свобод, свободу слова, слід виділити свободу думки, ідеї і судження, право їх розповсюджувати, свободу друку, свободу доступу до джерел інформації. До числа інших політичних прав і свобод слід включити свободу зборів, мітингів, демонстрацій, право на об'єднання (свобода спілок і асоціацій) та право на звернення (право петицій). Але основоположним серед політичних прав і свобод людини й громадянина є право брати участь в управлінні справами держави, яке здійснюється як безпосередньо, так і через представників (право на участь громадян в референдумі, право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, право на рівний доступ до державної служби, право на участь у здійсненні правосуддя, право на звернення та право на об'єднання).

На наш погляд, до політичних прав і свобод людини й громадянина відноситься: право на участь в управлінні справами держави, право на інформацію, виборчі права, право на звернення, право на рівний доступ до державної служби, право на об'єднання, свобода думки і слова, свобода зборів, мітингів, демонстрацій, походів і пікетувань.

Треба відмітити, що підставою для класифікації політичних прав і свобод може бути їх реалізація залежно від кількості суб'єктів. Так, наприклад, можна виділити політичні права, які можуть бути реалізовані індивідуально (право на рівний доступ до державної служби, право на звернення), і ті, які здійснюються колективно (право на об'єднання, право на проведення зборів, мітингів).

За співвідношенням прав, на нашу думку, слід виділити основні і похідні політичні права, зокрема, право брати участь в управлінні справами держави є основним правом, а виборчі права, право на рівний доступ до державної служби, на здійснення правосуддя є похідними правами. Залежно від універсальності політичних прав їх можна поділити на: а) виключно політичні права, наприклад, право обирати і бути обраним, право брати участь в референдумі, право на рівний доступ до державної служби; б) політичні права, які мають змішаний характер, що сприяють реалізації не тільки досліджуваної групи прав, але й інших прав і свобод людини й громадянина, наприклад, право на звернення.

На наш погляд, до основних публічно-політичних прав і свобод слід віднести, в першу чергу, свободу думки і слова, представляючи їх як символ зв'язку людини з його переходом до суспільно-політичного життя. Ми певні, що такий підхід є вельми обґрунтованим, оскільки зазначені свободи є скоріше елементами інституту громадянських (особистих) прав і свобод. З іншого боку, свободу думки і слова можна розглядати виключно в системі особистих прав людини й громадянина. Серед

інших політичних прав і свобод людини й громадянина слід виділити право на інформацію, право на об'єднання, право на маніфестації, право на участь в управлінні справами держави та на здійснення місцевого самоврядування, виборче право та право на звернення.

Справа в тому, що віднесення окремих прав до розряду політичних представляється спірним і можна скласти цілісний погляд на їх перелік: виборчі права; право на участь у справах держави; право на масові (публічні) заходи; свобода спілок; свобода друку та засобів масової інформації; право петицій та право страйк.

Отже, особливістю системи політичних прав і свобод людини й громадянина є те, що кожне право має одночасно різні характеристики, параметри і функції, воно проявляється в різних формах та несе відбиток не тільки своєю субстанційністю, але й місцем у загальній системі. Людська діяльність вельми різноманітна, в тому числі в сфері політики, у зв'язку з чим, визначити вичерпний перелік політичних прав і свобод є абсолютно безперспективним. Не випадково, досліджуючи вищенаведені класифікації. Ми бачимо різні міркування щодо даної групи прав, які розходяться у віднесення окремих конституційних прав і свобод громадян до того чи іншого виду. Так, свободу думки і совісті можна інтерпретувати і як особисту, і як політичну свободу.

Враховуючи викладене, нам представляється обґрунтованим розглядати подібні права і свободи як суміжні. Дослідження таких прав і свобод необхідно вести враховуючи специфіку кожного конституційного інституту прав і свобод, що дозволить не допустити постійних розбіжностей щодо змісту тієї чи іншої групи. Оскільки предметом даної статті є політичні права і свободи, то суміжні права і свободи можуть розглядатися лише враховуючи інтереси нашого дослідження.

Бібліографічний список

1. Толкачев К. Б. Теоретико-методологические основания реализации личных конституционных прав и свобод человека и гражданина : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 «Конституционное право; государственное управление; административное право; муниципальное право» / Толкачев Константин Борисович. – СПб., 1998. – 360 с.
2. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монограф. / Д. А. Керимов. – М. : Аванта, 2001. – 560 с.
3. Витрук Н. В. Субъективные права советских граждан и их развитие в период строительства коммунистического общества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное и административное право» / Н. В. Витрук. – К., 1965. – 20 с.

4. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР / Н. В. Витрук. – М. : Юр. лит, 1985. – 176 с.
5. Златопольский А. А. Политические права и свободы граждан и механизм их реализации в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление, советское строительство, административное право, финансовое право» / А. А. Златопольский. – М., 1993. – 20 с.
6. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Коркунов Н. М. ; под ред. и с доп. М. Б. Горенберга. – Изд. шестое. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 1. Общая часть. – 630 с.
7. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Коркунов Н. М. ; под ред. и с доп. М. Б. Горенберга. – Изд. шестое. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 2. Особенная часть. – 748 с.

Раскрывается система политических прав и свобод граждан. Предложены разные классификации данной группы прав. Определены основные публично-политические права и свободы человека и гражданина. Доказано, что каждое право имеет одновременно разные характеристики, параметры, функции и проявляется в разных формах.

The system of political rights and freedoms of citizens opens up. Different classifications of this group of rights are offered. Basic publicly-political rights and freedoms of man and citizen are certain. It is well-proven that every right has simultaneously different descriptions, parameters, functions and shows up in different forms.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2013

УДК 342.57

Караваєв В. С., НІСД

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ СПІЛЬНОТИ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ

Утвердження загальнонаціональної ідентичності громадянського типу в Україні постає особливим завданням державотворення, що є основою для здійснення суспільно необхідних реформ, легітимації політичного устрою, подальшого становлення громадянського суспільства та утвердження національної єдності. Очевидно, це й зумовлює актуалізацію дискурсів ідентичностей, особливо у сфері проблем коеволюції ідентифікаційних пошуків та інституціонального розвитку. Організаційно-правовий механізм,

як система організаційних та нормативно-правових інструментів, спрямованих на оптимальне та ефективне використання ресурсів держави, органів місцевого самоврядування й громадянських інституцій в процесах конструювання національного ідентифікаційного простору, постає базовим щодо інших механізмів формування громадянської нації.

Актуальність теми. У щорічних Посланнях Президента України до Верховної Ради зазначається, що «однією із причин політичної нестабільності, повільної розбудови громадянського суспільства та перманентних труднощів у економічному розвитку є недостатня єдність українського соціуму» [1], «однією з основних проблем здійснення суспільних реформ на даний момент є низький ступінь участі громадян у процесах їх розроблення, реалізації та коригування... низький рівень довіри у суспільстві, зокрема довіри до органів та інститутів влади» [2, с. 12]. Саме тому, виникає потреба формування відповідних державних політик щодо утвердження громадянської нації, спільного ідентифікаційного поля, «що передбачає винайдення суспільного компромісу стосовно норм і суспільних цінностей, легітимності влади» [2, с. 36].

Результати соціологічних досліджень дають підстави стверджувати про значні розбіжності в духовно-ціннісних, світоглядних орієнтаціях сучасних українців в регіональному контексті, що може стати основою для загострення політичної, соціально-економічної ситуації в Україні. Відповідний стан справ й актуалізує політику ідентичності, у «фундамент якої мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти – як громадян, а якщо знаходження політичного порозуміння стосовно значень та спільних символів утруднене, його функцію має виконати процес комунікації, діалогу, пошуку групами, елітами об'єднуючих складових» [3].

Метою статті є виокремлення організаційно-правових механізмів формування української ідентичності громадянського типу та окреслення тих необхідних заходів для належного їх втілення.

Відповідними предметами суспільних «переговорів» мають стати задалегідь запропоновані державою змістовні характеристики модернізаційного процесу (визначення пріоритетів соціально-економічного розвитку, векторів зовнішньої політики, переформатування основних параметрів політичної системи тощо), внаслідок чого має конституюватися адекватна модель реформаційного розвитку, вписана в атрибутивні структури суспільної свідомості. Тому, змістовність модернізаційного розвитку й вектор соціально-економічних та політичних реформ, певною мірою, зумовлені особливостями функціонування суспільної свідомості та формалізації системи ідентифікаційних

пріоритетів. З іншого боку, суспільні трансформації української спільноти, політичні інститути постають потужним фактором відповідних перетворень ідентифікаційних виборів суб'єктів соціальних дій та ідентифікаційного поля, загалом. Даний підхід є абсолютно доречним в контексті політичних транзитів та реновацій економічних систем, що, власне, і актуалізує політику загальнонаціональної ідентичності, де держава постає вагомим чинником формування спільного ідентифікаційного простору, конституюючи цим самим феномен державної політики конструювання національної ідентичності.

В умовах політичних трансформацій держава не тільки має поставати в ролі регулятора суспільних переговорів та дебатів, але й активним учасником подібних обговорень. Дана позиція є необхідною умовою досягнення відповідною спільнотою політичної безпеки та стабільності. Однак, в цьому разі існує загроза утвердження недемократичних політичних режимів, а тому необхідно заздалегідь встановити адекватні принципи цієї політики. Тому, існує закономірна коеволуція ідентифікаційного вибору та інституціонального розвитку, які взаємообумовлюючи одне одного, конституюють модель соціально-економічного та культурно-політичного поступу. Очевидно, що утвердження єдиного ідентифікаційного поля є необхідною передумовою модернізації держави, здійснення реформ та реалізації законів, але в той же час, реформування державного механізму та суспільного устрою, постає актуальним чинником формування спільної ідентичності членів відповідної спільноти. Проблема тут полягає у визначенні висхідних цілей та принципів конструювання спільного ідентифікаційного простору, а саме з позицій утвердження політичної стабільності та національної безпеки відповідної спільноти.

В контексті зміцнення політичного підґрунтя національної ідентичності як передумови становлення спільноти громадян в Українській державі, доцільно втілювати стратегії, спрямованих на конституювання й укріплення чуття спільноти серед українських громадян, реіфікацію політичних кордонів Української держави, її національного «Я», відмінного від «інших» в суспільній свідомості, створення та поширення відповідного образу, позитивних мітів, ритуалів та символів української нації, належний розвиток інститутів громадянства України, утвердження демократичних соціально-економічних практик та демократичної політичної культури.

Формами й інструментами втілення відповідних державних стратегій постають організаційно-правові, політико-правові, соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні, соціально-психологічні механізми, належна інсталяція яких сприятиме

утвердженню політичних ідентичностей серед українських громадян (державно-громадянського типу), конгруентних процесам становлення громадянської нації в Українській державі.

Організаційно-правовий механізм, як система організаційних та нормативно-правових інструментів, спрямованих на оптимальне та ефективне використання ресурсів держави, органів місцевого самоврядування й громадянських інституцій в процесах належного конструювання національного ідентифікаційного простору, постає базовим і фундаментальним щодо інших механізмів формування громадянської нації. В рамках належного втілення державних стратегій зміцнення політичних засад української національної ідентичності, необхідно реалізувати такі організаційно-правові механізми, як: розробка та прийняття Концепції утвердження загальнонаціональної ідентичності українських громадян; впровадження адекватного методу правового регулювання; запровадження відповідного галузевого правового регламентування та експертизи нормативних актів; встановлення форм державно-громадянського управління та державно-приватного партнерства; вдосконалення механізмів державного управління та органів місцевого самоврядування тощо.

Концепція формування української національної ідентичності має постати базовим політико-правовим документом, що визначає основні напрями відповідних практик органів державної влади, місцевого самоврядування та структур громадянського суспільства щодо конструювання єдиного українського ідентифікаційного простору. Формою набуття чинності Концепції повинен постати закон, на основі якого мають бути розроблено та прийнято чимало нормативно-правових актів й національних проєктів, спрямованих на конкретизацію цілей та реалізацію завдань, визначених даною Концепцією. Таким чином, Концепція становлення української національної ідентичності має створити необхідні умови для належного формування вітчизняного ідентифікаційного простору, конгруентного процесам утвердження громадянської нації, забезпечення прав людини й громадянина, розвитку правової та демократичної держави в Україні. Зазначена Концепція постає субстратом «рішень» держави та інститутів громадянської спільноти у відповідних сферах, є основою концептуалізації націоналістичних понять та запровадження в системі права єдиного категоріального апарату, що унеможливить неоднозначне тлумачення правових норм, а також формулює мету, цілі, завдання, основні принципи, напрями та механізми формування й реалізації державної політики української національної ідентичності.

Утвердження адекватного методу правового регулювання постає як система прийомів й способів впливу відповідних юридичних норм

на предмет регулювання, тобто на параметри вітчизняного ідентифікаційного поля. Очевидно, що в контексті конструювання української громадянської нації, доцільне органічне поєднання імперативних та диспозитивних методів, при домінуванні останніх, де координаційні інструменти мають застосовуватися при визначенні змістовності вітчизняної ідентифікаційної матриці, а субординаційні – при дотриманні необхідних принципів її формування (гарантування територіальної цілісності та забезпечення політичної стабільності, національної безпеки, демократичного розвитку та становлення правової держави в Україні). Загалом, доцільно виокремити такі методи юридичного впливу норм права на вітчизняний ідентифікаційний простір, як метод юридичної рівності, метод зобов'язання, метод участі та метод заборони. Так, метод юридичної рівності проявляється у дотриманні етнокультурної нейтральності, рівноправності етнічних, мовних, конфесійних та соціальних спільнот, рівності громадян перед законом незалежно від статті, походження, майнового й соціального стану, політичних вподобань тощо. Метод зобов'язання передбачає дещо примусовий характер відносно об'єктів державних ідентифікаційних практик, прикладом чого може слугувати обов'язок українських громадян, згідно ст. 65 Конституції України, захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати державні символи й відбувати військову службу. Зазначений метод, таким чином, з одного боку, має відображати рівень захисту належних принципів конструювання національного ідентифікаційного простору, а з іншого – не повинен сприйматися громадянами як щось надто загрозливе, несправедливе та обтяжуючим їх права й свободи.

Метод заборони полягає у відповідному звуженні правосуб'єктності учасників ідентифікаційних інтеракцій (фізичних та юридичних осіб, органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб, політичних партій, ЗМІ, громадських організацій тощо) щодо розпалювання міжетнічних, міжконфесійних й міжрелігійних конфліктів, пропаганди сепаратизму, проявів нетерпимості, ксенофобії та расизму, посягання на атрибути держави та символів всіх етнокультурних спільнот.

В українській системі права необхідно визначити критерії кваліфікації зазначених дій та встановити адекватну міру відповідальності, що дозволить:

1) узгодити протидію актам нетерпимості й нелояльності зі забезпеченням конституційного права громадян на самовираження, свободи думки та слова;

2) відокремити злочини загальнокримінального характеру (за даними МВС впродовж 2004-2011 рр. було скоєно 27 злочинів, передбачених

статтею 161 Кримінального кодексу України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань» [4], хоча й неурядові організації констатують в Україні досить високий рівень нетерпимості та кількості скоєних злочинів на цьому ґрунті, зокрема, починаючи з 2006 р. в результаті расистських нападів постраждало близько триста людей, з них – 13 убиті [5]);

3) здійснити відповідні кримінологічні дослідження, аналіз умов, причин та характеру злочинності на ґрунті нелояльності, втілити адекватну систему профілактичних заходів, забезпечити належні інституційні зміни у формі конституювання партнерства правоохоронних органів й громадських організацій та формування ефективних державних структур (Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації у вересні 2011 року рекомендував українській стороні відновити діяльність ліквідованих Державного комітету у справах національностей та релігій, Міжвідомчої робочої групи з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, Департаменту моніторингу прав людини МВС [6]), внести зміни до наявного законодавства (передбачити встановлення адміністративної відповідальності, затвердити Указом Президента Стратегію протидії дискримінації в Україні [7], з частини першої ст. 161 ККУ перемістити диспозитивний припис щодо розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі до розділу злочинів проти людства ККУ, доцільно також вилучити положення щодо умисного характеру актів нетерпимості, що здебільшого на практиці унеможливує застосування норми, а натомість встановити кримінальну відповідальність за системний характер ксенофобських дій).

Метод участі передбачає міру дозвільних дій учасників ідентифікаційних зносин щодо формування змістовності матриці національної ідентичності. Формалізація даного методу відбувається у вигляді соціологічних опитувань, громадських обговорень, електронних онлайн консультацій, національних круглих столів, громадських слухань та форумів, внутрішньопартійних та міжпартійних діалогах тощо, що постає необхідною умовою формування національного правового простору, адекватного утвердженню громадянської нації в Україні. Відповідним прикладом імплементації даного методу може слугувати Закон України «Про соціальний діалог в Україні», спрямованого на визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень у сфері трудових, соціальних та економічних зносин [8], Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердже-

ної Указом Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012, Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженої Постановою КМУ від 5.11.2008 р. № 976, Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, затвердженої Постановою КМУ від 3.11.2010 р. № 996.

Очевидно, що метод участі повинен матеріалізуватися в якості нових нормативних регуляторів у сфері організації референдумів й прийняття колективних рішень щодо суспільно значущих проблем, а також постати невід'ємним елементом законодавчих процесів та процедур, де громадськість має конституюватися як самодостатній суб'єкт.

Організаційно-функціональний механізм як система органів державної влади, державних інституцій та установ, що забезпечують належне залучення своїх можливостей та ресурсів на конструювання вітчизняного ідентифікаційного простору. Організаційний інструмент державної політики української національної ідентичності формалізується на вищому (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, Прокуратура, Служба безпеки України), центральному (Центральні органи виконавчої влади) та місцевому (місцеві державні адміністрації) рівнях. Задля утвердження української громадянської ідентичності, в межах організаційно-функціональної складової політики ідентичності, доцільно:

1) утворити Комітет Верховної ради України з питань політики ідентичності та національної інтеграції;

2) провести парламентські слухання щодо проблем формування й втілення державної політики національної ідентичності в Україні та прийняти відповідну постанову Верховної Ради України про рекомендації парламентських слухань, врахувавши пропозиції попередніх парламентських слухань на теми: «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» 09.12.2009 р., «Стратегія гуманітарної політики сучасної України» 06.10.2010 р., «Стан суспільної моралі в Україні» 09.11.2011 р., «Етнонаціональна політика в Україні: здобутки та перспективи» 11.01.2012 р. тощо;

3) створити в структурі Адміністрації Президента України посаду Радника Президента України з питань політики ідентичності та національної інтеграції;

4) провести публічне засідання Міжвідомчої робочої групи в межах програми «Відкрита розмова» щодо ролі та можливостей ЗМІ в процесах формування національного ідентифікаційного простору;

5) розширити компетенції координаційних, консультативно-дорадчих, науково-дослідних органів та установ при Президентові України щодо вироблення й реалізації політики ідентичності в Україні, її експертного обґрунтування (Ради національної безпеки й оборони України, Громадської гуманітарної ради, Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства, Національного інституту стратегічних досліджень);

6) утворити *спеціалізований орган галузевої компетенції* на рівні центрального органу виконавчої влади (Державне агентство з питань політики ідентичності та національної інтеграції як центрального державного органу з проблем формування вітчизняного ідентифікаційного простору, що б також перейняло компетенції раніше ліквідованих Державного комітету у справах національностей та релігій, Ради з питань національного дизайну при Кабінетові Міністрів України), налагодити його належну співпрацю із іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, інституціями громадянського суспільства, міжнародними організаціями та організувати його територіальні структури на місцевому рівні;

7) утворення громадських органів при Кабінетові Міністрів України, Центральних органів виконавчої влади, Президентові України як консультативних та дорадчих структур в сфері ідентифікаційних зносин, спрямованих на встановлення відповідних взаємозв'язків між громадськими організаціями, інституціями та органами влади, належної інтеграції різних соціальних, етнокультурних, мовних, релігійних, гендерних та ін. груп в українське суспільство (прикладом може бути створення при Президентові України *Ради з питань національної інтеграції та політики ідентичності*, до сфери відання якої залучили б також компетенції раніше ліквідованої Ради з питань етнонаціональної політики).

Імплементация галузевого правового регулювання як системи правових норм, що регламентують відповідні сфери суспільного буття, моделюючи цим належні державні політики й адекватні параметри вітчизняного ідентифікаційного простору. Необхідною засадою даного нормативного регулювання є встановлення його певної ієрархічної структури, де на *першому* рівні знаходиться Концепція формування загальнонаціональної ідентичності, на *другому* – галузеві стратегії та концепції, формою набуття чинності яких постають укази Президента та закони України, а на *третьому* – національні проекти та цільові програми.

Очевидно, що в ході розробки й прийняття, відповідні галузеві концепції та стратегії (Концепція гуманітарного розвитку України, Концепція державно-конфесійних відносин, Концепція державної

етнополітики, Стратегія регіональної політики, Стратегія протидії дискримінації в Україні та ін.) неодмінно мають перебувати в імперативно-субординаційному підпорядкуванні відносно Конституції України, Концепції утвердження єдиної національної ідентичності українських громадян, дотримання чинних міжнародно-правових актів в частині забезпечення необхідних умов для інтеграції особи у вітчизняний соціальний простір (Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та фундаментальних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія тощо), а також повинні конкретизуватися у загальнодержавних цільових програмах і національних проектах (програми розвитку туризму, національного дизайну, історико-культурних центрів та художніх промислів, культури етнічних груп тощо), що забезпечить адекватне співвідношення цілей та завдань політики ідентичності з реальними ресурсами.

Для встановлення належного галузевого правового регулювання в контексті формування загальнонаціональної ідентичності громадян України, доцільно:

1) застосовувати норми міжнародного права з урахуванням національних особливостей України, зокрема, варто внести зміни до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»: як відносно назви даного закону, перейменувавши його на Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов», так і щодо приведення норм хартії до єдиного концептуального означення у зв'язку з специфічними мовними умовами України;

2) узгодити нормативно-правові акти між собою, зокрема, необхідно нормативно встановити межі функціонування української, як державної, та інших мов, поширених в Українській державі, прийнявши адекватний закон про порядок використання мов в Україні та надавши Конституційним Судом України рішення про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України у взаємозв'язку з оновленням Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов»;

3) забезпечити реалізацію цілей державних ідентифікаційних політик переважно на основі програмно-цільового підходу, розробки й виконання загальнодержавних та інших цільових програм різного рівня на підставі Закону України «Про державні цільові програми», що дозволить корелювати пріоритетні завдання інтеграційної політики із наявними фінансовими, організаційними та іншими ресурсами.

Безперечно, формування належних правових засад конструювання вітчизняного ідентифікаційного поля постає основою державних інтеграційних практик, а також унеможливило виникненню й розвитку соціальних конфліктів, надмірну та деструктивну політизацію етнічних процесів, проявів міжрегіональних протиріч й недобросовісної конкуренції поміж політичних еліт, посягання на державні символи, розпалювання міжетнічної, міжконфесійної ворожнечі, пропаганді ідей сепаратизму та іредентизму.

Бібліографічний список

1. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 173.
2. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011.
3. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – С. 13-14.
4. Делегація Єврокомісії проти расизму та нетерпимості відвідала МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244184682.
5. Батчаєв В. «Мова ворожнечі» на офіційних сайтах міліції – заохочування суспільств до дискримінації чи правова безграмотність? [Електронний ресурс] / В. Батчаєв. – Режим доступу: <http://www.xenodocuments.org.ua/article/1990>; Статистика сообщений о жертвах нападеній на почве ненависти в Украине, 2006 – 2011 гг. [Електронний ресурс] / сост. В. Лихачев. – Режим доступу: <http://www.eajc.org/page451>.
6. Бакальчук В. О. Запобігання проявам расизму, ксенофобії та нетерпимості в українському суспільстві. Аналітична записка [Електронний режим] / В. О. Бакальчук. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/671/>.
7. Кабінет Міністрів пропонує затвердити Стратегію боротьби з дискримінацією в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244963098&cat_id=244274160.
8. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.

Утверждение общенациональной идентичности гражданского типа в Украине становится особой задачей государства, что является основой для осуществления необходимых реформ, легитимации политического устройства, дальнейшего становления гражданского общества и утверждения национального единства. Очевидно, это и обуславливает актуализацию

дискурсов идентичности, особенно в сфере проблем коэволюции идентификационных поисков и институционального развития. Организационно-правовой механизм, как система организационных и нормативно-правовых инструментов, направленных на оптимальное и эффективное использование ресурсов государства, органов местного самоуправления и гражданских институтов в процессах конструирования национального идентификационного пространства, есть базовым относительно других механизмов формирования гражданской нации.

Adoption of national identity civil type in Ukraine becomes a special task of the state, which is the basis for the implementation of the necessary reforms, the legitimation of political system, further development of civil society and the establishment of national unity. Obviously, this causes the actualization of the discourses of identity, especially in the identification of problems of co-evolution of searches and institutional development. organizational and legal framework, as a system of organizational and regulatory instruments aimed at efficient and effective use of resources of the state, local governments and civil institutions in the process of constructing a national identity space, there is a base relative to other mechanisms for the formation of a civil nation

Стаття надійшла до редколегії 06.11.2013

УДК 343.9.01

Искендеров Ф. Ш., НУ «ОЮА»

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ НАКАЗАНИЯ В КОМПАРАТИВНОМ АСПЕКТЕ

Рассмотрена проблема индивидуализации наказания в соответствии с новым уголовным законодательством Турции. Сделаны выводы в отношении многоуровневости процесса индивидуализации, его взаимосвязи с уголовной политикой и судебной дискрецией.

Создание правового государства в Украине выдвигает на первый план обеспечение прав и законных интересов граждан, верховенство права во всех сферах государственной и общественной жизни.

Развитие демократии тесно связано с укреплением законности и правопорядка в государстве, где особое место занимает борьба с преступностью.

Выполнение этой задачи требует быстрого и полного раскрытия преступлений, изобличения виновных, обеспечение правильного

применения закона. При этом следует отметить, что вопросы правового обеспечения исполнения не только наказания в виде лишения свободы, как реализации кары, но и соотношения этого процесса с воспитанием осужденных в Украине заслуживают более пристального исследования.

Специалистами уголовно-правовой и уголовно-исполнительной науки Украины этим проблемам было уделено достаточно мало внимания, особенно в последние годы, когда произошли значительные изменения в жизни нашего общества. Так например, в российской юридической науке установлено, что индивидуализация уголовной ответственности и наказания находится в логической связи со всеми принципиальными положениями уголовного права. Благодаря материальному определению преступления представляется возможным давать оценку преступлению не только с формальной, но и сущностной стороны, исходить из определенной градации степени общественной опасности содеянного, учитывать все многообразие индивидуальных обстоятельств, характеризующих преступление и личность виновного. Общественная опасность как неотъемлемое и качественное свойство преступления и личности виновного включает в себе интегрирующее, дифференцирующее и индивидуализирующее начала, благодаря чему становится возможным ограничивать преступления от иных форм противоправного поведения, осуществлять дифференциацию и индивидуализацию уголовной ответственности и наказания. Сущность индивидуализации назначения наказания судом заключается в определении вида наказания (или видов), его срока или, размера с учетом индивидуальной степени общественной опасности совершенного преступления, индивидуальных свойств личности виновного и некоторых иных обстоятельств, непосредственно не характеризующих преступление и личность виновного (наличие на иждивении престарелых родителей, позиция потерпевшего от преступления и т. п.) [1]

Исследованию проблем индивидуализации наказания и уголовной ответственности в целом уделялось значительное внимание в советской и современной литературе (М. И. Бажанов, А. С. Горелик, И. И. Карпец, Л. Л. Кругликов, В. И. Курляндский, Ю. Б. Мельникова, Г. И. Чечель, А. И. Чучаев и др.). Эти вопросы рассматривались, как правило, исходя из анализа национального уголовного законодательства либо в рамках юридической компаративистики с точки зрения анализа общих аспектов назначения наказания. При всем при этом индивидуализация наказания крайне важна для понимания предпосылок правильного применения уголовно-правовой нормы. Недаром, данные выборочных исследований свидетельствуют, что

двадцать процентов случаев отмены или изменения приговоров высшими судебными инстанциями связываются именно с нарушениями принципов индивидуализации наказания.

Вместе с тем, представляет интерес нормативная попытка решения этого вопроса в стране, в которой отсутствовали традиции использования материального определения преступления Е. Пашуканиса и для которой процесс европеизации современного уголовного права также сопряжен со значительным количеством трудностей, заключенных в особенностях развития современной правовой системы.

Индивидуализация наказания как процесс установления соразмерности наказания нормативным указаниям и антропогенным факторам, по-разному проявляется в национальном праве. В этой связи значительный интерес представляет собой изучение характеристик индивидуализации уголовного наказания по уголовному законодательству Турции.

Это объясняется как спецификой турецкого уголовного права, так и тем, что современное уголовное законодательство Турции формировалось на основе модернистских новелл развития континентальной уголовно-правовой доктрины и впитало в себя наиболее интересные черты ее современного развития. Турецкий Уголовный кодекс был принят 26 сентября 2004 года и вступил в силу с 1 апреля 2005 года, сменив Турецкий уголовный кодекс от 1 марта 1926 г., созданный на основе УК Италии 1889 г. [2]

Это наложило определенные особенности на процесс индивидуализации наказания.

Известно, что индивидуализация наказания в украинском праве происходит в пределах санкции уголовно-правовой нормы, с учетом положений Общей части Уголовного закона, степени тяжести совершенного преступления, личности виновного, обстоятельств, смягчающих или отягчающих наказание.

Считается, что индивидуализация наказания есть конкретизация судом вида и размера меры государственного принуждения, назначаемой лицу, совершившему преступление, в зависимости от юридически значимых особенностей данного преступления и его субъекта, а также изменение вида и объема репрессии в процессе исполнения. Таким образом, индивидуализация наказания осуществляется в два этапа: при его назначении и при его исполнении. На первом этапе важнейшими средствами его индивидуализации являются институты смягчающих и отягчающих обстоятельств, освобождения от наказания и его отбывания. На втором этапе речь идет о применении условно-досрочного освобождения от отбывания наказания либо замене наказания более мягким [3]

Законодательство европейских стран по-разному относится к процессам дифференциации и индивидуализации ответственности и наказания. В странах бывшего СССР в результате правового регулирования

уголовных и уголовно-исполнительных общественных отношений практически осуществляется карательное и воспитательное воздействие на преступников, это процесс, имеющий социальную обусловленность. Это воздействие характеризуется пределами, суровостью и справедливостью, вместе составляющими его метод.

Расширяя, либо сужая пределы, усиливая либо смягчая суровость, добываясь той или иной степени воплощения справедливости, воспитания, законодатель и органы, реализующие уголовные и уголовно-исполнительные законы, осуществляют защиту существующих общественных отношений.

Исходя из социокультурного опыта, преемственности уголовного законодательства, правовых обычаев и традиций, можно говорить о том, что характер причиненного вреда, размер ущерба, особенности личности виновного практически всегда подлежат рассмотрению судом в процессе индивидуализации наказания.

Вместе с тем, с точки зрения политической пределы и суровость уголовно-правового воздействия, существо воспитательных мер, представляют собой вероятностный статистический процесс соотношения кары и воспитания, в котором участвуют законодатель, поскольку формулировки закона оставляют простор усмотрению и правоприменительные органы, поскольку они небезразличны к воздействию на преступника.

Турецкое уголовное право исходит из экзогенных (относящихся к среде) и эндогенных (относящихся к личности) характеристик и параметров, учитываемых при назначении наказания.

Так, статья 61 УК Турции, «детерминация наказания», определяет, что в каждом конкретном случае судья определяет конкретное наказание в промежутке между минимальными и максимальными пределами санкции с учетом следующих фактов:

- А) как преступление было совершено;
- Б) какие орудия были использованы при его совершении;
- В) в какое время и в каком месте оно было совершено;
- Г) насколько серьезны обстоятельства совершения преступления;
- Д) тяжесть вреда или риска (вреда) наступления последствий;
- Е) тяжесть вины правонарушителя, основанной на умысле или неосторожности;
- Ж) характеристики намерений виновного.

При этом смягчение либо отягощение наказания в случае наличия совокупности отягчающих и смягчающих обстоятельств происходит по правилу: сначала назначается более суровое наказание, затем – смягчается. Окончательное наказание назначается с учетом стадий совершения преступления, роли виновного в его совершении, извинительных обстоятельств, возраста, психического состояния или иных характеристик личности.

В случае наличия иных обстоятельств, устанавливаемых по усмотрению суда в пользу подсудимого, суд вправе заменить наказание на более мягкое. При этом обязательно учитываются образ жизни, социальные связи, постпреступное поведение правонарушителя и потенциальные последствия наказания для правонарушителя.

Таким образом, индивидуализация наказания по новому уголовному законодательству Турции носит многоуровневый характер.

Первый – уровень принципиальных положений соотношения законности и дискреции.

Второй – уровень формирования характеристик деяния вне и помимо конститутивных характеристик состава.

Третий – уровень реализации назначения наказания с учетом образа жизни, социальных связей, постпреступного поведения правонарушителя и потенциальных последствий наказания для правонарушителя.

Четвертый – коррекция назначения и отбывания наказания с учетом судебной дискреции и особенностей с сознания и поведения правонарушителей. Именно здесь проявляется степень реализации уголовной политики государства.

Таким образом, индивидуализация наказания по УК Турции при достаточной доле формализации находится в большой зависимости от дискреционных полномочий судьи, что обуславливает применение наказания и иных уголовно-правовых мер с учетом характеристик и положений современной уголовной политики. Оба эти элемента (две стороны) процесса соотношения кары и индивидуализации имеют под собой моральные и правовые основы при наличии гарантий законности в обеспечении прав и обязанностей субъектов правовых отношений, складывающихся при исполнении и отбывании наказаний в обществе, идущем по пути гармонизации и гуманизации существующих отношений.

Библиографический список

1. Салихов З. М. Индивидуализация наказания при его назначении судом по российскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / З. М. Салихов. – Казань, 2002; Серков П. П. Смягчающие

и отягчающие обстоятельства как средства обеспечения индивидуализации наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / П. П. Серков. – М., 2002; Арямов А. А. Общетеоретические основы учения об уголовном наказании : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Арямов. – СПб., 2004; Набиев И. Г. Принципы назначения наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. Г. Набиев. – Казань, 2004; Савенков А. В. Принцип индивидуализации при назначении наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Савенков. – СПб., 2004.

2. Criminal Code : Law Nr. 5237; Passed On 26.09.2004. (Official Gazette No. 25611 dated 12.10.2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://legislationline.org/documents/action/popup/id/6872/preview>
3. Вакарина Е. А. Дифференциация и индивидуализация наказания и средства их достижения (Уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. А. Вакарина. – Краснодар, 2001. – 215 с.

Розглянута проблема індивідуалізації покарання за новим кримінальним законодавством Туреччини. Зроблено висновки щодо многорівневості процесу індивідуалізації, його пов'язаності із кримінальною політикою та судовою дискрецією.

Individualization of punishment according to new criminal legislation of Turkey is analyzed in this article. It is stressed that multilevel process of individualization strictly depends on criminal policy and judicial discretion.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2013

УДК 340.116.001.32

Мельник А. С., МГУ

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню питання джерел права, а зокрема проблематиці виокремлення джерел процесуального права. Ключовим при цьому є питання співвідношення процесуальних та матеріальних джерел права, в залежності від їх особливостей. Виділення процесуальних джерел права, та визначення їх особливостей потребує теоретичного дослідження даної теми в науковій сфері для вдосконалення системи джерел права та їх подальшого розвитку.

Постановка проблеми. Сучасний політичний і соціально-економічний розвиток України визначається удосконаленням зако-

нодавства, яким закріплено правове становище громадян, організацій та їх об'єднань. Встановлюються гарантії реалізації й захисту їх прав, свобод і обов'язків, визначених Конституцією й іншими законами України. Одним з найефективніших способів забезпечення реалізації права є правозастосовна діяльність, що здійснюється за допомогою відповідних приписів які закріплені в джерелах процесуального права. Розвиток, та ефективність джерел процесуального права, їх удосконалення відповідно до вимог сьогодення виступає гарантом законності, справедливості та ефективних механізмів державного управління. Дослідження особливостей джерел процесуального права, полягає в визначенні поняття джерела процесуального права, його значення для буття процесуального права.

Актуальність дослідження. Питання джерел процесуального права України набуло особливої актуальності в контексті необхідності забезпечення пріоритету прав та свобод особи у процесі судочинства, створення дієвих механізмів його реалізації. Особливої актуальності набув пошук дієвих механізмів вирішення численних колізій та прогалин у законодавстві України, що на сьогодні становлять дійсну загрозу правам та інтересам учасників судочинства, порушують конституційну засаду рівності кожної людини перед законом і судом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науковою основою роботи стали праці відомих вчених-правознавців, з загальної теорії держави та права. Зокрема у дореволюційний період зазначені проблеми досліджували М. М. Коркунов, Г. Ф. Шершеневич.

У радянський та пострадянський періоди серед російських дослідників окремі аспекти сутності права, та його особливостей вивчали: О. В. Міцкевич, В. С. Нерсисянц, І. С. Самошенко, М. Г. Александров, С. С. Алексеев, М. Й. Байтін, Р. Ф. Васильєв, О. А. Лукашова, М. Н. Марченко, В. М. Горшенев, П. Е. Недбайло, В. Н. Протасов. Серед сучасних вітчизняних дослідників слід згадати роботи П. О. Недбайла, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. М. Оборотова, В. Д. Бабкіна, В. С. Журавського, О. В. Зайчука, Л. А. Луць, М. П. Орзіха, Н. М. Пархоменко. Аналіз літератури, в якій розглядаються джерела процесуального права, свідчить про певні розбіжності в трактуванні цього питання. В деяких випадках під ним розуміють як форму правових актів, що містять норми, які регулюють суспільні відносини у галузі судочинства, так і самі ці норми, система яких являє собою той чи інший закон [1, с. 49]. А іноді, під поняттям джерело процесуального права розуміють форму і зміст даного джерела в органічному поєднанні. Вірне розуміння особливостей джерел процесуального

права на теоретичному рівні дозволить сформувати їх чітку ієрархічну структуру на рівні практичному, тобто безпосередньо в національному законодавстві, що, в свою чергу, підвищить його ефективність в цілому.

Мета роботи. Дослідження джерел процесуального права, вимагає наукових розробок в даному напрямку, так як від якісного стану та подальших перспектив розвитку джерел процесуального права багато в чому залежить рівень розвитку правового життя, юридична захищеність прав та інтересів громадян. Існує необхідність в розробці нових теоретичних підходів в дослідженні джерел процесуального права. Дослідження зовнішніх форм вираження процесуального права є необхідним для вдосконалення правової системи. Під час встановлення, визначення поняття і особливостей джерел процесуального права необхідно скористатись загальнопоширеним визначенням джерела права загалом. До фундаментальних понять в загальній теорії права варто віднести й поняття джерел права. Особливе значення для правової теорії та практики мають питання визначення поняття джерел права, їх співвідношення з формами права, класифікації джерел права та їх юридичної природи й характеру співвідношення з іншими джерелами права [2, с. 267].

Дослідженню та висвітленню теоретико-методологічних проблем юридичної науки – інтерпретації джерел права на засадах плюралістичного підходу, а також визначенню та співвідношенню понять «правова форма», «форма права», «джерело права» присвячено монографію Н. М. Пархоменко «Джерела права: проблеми теорії та методології». Джерело права, на думку дослідниці – це зовнішня форма існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості, згідно зі спеціальною процедурою, має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю суб'єктів правотворчості та спрямоване на врегулювання спеціальних відносин. [3, с. 332-333]. На сучасному етапі розвитку юриспруденції немає чіткого визначення поняття «джерело права», перш за все, правильніше використовувати даний термін не для всієї правової дійсності, а лише для її частини, нормативного матеріалу, що створює систему джерел права [4, с. 211]. Проблема джерел процесуального права не достатньо досліджена в юридичній науці. Спеціальних наукових досліджень серед вчених України не проводилось, погляди науковців відносно джерел процесуального права в основному виражені в підручниках по різних процесуальних галузях (цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, та ін.), де автори серед досліджень джерел процесуального

права та їх особливостей обмежуються вказівками на те, що порядок розгляду справ в судах, визначається правилами відповідних законів. Є лише окремі роботи присвячені поняттям та значенню джерел цивільного процесуального права, наприклад робота Васильєва С. В. «Джерела цивільного процесуального права України», в якій детально проаналізовано поняття та види джерел цивільного процесуального права України, перспективи їх розвитку та вдосконалення, робота Дроздова О. М. «Джерела кримінального процесуального права України». В юридичній літературі можливо виділити декілька поглядів вчених процесуалістів відносно поняття джерел процесуального права. Так А. Ф. Клейман розглядав в широкому значенні джерело процесуального права як диктатуру пролетаріату, радянську владу, у вузькому як законодавчі акти, що визначають побудову й порядок діяльності судів, що здійснюють правосуддя. [5, с. 211]. У подальшому розвитку в доктрині права сформувалася позиція відносно поділу джерел процесуального права на формальні, – це форма в якій закріплені й виражені процесуальні норми, та матеріальні як ті джерела процесуального права в яких закріплені умови життя суспільства, та виражена основна воля народу ця позиція знайшла своє відображення в фундаментальних дослідженнях з проблем джерел цивільного процесуального права О. Т. Боннера «Джерела радянського цивільного процесуального права», та Я. Ф. Фархтдинов «Джерела цивільного процесуального права» Аналіз наукової літератури процесуального права останнього часу дає можливість прослідкувати основні думки вчених стосовно поняття й сутності джерел процесуального права. Як вважає С. Ю. Кац джерелами процесуального права є нормативні акти в яких містяться процесуальні норми, що впорядковують охоронювані процесуальні відносини [6, с. 18]. Н. М. Коршунов та Ю. Л. Мересв досліджуючи джерела цивільного процесуального права вказують, що це нормативні акти й міжнародні договори, де містяться цивільні процесуальні норми, які так чи інакше регламентують порядок цивільного судочинства в судах загальної юрисдикції.

На думку М. Й. Штефана джерела цивільного процесуального права це способи й форми впровадження державної волі народу України, за допомогою яких воля стає правом. Ними є нормативні акти, де закріплені правила, що врегульовують порядок організації і здійснення правосуддя в цивільних справах [7, с. 8]. В юридичній літературі не склалося одностайної думки відносно поняття джерела процесуального права. Наприклад О. М. Дроздов досліджуючи джерела кримінального процесуального права стверджує, що під ними слід розуміти самодостатні форми вираження норм, що регулюють

кримінально-процесуальні правовідносини, закріплені органами державної влади України при здійсненні покладених на них функцій у законодавчій, виконавчій та судовій сферах, а також містяться в Міжнародних договорах України та практиці Європейського суду з прав людини [8, с. 76-77]. Васильєв С. В. досліджуючи джерела цивільного процесуального права зазначає що, джерела цивільного процесуального права це форми встановлення й вираження загальнообов'язкових або специфічних правил поведінки прийнятих або санкціонованих, правотворчими органами держави, що регулюють суспільні відносини, які становлять предмет цивільного процесуального права [9, с. 23-24]. Визначення поняття «джерело процесуального права» має багатоаспектний характер, та велику кількість спільних ознак з загальнотеоретичним визначенням «джерело права». Але в зв'язку з своїм функціональним призначенням, виступає способом закріплення саме процесуальних норм. Відповідно особливості джерел процесуального права багато в чому залежать від особливостей процесуальних норм. О. Г. Лукянова вважає, що норма процесуального права це – встановлене державою загальнообов'язкове правило поведінки процедурного характеру, регулює суспільні відносини, що складаються в сфері юрисдикційної діяльності уповноважених на те суб'єктів [10, с. 46]. Більшість вчених дотримуються думки, що особливості джерел процесуального права багато в чому залежать від особливостей правовідносин, які регулюються даними джерелами права, тобто об'єктом правового регулювання. До особливостей джерел процесуального права слід віднести також те, що їх приписи містять процедурну природу, тобто описують не лише самі дії суб'єктів юридичного процесу, але спосіб, порядок, термін їх здійснення, а також форму закріплення результатів цієї діяльності. Підсумовуючи погляди вчених відносно особливостей норм процесуального права, та проаналізувавши загальнотеоретичні визначення можна виділити особливості джерел процесуального права.

1. Містять норми процесуального права

До джерел процесуального права необхідно відносити лише ті джерела, які містять процесуальні норми. Відповідно під процесуальними нормами права необхідно розуміти систему встановлених та гарантованих державою загальнообов'язкових правил пов'язаних з ними зальних способів, призначених регулювати суспільні відносини, що складаються в сфері юридичного процесу.

Ціль процесуальних норм права – в визначенні форми юридичної діяльності, для чого передбачені різні процедури, які як правило адресуються суб'єктам, що мають владні повноваження по застосуванню

норм матеріального права. Різниця між нормами процесуального та матеріального права відображається в тому, що якщо норми матеріального права визначають зміст та міру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права, відповідаючи на запитання: «Що потрібно зробити для реалізації даних прав та обов'язків», то норми процесуального права відповідають на запитання: «Яким способом та в якому порядку суб'єктивні права та юридичні обов'язки можуть бути реалізовані» [11, с. 106].

Що стосується самостійності, та відокремленості норм процесуального права, то тут слід звернути увагу на розбіжність поглядів вчених. Так зрозуміло, що наявність відокремленого існування блоку процесуального права, свідчить про самостійність існування джерел процесуального права, але чітку та точну границю відокремлення між підсистемами матеріального та процесуального права важко, оскільки властивості процесуальних норм права починають проявлятися лише в процесі їх співставлення з нормами матеріального права. Відомо, що процесуальне право є самостійною правовою спільністю, функціонально пов'язано з матеріальним правом. При цьому поділ права на підсистему матеріального та процесуального права проводиться в залежності від особливостей взаємодії предметів їх правового регулювання. Основною тезою повинно слугувати загальновизнане положення Карла Маркса про те, що «матеріальне право... має свої необхідні присутні йому процесуальні форми... Один і той же дух повинен втілюватися в судовому процесі та законах, оскільки процес – це форма «життя» закону, прояв його внутрішнього змісту» [12, с. 87]. Більшість авторів вважають, що процесуальне право є похідним від матеріального, так С. С. Алексеев вважає, що галузі процесуального права, володіють своїми специфічними властивостями, та направлені на реалізацію норм матеріального права, з чим не можливо не погодитись ... [13, с. 48]. Процесуальні норми, що входять до джерел процесуального права мають процедурний характер тобто описують не лише самі дії суб'єктів юридичного процесу, а й спосіб, порядок, послідовність, тривалість що необхідна для вчинення тих чи інших процесуальних дій, а також форму закріплення результатів їх діяльності.

2. Своєрідність приписів – «Реалізація правозастосовної діяльності»

Джерела процесуального права, містять в собі норми що вказують яким чином, можливо реалізувати норми матеріального права, тобто вони є основою правозастосовної діяльності. Їх основною властивістю є реалізація норм матеріального права, а саме юридичний процес, що є способом реалізації норм матеріального права.

Правозастосовна діяльність, власне й обумовлює значення джерел процесуального права, які направлені на реалізацію правовідносин, що складаються в процесі реалізації даної діяльності. Процесуальна форма – сукупність однорідних процесуальних вимог, які виконуються учасниками процесу, та направлені на досягнення певного матеріального інтересу. Інакше кажучи процесуальна форма є способом реалізації процесуальних норм та гарантією реалізації матеріальних прав людини [15, с. 27]. Вітчизняна наука розробляє спеціальні процесуальні форми, що забезпечують реалізацію норм різних галузей матеріального права. Процесуальні форми в процесі реалізації норм права, сприяють ефективності управління, так як містять правила реалізації органами держави та посадовими особами наданих їм повноважень. Втілення процесуальної форми дисциплінує учасників правозастосовного процесу, а відповідно забезпечує дотримання законності в усіх сферах та на всіх стадіях діяльності по застосуванню норм матеріального права. Процесуальна форма – сукупність правових норм, що оприділяють порядок діяльності правоохоронних органів, але відповідне твердження є дискусійним, оскільки як справедливо зазначив Васильєв С. В. «В юридичному значенні процесуальна форма не може бути зведена до розуміння процедури та послідовності дій. Вона є законодавчо установленою та існує лише тому, що встановлена законом. Без чіткої регламентації законом порядку та послідовності дій в юридичному процесі не існує і процесуальної форми» [9, с. 32-33]. Тому можна дійти висновку, що процесуальна форма – це сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до учасників процесу, та направлені на реалізацію норм матеріального права, які закріплені в джерелах процесуального права. Юридичний процес являє собою сукупність послідовних процесуальних форм, відображає в собі реалізацію норм матеріального права та виступає гарантією реалізації прав людини.

3. Публічний характер джерел процесуального права

Публічний характер джерел процесуального права пояснюється тим, що в якості суб'єкта під час реалізації процесуальних норм обов'язково виступає держава. Якщо приватно-правові норми надають простір вільному розсуду учасників відповідних правовідносин, то публічно-правові норми, при реалізації яких обов'язковим учасником виступає держава зазвичай досить жорстоко встановлюють варіант поведінки громадян та органів держави, і мало залишають простору їх вільному розсуду у різних ситуаціях. Взагалі ознака матеріальності правових явищ означає їх тісний зв'язок з тим шаром соціальної структури, генезис якого не пов'язаний з існуванням та функціону-

ванням правового механізму або в усякому разі найменш залежний від нього [16, с. 36]. Васильєв А. М. писав з цього приводу наступне: «При будь-якій позиції в питанні розуміння процесуальної форми не можна, однак, заперечувати того, що вивчення ролі правових норм в механізмі правового регулювання виявляє два основних типи нормативно-правової регламентації. Перший забезпечує безпосередню регламентацію існуючих відносин і необхідно відправляється від їх реального змісту, жорстко їм детермінований. Другий не настільки жорстко пов'язаний змістом регульованих відносин, і амплітуда законодавчого розсуду тут велика, бо мова йде про норми як би другого порядку, що створюються в якості гарантій здійснення перших і тому вказують на способи їх реалізації, умови захисту встановлених суб'єктивних прав і юридичних обов'язків» [17, с. 7-8]. Як би термінологічно не позначати («регулятивні та охоронні», «матеріальні і процесуальні» і т. д.) факт цього явища, воно зафіксовано наукою і отримує своє відображення у висновках теорії держави і права». Деякі автори вбачають публічність норм процесуального права в їх загальнообов'язковості, та загальновідомості. «Це правила, що встановлюють порядок реалізації адміністративних справ, стадії їх розгляду, порядок та строки винесення рішення, форм та способи оскарження а також виконання відповідних рішень» [18, с. 84].

4. Особливості адресатів

Як правило, джерела процесуального права, містять в своїй структурі приписи, що адресуються суб'єктам, які наділені владними повноваженнями для застосування норм матеріального права. Приписи цих джерел виступають завжди як категоричне веління щодо суб'єктів, уповноважених організувати правозастосовчий процес, і можуть містити диспозитивні засади щодо зацікавлених учасників правотворчого процесу. Джерела процесуального права завжди розраховані не на будь яких, а лише на певних суб'єктів, що можуть приймати участь в юридичному процесі. Це – суд, прокурор, уповноважена особа в сфері власної компетенції, що діє в інтересах певного суб'єкта за довіреністю, слідчий та інші. Їх права та обов'язки, а також способи реалізації владних повноважень передбачені джерелами процесуального права. Більшість приписів джерел процесуального права адресовані не кожному, а лише відповідному учаснику процесу і тому вказівка в нормі процесуального права на суб'єктний склад є необхідною умовою функціонування джерел процесуального права. В юридичній літературі зазначається, що в силу специфіки діяльності ті чи інші особи не можуть реалізувати адресовані їм процесуальні права та обов'язки без втручання уповноважених на те представників

влади, без прояву їх владних повноважень. Так особа злочином якій спричинений моральну матеріальну або фізичну шкоду, визнається потерпілим та стає учасником юридичного процесу лише після проведення слідства та винесення відповідної постанови, наприклад ст. 55 КПК України «... За наявності очевидних та наявних підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення, або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій завдано шкоди слідчий, або прокурор виносить вмотивовану постанову...» Велику роль в визначенні суб'єктного складу відіграє інститут відводу, заміни належної сторони в процесі [19, с. 47].

5. Регламентация судочинства.

Джерела процесуального права відображають в собі волю українського народу та політику Української держави в сфері здійснення судочинства. Норми, що закріплюють порядок здійснення судочинства містяться в Конституції України, Процесуальних кодексах (КПК, ЦПК, ГПК, КАС), ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» та ін. Особливий характер джерел процесуального права проявляється в тому, їх що норми регулюють відносини, що виникають між судом та учасниками судочинства при здійсненні правосуддя. Джерела процесуального права поширюють свою дію на всіх учасників судового процесу, діють постійно, й безперервно, застосовуються багаторазово з метою впорядкування, та належного здійснення правосуддя. На думку І. М. Зайцева особливість джерел процесуального права полягає в тому, що вони регулюють правові дії й відносини в сфері правосуддя, їх основна мета полягає в сприянні своєчасного, законного здійснення правосуддя. С. В. Васильєв досліджуючи джерела цивільного процесуального права доповнює їх особливості тим, що рівень правового обов'язку джерел процесуального права різний, вони можуть бути обов'язковими не для всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а лише для будь-якої однієї групи учасників [9, с. 25]. Джерела цивільного процесуального права визначають головними насамперед дії суду, а оскільки він є носієм судової влади і перебуває у відносинах з усіма іншими суб'єктами (сторони, прокурор, свідки, експерти та ін.), то поведінка останніх залежить від судової діяльності [7, с. 34].

5. Різноманітність форм вираження джерел процесуального права.

Більшість джерел процесуального права існують у формі нормативно-правових актів, але існують й інші форми вираження джерел процесуального права. Основне джерело права – зовнішня форма вираження норм права у вигляді письмового документу, виданого уповноваженим суб'єктом, відповідно до спеціальної процедури, що має юридичну силу та обов'язковість до виконання на території

України, спрямоване на врегулювання правовідносин. В свою чергу до основних джерел процесуального права можна віднести: Нормативно-правовий акт (Конституція України, кодифіковані нормативно-правові акти, закони, підзаконні акти); Судовий прецедент (рішення Європейського суду по правам людини, рішення Конституційного Суду України); нормативно-правовий договір (міжнародно-правовий договір, внутрішньо державний договір). В свою чергу крім основних джерел процесуального права існують доповнюючі. Доповнюючі джерела права – правові звичаї та судові справи, пам'ятки історії, літератури що існували раніше та відображаються в діючих нормах права, правотворча діяльність судових органів, направлені на вдосконалення основних джерел права. До додаткових джерел права необхідно віднести (правовий звичай; судовий прецедент (Постанови Пленуму Верховного суду України); юридична доктрина, принципи права; релігійно-правовий текст;) Виду джерел процесуального права, який би регулював всі сторони суспільних відносин не існує, тому при застосуванні кожного джерела та визначенні його ефективності необхідно виходити з того, чи спроможне воно за конкретних історичних умов сприяти прогресивному розвитку правової системи й суспільства загалом, забезпеченню прав та свобод людини і громадянина. Джерела процесуального права виступають одним з способів забезпечення законності, справедливості та ефективного державного управління, оскільки всі розпорядження процесуальних норм мають процедурний характер, тобто визначається найдоцільніший порядок здійснення правотворчої, правозастосувальної, правоохоронної, установчої, контрольно-наглядової та судової діяльності держави. Дослідження поняття та особливостей джерел процесуального права на теоретичному рівні дозволить сформулювати їх чітку ієрархічну структуру на рівні практичному, тобто безпосередньо в національному законодавстві, що, в свою чергу, підвищить його ефективність в цілому. Підводячи підсумок дослідження ознак джерел процесуального права можна дійти висновку, що джерела процесуального права – зовнішній спосіб вираження права в якому закріплено процесуальні правила поведінки, що мають загальнообов'язковий характер, формальну визначеність, направлені на реалізацію норм матеріального права та регулювання правовідносин. Особливості джерел процесуального права визначаються специфікою процесуальних норм що входять до їх складу, та оприділяють задачі, цілі, принципи юридичного процесу.

Бібліографічний список

1. Фаткуллін Ф. Н. Советский уголовно-процессуальный закон / Ф. Н. Фаткуллін // Советский уголовный процесс. – М., 1980. – С. 308.

2. Марченко М. Н. Источники российского права: вопросы теории и истории / Марченко М. Н. Гуценко К. Ф., Крусс В. И., Кузнецова Н. Ф. и др. – М. : Норма, 2005. – С. 336.
3. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монограф. / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – С. 336.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави / Скакун О. Ф. ; 3-тє видання. – К. : Алерта, 2012. – С. 524.
5. Клейман А. Ф. Советский гражданский процесс / Клейман А. Ф. – М., 1980. – С. 3-15.
6. Кац С. Ю. Советский гражданский процесс / Кац С. Ю. – К. : Вища школа, 1982. – С. 18.
7. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України / Штефан М. Й. – К. : Либідь, 1994. – С. 8.
8. Дроздов О. М. Джерела кримінального процесуального права / Дроздов О. М. – Харків, 2008. – С. 208.
9. Васильєв С. В. Джерела цивільного процесуального права України традиції й інновації / Васильєв С. В. – Харків, 2013. – С. 432.
10. Лукянова Е. Г. Теория процесуального права / Лукянова Е. Г. – М., 2003. – С. 240.
11. Горшенев В. М. Юридическая процессуальная форма / В. М. Горшенев, П. Е. Недбайло. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 280.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 4. – С. 158.
13. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права / Алексеев С. С. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 139.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Затверджений Законом від 18.12.1984 р. // ВВР України. – Додаток до N51. – С. 112.
15. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории / Протасов В. Н. – М. : Юридическая литература, 1991. – С. 144.
16. Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Фенікс, 2011. – С. 438.
17. Васильєв А. М. О правоприменении в процессуальном праве. Проблемы соотношения материального и процессуального права / Васильєв А. М. – М., 1998. – С. 7-8.
18. Шагиева Р. В. Процессуально-правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе / Р. В. Шагиева. – Казань, 1986. – С. 103.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України станом на 01 червня 2012 року. – К. : Алерта, 2012. – С. 304.
20. Удалов Д. Е. Источники процесуального права (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук / Удалов Д. Е. – М, 2010. – С. 204.
21. Олейников С. Н. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Олейников С. Н. – Харьков, 1986. – С. 15.
22. Зайцев И. М. Гражданский процесс России / Зайцев И. М. – М. : Юрист, 1999. – С. 17-18.

Стаття посвячена дослідженню питання джерел права, в частности, проблематики виділення джерел процесуального права. Ключевим при цьому являється питання співвідношення процесуальних і матеріальних джерел права, в залежності від їх особливостей. Виділення процесуальних джерел права, і визначення їх особливостей потребує теоретичного дослідження даної теми в науковій сфері для удосконалення системи джерел права і їх подальшого розвитку.

The article investigates the question of sources of law, and in particular the issue of separation of sources of procedural law. The key here is the relationship between procedural and substantive law sources, depending on their features. Emphasizing judicial sources of law, and determine their characteristics requires a theoretical study of the topic in science to improve the system of sources of law and their further development.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2013

УДК 347.956(477)

Цихоня Д. Ю., НУ «ОЮА»

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню правового механізму реалізації права на апеляційне оскарження судових рішень. Основна увага зосереджена на визначенні передумов апеляційного оскарження та їх систематизації.

У Конституції України (ст. 55) визначено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Реалізацією права особи на судовий захист, як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні від 11.12.2007 року № 11-рп/2007, є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина (абз. 3 пп. 3.1. п. 3) [1].

Суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховний Суд України, відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 року, діють в Україні для забезпечення

справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки. Відповідно, наряду з принципами територіальності та спеціалізації у правовій доктрині виділяють принцип інстанційності. Зазначений принцип, як відзначає Р. М. Мінченко, полягає в тому, що цивільний процес розподіляється на провадження щодо розгляду цивільних справ судами чотирьох судових інстанцій: місцевим судом, судом апеляційної інстанції, Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ і Верховним Судом України. Саме такий, чотирьохінстанційний судовий розгляд цивільної справи, як вважає вчена, забезпечить найбільшу ефективність цивільного судочинства і остаточність та обов'язковість прийнятих судових актів [2]. У свою чергу, ефективний механізм судового захисту прав людини – це найбільш універсальний демократичний інструмент правової держави [3].

З урахуванням євроінтеграційного курсу України варто звернути увагу і на правову позицію Європейського Суду з прав людини, відображену в його ухвалі від 08.01.2008 року у справі «Скорик проти України», в якій Суд відзначив, що відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо в національному правовому порядку існує процедура апеляції, держава має гарантувати, що особи, які знаходяться під її юрисдикцією, мають право у апеляційних судах на основні гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції [4].

Процесуальні питання апеляційного оскарження судових рішень та окремих аспектів його реалізації активно досліджуються у науці цивільного процесуального права вітчизняними вченими, як зокрема: С. С. Бичкова, М. М. Бородін, П. О. Гвоздик, Л. Є. Гузь, К. В. Гусаров, О. В. Дем'янова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Д. Д. Луспеник, Р. М. Мінченко, О. М. Трач, Є. А. Чернушенко, П. І. Шевчук та ін. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, та реформування судової системи обумовлюють доцільність подальшого дослідження та вдосконалення інституту апеляційного оскарження у цивільному судочинстві. Особливий науково-практичний інтерес набувають питання, пов'язані з забезпеченням правового механізму реалізації права на апеляційне оскарження судових рішень у частині визначення та систематизації передумов права на апеляційне оскарження.

Відповідно, метою даної статті є дослідження правової природи передумов права на апеляційне оскарження.

Держава, гарантуючи кожному захист його прав і свобод, забезпечує можливість отримання такого захисту у разі звернення особи до суду. Відповідно до приписів ч. 1 ст. 213 ЦПК України рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим. Якщо ж у судовому

рішенні міститься судова помилка, то вона повинна бути виправлена до набрання цим рішенням законної сили. М. А. Гурвич відзначав, що система виправлення державою помилок і порушень, допущених її органами, створює надійну гарантію і охорону як інтересів учасників справи, так і поєднаних з ними державних та громадських інтересів. Засобом приведення цієї системи в дію слугує перш за все право сторін на оскарження рішення першої інстанції незалежно від його правильності [5].

Для реалізації можливості звернутися до апеляційного суду з апеляційною скаргою на рішення суду першої інстанції необхідна наявність низки передумов, що в правовій доктрині визначаються як попередні умови реалізації права на апеляційне оскарження. С. В. Васильєв поділяє передумови допустимості апеляційного оскарження на передумови об'єктивного (наявність об'єкта, з приводу якого подається апеляція; дотримання строку апеляції) та суб'єктивного (наявність певного кола осіб, які мають право подати апеляційну скаргу на рішення, ухвалу суду першої інстанції) характеру [6].

Однак, більшість вчених, визначаючи передумови права на апеляційне оскарження, все ж таки уникають дослідження щодо систематизації таких передумов. Зокрема, К. В. Гусаров умовами реалізації права апеляційного оскарження визначає: а) належність особи до кола суб'єктів, які мають право подати апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції; б) належний об'єкт оскарження; в) відсутність пропущення строку на апеляційне оскарження чи відмови у його поновленні [7]. Г. В. Корчевний, досліджуючи зміст права на оскарження судових рішень, у його структурі виділяє строк апеляційного оскарження та коло осіб апеляційного оскарження [8].

У правовій доктрині значного поширення набуло твердження, що для реалізації права апеляційного оскарження та виникнення апеляційного провадження, окрім передумов об'єктивного та суб'єктивного характеру, є необхідним і дотримання низки формальних передумов [9].

Зокрема, О. О. Борисова, поділяючи передумови апеляційного оскарження на об'єктивні, суб'єктивні та формальні, останні пов'язує з порядком подання апеляційної скарги: визначенням її реквізитів тощо [10]. Л. Е. Гузь формальними умовами здійснення права на апеляційне оскарження визначає: дотримання форми та змісту апеляційної скарги; направлення іншим сторонам, які беруть участь у справі, копії апеляційної скарги і доданих до неї документів; сплату державного мита; оформлення повноважень представника у випадку подачі апеляційної скарги від імені особи, яка бере участь у справі [11].

Аналогічної позиції щодо доцільності поділу передумов апеляційного оскарження на об'єктивні, суб'єктивні та формальні дотримуються і інші вчені-процесуалісти [12].

Незважаючи на деякі розбіжності у трактуванні передумов апеляційного оскарження у правовій доктрині та відсутність належної їх систематизації, більшість вчених є одностайними у доцільності віднесення до передумов апеляційного оскарження належного об'єкту апеляційного оскарження; кола осіб, уповноважених на апеляційне оскарження; дотримання строків такого оскарження.

Отже, однією із основних об'єктивних передумов права апеляційного оскарження є належний об'єкт оскарження. На законодавчому рівні об'єкти апеляційного оскарження визначені у ст. 292 ЦПК України, відповідно до ч. 1 якої сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково.

Коло рішень суду першої інстанції як об'єктів апеляційного оскарження цивільним процесуальним законодавством не обмежено, на відміну від ухвал суду першої інстанції, для оскарження яких законодавцем встановлено певні обмеження. Так, відповідно до ч. 2 ст. 292 ЦПК України ухвала суду першої інстанції оскаржується в апеляційному порядку окремо від рішення суду у випадках, передбачених ст. 293 ЦПК України. Системний аналіз положень ч. 1 зазначеної норми надає змогу дійти висновку щодо вичерпності переліку ухвал суду першої інстанції як об'єкту апеляційного оскарження.

У разі подання апеляційної скарги на ухвалу, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду, відповідно до ч. 2 ст. 293 ЦПК України, суд першої інстанції повертає її заявнику, про що постановляє ухвалу, яка не підлягає оскарженню.

Пленум Верховного Суду України у п. 4 постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» звертає увагу на необхідність апеляційного оскарження окремо від рішення суду ухвал суду першої інстанції, зазначених у ст. 293 ЦПК України, відповідно до буквального змісту кожного із пунктів. Зокрема, як відзначається в постанові, підлягає оскарженню ухвала про забезпечення позову, а не про відмову в забезпеченні; про відмову поновити пропущений процесуальний строк, а не про його поновлення; про визнання мирової угоди, а не про відмову в її визнанні тощо.

У науці цивільного процесуального права вченими-процесуалістами цілком слушно звертається увага на існуючі правові колізії щодо мож-

ливості апеляційного оскарження відповідно до ч. 4 ст. 135, ч. 2 ст. 211, ст. 397 ЦПК України ухвали про забезпечення доказів, окремої ухвали, ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду або про відмову у задоволенні клопотання з цього питання і відсутності зазначених ухвал як об'єктів апеляційного оскарження у вичерпному переліку ухвал суду згідно з ч. 1 ст. 293 ЦПК України.

Роз'яснення з приводу оскарження вищезазначених ухвал надав Верховний Суд України у постанові «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» (п. 4), відповідно до якої ухвали, зазначені у ч. 4 ст. 135, ст. 211, 397 ЦПК України, також можуть бути оскаржені в апеляційному порядку.

Погоджуємося з О. В. Дем'яною, яка критично оцінюючи положення ст. 293 ЦПК України за неточності у законодавчих формулюваннях та не включення до даного переліку низки ухвал, пряма вказівка на можливість оскарження яких міститься в інших нормах ЦПК України, дійшла вірного висновку, що формування кола ухвал, що підлягають апеляційному оскарженню, не може бути довільним і повинно відповідати певним критеріям – можливість, необхідність та доцільність оскарження [13].

Категоричність законодавця у ст. 293 ЦПК України та правова позиція Верховного Суду України у питаннях вичерпності переліку ухвал, що підлягають апеляційному оскарженню, на наш погляд, є передчасними та такими, що не відповідають приписам Основного Закону держави. З урахуванням того, що суд не може відмовити у правосудді при наявності ущемлення прав і свобод громадян, вважаємо можливим підтримати доктринальні підходи щодо доцільності усунення наявних законодавчих прогалин у питаннях оскарження судових ухвал в апеляційному порядку шляхом розширення переліку таких ухвал у ч. 1 ст. 293 ЦПК України.

Наступною об'єктивною передумовою є дотримання строку на апеляційне оскарження рішень суду першої інстанції.

Строки апеляційного оскарження на законодавчому рівні визначені у ст. 294 ЦПК України, згідно з якою апеляційна скарга на рішення суду подається протягом десяти днів з дня його проголошення, на ухвалу суду першої інстанції – протягом п'яти днів з дня її проголошення. Для тих осіб, які брали участь у справі, але не були присутні у судовому засіданні під час проголошення рішення суду чи ухвали законодавець встановлює десятиденний строк з дня отримання копії рішення, відповідно – п'ятиденний строк з дня отримання копії ухвали.

Передбачені ст. 294 ЦПК України строки на апеляційне оскарження рішення чи ухвали суду першої інстанції необхідно обчислювати з урахуванням визначеного ст. 69 ЦПК України правила про початок перебігу процесуальних строків – з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок та з дотриманням вимог частин 3, 6 ст. 70 ЦПК України.

Ст. 294 ЦПК України встановлено скорочені строки звернення громадян до суду апеляційної інстанції з апеляційною скаргою на рішення суду першої інстанції. Зазначені строки апеляційного оскарження судових рішень у цивільному процесі, що зазнали суттєвих змін у світлі реформування судової системи і прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 року, отримали схвальні відгуки у правовій доктрині.

Суттєвих змін зазнали також і правові наслідки пропуску строку на апеляційне оскарження, що регламентовані ч. 3 ст. 297 ЦПК України. Зокрема, у випадку, якщо апеляційна скарга подана після закінчення строків, встановлених ст. 294 ЦПК України, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку, або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані неповажними апеляційна скарга залишається без руху. Тоді як ст. 72 ЦПК України, що визначає наслідки пропущення процесуальних строків, у ч. 2 передбачає, що документи, подані після процесуальних строків, залишаються без розгляду, якщо суд за клопотанням особи, що їх подала, не знайде підстав для поновлення або продовження строку.

Згідно з п. 1 ч. 3 ст. 297 ЦПК України особі протягом тридцяти днів з моменту отримання ухвали надається право звернутися до апеляційного суду з заявою про поновлення строків або вказати інші підстави для поновлення строку. Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку апеляційного оскарження будуть визнані неповажними, суддя-доповідач, відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 297 ЦПК України, відмовляє у відкритті апеляційного провадження.

Іншого порядку обчислення строку апеляційного оскарження судових рішень, крім того, що визначений у ст. 294 ЦПК України, законодавець не передбачає. Відповідно, загальні правила обчислення строку на апеляційне оскарження поширюються і на виняткові випадки, коли залежно від складності справи складання повного рішення може бути відкладено.

Суб'єктивною передумовою права на апеляційне оскарження є належність особи до кола суб'єктів, які мають право звернутися до суду з апеляційною скаргою. Питання щодо суб'єктів права апе-

ляційного оскарження на законодавчому рівні вирішено у ч. 1 ст. 292 ЦПК України. Згідно з положеннями даної статті оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції мають право сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки. Таким чином, коло осіб, які можуть звернутися до суду з апеляційною скаргою, законодавцем необмежено. А саме, право апеляційного оскарження, крім осіб, які беруть участь у справі, поширюється також і на тих осіб, які не брали участі у справі за умови, що суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

Право на апеляційне оскарження особами, які не брали участі у справі, позитивно сприйнято судовою практикою, зокрема, закріплено у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 року «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку». Однак, реалізація даного права, згідно з позицією спеціалістів Верховного Суду України є можливою за умови, якщо суд вирішив питання про права та обов'язки таких осіб.

Надання права апеляційного оскарження суб'єктам, які не брали участі у розгляді справи судом першої інстанції, означає можливість оскарження рішення в апеляційному порядку особами, які не мають статусу осіб, що беруть участь у справі, і не були повідомлені про час та місце судового розгляду за умови, якщо рішенням суду вирішено питання про їх права і обов'язки [14].

Надання особам, які не брали участі у розгляді справи, права на апеляційне оскарження рішень судів, що стосуються їх прав і обов'язків, на думку Ю. Радзівського, є виправданим, оскільки єдиною можливістю захисту своїх прав у випадку незгоди зі змістом відповідного рішення для зазначених вище осіб є оскарження такого рішення в апеляційному порядку [15]. Р. М. Мінченко відзначає, що зазначені особи в обов'язковому порядку повинні обґрунтувати своє право на апеляційне оскарження посиланням на те, які саме права та обов'язки вирішив суд [16].

Розширення кола осіб, які мають право на звернення до суду апеляційної інстанції, безумовно, є прогресивним явищем і таким, що сприяє захисту прав та охоронюваних інтересів даних осіб.

Отже, можливість реалізації права на апеляційне оскарження обумовлена обставинами, а саме необхідністю дотримання низки передумов права апеляційного оскарження. Лише систематизувавши такі передумови з визначенням змісту кожної з них можна зробити висновок про ефективність реалізації права на апеляційне оскарження.

Бібліографічний список

1. Рішення суду у справі за конституційним зверненням гр. Касьяненко Б. П. щодо офіційного тлумачення положень п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 Кримінально-процесуального кодексу України від 11.12.2007 року № 11-рп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07?test=XX7MfyrCSgkyMeGIziVFyBpuHdl2wsFggkRbl1c>.
2. Мінченко Р. М. Новели касаційного провадження у цивільно-процесуальному законодавстві України / Р. М. Мінченко // Часопис цивілістики. – 2010. – Випуск 9. – С. 37.
3. Ківалов С. В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти / С. В. Ківалов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – О., 2002. – Випуск 13-14. – С. 6.
4. Ухвала Європейського Суду з прав людини у справі «Скорик проти України» від 08.01.2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.search.ligazakon.ua>.
5. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы. – М., 1976. – С. 11.
6. Васильєв С. В. Цивільний процес : навчальний посібник. – Х. : ТОВ Одиссей, 2008. – С. 331-332.
7. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – С. 834.
8. Корчевний Г. В. Право на оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку / Г. В. Корчевний // Судова апеляція. – 2006. – № 1 (2). – С. 25.
9. Ярков В. В. Арбитражный процесс. – М., 1998. – С. 309.
10. Борисова Е. А. Институт апелляции в гражданском процессе : автореф. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 : гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право / Е. А. Борисова. – М., 1994. – С. 6, 15, 17.
11. Гузь Л. Е. Методичні рекомендації з практичного застосування апеляційного і касаційного провадження в судовій практиці у світлі нового законодавства / Л. Е. Гузь. – Х., 2001. – С. 10.
12. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Є. А. Чернушенко. – О., 2004. – С. 13; Т. Степанова. Сутність апеляційного оскарження та право на апеляцію / Т. Степанова, О. Ломакіна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 40-41.
13. Дем'янова О. В. Оскарження ухвал в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / О. В. Дем'янова. – К., 2008. – С. 10.

14. Гусаров К. В. Обжалование по правилам ГПК Украины судебного решения лицами, не принимавшими участия в деле, относительно прав и обязанностей которых суд вынес решение / К. В. Гусаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juristlib.ru/book_3810.html.
15. Ю. Радзиевский. Право на обжалование: третий лишний? / Ю. Радзиевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10007846>.
16. Р. Мінченко. Деякі питання апеляційного провадження в цивільному судочинстві України / Р. Мінченко // Юридичний вісник. – 2010. – № 4. – С. 66.

Статья посвящена исследованию правового механизма реализации права на апелляционное обжалование судебных решений. Основное внимание сосредоточено на определении предпосылок апелляционного обжалования и их систематизации.

The article investigates legal framework of realization of the right to appeal against court decisions. The main focus is on determining the preconditions of appeal and its systematization.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2013

УДК 343.9.01

Дмитришина Т. І., НУ «ОЮА»

ШЛЯХИ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ВІДНОСНО НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті з урахуванням змін у діючому законодавстві кримінального профілю розглянуто шляхи та заходи розвитку сучасної кримінальної політики відносно неповнолітніх задля уточненню переліку обставин, які повинні бути з'ясовані при призначенні покарання. Робиться висновок щодо необхідності розширення законодавчої бази застосування примусових заходів виховного характеру.

Сучасна кримінальна політика України орієнтована на посилення протидії тяжким і особливо тяжким злочинам при одночасному пом'якшенні кримінальної відповідальності за злочини невеликої і середньої тяжкості. Демократичні перетворення, що почалися в Україні з 90-х років минулого сторіччя, зумовили кардинальні зміни

принципових положень кримінальної політики. У ряді її основоположних ідей стали признаватися, в першу чергу, гуманізм і лібералізм.

Проте, ідеї лібералізації і гуманізації правозастосовчої практики без диференціації підходу до різних категорій злочинів і злочинців, не співвідносна з реаліями кримінологій. Особливе значення ці напрями набувають у зв'язку з рішенням питань про кримінальну відповідальність і покарання неповнолітніх.

Визнаючи неповнолітніх як специфічну соціальну групу, що володіє особливим правовим статусом, наділяючи їх відмінним від інших груп об'ємом прав і обов'язків, ми не можемо не визнати них як особливих суб'єктів і кримінально-правових відносин.

Незадарма питання відповідальності неповнолітніх є частиною Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, яка була затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011 [1].

Дисертаційні та монографічні дослідження В. М. Бурдіна, О. С. Ялуна «Особливості кримінального покарання неповнолітніх». – Запоріжжя, 2010; Ковтун Н. Я. Поняття, система та види додаткових покарань для неповнолітніх за Кримінальним кодексом України. – Львів, 2010; Ємець Ю. І. «Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність». – Київ, 2010; Березовської Н. Л. «Покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх». – Одеса, 2010; Вечерової Є. М. «Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади)». – Одеса, 2011; Коновалової А. Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України». – Харків, 2012 [2] розкривають достатньо багато цікавих тем, проте в умовах реформи діючого законодавства виникає необхідність у розробці нових підходів до призначення покарання неповнолітнім з урахуванням світових тенденцій.

Саме характеристики неповнолітнього створюють певного роду перешкоди до можливостей орієнтуватися в ситуації, адекватно реагувати на ті або інші життєві обставини, робити вибір. Це водночас унеможлиблює правильний вибір покарання з урахуванням його профілактичного потенціалу та принципу гуманізму.

Метою даної роботи є дослідження деяких теоретичних аспектів характеристик подальшої гуманізації призначення покарання неповнолітнім, розкриття особливостей призначення їм покарання, закріплених в законодавстві та висвітлених в науковій літературі, окреслення основних шляхів підвищення ефективності застосування норм законодавства.

Неповнолітні – особлива соціально-правова група, приналежність до якої визначає особливий статус в кримінально-правових відносинах, обумовлений специфікою майнових, трудових, сімейних прав і обов'язків осіб, що не досягли віку 18 років.

Відомо що інститут покарання неповнолітніх повинен будуватися з урахуванням їх специфіки. Відповідно кримінальне законодавство України розглядає неповнолітнього як «особливого» суб'єкта кримінально-правових відносин, але ці особливості не повною мірою відображені і знайшли своє закріплення в нормах кримінального права.

Гарантії прав і законних інтересів неповнолітніх залежать, по-перше, від ролі і значення цієї соціальної групи, об'єму прав і обов'язків, що належать їм; по-друге, від соціально-психологічних особливостей неповнолітнього віку. Правове положення неповнолітнього обумовлює необхідність диференціації покарання, а соціально-психологічні особливості неповнолітнього віку – його індивідуалізацію відносно неповнолітнього суб'єкта кримінально-правових відносин.

Проте у діючому законодавстві правове положення неповнолітніх в кримінально-правових відносинах визначене без урахування їхнього статусу і правомочності в інших сферах суспільних відносин, Звідси існує необхідність перегляду санкцій статті Особливої частини на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання (без застосування положень ст. 69 КК) за системою покарань, у тому числі, передбаченої ст. 51 КК, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього. Більш того практика потребує послідовної зміни вектора кримінальної репресії з цього боку слід надати підтримку ідеям В. О. Тулякова, М. І Хавронюка щодо потреби у розвитку багатоклірності системи ювенальної юстиції неповнолітніх та відповідних заходів кримінально-правового впливу.

Вважаємо що серед засобів кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, бажано б було відокремити примусові заходи виховного характеру, заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації.

З позицій необхідності врахування особи винного при призначенні покарання можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу:

а) ті, які впливають на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини

як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат і т. д.);

б) ті, які характеризують основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною орієнтальною позицією особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозволя, реалізації основних соціальних ролей і т. д.);

в) ті, що відносяться до початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітка за власну поведінку);

г) ті, що відносяться до особливостей психології підлітка, зокрема ступеня деформації загальновікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі і т. д.);

д) фізичні характеристики, що відносяться до спотворень, і екстремальних ситуацій в умовах життя і виховання, які, навіть не впливаючи на характер і ступінь відповідальності, релевантні проте для вибору міри кримінально-правового характеру.

Без врахування цих умов при призначенні покарання не може вирішити задачу виховання дитини в повному об'ємі, оскільки для створення певних переконань, поглядів необхідна тривала і цілеспрямована дія, тому, на нашу думку, покарання неповнолітніх слід розуміти також у політичному значенні як процес примусового формування у неповнолітньої засудженої особи правомірної соціальної поведінки, відповідної нормам закону. Ми вважаємо, що саме таку вузьку виховну мету покликане вирішити покарання відносно неповнолітніх. Можна з тією або іншою часткою упевненості говорити про вплив кримінального покарання на внутрішню свідомість засудженого, проте його зміна не повинна розглядатися як кінцевий результат.

Це надає можливість виказати деякі пропозиції щодо подальшого розвитку діючого кримінального законодавства України.

Вважаємо за необхідне керуватись положеннями ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та фундаментальних свобод, практикою гуманізації відповідальності неповнолітніх, беручи за приклад ст. 93 КК Республіки Молдова* [3]. Задля цього пропонуємо у ст. 97 Кримінального кодексу перше речення сформулювати у наступній редакції:

«Неповнолітнього, який вперше вчинив умисний злочин невеликої або середньої тяжкості, або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, ...» далі за текстом.

Необхідність узгодження положень нового Кримінального процесуального кодексу та діючого Кримінального законодавства України потребує вирішення питань щодо нормативного уточнення положень факторів впливу на скоєння злочину (ст. 484 КПК України).

З цього приводу пропонуємо у статті 103 у частині 1 Кримінального кодексу України перше речення після слів «враховує» сформулювати у наступній редакції *«умови життя і виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину»*.

Ці позиції відкривають нові можливості для подальшої гуманізації кримінальної політики відносно неповнолітніх в Україні.

Примітка:

* Ст. 93 КК РМ сформульована у більш докладній редакції з позиції принципу гуманізму: «Несовершеннолетние, осужденные за совершение незначительного преступления, преступления средней тяжести или тяжкого преступления, могут быть освобождены от наказания судебной инстанцией, если будет установлено, что цели наказания могут быть достигнуты путем помещения их в специальные учебно-воспитательные или лечебно-воспитательные учреждения, а также путем применения других принудительных мер воспитательного характера...»

Бібліографічний список

1. Указ Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>
2. Див., напр. : Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.; Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх [Текст]: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Яцун Олександр Сергійович ; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2009.
3. Уголовный кодекс Республики Молдова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yk-md.ru/1_9/page/4.html

В статье в соответствии с изменениями действующего законодательства криминально-правового профиля рассматриваются пути и меры дальнейшего совершенствования уголовной политики в отношении несовершеннолетних посредством уточнения перечня обстоятельств, подлежащих учету при назначении наказания. Делается вывод о необходимости расширения базы применения принудительных мер воспитательного характера

Due to legislative changes in force ways and measures of modern juvenile criminal policy are analyzed. It is stressed that clearance of sentencing procedure and differentiation of permissions to use coercive measures instead of criminal sentences to juveniles lay at the basement of modern juvenile criminal policy formation.

Стаття надійшла до редколегії 22.08.2013

УДК 342.72/73:(007+659.3)

Аблякімова Е. Е., НУ «ОЮА»

СПЕЦИФІКА ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПИТАНЬ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

В статті проаналізовані фактори, що обумовлюють особливості правових досліджень доступу до публічної інформації. Визначені перспективні напрямки сучасних наукових розробок відповідних процедур.

Інститут доступу до публічної інформації є відносно новим для вітчизняного законодавства та юридичної науки, адже сам термін «публічна інформація» було запроваджено у вітчизняних нормативно-правових актах лише у 2011 р. Ця обставина, безумовно, є важливим фактором, що впливає на актуальність теоретичного аналізу та узагальнення досвіду правозастосування щодо реалізації права на доступ до публічної інформації.

Окремі проблеми, пов'язані з даною темою, розглядалися вітчизняними та зарубіжними науковцями-фахівцями з інформаційного права, такими як І. Арістова, Р. Калюжний, Б. Кормич, А. Марущак, О. Нестеренко, І. Сопілко тощо.

Але, слід зазначити, що те коло питань, що на сьогодні вирішується в рамках інституту доступу до публічної інформації в попередні часи відносилось до ряду інших інститутів інформаційного права. Зокрема, зазначені проблеми розглядалися в рамках забезпечення закріплених в Конституції свободи слова та права на звернення, встановлених попередньою редакцією Закону України «Про інформацію» права на інформацію та звернення щодо надання інформації тощо.

Тому існуючі розробки потребують доповнення та подальшого наукового аналізу, чим і визначені завдання даної статті, метою якої є аналіз специфіки досліджень проблематики доступу до публічної інформації.

Іншим фактором, що характеризує особливості дослідження питань доступу до публічної інформації, є комплексний характер правового матеріалу, що складає даний інститут. Адже правове регулювання доступу до публічної інформації, орієнтоване не лише на реалізацію відповідних суб'єктивних прав та задоволення інформаційних потреб громадян, але і на встановлення порядку діяльності суб'єктів владних повноважень щодо створення необхідних передумов та механізмів щодо забезпечення доступу до публічної інформації. Все це дозволяє говорити про поєднання в теоретичній базі даної проблематики цілого комплексу напрямків наукових досліджень в рамках юридичної науки.

Насамперед, важливе значення мають наукові розвідки правових аспектів розбудови інформаційного суспільства та теоретико-методологічних аспектів формування інформаційного права, які розкривають роль та значення інформації в цілому та окремих її видів, як об'єкту правовідносин, місце прав і свобод людини в галузі інформації в правовому регулюванні інформаційної сфери в цілому.

Вагомим фактором є те, що проблема забезпечення доступу до публічної інформації є невід'ємним елементом реалізації широкого спектру прав і свобод громадян в інформаційній сфері, і охоплює не лише реалізацію права на інформацію, як такого, але й включає забезпечення прав громадян у їх відносинах з суб'єктами владних повноважень в цілому, а також створює механізми громадського контролю за діяльністю останніх. Таким чином, до джерельної бази дослідження входять наукові розвідки з питань адміністративно-правових засобів реалізації права на інформацію, захисту інформаційної безпеки, адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності тощо.

Виходячи з нормативного визначення ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [1], згідно якого цей термін охоплює інформацію, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, тож можна окреслити ще два напрями досліджень в рамках науки адміністративного права, які розкривають окремі аспекти цієї проблематики.

Так, оскільки публічна інформація отримується, створюється або знаходиться у розпорядженні суб'єктів владних повноважень або інших розпорядників публічної інформації, її правове регулювання невід'ємно пов'язано з питаннями правового регулювання інформаційного забезпечення та інформаційної діяльності органів публічної влади.

Крім того, правовідносини щодо публічної інформації, визначаються передусім нормами адміністративного права, що регулюють порядок виконання органами публічної влади та їх посадовими особами покладених на них функцій. Таким чином, важливим напрямом наукових досліджень питань доступу до публічної інформації є аналіз адміністративно-процесуальних та адміністративно-процедурних аспектів діяльності суб'єктів владних повноважень щодо збирання, розповсюдження або надання доступу до такої інформації.

Одним з важливих аспектів проблеми є аналіз особливостей реалізації права на інформацію в умовах розбудови інформаційного суспільства. В цьому напрямі, насамперед, необхідно відзначити роботи І. Арістової присвячені адміністративно-правовим основам реалізації державної інформаційної політики. Зокрема, підкреслюється значення таких факторів як інформатизація та права людини для того, щоб сучасна держава відповідала всім викликам розбудови інформаційного суспільства. Як, зазначає автор таким вимогам відповідає лише «демократична, соціальна, правова держава, ефективність діяльності якої забезпечується розмаїттям послуг, заснованих на інтелектуальних інформаційних технологіях та технологіях зв'язку» [2].

Відповідно, основними завданнями державної інформаційної політики є створення належних передумов для розвитку таких інформаційних послуг. Цілком очевидно, що в даному напрямку повинні застосовуватися не лише правові заходи, щодо встановлення відповідних правил інформаційної діяльності, алей й здійснюватися організаційні, спрямовані на надання відповідних інформаційних послуг самими органами державної влади.

І. Арістова зазначає, що стратегічною метою державної інформаційної політики є формування відкритого інформаційного суспільства на основі розвитку єдиного інформаційного простору цілісної держави та його інтеграція у світовій інформаційний простір з урахуванням національних особливостей і інтересів при забезпеченні інформаційної безпеки на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Відповідно основними складовими державної інформаційної політики визначено: «1) техніко-технологічну, що пов'язана з рішеннями щодо створення техніко-технологічної бази переходу України до інформаційного суспільства за рахунок розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури та національних інформаційних ресурсів; 2) соціально-політичну, що визначає вирішення проблем соціальної, правової, психологічної і моральної підготовки українського суспільства до життя в умовах інформаційного суспільства» [3].

Останній компонент, безумовно передбачає активну участь громадян в інформаційних процесах, поглиблення їх інформаційної взаємодії з суб'єктами владних повноважень.

Питання реалізації прав і свобод громадян в сфері інформації крізь призму забезпечення їх інформаційної безпеки знайшли своє відображення в роботах Б. А. Кормича. Так, він, зокрема, відзначає, що в демократичному суспільстві загально визнані права людини і громадянина в сфері інформації виступають основним критерієм, що характеризує стан інформаційної безпеки конкретної особи і суспільства в цілому. Крім того, ці норми є стримуючим фактором свавілля держави і одним з критеріїв обмеження держави у виборі способів і методів проведення політики інформаційної безпеки [4].

При цьому відзначається наявність двох комплексів прав людини в галузі інформації, які формують правовий статус фізичної особи в рамках інформаційних правовідносин. Перший надає людині можливість вільно, безперешкодно та на власний розсуд бути суб'єктом інформаційних процесів та включає, зокрема, право одержувати інформацію. Другий – встановлює захист від неправомірного інформаційного втручання та пов'язаний з обмеженням збирання та розповсюдження інформації.

Більше того, в тому що безпосередньо стосується питань права на доступ до інформації, Б. А. Кормич вказує на особливу роль цього права у забезпеченні всього комплексу прав людини та громадянина. Ця роль пов'язана із забезпеченням інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин. Так, зокрема, цей автор вказує, що сутністю та метою забезпечення права на доступ до інформації є «достатня інформованість людини для здійснення свідомого і обґрунтованого вибору», при цьому зазначається, що «свобода вибору практично лежить в основі більшості прав і свобод людини і охоплює більшість видів людської діяльності... розвиток прав людини багато в чому був спрямований на забезпечення цієї свободи вибору» [5].

Це, на нашу думку, є важливим зауваженням, адже воно чітко визначає місце права на доступ до інформації серед всієї системи прав і свобод людини та розкриває значення відповідних правових механізмів його реалізації.

По-перше, використання права на доступ до інформації має на меті не лише задоволення інформаційних потреб, але й можливість вчення певних дій з використанням отриманої інформації.

По-друге, наявність достатньої інформації є невід'ємним елементом можливості реалізації інших прав і свобод, адже останнє неможливо без інформованості про право, законодавство, порядок захисту прав, факти їх порушень тощо.

По-третє, метою функціонування механізмів реалізації права на доступ до інформації полягає не лише в отриманні можливості ознайомлення з певними документами, але й додержанні певних умов і характеристик інформації що надається: достатнього обсягу та належної форми представлення, що дозволяють ефективно задовольняти інформаційні потреби.

Також, слід відзначити, що право на інформацію має великий вплив на формування інформаційного права та методів правового регулювання, що їм використовуються. Такі аспекти права на інформацію, як вже зазначалося, також розглядаються в роботах Б. А. Кормича, який зокрема, вказує, що «особливості методу правового регулювання обумовлені тим, що основу інформаційного права складають інформаційні права і свободи. Звідси, базисом методу цієї галузі є система загальних дозволів, яка збалансовується за допомогою системи заборон загального і приватного характеру і обмежено використовує позитивні зобов'язання. Комплексний характер цієї галузі обумовлюється, насамперед, практикою законотворення, за якої інформаційні норми залучаються до традиційних галузей права, в першу чергу, конституційного, адміністративного та цивільного» [6].

Фактично крізь призму загального права на вільний доступ до інформації, обмеженого в певних випадках заборонами Б. А. Кормич і пропонує розглядати інформаційне право в цілому, вказуючи, що дана галузь «представляє собою групу правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають з приводу встановлення режимів та параметрів суспільного обігу інформації, правового статусу, поведінки та зв'язків суб'єктів інформаційних процесів» [7]. При цьому зазначається, що інформаційне право зобов'язане своїм формуванням двом основним факторам: підвищенню ролі прав і свобод людини і громадянина в інформаційній діяльності суспільства і держави, та розвитку інформаційних технологій, процесу глобалізації і пов'язаним з ними змінами у виробничій, політичній та соціальній сферах суспільного життя.

За такого підходу акцент робиться на формальних та процедурних питаннях суспільного обігу інформації. Це дуже яскраво відбивається саме в такому інституті, як доступ до публічної інформації, де процедурна складова інформаційної діяльності суб'єктів владних повноважень є чи не найважливішою з точки зору реалізації відповідного права. Адже в даному випадку процедурні норми спрямовані не лише на безпосередню реалізацію тих матеріальних норм, що визначають суб'єктивне право на доступ до інформації, а й сприяють формуванню належних умов для його реалізації – накопиченню та систематизації публічної

інформації, створенню технічних засобів та здійсненню організаційних заходів що полегшують інформуванню громадськості.

Важливим аспектом досліджень в галузі механізмів реалізації прав людини в інформаційній сфері є встановлення відповідного співвідношення окремих видів таких прав.

Так, О. В. Нестеренко вказує на суттєві відмінності у функціональному призначенні між такими категоріями, як право на доступ до інформації та право на свободу інформації. «Якщо функція права на доступ до інформації полягає в забезпеченні особі отримання інформації безпосередньо від органів влади про їх діяльність та відомостей про себе, а також суспільно значущої інформації, що знаходиться у приватноправових юридичних осіб, то призначення свободи інформації полягає в забезпеченні можливості вільного пошуку та одержання будь-якої інформації із загальнодоступних джерел... Єдине, що вимагає свобода інформації від держави, – це дотримуватися політики невторчання, й, навпаки, право на доступ до інформації репрезентує обов'язок держави створити певні умови для реалізації доступу до інформації. Якщо свобода інформації (свобода масової інформації) – це негативне право, то право на доступ до інформації – право позитивне» [8].

Теза про позитивний характер права на доступ до інформації підкреслює його нерозривний зв'язок з адміністративно-правовими механізмами виконання відповідних зобов'язань держави щодо створення умов для реалізації доступу до інформації суб'єктів владних повноважень. Відповідно, ключовими в даному випадку виступають адміністративні процедури, що визначають інформаційну діяльність таких суб'єктів.

Також, слід відзначити тезу про неоднорідну внутрішню структуру права на доступ до інформації, яка складається з ряду правомочностей: права на доступ до інформації про діяльність органів державної влади, органів влади автономії та місцевого самоврядування; права на отримання відомостей про себе; права отримувати суспільно значущу інформацію про діяльність приватноправових юридичних осіб [9].

Не дивлячись на те, що така класифікація була запропонована ще до прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації», певна неоднорідність в порядку реалізації права на доступ до публічної інформації все одно зберігається. Наприклад, це стосується порядку доступу до публічної інформації щодо якої встановлено обмеження доступу, персональних даних, інформації, що є об'єктом права інтелектуальної власності тощо. Таким чином у запитувача інформації в кожному конкретному випадку можуть існувати певні

обмеження щодо реалізації своїх прав. Більше того, якщо розглядати право на доступ до інформації з точки зору реалізації відповідних позитивних зобов'язань щодо надання інформації, то можна відзначити неоднорідний правовий статус суб'єктів, що мають у своєму розпорядженні публічну інформацію, та відповідно різний обсяг їх прав та обов'язків щодо надання доступу до неї.

Взагалі, співвідношення між загальним правом свободи слова, що охоплює вільне збирання та розповсюдження інформації, та правом на доступ до інформації неодноразово ставало предметом наукових досліджень. Основними позиціями в даному питанні є те, що доступ до інформації є «складовою суб'єктивного права на інформацію, складовою «свободи слова» і передбачає реалізацію можливості отримання (одержання) інформації» [10].

Таким чином, можна говорити про те, що, по-перше, право на інформацію, право на доступ до інформації співвідносяться як ціле і частина.

По-друге, право на доступ до інформації, що включає можливість вільного одержання інформації, складається з окремих правомочностей щодо доступу до конкретних видів інформації: публічної інформації, масової інформації, персональних даних тощо.

По-третє доступ до інформації може розглядатися як право на одержання інформації, поєднане з механізмом його реалізації. Адже на відміну від загального розуміння права на вільне одержання інформації, що фактично забороняє перешкоджання такому отриманню, право на доступ кореспондує з відповідними обов'язками розпорядників інформації щодо надання можливості ознайомлення з конкретною інформацією.

Також, слід відзначити думку А. І. Марущака, який тлумачить поняття «доступ до інформації» у двох розуміннях: суб'єктивному та об'єктивному.

На його думку, доступ до інформації у суб'єктивному розумінні – це гарантована державою можливість фізичних, юридичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати відомості, необхідні їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій, що не порушує права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.

В той же час, у об'єктивному розумінні доступ до інформації – це сукупність правових норм, що регламентують суспільні інформаційні відносини щодо одержання їх учасниками відомостей, необхідних їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій [11].

Можна говорити про те, що суб'єктивне та об'єктивне розуміння доступу до інформації нерозривно пов'язані між собою, оскільки суб'єктивне гарантоване державою право на доступ до інформації реалізується через систему правових засобів, які застосовуються при реалізації даного права щодо конкретного об'єкту інформаційних відносин – публічної інформації.

Слід зазначити, що специфіка безпосереднього об'єкта – публічної інформації, тобто інформації яка знаходиться у розпорядженні суб'єктів владних повноважень, а також діяльність відповідних суб'єктів щодо збирання та використання подібної інформації, в різні часи виступала предметом ряду наукових досліджень в галузі адміністративного та інформаційного права. Як правило дані питання характеризувалися такою категорією, як «інформаційне забезпечення» органів публічної влади та окремих її гілок.

Взагалі збирання та накопичення інформації є невід'ємною частиною виконання органами публічної влади своїх владних повноважень. Як зазначає в своїй роботі І. М. Сопілко, «органи державної влади України як учасники інформаційних відносин мають право на отримання інформації, причому вони на законних підставах можуть володіти інформацією, що не є їх власністю задля виконання передбачених законом завдань і функцій» [12]. Визначається, також, декілька особливостей реалізації даного права органів державної влади, до яких відносяться:

- дане право зумовлено специфікою виконуваних завдань відповідним органом у межах здійснення адміністративної, контрольної-наглядової, кримінально-процесуальної та іншої діяльності;

- вступаючи в інформаційні правовідносини органи державної влади України виступають як суб'єкти, які реалізують свої інформаційні потреби, визначені у законі;

- органи державної влади є повноправними суб'єктами правовідносин щодо отримання інформації, однак вони не володіють свободою вибору при здійсненні такого права;

- отримання інформації може бути не лише правом, але й обов'язком органів державної влади України, що обумовлюється виконанням ними державних функцій.

Дані особливості участі органів державної влади в інформаційних відносинах обумовлюють зміст та порядок накопичення ними публічної інформації, впливають на межі реалізації права на доступ до такої інформації тощо.

Отримання інформації органами державної влади є одним із напрямків їх інформаційної діяльності та може здійснюватися у різних видах і формах. Головним критерієм при цьому виступають:

- отримання інформації на законних підставах;
- здійснення інформаційної діяльності в рамках компетенції відповідного органу державної влади;
- спрямованість інформації на виконання функцій держави, покладених на конкретний орган державної влади.

При цьому активність органу державної влади при отриманні інформації може виражатися у двох формах: отримання інформації, яка самостійно надається іншими суб'єктами, та витребування інформації органом державної влади.

В цьому аспекті слід зазначити, що особливості порядку отримання інформації органами державної влади, та й суб'єктами владних повноважень в цілому, багато в чому обумовлюють подальший порядок доступу до такої інформації (обов'язок суб'єктів владних повноважень забезпечувати збереження комерційної таємниці, що надається їм суб'єктами підприємницької діяльності, захист персональних даних та можливість передачі їх третім особам, дотримання прав інтелектуальної власності, що належать третім особам тощо).

Таким чином, на базі аналізу наукових робіт провідних фахівців в галузі інформаційного права можна зробити висновок, що цілий ряд важливих питань доступу до публічної інформації вже стали предметом наукового аналізу. Але вдосконалення законодавства робить необхідним подальше уточнення ряду аспектів теми і обумовлює можливість деталізації окремих теоретичних та прикладних питань щодо доступу до публічної інформації.

Бібліографічний список

1. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
2. Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.07 / І. В. Арістова ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2002. – С. 13.
3. Там само. – С. 15.
4. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.07 / Б. А. Кормич ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004 – С. 20.
5. Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : монографія / Б. А. Кормич. – Одеса : Юридична література, 2003 – С. 282.

6. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.07 / Б. А. Кормич ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004 – С. 20.
7. Там само. – С. 20.
8. Нестеренко О. В. Право на доступ до інформації в Україні: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / О. В. Нестеренко ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – С. 8 – 9.
9. Там само. – С. 10.
10. Марущак А. І. Інформаційне право: Доступ до інформації: Навчальний посібник / А. І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – С. 129.
11. Там само. – С. 126.
12. Сопілко І. М. Правове регулювання відносин щодо отримання органами державної влади України інформації : автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.07 / І. М. Сопілко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2010. – С. 10.

В статтє проанализированы факторы, которые обуславливают особенности правовых исследований доступа к публичной информации. Определены перспективные направления современных научных разработок соответствующих процедур.

The present article provides the analyses of the factors that determine peculiarities of the legal researches of the public information access. The perspective directions of the contemporary studies of the related procedures are also determined.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2013

УДК 347.96(477)

Лоджук М. Т., НУ «ОЮА»

ОЗНАКИ КВАЛІФІКОВАНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В ЮРИДИЧНІЙ КЛІНІЦІ

В статті здійснено аналіз системи наукових поглядів та розробок з проблематики кваліфікованої правової (юридичної) допомоги, визначено основні ознаки, яким повинна відповідати така допомога. Проведено загальнотеоретичний аналіз правової допомоги, яка надається юридичними клініками вищих навчальних закладів України юридичного профілю, на предмет її відповідності вимогам кваліфікованої правової допомоги.

Пріоритет загальнолюдських цінностей, потреб, інтересів і прав людини, що покладено в основу програм усіх навчальних дисциплін

та спеціалізованих курсів в Національному університеті «Одеська юридична академія», яскраво свідчить про значні та невідворотні зміни в підході до організації та визначення змісту сучасної вищої юридичної освіти саме як соціально-орієнтованого феномену. При підготовці фахівців в юриспруденції професорсько-викладацький склад університету намагається не лише навчити майбутніх правників основам та тонкощам юриспруденції, але й виховати їх у душі поваги до закону, прав і свобод людини та громадянина, сформувати у них особистість, здатну до відкритості та щирості, справедливості та милосердя, співчуття та бажання безкорисливо допомагати [1, с. 3].

І до таких правників належать, насамперед, випускники Національного університету «Одеська юридична академія», які в період навчання в стінах своєї alma mater беруть активну участь в діяльності її унікального структурного підрозділу – юридичної клініки. Саме в юридичній клініці студенти університету мають прекрасну можливість не лише пройти програму практичного навчання професії юриста, але й долучитися до вирішення однієї з найбільш серйозних проблем сучасного українського суспільства – усунення прогалин в доступі малозабезпечених верств населення до безоплатної правової допомоги [2, с. 3].

Зокрема, протягом останніх трьох років у діяльності юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» в статусі консультантів та помічників консультантів взяло участь близько вісімсот студентів, аспірантів та слухачів Інституту підготовки професійних суддів цього університету. За вказаний період понад чотири тисячі відвідувачів юридичної клініки отримали виключно на безоплатній основі юридичні консультації з різних галузей вітчизняного законодавства та права, а студентами-клініцистами було підготовлено більше двох тисяч документів правового характеру, що також свідчить про високий рівень довіри громадян до діяльності цієї юридичної клініки.

Водночас, в наукових колах уже багато років поспіль триває дискусія щодо якості правової допомоги, яка надається студентами-консультантами в юридичних клініках при вищих навчальних закладів України юридичного профілю. Особливо гостро це питання постало саме сьогодні, коли на розгляді Верховної Ради України знаходиться підготовлений до другого читання проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги (реєстраційний № 0926 від 12.12.2012 року), внесений народними депутатами України С. В. Ківаловим, Ю. Р. Мірошниченком та П. В. Мельником [3].

Специфіку та особливості надання безоплатної правової допомоги в юридичних клініках досліджували такі вітчизняні вчені – активні представники юридичного клінічного руху в Україні, а саме: Н. С. Дубчак, М. В. Дулеба, А. О. Галай, В. А. Єлов, Р. С. Кацавець, Х. Г. Колінчук, Ю. І. Матвеева, Ю. М. Савелова, О. Л. Соколенко, І. І. Сенчак, М. В. Удод, І. О. Шмарін, В. П. Янишен та ін. Проте, ці дослідження мали більше емпіричний, а не теоретичний характер, оскільки ґрунтувалися на доведенні тези «про кваліфіковану правову допомогу в юридичній клініці» статистичними даними її діяльності (кількістю осіб, які звернулися за правовою допомогою, наданих усних та письмових консультацій, складених документів правового характеру, судових засідань за участі студентів-клініцистів) та незначною кількістю або ж, взагалі, відсутністю будь-яких скарг чи зауважень зі сторони суб'єктів отримання правових послуг – відвідувачів юридичної клініки.

Також, деякі аспекти проблеми права на правову допомогу в різних сферах діяльності досліджувалися в роботах вітчизняних науковців О. М. Бандурки, М. І. Бажанова, Т. В. Варфоломеевої, Т. М. Заворотченко, А. Т. Комзюка, В. В. Копейчикова, Т. В. Омельченка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. М. Тодики, а також були предметом дослідження таких російських учених як В. М. Белік, О. О. Воронов, А. Г. Манафов, Р. Г. Мельниченко, А. Л. Міронов, О. В. Невська, Г. М. Резник, Ю. Т. Шрамко, Ю. І. Шумілов та ін. Однак, у наукових працях цих вчених питання якості (кваліфікованості) правової допомоги, яка надається студентами-консультантами в юридичних клініках, не розглядалися.

Метою цього дослідження є здійснення загальнотеоретичного аналізу правової допомоги, яка надається юридичними клініками вищих навчальних закладів України юридичного профілю, на предмет її відповідності ознакам кваліфікованої правової допомоги.

Право на правову (юридичну) допомогу є конституційним правом і за своїм змістом виступає однією з юридичних гарантій реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина. Згідно положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу» право на безоплатну правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених цим Законом [4, ч. 1 ст. 3]. Поняття «правова допомога» в цьому законі визначається

як надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [4, п. 3 ч. 1 ст. 1].

В той же час, чинне законодавство України не дає визначення такої правової категорії як «кваліфікована правова допомога», а тому у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі існують різні точки зору щодо цього поняття та основних критеріїв такої допомоги.

На думку А. Л. Міронова, право на кваліфіковану правову допомогу як суб'єктивне право – це гарантована державою за допомогою законів можливість особи отримувати необхідну йому допомогу від інших осіб, що володіють спеціальними юридичними знаннями, вміннями та навичками [5, с. 15].

Авторами дослідження «Громадянські права людини: сучасні проблеми теорії та практики» запропоновано ввести поняття «мінімальні стандарти кваліфікованої юридичної допомоги», складовими яких є наявність юридичної освіти у особи, яка надає правову допомогу, а також пред'явлення до особи, яка надає окремі види юридичної допомоги, спеціальних вимог (кваліфікаційний іспит, стаж і т. д.) [6, с. 399].

Г. М. Резнік вважає, що відповідно до світової практики кваліфікованою може вважатися допомога, що надається фахівцями по праву – як мінімум особами, які мають юридичну освіту, при обов'язковому дотриманні професійних стандартів та етичних норм, а також за підтримки професійного контролю. Поза цими стандартами та нормами юридична допомога кваліфікованою визнана бути не може [7, с. 26].

З точки зору В. М. Беліка, саме поняття «кваліфікована юридична допомога» характеризує її якісну складову – наявність у суб'єкта надання кваліфікації, що може виразитися в складанні кваліфікаційного іспиту для отримання передбаченого законом статусу. В свою чергу, наявність статусу передбачає не тільки додаткові професійні можливості, але й міри професійного контролю у вигляді відповідальності за недостатню якість цієї допомоги та етичні порушення (наприклад, дисциплінарна відповідальність в адвокатському співтоваристві) [8, с. 107].

На думку М. М. Кіпніса, конституційне право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги гарантується не тільки створенням (інституціоналізацією) професійного співтовариства адвокатів, але й встановленням державою принципів діяльності цієї спільноти, які захищають від довільного втручання під час надання юридичної допомоги [9, с. 98].

Також, основоположним у взаєминах між особою, яка потребує правової допомоги, і тим, хто таку допомогу може надати, є довіра. Як зазначав Є. В. Васьковський, «...для того, щоб клієнт міг бути цілком відвертим зі своїм адвокатом, необхідно дати йому впевненість, що всі відкриті ним обставини будуть триматися в суворому секреті та ні в якому разі не отримають розголосу. Звідси виникає у адвоката обов'язок так званої професійної таємниці, яка існує в інших професіях...» [10, с. 42].

Як бачимо, чітких критеріїв для оцінки та розподілу кваліфікованої та некваліфікованої правової допомоги до теперішнього часу не вироблено ні теорією, ні практикою, а також не закріплено чинним законодавством України. За результатами аналізу вищевикладених точок зору можна виділити основні ознаки, яким повинна відповідати будь-яка кваліфікована правова допомога, а саме: 1) наявність юридичної освіти в суб'єкта надання такої допомоги; 2) успішна здача цим суб'єктом кваліфікаційного іспиту на право надання такої допомоги; 3) дотримання цим суб'єктом професійних стандартів та етичних норм при наданні такої допомоги; 4) наявність професійного контролю за суб'єктом надання такої допомоги; 5) незалежність суб'єкта надання такої допомоги від впливу третіх осіб; 6) додержання цим суб'єктом принципу конфіденційності при наданні такої допомоги.

Саме тому визначити характер правової допомоги, яка надається юридичними клініками при вищих навчальних закладах України, можна лише шляхом здійснення аналізу такої допомоги на відповідність вищевказаним ознакам.

1. На думку Е. Н. Калачевої, вже за однією єдиною ознакою – наявністю вищої юридичної освіти, ту допомогу, яку надають юридичні клініки, не можна назвати кваліфікованою, оскільки студенти-консультанти лише здобувають таку освіту [10, с. 39].

Однак, в більшості юридичних клінік України існує поділ студентів, які беруть участь в їх діяльності, в залежності від рівня теоретичних знань та практичних навичок, курсу навчання та періоду роботи в юридичній клініці, на дві категорії – консультанти та помічники консультантів.

Наприклад, помічниками консультантів юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» є студенти 3-4 курсів денної форми навчання, які володіють теоретичними знаннями та необхідним мінімумом практичних навичок, але не мають права самостійно надавати консультації з правових питань громадянам. Помічник діє виключно під керівництвом консультанта у межах консультаційної групи та зобов'язаний виконувати його

індивідуальні завдання щодо підбору законодавчих і нормативних джерел з питань консультування громадян, ведення статистичного обліку. При цьому, помічнику заборонено самостійно проводити інтерв'ювання та консультування відвідувачів юридичної клініки. Консультантами юридичної клініки цього університету є студенти 5 курсів денної форми навчання (особи, які уже здобули освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»), які володіють необхідними теоретичними знаннями й практичними навичками та здатні самостійно надавати правову допомогу при методичній підтримці кураторів юридичної клініки. Крім того, до консультування відвідувачів цієї юридичної клініки активно залучаються також аспіранти та слухачі Інституту підготовки професійних суддів університету (тобто, особи з освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліста» та «магістра» права) [2, с. 12].

При цьому співвідношення кількості студентів з вищою юридичною освітою до студентів молодших курсів в юридичній клініці Національного університету «Одеська юридична академія» є доволі високим, що спростовує доводи про невідповідність правової допомоги, яка надається в юридичній клініці, ознакам кваліфікованої правової допомоги.

До того ж, як справедливо відзначають ряд авторів, сучасна правова система настільки ускладнилася, що навіть наявність в особи вищої юридичної освіти недостатньо для захисту її прав, а кваліфікованої спеціалізованої юридичної допомоги потребуватимуть всі громадяни (в тому числі й ті, які мають дипломи вищих юридичних навчальних закладів).

2. Зарахування студентів до юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» (як і до юридичних клінік при інших провідних вищих навчальних закладах України юридичного профілю) здійснюється на основі конкурсного відбору, умови якого встановлюються юридичною клінікою. Конкурсний відбір є обов'язковою умовою формування персонального складу студентів-клініцистів згідно з Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу (далі – Типове положення) [11].

Безперечно, що конкурсний відбір студентів до діяльності в юридичній клініці не можна порівнювати із кваліфікаційним іспитом на право здійснення адвокатської діяльності, однак такий конкурс є своєрідним механізмом забезпечення достатньо високого рівня компетентності та добросовісності консультантів та помічників консультантів юридичних клінік, а отже – кваліфікованості правової допомоги, яка ними надається.

З іншої сторони, як слушно зауважив П. М. Рабінович, «...видається надмірним применшення ролі нашої юридичної освіти як такої, яка начеби сама по собі не забезпечує належного рівня професійності й не гарантує якості пропонованих юристом послуг, та «возвеличення» кваліфікованості будь-якого адвоката, котрий теж є «продуктом» тієї ж системи юридичного навчання. Якщо вітчизняна юридична освіта з її науковим підґрунтям і неабиякими державними капіталовкладеннями не є такою гарантією, а відповідний диплом державного зразка ще не є достатнім доказом професійності його власника, то й цінність свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю навряд чи буде більшою (зокрема тому, що питання кваліфікаційного іспиту для юриста, який виявив бажання стати адвокатом, не виходять за рамки навчального плану вузівської підготовки юриста (тобто фахівця у галузі права). У будь-яких середовищах професійних юристів завжди є як висококваліфіковані, так і недостатньо кваліфіковані фахівці» [12, с. 7].

3. У своїй діяльності юридичні клініки, крім Типового положення та інших внутрішніх актів з організації роботи, керуються також документами, розробленими у 2003 – 2005 рр. всеукраїнською громадською організацією «Асоціація юридичних клінік України» (зокрема, Стандартами юридичних клінік України та Етичним кодексом юридичної клініки в Україні).

Стандарти юридичних клінік України були прийняті з метою забезпечення єдиного підходу до організації діяльності юридичних клінік в Україні, відмежування юридичних клінік від інших форм об'єднань студентів та молодих юристів, які надають юридичну допомогу населенню, формування професійних навиків юриста у студентів вищих юридичних навчальних закладів та факультетів. В свою чергу, Етичний кодекс юридичної клініки в Україні покликаний врегулювати етичні засади організаційної діяльності учасників юридичної клініки – студентів, викладачів, фахівців-практиків у процесі виконання завдань юридичної клініки. Положення цього Кодексу розкривають зміст принципів, на яких повинна будуватися діяльність кожної юридичної клініки, визначаються взаємовідносини між співробітниками та студентами-клініцистами в юридичній клініці, а також їх взаємовідносини з відвідувачами юридичної клініки.

Таким чином, юридичним клінічним рухом України уже давно сформовано відповідні професійні стандарти діяльності юридичних клінік та етичні норми надання студентами-клініцистами безоплатної правової допомоги відвідувачам юридичних клінік, що свідчить про наявність ще однієї ознаки «кваліфікованості» такої допомоги.

4. Як вбачається з аналізу Типового положення, обов'язковими елементами структури юридичної клініки є її керівники, які здійснюють загальне та поточне керівництво, інші співробітники (викладачі-куратори, завідувачі секторами, адміністратори, методисти, лаборанти тощо), які надають необхідну методичну та теоретичну підтримку студентам-консультантам.

До посадових обов'язків викладачів-кураторів юридичної клініки відноситься вирішення питання про прийнятність справи, її направлення до студента, забезпечення теоретичної підготовки, яка є складовою програми юридичної клінічної освіти студента, здійснення контролю за діяльністю студентів на відповідність правової допомоги вимогам законодавства і професійної етики.

Як свідчить досвід діяльності юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» необхідною умовою забезпечення надання студентами-клініцистами якісних правових послуг є обов'язкове залучення до діяльності юридичної клініки в статусі кураторів саме практикуючих юристів та адвокатів з багаторічним досвідом правозахисної діяльності.

Більше того, згідно положень відповідного законопроекту, який знаходиться на розгляді Верховної Ради України та підготовлений до другого читання, безоплатна вторинна правова допомога в юридичній клініці надається студентами-консультантами під контролем осіб (кураторів) з числа адвокатів, які є відповідальними за проходження практичного навчання та проведення навчальної практики таких студентів в юридичній клініці, а також включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом, або до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну допомогу на тимчасовій основі на підставі договору.

Як бачимо, багатолітня правозахисна практика юридичних клінік в Україні розробила механізм професійного контролю за якістю правової допомоги, наданої студентами-клініцистами.

5. Що стосується ознаки незалежності суб'єкта надання такої допомоги від впливу третіх осіб, то незалежність консультанта та інших співробітників юридичної клініки у виконанні своїх прав та обов'язків передбачає їх свободу від будь-якого протиправного впливу, тиску чи втручання в діяльність.

Виконуючи доручення відвідувача юридичної клініки консультанти та інші співробітники юридичної клініки повинні керуватись лише законом, вказівками керівника та кураторів юридичної клініки, а також власним уявленням про оптимальний варіант вирішення справи. Цей принцип діяльності юридичної клініки закріплений

в Етичному кодексі юридичної клініки в Україні, а його дотримання забезпечується обов'язком студентів-клініцистів не допускати у своїй діяльності компромісів, що применшували б їх незалежність, з метою догодити відвідувачу, суду, іншим державним органам, третім особам, якщо такі компроміси розходяться з законними інтересами відвідувача, перешкоджають належному наданню йому правової допомоги та суперечать вимогам цього Кодексу.

Більше того, за результатами багаторічної правозахисної діяльності юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» в проєкті нової редакції Стандартів діяльності юридичних клінік України передбачено обов'язок студентів-клініцистів інформувати керівника чи кураторів юридичної клініки про будь-який вплив на них зі сторони третіх осіб під час надання правової допомоги, а також право керівника юридичної клініки вживати відповідних та адекватних заходів реагування (в тому числі, за погодженням з керівником вищого навчального закладу звертатися з цього приводу до правоохоронних органів).

Отже, за належної організації діяльності юридичної клініки її персонал здатний забезпечити незалежність студентів-консультантів як безпосередніх суб'єктів надання кваліфікованої правової допомоги відвідувачам юридичних клінік.

6. Існує також думка, що у студентів-консультантів в юридичних клініках немає та й не може бути обов'язку зберігати таємницю (навіть у тих випадках, коли до них звертаються просто за усною консультацією).

В той же час, конфіденційність є одним із основних принципів діяльності юридичних клінік в Україні, який закріплений на нормативно-правовому рівні. Дотримання цього принципу є необхідною умовою довірчих відносин між співробітниками, студентами-клініцистами та відвідувачем юридичної клініки. Зміст цього принципу полягає в тому, що інформація, отримана консультантом юридичної клініки від відвідувача, а також про відвідувача (зокрема, щодо його особи) або інших осіб у процесі надання консультацій, може бути використана лише у навчальних цілях та за умови отримання від них попередньої письмової згоди.

Таким чином, за результатами аналізу діяльності юридичних клінік при вищих навчальних закладах України юридичного профілю можна зробити висновок про те, що за своїм характером правова допомога, яка надається студентами-консультантами в юридичних клініках нашої держави, відповідає ознакам кваліфікованої правової допомоги.

Бібліографічний список

1. Ківалов С. В. Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / С. В. Ківалов // Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28.10.2011 року) / За заг. ред. акад. С. В. Ківалова. – Одеса, 2011. – С. 32.
2. Положення про юридичну клініку Національного університету «Одеська юридична академія» / За заг. ред. акад. С. В. Ківалова. – Одеса, 2011. – 24 с.
3. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=45025. – Назва з екрану.
4. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. // Голос України – 2011 р. – № 122.
5. Миронов А. Л. Реализация конституционного права человека и гражданина на получение квалифицированной юридической помощи при осуществлении правосудия: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.02; 12.00.11 «Конституционное право; муниципальное право» / А. Л. Миронов. – М., 2009. – 25 с.
6. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики / Под. Ред. Ф. М. Рудинского. – М., 2008. – 480 с.
7. Резник Г. М. К вопросу о конституционном содержании понятия «квалифицированная юридическая помощь» / Г. М. Резник // Адвокат. – 2007. – № 4. – С. 25-27.
8. Белик В. Н. Правовые аспекты реализации конституционного права на квалифицированную юридическую помощь / В. Н. Белик // Закон России: опыт, анализ, практика. – 2009. – № 7. – С. 106-109.
9. Кипнис Н. М. Корпоративная независимость адвокатуры как гарантия конституционного права граждан на получение квалифицированной помощи / Н. М. Кипнис // Адвокатура. Государство. Общество: Сборник материалов Всероссийских научно-практических конференций 2004-2005 гг. – М. – 2006. – С. 95-106.
10. Калачева Е. Н. Деятельность адвоката по оказанию юридической помощи несовершеннолетним: монография. – М. : Федеральная палата адвокатов, 2012. – 184 с.
11. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ Міністерства освіти та науки України від 03.08.2006 р. // Офіційний вісник України – 2006 р. – № 32. – С. 680.

12. Рабінович П. Захист прав і правова допомога: проблеми конституційно-судової інтерпретації / П. Рабінович, Д. Гудима, В. Гончаров // Юридичний вісник України. – 2013. – № 13. – С. 6-7.

В статье осуществлен анализ системы научных взглядов и разработок по проблематике квалифицированной правовой (юридической) помощи, определены основные признаки, которым должна соответствовать такая помощь. Проведен общетеоретический анализ правовой помощи, оказываемой юридическими клиниками высших учебных заведений Украины юридического профиля, на предмет ее соответствия требованиям квалифицированной правовой помощи.

The article presents an analysis of scientific views on the problems and development of qualified legal (legal) assistance; key attributes that must be met such assistance are identified. General theoretical analysis of the legal assistance provided by legal clinics of higher educational institutions of Ukraine legal profile held, for compliance with the requirements of a qualified legal assistance.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2013

стран как Греция, часть Италии, Турция, Тунис, Алжир, Марокко. Шестая часть населения земли того времени проживала в Византии, в стране насчитывалось более 1000 городов. Она представляла собой многонациональную державу, в которой народ рассматривал государство как высшую личную и социальную ценность. Смыслом существования государства и византийского общества, его душой было не мутированное христианство, в котором столетиями не менялись догматы, а также консерватизм государственного имперского строительства. Высший смысл существования этого государства выражался в загадочном символе Византии – двухглавом орле, который являлся отражением главной цели общества, симфонии государственной и религиозной жизни, где государство и церковь заботятся о высшем благе граждан.

Наибольшего расцвета Византийское государство достигло при императоре Василии II (975-1025), когда его годовой доход в золотом эквиваленте достигал порядка 90 тонн золота. В этой связи следует отметить, что Российская империя достигла такого уровня только в XIX столетии. Константинополь являлся столицей величайшей православной цивилизации, представляющей высоко развитое правовое государство, сформированное на основе римского права. Императором Юстинианом была заложена юридическая система, являющаяся основой современной юриспруденции, а также базой для развития в будущем любой отрасли права. В стране была создана стройная и последовательная школьная система, а в V веке н. э. появился первый университет, в котором училась золотая византийская молодежь (чего и близко в то время не было в Европе). Страна отличалась своеобразной самобытной архитектурой и исключительным зодчеством. По сей день человечество восхищает Собор Святой Софии, отличающийся уникальными строительными формами. Население Константинополя по разным подсчетам достигало минимально 400 тысяч человек, то время как ведущие города Европы еле дотягивали до 20 тысяч. Обращение к Константинополю большинства стран того мира было вполне закономерным в связи с особым геополитическим положением государства, так как Византийская империя граничила и с Востоком и Западом. Византийская цивилизация дала много славянским, европейским и мусульманским народам. Поэтому неподдельный интерес к ней главных геополитических субъектов того времени был полностью оправдан.

До определенного времени Византийская империя выступала как вполне независимое и суверенное государство, так как в военное время и при мирном сотрудничестве никогда не отдавала себя под власть

других внешних сил. Ни одна империя мира не просуществовала так долго – 1123 года бурной исторической жизни с ее взлетами и падениями. Для сравнения – Российская империя просуществовала почти 200 лет. Богатство Византии и одновременно нищета Европы потрясало европейские народы, являющиеся на тот момент варварами относительно своего восточного соседа, вызывало глубокую зависть и ненависть западных стран, готовых в любое время ее ограбить.

Такой уровень развития был недостижимым для Европы того времени. Европейское общество было построено на иных противоположных принципах индивидуализма, стяжательства и частного произвола. Запад не переносил такого превосходства и стал требовать от Византии, чтобы она реорганизовала свою общественную жизнь по западному образцу по основным направлениям жизнедеятельности – религиозным, духовным, интеллектуальным и материальным, Запад вынес свой приговор – все должно быть уничтожено, и если необходимо, то и вместе с Византией.

Фактически наиболее последовательным противником Византии была, прежде всего, Венеция (Нью-Йорк того времени). Постепенно в самой Византии под влиянием внешних факторов сформировалось два направления в политике – западное и восточное. Как только империя решилась предоставить льготы Западу, считая, что они могут принести государству пользу, начался развал государства. Выиграло, в конечном итоге, западное направление. В результате этого Византия проиграла как суверенное государство и прекратило свое существование. Политика европеизации Византии включала экономическую сторону (принятие «Золотой Буллы», ставившей в невыгодное экономическое положение граждан страны, способствующей возникновению института олигархов, проводящих независимую от власти политику, создание невыгодной для Византии системы налоговой службы, которая фактически работала в пользу Запада), политическую (ослабление государственных монархических основ Византии, армии), национальную (вместо единого народа ромеев – появление национального вопроса, выделение титульной нации – греков), религиозную (нарушение единства православия – принятие Флорентийской унии) и т. д. В результате первая евразийская великолепная православная империя, просуществовавшая столь длительный период, была поглощена другой цивилизацией (мусульманской), а обещанная помощь от западной цивилизации так и не поступила.

Потому история Византии – это серьезный геополитический урок для европейских и евразийских славянских государств и, в первую очередь, России. В этом плане особый исторический, православный

и геополитический интерес представляет проблема Третьего Рима в плане последовательной преемственности – Рим – Константинополь (второй Рим) – Москва (Третий Рим) – римляне – ромеи – Романов.

Этот период в литературе связывается с фактом получения Великим московским князем Иваном III согласия от Папы римского Павла II на женитьбу с дочкой брата византийского императора Константина Фомы Палеолога, который в свою очередь рассчитывал, что такой международный юридический факт будет способствовать присоединению Москвы до Флорентийской унии. Однако брак сыграл свою особенную исторически значимую политико-правовую роль в возвышении монархической власти в Москве. Благодаря ему, Великий князь фактически стал наследником византийского императора, главой православного мира. Таким образом был узаконен титул царя всея Руси. Сменилась и государственная символика русского государства – появился двуглавый орел, который до этого был византийским гербом и определял единство духовной и мирской жизни. Соборная политика Московского государства способствовала превращению Москвы в наследницу Константинополя (Второго Рима). Москва была провозглашена Третьим Римом – последним и вечным царством всего православного мира. Теоретическое обоснование панправославного мессианства принадлежит игумену Елеазарова монастыря Пскова Филофею, которому принадлежит утверждение, что «два Рима пали, третий стоит, а четвертому не бывать». Филофей писал, что раньше существовало два мировых христианских центра: сначала Древний Рим, который пал, учитывая отход от «истинного христианства», потом – Византия. Однако византийские правители, желая спасти свою державу от завоевания османской империей, тоже предали христианство, пойдя в 1439 г. на унию с католической церковью. Наследием этого, считал Филофей, было падение Византии, завоевание ее турками. Москва ж, которая не признала Флорентийской унии, стала мировым христианским центром и политическое господство Москвы является результатом ее религиозной непоколебимости. В послании псковскому дьяку Мисюре Мунехину Филофей писал, что «Вся христианския государства приидоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя, по пророческим книгам, то есть росекое царство: два убо Рима падроша, а третий стоит, а четвертому небіги. Христианские царства потопишася от неверних, токмо нашего государя цїрство благодатью Христовой стоит».

В католической Европе в X-XI вв. сложились, выражаясь современным языком, система оффшорных зон, в которых христианам без последствий юридического и религиозного плана разрешалось

заниматься ростовщичеством. К ним относились такие развитые в финансовом отношении государства-города Италии, как Венеция, Генуя, Флоренция, Ломбардия. Синена и Лука. Две флорентийские семьи – Барди и Перуцци, были настолько богаты, что предлагали свои финансовые услуги европейским государям и Папе римскому. В XIV веке эти два банкирских дома разорились вследствие объявления неплатежеспособности английского короля Эдуарда III (1.5 млн. золотых флоринов). После них наиболее богатыми и влиятельными были семьи Пацци и Медичи. Банк Медичи был крупнейшим в Европе, его финансовыми услугами пользовались римские папы.

Южно-итальянские ростовщики активно создавали свой капитал путем паразитирования на богатейшем государстве того времени – Византии, использования выгодного для себя геополитического положения между Востоком и Западом. Они имели привилегированный статус в Византии в эпоху ее расцвета, зарабатывая на этом огромные деньги. В эти города стекались прибыли ростовщиков и торговцев. Главным источником богатства Византии являлись пошлины, взимаемые с проходящих через Босфорский пролив и Дарданеллы суда. Именно это важное в финансовом отношении направление государственной деятельности было отдано на откуп южно-итальянским банкирам.

С этого момента Византийская империя стала утрачивать свое могущество, теряя силы в кризисных ситуациях. Для государства были испытанные методы выхода из сложных проблемных ситуаций различного политического, управленческого и экономического характера. Все проблемы были бы успешно преодолены, если бы византийцы смогли победить, прежде всего, самих себя. В процессе государственного кризиса был сокрушен дух великого народа, который уже не смог ответить на внутренние вызовы, и это способствовало тому, что империя стала беззащитной жертвой внешних вызовов. Основой благосостояния любого общества является экономическая основа. Однако византийцы не смотрели на экономику как главный элемент государственного механизма. Финансовая система Византии за свою историю пережила множество потрясений, но мощное сельское хозяйство и производство выправляли кризисную ситуацию. Византийская денежная система была ведущей в международной торговле, которая осуществлялась на золотой византийской монете.

Государство постепенно выпустило из своих рук контроль над своими экономическими (торговлей и промышленностью) и финансовыми ресурсами, что способствовало грандиозному неконтролируемому оттоку византийского капитала в Европу. Международная торговля

была отдана зарубежным западным «друзьям», готовым взять на себя организацию и расходы, осуществлять строительство портов, охрану морских коммуникаций воспользовавшись внутренними проблемами Византии. Был заключен международный торговый договор «Золотая Булла» императором Алексеем Комниным на невыгодных кабальных для страны условиях, Договор оказался выгодным только Западу. На его основе были призваны к сотрудничеству западные специалисты, осуществлялась беспошлинная торговля и охрана морских коммуникаций западными предпринимателями. Первоначально проявился эффект от его принятия – появилось изобилие европейских и азиатских товаров. Но впоследствии разорились и попали в зависимость за считанные десятилетия византийские предприниматели, а отечественное производство и сельское хозяйство начало быстро деградировать. Генуэзские суда имели определенный иммунитет от таможенного контроля, поэтому активно занимались контрабандой. В связи с тем, что им разрешалось ввозить и вывозить золото и драгоценные металлы, они за счет арбитражной прибыли сколачивали свой огромный капитал. Постепенно финансовые потоки стали перемещаться из Византии на юг Италии, а деятельность ростовщиков пришла в противоречие с религиозными, нравственными и правовыми нормами Византии, что в целом привело к возмущению населения Византии, что привело к резне иностранцев в 1181 году в Константинополе. Когда осознали негативные последствия подписанного документа, то договор был аннулирован. Император Андронник попытался вернуть финансовые потоки в страну, конфисковал коммерческие зарубежные предприятия и их доходы. Император выдворил за пределы Византии венецианских купцов. Его убили, а Венеция ставшая олигархией и направили крестовый поход на Константинополь. Это послужило отправной точкой для организации ими подготовки четвертого крестового похода. В 1204 году, вместо проведения крестового похода, направленного против неверных (мусульман), западноевропейское войско крестоносцев, в составе которого были французы, германцы и венецианцы, захватило Константинополь, разграбление которого фактически продолжалось на протяжении порядка пятидесяти лет. Византийцы не смогли организовать сопротивление. Добыча крестоносцев составляла в золотом эквиваленте порядка 30 тонн. Постепенно все золото и драгоценности перешли в руки ростовщиков, которые обслуживали крестоносцев.

Венецианцы объявили, что в результате захвата Константинополя была восстановлена попорченная законность, права свободного рынка, что Византия – это империя зла, а они борются с режимом,

отрицающим европейские ценности, При этом следует отметить, что годовой золотой запас государств всей Европы до этого похода составлял не более двух тонн золота. Через 50 лет город был освобожден а иностранцы стали полными хозяевами на византийском рынке. Запад пытался вовлечь Византию в зарождающуюся всеевропескую торговую организацию. В целом эта проведенная акция дала возможность обогатиться и положить начало развитию капитализма в Западной Европе, а также создать основы еврейского капитала. Был выкормлен монстр финансовой системы Европы, ибо большая часть награбленного в Константинополе богатства свозилось в Венецию и Ломбардию. После разграбления и поглощения Византийской империи, за счет награбленных денег и сокровищ Запад варварский стал цивилизованным. Произведения искусств, золотые и иные сокровища и по сей день находятся в музеях Европы.

Значительной заслугой наших предков, в отличие от Западной Европы, было то, что они осознали, что самым великим сокровищем Византии было православное христианство. Послы князя Владимира поняли, что благодаря православному христианству происходит органическое и реальное общение человека и бога, налаживается связь с иным миром. Будучи в главном храме Византии Соборе Святой Софии, они поняли, какое сокровище можно получить. На основе этого была создана Русь, Русь православная и духовная, преемница Византии.

Еще одним негативным фактором, способствующим гибели империи, было отсутствие в Византии принципа наследственности верховной власти. Вопрос преемственности власти это вопрос жизни и смерти государства. В стране одновременно был император и младший император, готовящийся в преемники. Однако со сменой императора не достигалась политическая стабильность. Так, в частности, император Василий II, являющийся, кстати, крестным отцом князя Владимира, выстроил вертикаль власти, провел чистку в правительстве, пресек проявления сепаратизма, ослабил возможности олигархов, но с преемниками ему не повезло. Созданный Василием II денежный фонд ими неразумно использовался и разворовывался. Правящая элита вышла из подчинения и усилила свои позиции, в стране получил свое развитие процесс олигархизации и связанное с ним противостояние кланов. Народные массы эти процессы категорически не воспринимал.

Василий II оставил в наследие огромные денежный фонд для проведения назревшей военной реформы по созданию мощной профессиональной армии. Традиционно византийская армия представляла

стратиотское ополчение с рекрутским набором. Псевдореформаторы хотели перестроить армию по западному образцу рыцарским контингентом. Однако сформированный денежный фонд был растрачен и в результате новую армию не смогли создать, а старую боеспособную армию разрушили.

Неразрешенной оказалась и проблема соотношения между центром и периферией. В Византии наблюдалась ситуация, при которой были богатый центр и бедные провинции, которые постепенно нищали, собранные налоги разворовывались на месте. Произошла утрата контроля над провинциями, которые пытались отделиться нередко под руководством мятежных губернаторов. В провинциях проявлялись центробежные тенденции, они попадали под власть иноверцев, а население, предоставленное самому себе, нищало и уничтожалось. В результате проведения реформ по государственному строительству часть функций была отдана провинциям, что способствовало развитию сепаратистских тенденций, олигархизации. Олигархи стали дестабилизирующей силой в государстве, они стали постепенно независимыми и представлять опасность для центральной власти. Магнаты создавали свои воинские формирования, устраивали мятежи. В случае изгнания олигархов из Византии они бежали на Запад, где находили приют и политическое прибежище. Оттуда они руководили антигосударственными процессами в Византии. В стране процветала коррупция, с которой успешную последовательную и эффективную борьбу могли проводить только такие государственники как Василий II, а остальные правители фактически завалили и скорее способствовали ее развитию.

Еще одной неразрешенной проблемой Византии стал национальный вопрос. До определенного момента национальной проблемы в государстве вообще не существовало. Был один народ – ромеи, не имевшие никаких национальных распрей и розни, исповедывающие одну единую православную религию. Любой, принявший православную веру, имел все права, в том числе и на занятие высшие государственные должности. Чужими считались лица другой религии, рассматривались как варвары. Идея государства-нации была позаимствована у европейцев, но Византия была многонациональным государством и такая идея была чуждой. В период Возрождения первой на эту идею поддавалась интеллигенция, и просвещенные византийцы стали чувствовать себя греками. Начал развиваться греческий национализм и национальная имперская идея уступила место узкоэтническому греческому национализму. Надменность и высокомерие греков привело к тому, что были дискредитированы

славяне – болгары и сербы, которые могли оказать реальную помощь в борьбе Османской империей. Но Запад убедил сербов и болгар в том, что они тоже европейцы и им была обещана материальная и военная помощь, которая им так и не была оказана. В результате балканские народы оказались под османским владычеством на долгие столетия. А Византия им уже не была в состоянии помочь.

Важным негативным фактором в Византии стала демографическая проблема. Империю стали заселять чуждые народы, которые не становились ромеями и оставались чужими для государства. У Византии был значительный демографический опыт по переселению народов в отдаленные окраины, дававший большой эффект. Но этот опыт был раскритикован и незаслуженно забыт.

Империя отказалась воспитания народа. Идеологическая работа была запущена. Если внутренняя, восточная, партия опиралась на колоссальный потенциал страны, призывала применять избирательно западный опыт, то прозападная партия заявляла, что Византия исчерпала себя и поэтому требовалось проведение реорганизации страны по западному образцу. Прозападные силы победили, поддерживаемые западными политиками. В результате были проведены реформы в социальной, военной, культурной, религиозной и экономической сферах, закономерным результатом которых стало разрушение государственного и хозяйственного механизма и страна стала совершенно беспомощной перед агрессией османского султаната. Была пересмотрена вся византийская история, западная культура и все западное превозносилось, а свое унижалось, искажалась роль армии, которая подвергалась унижениям, молодежь предпочитала учиться на западе, была отвергнута византийская наука, которая перестала финансироваться государством.

Именно варварский Запад постепенно наживался на разрушении Византии. Однако было бы ошибкой считать, что только Запад виновен в разрушении государства. Запад всегда преследовал и отстаивал лишь только свои интересы. Поражения Византии были только тогда, когда она сама изменяла своим принципам, на которых держалась империя, опиралась на православие и свои внутренние традиции и силы, что определяло жизнеспособность государства. Последним ударом по государственным и общественным устоям была церковная уния с Римом. Очередная внешняя агрессия поставило перед собой задачу получения помощи от Запада и в 1274 г. в Лионе было признано главенство римского папы. Император Михаил Палеолог поступил по принципам, надеясь получить военную и экономическую помощь. Расчеты западной партии не оправдались. Выгоды были мизерными.

В конечном итоге римский папа, отражая интересы Запада, предложил все перестроить по западному образцу, полное религиозное отлучение от православия и подчинение Риму. Императора Михаила было отлучено от церкви.

Результатом такой политики стало то, что народ Византии утратил доверие к власти и не простил предательства православия, смысл которого массами не был понят. Начался психологический надлом византийского народа, смысл существования византийцев был потерян, многие не восприняли унию, началась повальная апатии и усталость. Народ не хотел жить, начался демографический кризис, большой размах приобрели аборт, повсеместно возникла ненависть к жизни, и самоубийство стало обычным явлением. Был утрачен смысл дальнейшего существования. После унии кризис государственной идеологии привел к тотальному бессилию, увлечению мистикой, язычеством, интеллигенция уничтожала в народе основы христианской веры, депопуляции и кризису семьи, алкоголизм стал бичом для мужского населения. В великом народе повсеместно царил цинизм. Лучшие умы Византии с печалью взирали на гибель империи. В 1439 году на Ферраро-Флорентийском соборе греческими иерархами и предпоследним византийским императором Иоанном VIII была заключена уния с Римом с целью получения помощи католического запада в борьбе с турецкой агрессией. Однако, Константинополь, не получив от папы римского никакой реальной поддержки, пал, а греки от унии вскоре отреклись. Новая уния во Флоренции не была понята и поддержана народом. Во время осады Константинополя люди с большой надеждой ожидали, что помогут европейские войска, но они так и не пришли. В стране появилась и восточная протурецкая партия, считавшая, что лучше восточная чалма, чем папская тиара, но не было истинной византийской имперской партии. 29 мая 1453 года после многомесячной осады, героического сопротивления защитников Константинополя турки прорвались на верхнюю стену и защитники испугались. Турками был убит ударом в спину последний император Константин Палеолог. В этом же году рухнула и Византийская империя.

Константинополь и Византия ушли в историю, но мы должны помнить о величии этой православной империи. Нужно извлекать уроки из истории, сравнить себя с такими, какими мы были в прошлом и какие мы есть в настоящем. Нужно использовать и опираться на здоровые силы общества в решении современных проблем. И в прошлом нужно искать ответы на сегодняшние проблемы. Опыт Византии дал нам духовное наследие, которое прошло через православную церковь,

литургию Василя Великого и Ивана Златоуста с письменностью и византийскими канонами. Необходимо изучать византийскую культуру и науку, показывать нашу связь с византийской традицией для понимания истоков, сущности и развития нашей православной цивилизации.

Стаття присвячена аналізу цивілізаційних особливостей розвитку Візантійської імперії. Розглянуті ключові моменти політичного розвитку Візантійської імперії у світлі геополітичних чинників. Обґрунтовані рекомендації щодо уроків політичного розвитку візантійської цивілізації для сучасності.

The article is devoted to the analysis of civilization features of the Byzantine empire development. The key moments of political development of the Byzantine empire in the light of geopolitical factors are considered. Recommendations about the lessons of political development of byzantine civilization for contemporaneity are reasoned.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2013

УДК 1.141.3:323.1(477)

Польовий М. А., НУ «ОЮА»

СИНЕРГЕТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР.

Стаття присвячена аналізу політичного процесу в Україні доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. з точки зору синергетичного підходу. Виявлено точки біфуркації та періоди детермінованого розвитку в цьому процесі та окреслено їх головні характеристики.

Багатофакторність сучасних політичних процесів представляється загальновизнаною. В той же час вказана багатофакторність вже давно перетворилася на певну межу для отримання адекватних наукових результатів, які можна було б верифікувати, оскільки вкрай складним виявляється з'ясування якості та кількості впливу окремих чинників на той чи інший процес і, крім того, завжди залишається відкритим питання про міру повноти урахування усієї безлічі чинників. Різновидом даної проблеми є виявлення найбільш значущих чинників соціально-політичних процесів, що визначають настання критичних моментів у розвитку суспільства.

Слід зазначити, що у гуманітарній науці ще наприкінці ХХ ст. стали з'являтися досить обґрунтовані твердження щодо нелінійності та хаотичності будь-яких процесів, пов'язаних із соціальною діяльністю людини. Можна пригадати, що на нерівноважний характер політичної системи та політичного життя в цілому вказував ще Д. Істон: «Найважливішим недоліком аналізу рівноважних станів, того типу аналізу, який переважає в політологічному дослідженні, є те, що він фактично нехтує здатністю систем справлятися зі збурювальною дією середовища» [1, с. 632].

Г. Хакен та І. Р. Пригожин довели, що адекватним шляхом модельного врахування нелінійності соціального простору та виявлення справжніх дієвих чинників політичних процесів є застосування методів синергетики, спеціально призначених для моделювання нелінійної динаміки. Теоретичний розвиток синергетичного підходу пов'язаний також з іменами таких вчених, як Р. Том, Б. Мандельброт, Ю. Клімонтович, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецький, Д. С. Чернавський та ін. Можливості застосування теорії хаосу та нелінійної динаміки в політичних дослідженнях оцінювало багато дослідників, серед яких І. Р. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Г. Малинецький, Т. Браун, О. В. Мітіна, В. П. Петренко, Л. К. Шкаренков, М. Макбарнетт, Ю. А. Святець та ін. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

З точки зору пошуку справжніх дієвих чинників соціально-політичних процесів та зважаючи на загальноновизнану надскладність сучасних політичних процесів, представляється корисним звернутися до більш «простих» процесів минулого – до політичних процесів доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. З одного боку, йдеться про період, який належить до числа визнаних критичних точок суспільно-політичного розвитку, з іншого, можна очікувати, що вказані процеси були більш однорідними з синергетичної точки зору, що могло б полегшити творення синергетичного опису сучасної політики. Водночас слід констатувати, що синергетичний аналіз вказаної доби може представляти й самостійну цінність, оскільки не є часто вживаним у дослідженнях вказаного періоду.

Отже, завданням даної статті є аналіз політичного процесу доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні з точки зору прояву в ньому відомих на сьогодні атрибутів хаотичного, синергетичного процесу. Вочевидь, ця доба якось співвідноситься із поняттям «точка біфуркації».

Звичайно головним досягненням синергетики вбачають те, що в її рамках на основі аналізу відомих моделей вдалося виявити універсальні закони виникнення та розвитку складних систем

і складної кооперативної поведінки. Один із засновників синергетики – І. Р. Пригожин – довів, що соціальні системи хаотичні періодично. Це означає, що певну (на думку І. Р. Пригожина – більшу) частину часу у процесі розвитку такої системи займає розвиток за схемою детермінованого хаосу, тобто розвиток у режимі самоорганізації, а в окремі періоди (моменти) настає справжня ситуація хаотичного розвитку, або ж, продовжуючи термінологію І. Р. Пригожина, недетермінованого хаосу, яка отримала назву точки біфуркації. Власне термін біфуркація походить від лат. *bi* – подвійний та *furca* – розвилка. Тобто термін біфуркація й означає настання ситуації непевного вибору подальшої траєкторії розвитку. Саме в цій точці системою «обирається» траєкторія наступного розвитку.

Слід зазначити, що у відповідності до аналогії з відкритими І. Р. Пригожиним відповідними станами детермінованого хаосу та точок біфуркації у мікросвіті, на соціальний макросвіт І. Р. Пригожин та його послідовники запропонували перенести наступні припущення:

Під час перебування системи в точці біфуркації будь-яка найменша дія найменш впливового актора може призводити до непередбачуваних гіпертрофованих наслідків, що власне й описується найчастіше в популярних нарисах синергетики.

Після ж проходження точки біфуркації та виходу системи на сталу траєкторію розвитку (період детермінованого хаосу) розвиток соціальної системи залишається хаотичним за своєю сутністю, але йдеться вже про саме детермінований, тобто визначений внутрішньою сутністю певного параметра порядку системи, розвиток. У цей період кожен актор все також може здійснювати і здійснює будь-які дії на власний розсуд, але такі хаотичні, з точки зору системи загалом, дії вже не можуть призвести до кардинальної зміни траєкторії розвитку соціально-політичної системи.

Досить вдалим історичним зразком подібного синергетичного трактування соціально-політичних процесів може прислужитись історія Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. та згодом СРСР і його уламків. Дійсно, смерть царя Олександра І та повстання декабристів у 1825 р. має певну аналогію з точкою біфуркації у розвитку Імперії, коли від декількох кроків залежав вибір траєкторії її подальшого існування. За відомих обставин перемогла лінія на продовження традиції самодержавства, розвитку якої не могли завадити ані реформи Олександра ІІ, ані мирний та збройно-терористичний спротив народників. Навіть вбивство Олександра ІІ лише загартувало режим та на певний час припинило «революційне бродіння». Але сукупність незначних, порівняно з масштабами країни, подій на кшталт невдалого

закінчення російсько-японської війни та Кривавої неділі призводить до революційного вибуху. Отже, маємо ситуацію закінчення періоду сталої траєкторії розвитку суспільно-політичної системи Російської Імперії та початку входу її у непевний період під назвою точка біфуркації. З іншого боку, якщо за показник істотності соціально-політичних змін брати зміну системи державного управління, то безперечним свідченням настання точки біфуркації стає лютнева революція 1917 р., коли самодержавство було замінено республіканською формою правління на чолі з Тимчасовим урядом.

Нагадаємо, що згідно синергетичному трактуванню, про виникнення точки біфуркації у розвитку системи має свідчити виникнення ситуації неадекватно великого резонансу від порівняно малих збурень. Дійсно, сучасники та багато дослідників відмічали «раптове» виникнення в той час багатьох негараздів «без скільки-небудь помітних причин» [9, 10]. Кажучи мовою синергетичного підходу, йдеться про виникнення у тривалому процесі специфічних хаотичних режимів динаміки параметра порядку. В рамках синергетичного представлення процесів йдеться про те, що дослідник має очікувати, що згідно принципу підпорядкування динаміка стану різноманітних, дрібних чинників, які впливають на суспільно-політичний процес, визначається змінами одного, умовно кажучи мега-чинника, – параметра порядку. Причому зворотна залежність параметрів порядку від компонент вектора стану призводить до виникнення того, що прийнято називати круговою причинністю або зворотним зв'язком.

Серед спроб, що здійснювались щодо винайдення параметру порядку, динаміка якого й призвела, згідно з синергетичним трактуванням, до катастрофічних наслідків у 1917 р., найбільш вдалими поки що виявляються дослідження, які пов'язують цей параметр з демографічними показниками [11, 12, 13]. Можна очікувати ще багатьох відкриттів та суперечок на шляху виявлення справжнього параметра порядку політичного процесу тієї доби, але слід констатувати, що водночас осторонь залишається аналіз власне рис тієї точки біфуркації, усі ознаки якої наочно проявились в 1917 р.

Чи не найголовнішою проблемою у дослідженні точок біфуркації соціально-політичних систем представляється їх тривалість. Буде логічним припустити, що час протікання (існування) точки біфуркації має певним чином корелювати з тривалістю періоду детермінованого розвитку, який передує цій точці. Нагадаємо, що на думку І. Р. Пригожина, соціально-політичний розвиток є хаотичним періодично.

Наскільки нам відомо, існує мало робіт, в яких здійснюються спроби оцінити тривалість детермінованого розвитку. Одним із тих, хто займався даною проблемою, є О. В. Доброчесєв [14; 15]. О. В. Доброчесєв підходить к аналізу проблеми з точки зору сьогодення та відмічає, що на наших очах відбувається перехід до якісно нового стану світового устрою, який характеризується глобалізацією фінансових і політичних структур. На думку цього автора, взаємодія окремих людських співтовариств (племен, народностей, держав) в процесі хаотичного розширення і конкуренції в певний момент призведе до мимовільного виникнення самоподібних соціально-економічних утворень, аналогічно тому, як в рідині, що нагрівається знизу, мимоволі виникають т. з. чарунки Бернара. Параметром порядку в даному випадку О. В. Доброчесєв вважає відношення характерної довжини комунікаційних взаємодій (кореляційної довжини) до діаметру земної кулі. У кінці ХХ ст. розвиток Інтернету і світового фінансового ринку призвів до стану бифуркації, після проходження якого, як вважає О. В. Доброчесєв, існуючий полярний світ (точніше, постполярний) перетвориться на «комірчастий» [14, с. 8].

О. В. Доброчесєв наводить також оцінку часу, необхідного для повного оформлення цієї «комірчастої» картини світу. Спостережувані сьогодні процеси політичної структуризації – розпад такої надвеликої системи, як СРСР і консолідація дрібних держав Західної Європи – дозволяють припустити, що майбутні осередки матимуть розміри США або Китаю (близько 10 млн. км²). Спираючись на дані М. Д. Кондратьєва про 50-річний економіко-політичний цикл, характерний для індустріального суспільства, О. В. Доброчесєв припускає, що для остаточного оформлення «комірчастого» світу буде потрібно кілька таких циклів, тобто близько 100 років.

Виходячи з цитованих вище припущень, О. В. Доброчесєв обґрунтовує твердження про те, що тривалість циклу суспільно-політичного розвитку пропорційна площі держави. Наприклад, для Росії О. В. Доброчесєв наводить такі розрахунки. Оскільки площа Росії складає близько 17 млн. км², то тривалість циклів для неї повинна скласти $50 * 1,7 = 85$ років. На думку автора роботи така оцінка тривалості характерного циклу добре корелює з циклами у приблизно 80 років, які характеризують політичний розвиток Росії останніх століть (1825 – 1905 – 1985) [14, с. 37].

Слід зазначити, що цитовані числові викладки О. В. Доброчесєва краще орієнтовані на держави з великим простором або ж на ті самі майбутні величезні чарунки світу, остаточне оформлення яких має відбутися протягом ста років. На жаль, якщо взяти за основу ці виклад-

ки О. В. Доброчесєва, та прорахувати тривалість характерного циклу політико-економічного розвитку для України, то можна отримати дещо нелогічний результат: виходячи з площі України у 0,6 млн. км² тривалість циклу має скласти $50 * 0,06 = 3$ роки. Отже, маємо ситуацію, коли значне зменшення масштабу території країни майже повністю нівелює розрахунки тривалості характерного циклу розвитку, оскільки зрозуміло, що 3 роки явно замало для здійснення повноцінного політико-економічного циклу.

В той же час цитована робота О. В. Доброчесєва докладає певного підґрунтя під припущення про те, що процеси суспільно-політичної самоорганізації можуть істотно залежати від просторових характеристик соціально-політичних утворень [14, с. 39 – 43].

До цього слід додати, що настільки ж правдоподібною представляється й певна кореляція тривалості періоду детермінованого розвитку з кількістю населення або ж політичних акторів. Досить поверхові буденні спостереження дозволяють стверджувати, що сучасну Україну навряд чи очікують 85-ти чи бодай 50-ти річні періоди детермінованого розвитку без точок біфуркації. Скоріше можна казати про вияв в останні понад два десятиріччя 9-10-ти річних періодів детермінованого хаосу, які змінюються нетривалими, до кількох місяців, точками біфуркації. Вочевидь, в такому скороченні періоду розвитку за трендом виявляється й значно менша кількість населення: 45 млн осіб проти 300 млн осіб в епоху пізнього СРСР. Водночас можна зазначити, що й керівництву сучасної Російській Федерації також не слід розслаблюватись, оскільки сучасне населення РФ складає лише близько 130 млн осіб. Отже, точка біфуркації настане у політичному розвитку РФ значно раніше, ніж мине 85 років, очікуваних О. В. Доброчесєвим. З іншого боку, якщо вже зовсім зменшити масштаб та взяти за об'єкт звичайну студентську аудиторію під час лекції, можна визнати, що синергетична точка біфуркації настає в ній після 70-75 хвилин – як раз під кінець пари, коли хаотичний та безперервний шелест, який складається з мікрорухів кожного студента, ніби раптом набуває все більшого та більшого тембру, що кардинально змінює умови проведення лекційного заняття.

Отже, представляється логічним припустити, що параметром порядку, який визначає тривалість періоду детермінованого розвитку окремої держави може виступати або співвідношення кількості населення з площею території країни (певний соціальний аналог екологічної ємності), або ж навіть більш правдоподібним можна вважати припущення про існування параметру порядку у вигляді «щільності влади», числовим показником якої можна спробувати

вважати співвідношення кількості чиновників на душу населення. Причому тут може йти про повільну зміну цього показника й, отже, повільне поступове змінення тривалості чергового періоду детермінованого розвитку (так само, як змінюється очікувана тривалість життя окремої людини від її народження (в час її народження середня очікувана тривалість життя має одне значення) протягом життя (коли людині виповнюється 20 чи 30, чи 40 тощо років, середня очікувана для країни в цілому тривалість життя осіб даної статі також дещо змінюється). Здається очевидним та цілком корелює з даними досліджень П. В. Турчина та А. В. Коротаєва [12, 13], що зі зростанням ступеню щільності влади має зростати й тривалість періоду детермінованого розвитку та, таким чином, віддалятися момент настання чергової точки біфуркації. Прийняття подібного припущення дозволяє пояснити, чому досі не були виокремлені приблизно однакові проміжки часу порівняно стабільного (детермінованого) розвитку в межах жодної країни світу за останні дві тисячі років – тому що розмір цих проміжків повільно змінювався в міру зміни вказаного співвідношення між загальною кількістю населення та чисельністю чиновництва. Отже, подібні припущення дозволяють досить логічно пояснити розбіжності у проміжках часу 1825 – 1917 рр. та 1917 – 1991 рр. (власне кажучи, для України щодо другого періоду більш вірним було б казати про 1919-20 – 1991 рр.). Прийняття подібного ж припущення дозволяє пояснити відносно більшу стабільність авторитарних режимів: додаткове «ущільнення влади» дозволяє забезпечити державний примус у рамках сталого політичного режиму без якихось суспільно-політичних змін навіть у випадку, коли такі зміни є вже об'єктивно необхідним.

Повернемось до проблеми тривалості точки біфуркації, яка настала Російській Імперії та в Україні в лютому – на початку березня 1917 р. Слід виокремити два масштаби аналізу цієї проблеми: з макропогляду, з точки зору всієї Російської Імперії, ця точка біфуркації тривала протягом понад 4-х років до початку 1921 року. У мікрівимірі – в масштабі України – слід зазначити, що маємо справу з кількома явними періодами детермінованого впливу та, відповідно, кількома точками біфуркації, які спостерігаються у жовтні-листопаді 1917 р., квітні 1918 р., листопаді-грудні 1918 р., серпні-вересні 1919 р.

Отже, чим, з синергетичної точки зору, може бути пояснене таке вкрай нетривале існування детермінованого розвитку та, відповідно, густина появи точок біфуркації? Адже, в попередній 1917 р. та в наступний після 1921 р. час тривалість періодів детермінованого розвитку біла значно більшою. З одного боку, дійсно, в періоди до 1917 р. та після 1921 р., або ж, якщо завгодно, після грудня 1922 р. (створення

СРСР), дійсно, значно більшою була територія та сукупна кількість населення єдиного суспільно-політичного утворення, у відношенні якого мала б сенс постановка питання про характер політичного розвитку. Це підтверджує, з синергетичної точки зору, об'єктивну необхідність існування більш коротких періодів детермінованого розвитку протягом 1917 – 1921 р. Водночас поява в цей період аж трьох точок біфуркації показує, що справа не лише у зміні території та кількості населення. Маємо висловити гіпотезу, згідно якої кардинальне зменшення тривалості періодів детермінованого розвитку та частих появ точок біфуркації викликається «дрібненням» сукупного політичного суб'єкту. Йдеться про сукупність політичних акторів, яка розпадається не стільки у кількісному плані, скільки в якісному – виникає добре відома за описами сучасників ситуація некерованості: навіть за часів отаманщини 1919 р. майже цілісна (можна було б сказати – «самодержавна») влада окремих отаманів компенсується вкрай малою територією її прикладення, умовністю часових рамок здійснення та наявністю таких самих сусідніх отаманів; наявність значної кількості акторів вищого рангу у Центральній раді (до 822 осіб) компенсується відсутністю в них рис справжніх акторів – ані разом, ані поодиноці вони фактично ні на що не впливають, вимушені обмежуватись, наприклад, закликами до «національно свідомої людності» щодо запровадження добровільного збору грошей «на українську справу». Отже, в ситуації «дрібнення» політичного суб'єкту втрачається якість системи політичного управління загалом – саме як системи, яка втрачає якщо не окремі елементи (хоча на уламках Російської імперії відбувалося й таке), то саме якість емерджентних властивостей – властивостей політичної системи, які виникають в неї, як в єдиній системі саме внаслідок її системного існування.

Таким чином, на нашу думку, саме радикальне зменшення «щільності» політичної влади, викликане тими чи іншими суспільно-політичними обставинами, настільки ж радикально змінює в бік зменшення період детермінованого розвитку, перетворюючи політичний процес у суцільну мішанину точок біфуркації. Але слід зазначити, що настання подібної епохи не відміняє синергетичної, об'єктивно обумовленої необхідності існування не лише точок біфуркації, а й проміжків часу між ними, які все ж таки характеризуються дещо детермінованим розвитком. Дійсно, від березня 1917 р. до кінця жовтня – початку листопада 1917 р. суспільно-політичний розвиток України визначався певною сталістю не зважаючи на відомі суперечки Центральної ради з Тимчасовим урядом Росії щодо повноважень та окремих Універсалів, невдалі події на фронті, корнілівський заколот тощо. Водночас

короткотривалою виявилась і точка біфуркації – два тижні вистачило для визначення з «хазяїном» України на майбутні, як виявилось, лише кілька місяців – внаслідок взаємного ослаблення більшовицьких сил та військ, які підкорялись Штабові округу, Центральна Рада отримала владу в незабаром проголошеній УНР. Отриманий тренд детермінованого цим результатом точки біфуркації розвитку виявився нетривалим, але достатньо стійким, щоб витримати спробу державного заколоту під час другого з'їзду рад в Києві на початку грудня 1917 р. та наступні воєнні дії з боку РНК Російської республіки.

Наступна, безсумнівна, з погляду суспільно-політичного ладу, точка біфуркації настає наприкінці квітня 1918 р. та займає також до двох тижнів – від початку підготовки заколоту Скоропадського до формування гетьманського уряду без соціалістів. Детермінований розвиток, який настав за цією точкою та, напрямок якого, згідно з синергетичним підходом, був обумовлений суспільно-політичним вибором, здійсненим в цій точці, також не був довгим. Зазначимо, що відома відносно більша жорсткість (можна сказати – владність у нормальному сенсі цього слова) гетьманської влади порівняно з владою Центральної ради компенсувалась, втім, ще більшою непевністю суспільного консенсусу відносно своєї легітимності: майже всі політичні діячі найбільш популярного в країні – соціалістичного – спрямування відвернулись від неї, так само як і значні маси населення.

Про приреченість до зміни суспільно-політичної ситуації в країні по кількох місяцях (тобто про об'єктивність настання чергової точки біфуркації) свідчить навіть не створення Директорії 13 листопада 1918 р. та не початок збройної боротьби проти гетьманщини – успіхи цієї боротьби протягом майже місяця представляються вкрай незначними, якщо зважити на відстань між Білою церквою, звідки почався «наступ» на Київ, до Києва: цю відстань було подолано ледь за місяць. Про цю приреченість свідчить відсутність у гетьманської влади можливостей подолати такий незначний раптовий спротив. Знову ж таки йдеться про вкрай низьку щільність влади. Наступна точка біфуркації також виявилась вкрай швидкою: взяття влади Директорією та відновлення УНР зайняло близько двох тижнів, так само як і визначена в цій точці тенденція розвитку простяглась лише до початку літа 1919 р.

Отже, можна констатувати, що політичний процес періоду національно-визвольних загань 1917 – 1921 рр. з синергетичної точки зору характеризувався чергуванням точок біфуркації та періодів детермінованого розвитку, причому перші складали не більше трьох тижнів, а другі – п'ять – сім з половиною місяців. Найбільш правдоподібним поясненням такого стану речей представляється звернення

до категорії «щільність влади» та емерджентності політичної системи. Негативна динаміка обох цих характеристик викликає, на нашу думку, зменшення тривалості періоду детермінованого хаосу та, відповідно, настання нових точок біфуркації у соціально-політичному розвитку. Першочерговою проблемою для подальших досліджень представляється верифікація наведених висновків та формально-кількісне наповнення категорії «щільність влади».

Бібліографічний список:

1. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М. : Мысль, 1997. – Т. II. – С. 630 – 642.
2. Пригожин И. Р. Наука, цивилизация и демократия [Электронный ресурс] / И. Р. Пригожин ; пер. В. Н. Игнатъева // Futures. – 1986. – Vol. 18. – № 4 (August). – P. 493 – 507. – Режим доступа: <http://study.ustu.ru/view/aid/95/1/Prigojin.doc>
3. Brown T. A. Nonlinear Politics / T. A. Brown // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications / L. D. Kiel, E. Elliot (eds.). – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1996. – P. 119 – 134.
4. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и «историческая механика» / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 103 – 109.
5. Митина О. В. Синергетическая модель динамики политического сознания / О. В. Митина, В. П. Петренко // Синергетика и психология. Тексты. Методологические вопросы. – М. : Союз, 1999. – Вып. 1. – С. 336 – 358.
6. Шкаренков Л. К. Россия в неустойчивом мире / Л. К. Шкаренков ; Московский синергетический форум. – М., 1996. – 32 с.
7. McBurnett M. complexity in the Evolution of Public Opinion / M. McBurnett // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications. – 1997. – P. 165 – 194.
8. Святець Ю. А. Злами в історії як точки біфуркації / Ю. А. Святець // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / редкол. : В. Смолій (гол. ред.) та ін. – К. : Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 297 – 318.
9. Бородкин Л. И. Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И. Пригожина / Л. И. Бородкин // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 2002. – № 29. – С. 5 – 19.
10. Кирьянов Ю. И. Влияние различных факторов социального, экономического и политического характера на рабочее движение в России в конце XIX – начале XX вв. / Ю. И. Кирьянов, Л. И. Бородкин // Россия и США на рубеже XIX – XX столетий. – М. : Наука, 1992. – С. 40 – 78.

11. Капица С. П. Очерк теории роста человечества. Демографическая революция и информационное общество / С. П. Капица. – М. : Ленанд, 2008. – 128 с.
12. Коротаев А. В. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография. Экономика. Войны / А. В. Коротаев, Н. Л. Комарова, Д. А. Халтурина. – М. : КомКнига/URSS, 2007. – 256 с.
13. Турчин П. В. Историческая динамика. На пути к теоретической истории / П. В. Турчин. – М. : URSS, ЛКИ, 2010. – 365 с.
14. Доброчеев О. В. Вектор эволюции человека / О. В. Доброчеев. – М. : МИФИ, 1999. – 56 с.
15. Доброчеев О. В. Следы истории [Электронный ресурс] / О. В. Доброчеев. – Режим доступа: http://ss.xsp.ru/st/002/index_4.php.

Статья посвящена анализу политического процесса в Украине эпохи национально-освободительной борьбы 1917 – 1921 гг. с точки зрения синергетического подхода. Выявлены точки бифуркации и периоды детерминированного развития в этом процессе и очерчены их основные характеристики.

The article is devoted to the analysis of political process in Ukraine of epoch of national liberation fight 1917 – 1921 from the point of view of sinergetical approach. The points of bifurcation and periods of determined development are educed in this process and their basic descriptions are outlined.

Стаття надійшла до редколегії 18.11.2013

УДК 342.95

Макушев П. В., ДГУ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття розкриває історико-правові аспекти питання розвитку, організаційного оформлення Державної виконавчої служби України та її законодавче закріплення в системі органів державної влади України.

Системна розбудова правової української держави постійно супроводжується вдосконаленням правових відносин у різних галузях права.

Свого вдосконалення, безумовно, потребує адміністративно-правова діяльність Державної виконавчої служби України, яку не можна здійснити без дослідження її історичного виникнення та розвитку.

Отже, ця стаття буде присвячена правовій природі та розвитку виконавчої служби України, яка простежується з часу її організаційного оформлення та законодавчого закріплення. Оскільки їх оцінка надає можливість здійснення аналізу позитивних та негативних змін у процесі суспільного і державно-правового удосконалення.

В Київській Русі майже до 1270р. існувало так зване «самоздійснення права», що трактувалося як самозахист. В договорі Великого Новгороду з Великим Ярославом Ярославовичем (1270р.) згадуються пристави, як перші органи виконання рішень. Пристави були службовими особами і призначались на службу князям [12].

Стародавня пам'ятка «Руська правда» встановила здійснення повної влади кредитора над боржником. Як зазначають В. Гурєєв, В. Гуцин, М. Тарасова, С. Фурса, С. Щербак на території, що на сьогоднішній день належить Україні, до 1270 р. існувало так зване «самоздійснення права», яке інакше тлумачиться як саморозправа, самодопомога, самозахист. Такі заходи дозволялися і підтримувалися тогочасною владою, що набувала професіоналізації. Це підтверджується окремими історичними пам'ятками правової культури, зокрема у «Договорі між греками і Руссю» 912 р. зазначалося: «А якщо віддається в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і віддасть те, що посмів украсти, однак віддасть потрібно» [8, с. 20].

Доцільність історико-правового аналізу суспільних явищ підкреслювалася ще у ХІХ столітті ординарним професором Імператорського Московського університету І. Беляєвим, який зазначав, що «саме у праві є очевидним зв'язок попереднього з наступним – кожний наступний закон є не що інше як розвиток попередніх, для яких він слугує чи доповненням, чи поясненням, чи обмеженням та відміною» [1, с. 23].

Аналіз цього договору показує гіпотетичність зазначеної «потрійності» спрямованої на повернення краденого, з одного боку – спосіб покарання винної особи, а з іншого – забезпечення «гону», «відібрання», тобто поновлення порушеного права та справедливості. Це, на наш погляд, є першопричиною появи професійного виконання судових рішень тієї влади, яка за власною спрощеністю (державного апарату) мала єдину законодавчу, виконавчу та судову силу, що позбавляло її гнучкості, об'єктивності у прийнятті рішень та здійсненні управління.

Зробимо короткий аналіз змісту іще двох правових документів тієї доби. У «Договорі Романа, Костянтина і Стефана з Ігорем» від 944 р. записано, що у разі вбивства християнина русином чи русина християнином, родичі вбитого мають право на затримання убивці

та його вбивство [8, с. 25]. Згідно п. 1 «Руської правди» «Аже оубиеть мужь мужа, то мьстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо брату чадо, ли братню сынови» [17]. На Русі існував також і звичай «божого суду», коли спірна справа роз'язувалася поєдинком [7, с. 35]. Вочевидь, зазначені відносини мають або первісний характер – у вигляді кровної помсти, або канонічний – у вигляді поєдинку. У досліджених актах відсутні матеріальне та моральне задоволення, спрямовані на компенсацію шкоди та окреслення подальших перспектив розвитку майнових відносин в інтересах потерпілих (дітей-сиріт, вдів, батьків похилого віку тощо).

Правова історія нашої країни нас на думку про те, що інтереси позивача (потерпілої сторони) були владно незахищеними, якщо немає злиття влади та позивача в одній особі. Соціальний примус спрацьовував, якщо було достатньо сил і засобів здійснити «божий суд» або довести інший до реалізації. Позитивним аспектом цього правового стану є те, що позивач мав свободу вибору сторони, яка б здійснила владний примус або здійснював його самостійно. На підставі зазначеного виникає необхідність у сучасних умовах надати позивачеві такий адміністративно-правовий стан примусового виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів, за яким ця особа може вільно обрати або державну виконавчу службу, або приватного виконавця для забезпечення захисту своїх прав, свобод та інтересів. Наявність двох конкуруючих сторін з єдністю законодавчо закріплених повноважень сприятиме усуненню такого явища як «колекторські послуги» [1].

Як зазначають В. Піляєва та А. Рогожин, на території Давньої Русі а саме у Галицько-Волинській землі XIII-XIV століття функції виконання судових рішень і проведення у життя державних актів здійснювалися слугами князя: дитячими – молодшими членами дружини, що виконували його доручення [7, с. 104] та мечниками. Останні були служителями князівського суду – тримали меч як символ правосуддя [14, с. 8].

Продовжуючи аналіз історичних прикладів та правових пам'яток давнини приходимо до думки, що виконавча служба була більш розвиненою у тих землях Русі, де відбулася концентрація населення, ефективно функціонувала економіка, культура, право, а цивільно-правові спори вимагали професійного виконання. Це підтверджується змістом Новгородської і Псковської судних грамот, за якими стягнення зверталось як на рухоме, так і на нерухоме майно боржника, а також на особу боржника.

Дослідження такої пам'ятки, як «Судебник Івана III» 1497р., знайомить нас з такими способами виконання судових рішень, як

звернення стягнення на майно боржника і правіж. Останній спосіб свідчить про встановлення повної влади кредитора над боржником, що у сучасних умовах правового життя вважається злочином. Досить цікавим запозиченням для виконавчого провадження із тогочасного історичного документа є звернення стягнення на будинок в останню чергу, у разі значного перевищення вартості будинку боржника суми боргу, то стягнення здійснюється з іншого майна боржника в інтересах кредитора.

У Судебнику згадуються судові виконавці – тижневики (рос. недельщики). Це були посадові особи, до обов'язків яких входило виклик до суду сторін, арешт та тортури обвинувачених, організація судового поєдинку та виконання рішень суду. Вони також призначалися судом за проханням стягувача для надання йому допомоги у розшуку боржника та правлення його до суду. Свою назву зазначені виконавці отримали через те, що здійснювали свої обов'язки по тижнях, чергуючи службу з відпочинком [2, с. 33]. Таке нормування часу служби було корисним для ведення господарювання того періоду, коли домінувало патріархальне господарство.

Таким чином, виконання судових рішень князів здійснювалося дитячими, мечниками та тижневиками, які мали статус державних службовців. Частіше зазначені особи надавали позивачеві допомогу щодо отримання боргу, яку можна розцінити як державну підтримку із забезпечення інтересів стягувача щодо поновлення порушених прав. Названі посадові особи були складовою протомеханізму адміністративно-правового регулювання примусового виконання рішень майнового характеру.

Отже, дослідження інституту державних виконавців за історичними правовими пам'ятками дозволяє констатувати його міжгалузевий характер: адміністративний, цивільний, охоронно-захисний (кримінально-процесуальний), судово-розшуковий та судово-виконавчий [9]. Надалі досліджуваний міжгалузевий інститут формувався на підставі впливу законодавства Польщі, Литви, Німеччини, під владою яких перебувала значна частина українських земель XIV-XVII століття. Найбільш прогресивними нормативно-правовими актами того періоду були Магдебурзьке право та Литовські статuti, які діяли й на території України.

Основним актом Магдебурзького права вважається Саксонське зерцало укладене у XII-XIII століттях. У ст. 56 цього документу визначені повноваження судового виконавця, що обирався суддею з числа вільних громадян. Він мав право брати забезпечення, заарештовувати, накладати заборони щодо будь-якої людини та її майна по праву, коли

він уповноважений до того судовим рішенням та отримував заробіток за рахунок боржників. Удосконалений механізм примусового стягнення боргів визначений у правовій пам'ятці «Саксонське зеркало» діє й сьогодні та визнавався перспективним протягом восьми століть. Продовжуючи дослідження пам'яток правової історії, звернемо увагу на зміст І Літовського статуту 1529 р., де визначено, що рішення суду виконувалися дитячими, які служили при воеводах чи старостах. Однак до їх послуг зверталися у випадках, коли було вчинено тяжкий злочин, або пан, якому належала особа, що вчинила злочин, не виконував власноруч рішення суду [13]. Зі змісту досліджуваного документу виділімо те, що посада дитячого існувала вже протягом трьох століть, що говорить про її корисність та бажаність у державно-організованому суспільстві протягом кількох епох на території України.

Із вищенаведеного можна зробити такий висновок, що на території України з кінця XIV по першу половину XVII століття існувало два напрями виконання судових рішень. Згідно з першим, судові виконавці були посадовими особами, входили до складу судових органів і безпосередньо виконували судові рішення (державні виконавці). Другий характеризується наявністю безпосередніх судових виконавців, але їх права делеговано земельним володільцям, тобто панам, що зменшувало необхідну кількість безпосередніх державних службовців у сфері державної влади та вимагало сталої системи контролю за виконанням судових рішень (приватні виконавці).

Зазначені суб'єкти примусового виконавчого провадження сприяли формуванню наукових поглядів про співіснування інститутів державних та приватних виконавців. Історичний статус приватного виконавця, розвинений та доповнений науковими поглядами, є підґрунтям удосконалення елементної частини правового регулювання виконавчого провадження на сучасний зразок, відповідно до демократичних засад державно-асоційованого примусового стягнення боргів.

Продовжуючи хронологічний аналіз пам'яток правової культури, звернемося до кодексу законів Русі, прийнятого на Земському соборі 1649 р., – «Соборного Уложения 1649 р.». У цьому документі відображена розвинена система способів виконання судових рішень – продаж рухомого і нерухомого майна, правіж, видача головою до викупу, відрахування із жалування стрільців. Виконання судових рішень здійснювалося, як і за Судебником 1497р., тижневиками, а рішення щодо розшуку доручних записів або позивача, відповідача чи поручителя – приставами [16, с. 113-127]. Одночасно на території Запорізької Січі у XVI-XVII ст. військовий осавул стежив за виконанням судових

рішень кошового отамана і військової ради [7, с. 169]. Отже, ми бачимо частковий перехід повноважень щодо примусового виконання рішень судів до поліцейської та військової систем.

Поглиблення цієї тенденції можна спостерігати під час петровських нововведень, коли Указом від 24.05.1700р. «Про посилення солдатів палацового караулу для розшукової роботи і надання до Судного приказу відповідачів та для стягнення з них митних грошей та позовів стягувачів» припинене направлення приставів та подьячих з Судового приказу, замість яких направляли солдат за необхідністю [2]. Слід наголосити, що виконання рішень виділилось в самостійну стадію процесу і пристави стали царськими чиновниками. Незаможних боржників посилали на будівництво у Петербурзі, військових споруд. У другій половині XVII сторіччя за указом від 31.01.1783р. у всіх губерніях Росії були засновані робітні будинки, куди посилались боржники для відпрацювання боргу.

Пізніше, згідно із «Статутом Благочиння 1782 р. « та «Сводом законів 1835 р. « посада пристава скасовується остаточно і виконання судових рішень передається загальній поліції – кварталним та становим приставам, які не залежали від судів і, окрім виконання їх рішень, мали й інші повноваження, що значно уповільнювало їх виконання [19].

Названий приклад висвітлює негативність змішування повноважень декількох правоохоронних органів, що призводить до перевантаження системи виконання зайвими обов'язками і відповідно тягне уповільнення процесу примусового виконавчого провадження судових рішень.

На формування правової системи України вплинуло законодавство Литви і Німеччини (Литовський статут, Магдебурзьке право). У Магдебурзькому праві цього періоду чітко визначено статус чудового виконавця. Він обирався суддею з числа вільних громадян, та отримував платню за рахунок боржників. На Лівобережній Україні на початку XVI ст. функції органів виконання здійснював посильний суду, що прибував до місця виконання рішень для стягнення майна в присутності трьох шляхтичів, яких запрошував, той на чию користь виконувалась постанова. Трохи згодом старшим судовим виконавцем на Україні стає возний.

На українських землях у період гетьманщини норми Литовського статуту і Магдебурзького права залишалися діючим правом, але не в повній мірі. Внаслідок проведеної кодифікації українського права, був вироблений проект кодексу, що називався «Права, за якими судиться малоросійський народ». Нажаль він не набрав

чинності юридично, проте застосовувався на практиці. В ньому була регламентована система сплати боргів і система заходів примусового стягнення до боржників.

Згідно за «Статутом Благочиння 1782р.» посада пристава була скасована. Органами виконання судових рішень стали управи благочиння, тобто поліція. Пізніше «Звіт законів 1853 р.» поклав виконання на загальну поліцію – кварталних та станових приставів. Судова реформа листопада 1864р. змінила становище. Було засновано особливий стан судових приставів, які належали до судової системи як спеціальні службові особи для виконання судових рішень.

Судові пристави знаходились при касаційних департаментах правлячого сенату, судових палатах і окружних судах для виконання дій, покладених на них статутами кримінального і цивільного судочинства, а також при мирових суддях та їх з'їздах. У комерційних судах були особливі присяжні пристави. Так створилась єдина система виконавчих органів. Судові пристави вважались поліцією в судових установах.

До виконання службових обов'язків судові пристави допускалися після представлення застави на випадок стягнення по службі і приведення до попередньої присяги. Йому видавалася свідоцтво та особливий знак, печатку.

Судовий пристав діючи за указом верховної влади, знаходився під охороною закону, і тому будь – який опір йому, чи образа при виконанні службових обов'язків карались, як за злочин проти влади.

Проте він не був «сліпим виконавцем». Йому надавалося право призначати на особистий розсуд строки добровільного виконання рішень. Цікавим на той час було питання винагороди судовим приставам, воно приносило їм прибуток. Винагорода за провадження виконання судових рішень підраховувалась ними самими і підлягала авансуванню.

Історично-правова природа виконавчого провадження на початок XVIIIст. характеризується примусовим виконанням судових рішень загальною поліцією [15, с. 8]. Судова реформа 1864 р. сприяла появі таких нормативно-правових статутів: цивільного судочинства, кримінального судочинства, статут про покарання, що накладаються мировими суддями, Установа про судові положення. Перший і останній з перерахованих актів забезпечували появу інституту судових приставів на зразок європейських стандартів того часу. Так, при касаційних департаментах Правлячого сенату, судових палатах і окружних судах, а також при мирових суддях та їх з'їздах з'явилися

судові пристави, які виконували судові рішення, маючи статус спеціальних службових осіб [14, с. 5-7].

І. Фойницький зазначав, згідно з «Статутом кримінального судочинства» (1896 р.) вироки про грошові утримання виконувалися частково: судовими приставами, чинами поліції, самими утримувачами за одержаними ними виконавчими листами [18].

Примусове виконання рішень суду мало цілий арсенал заходів, спрямованих проти боржника: особистий арешт, заборону виїжджати з місця проживання або тимчасового перебування, виклик боржника до суду для надання відомостей про кошти, необхідні для задоволення вимог стягувача, примусове вилучення нерухомого та рухомого майна [14]. Отже, судовий пристав володів цілою системою адміністративно-правових засобів, які забезпечували примусове виконання рішень майнового характеру.

Найбільш позитивним, на наш погляд, організаційним заходом діяльності судових приставів того часу було їх об'єднання у товариства з круговою порукою, що надавало їм можливість відшкодовувати збитки за завдану будь-ким з них шкоду, стежити за професійністю виконання обов'язків та позбавлятися від осіб, які шкодять спільній справі судового виконання [14, с. 5-7]. Вважаємо, що така корпоративно-асоціативна діяльність є вкрай необхідною для сучасних державних і приватних виконавців, що сприятиме верховенству права і пануванню законності в Україні. Сучасна практика країн ближнього зарубіжжя показує ефективність, доцільність та дієвість подібних об'єднань. Так, 17.02.2006 р. створено «Союз судових виконавців Республіки Казахстан» [6] з метою захисту інтересів судових виконавців та вирішення нагальних потреб цієї служби.

Загальновідомо, що здійснення виконавчого провадження у правових системах сучасних країн близького зарубіжжя ґрунтується на окремих запозичених елементах правової системи колишнього Радянського Союзу (1917-1991 р. р.). Аналіз історично-правових документів того періоду показує, що судова система царської Росії разом із інститутом приставів була скасована після Жовтневої революції Декретами «Про суд» № 1 від 22. 11 1917 р. та «Про суд» № 2 від 15.02.1918 р. Так, ст. 35 Декрету РНК РРФСР «Про суд» № 2 проголошує повноваження Червоної гвардії та міліції на виконання рішень і вироків [3].

Таким чином, виконавче провадження здійснювалося особами, які не мали належної професійної підготовки та чітко окреслених адміністративно-правових засобів примусового виконання рішень майнового характеру. Це породжувало беззаконня та свавілля у ході виконавчих дій, у тому числі на території України.

Після лютневої революції 1917 р. тимчасовий уряд, захопивши владу, істотно не змінив судової системи. Він скасував особисте затримання боржників, оголошених неспроможними у торгівлі, до визначення їх неспроможності. С. Фурса та С. Щербак свідчать, що на підставі Тимчасового положення про народні суди й революційні трибунали Української РСР, яке було затверджене Декретом РНК УРСР «Про суд» від 14.02.1919 р., вперше був створений інститут судових виконавців в Українській РСР [18, с. 12]. Таким чином, у аналізованому документі виконавче провадження поєднало державну революційну ідеологію з елементами професійного примусового виконання судових рішень з пріоритетом інтересів держави.

А. Авторгов [10] та С. Щербак [18] звертають нашу увагу на те, що радянське законодавство про виконавче провадження, зокрема Тимчасова інструкція для судових виконавців 1920р., встановило принцип недоторканості особи боржника. Його арешт, особистий огляд (обшук), привід до суду для встановлення майнового стану були скасовані, що знижувало гарантії стягувача у виконавчому процесі.

У сучасному виконавчому провадженні України й досі немає обмежень свободи пересування боржника або його арешту, хоча такий адміністративно-примусовий захід використовується судовими приставами-виконавцями Російської Федерації на підставі ст. 67 Федерального Закону «Про виконавче провадження».

Продовжуючи вивчення історично-правового порядку примусового виконання судових рішень, звернемо увагу на те, що Тимчасова інструкція для судових виконавців 1920 року встановлювала такі заходи примусового стягнення: звернення стягнення на нерухоме майно та гроші боржника; звернення стягнення на винагороду, одержану боржником за місцем служби або роботи; вилучення у боржника й передача стягувачеві певної речі; провадження дій за рахунок боржника, які він не виконав у встановлений судовим рішенням термін [10, с. 18]. На сьогоднішній день у ст. ст. 4, 24, 30 Закону України «Про виконавче провадження» [4] також закріплені вищевказані заходи примусового стягнення, що свідчить про їх дієвість та актуальність.

У досліджуваному за хронологією Положенні про судоустрій УСРР від 16.12.1922 р. визначалося, що для проведення у життя судових рішень при губернських судах діють судові виконавці. Це свідчить про чітко складену, професійно сформовану систему виконавчого провадження, яка задовольняла державні та суспільні потреби й інтереси.

Одночасно виявлено, що радянським законодавцем належна увага надається деталізації процедури виконання судових рішень для підвищення ефективності виконавчого провадження. Так, у листопаді

1927 р. Нарком'юст УРСР видав «Наказ судовим виконавцям», який складався з 200 статей та 15 глав. Деякі вчені цей наказ за структурою та змістом порівнювали з повним і самостійним кодексом судових виконавців, хоча він видавався як підзаконний акт [18, с. 13]. Зміст цього документа у подальшому покладено у формування сучасних українських законів «Про виконавче провадження» та «Про державну виконавчу службу», що вважаємо позитивним для сучасного статусу Державної виконавчої служби.

Подальша еволюція статусу виконавчої служби відбивається у Законі СРСР «Про судоустрій» 1938 р., який підпорядковує судових виконавців одночасно судам та юстиції. Згідно з ним судові виконавці починають призначатися наркомом юстиції (НКЮ) кожної союзної республіки. Положенням про Наркомат юстиції УРСР від 27.12.1939 р. судові виконавці введені до складу НКЮ УРСР як окремих відділ. Їх діяльність була регламентована Інструкцією про порядок виконання судових рішень від 28.09.1939 р. [18, с. 12-13]. Помічаємо, що практика дублювання окремих союзних документів республіканськими, які фактично не розрізнялися за змістом, не враховували національно-територіальних інтересів. Це «клонування» шкодило самостійному розвитку виконавчої служби на території України у радянський період.

Дослідження виконавчої служби радянської доби, показує розширення системи органів судового виконання за рахунок інших органів виконавчої влади, які комплексно відстоювали державницькі інтереси і вели колективно-кваліфікований пошук боржників. На це звертає увагу С. Щербак, аналізуючи ЦПК УРСР 1963 р., «кодіфікований нормативно-правовий акт врегульовує подвійний порядок оскарження дій судового виконавця з остаточною закріпленням двоїстості підпорядкування виконавчої служби – суду та юстиції». Нею доцільно підмічено, що порядок виконання судових рішень визначався спочатку Президією ВС УРСР (Інструкція «Про порядок виконання судових рішень» 1966 р.), а потім Міністерством юстиції УРСР (Інструкція про виконавче провадження 1985 р.) [19, с. 14].

Отже, розвиток системи виконавчого провадження від давніх часів до радянської доби: а) має державний характер; б) виступає стадією судового процесу; в) судові виконавці перебувають під організаційним началом Міністерства юстиції та підпорядковані головам відповідних судів; г) захищає державну, суспільну та кооперативну власність, шляхом встановлення ряду обмежень по поверненню стягнень відносно державних підприємств, установ та організацій, кооперативних організацій тощо.

Таким чином, ми вважаємо, сучасний українській виконавчий процес, представлений Законами України «Про виконавче провадження» [4], «Про державну виконавчу службу» [5], Наказом Міністерства юстиції України № 74/5 від 15.12.99 «Про затвердження Інструкції про проведення виконавчих дій» [11] та низкою підзаконних нормативних актів, має розрізнений характер та позбавляють можливості не тільки нефахівця, але й професіонала скласти повне уявлення про процес виконання. Вважаємо за необхідне кодифікувати чинне законодавство, що регулює виконавче провадження та ввести в дію Кодекс виконавчого провадження.

Розглянута нами правова історія, прогресивний міжнародно-правовий досвід надають можливість інституту приватних виконавців відродитися та зайняти належне місце у системі правоохоронно-захисних органів сучасної України.

Бібліографічний список

1. Беляев И. Д. История русского законодательства / И. Д. Беляев [серия «Мир культуры, истории и философии»]. – СПб. : Издательство «Лань», 1999. – 640 с.
2. Гуреев В. А. Исполнительное производство : учеб. / В. А. Гуреев, В. В. Гушин. – М. : Эксмо, 2009. – 352 с.
3. О суде : декрет № 2 // Библиотека электронных ресурсов исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова [сайт] / Ассоциация «История и компьютер». – М., 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude2.htm (13.03.2010).
4. Про виконавче провадження : Закон України від 21.04.1999 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=606-14&pass=4/UMfPEGznhhMkw.Zi8xWmPeH4Ucs80msh8Ie6> (13.03.2010).
5. Про державну виконавчу службу : Закон України від 24.03.1998 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F98-%E2%F0> (13.03.2010).
6. История создания республиканского общественного объединения «Союз судебных исполнителей» // Комитет по судебному администрированию при Верховном Суде Республики Казахстан [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sud.kz/rus/roo> (13.03.2010).
7. Історія держави і права України. Частина 1 : підруч. [для юрид. вищих навч. закладів і фак-в] / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін. ; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – Х. : Основа, 1993. – 432 с.

8. Історія держави і права України : хрестоматія [для студ. юрид. вузів та фак. -в] / за ред. Шевченка О. О. ; [Уклад. : Самохвалов В. П. та ін.]. – К. : Вентурі, 1996. – 224 с.
9. Клименко О. С. Щодо окремих аспектів діяльності державної виконавчої служби у дорадянський та сучасний періоди: порівняльно-правовий аналіз / О. С. Клименко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 128-136.
10. Кузьменко О. Правовий статус державного виконавця у радянському праві / О. Кузьменко, А. Авторгов // Право України. – 2007. – № 9. – С. 17-20.
11. Про внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів Міністерства та про затвердження Положення про Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна : наказ Міністерства юстиції від 09.06.1999 № 31/5 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0364-99&ttest=4/UMfPEGznhhMkw.Zi8xWmPeHI> (13.03.2010).
12. Памятники русского права. Памятники права феодально раздробленной Руси XII-XV вв. Псковская и Новгородская судные грамоты / под ред. С. В. Юшкова. – Вып. 2. – М. : Госюриздат, 1953. – 442 с.
13. Пашков С. Завдання і функції судової міліції: проблеми теорії та практики / С. Пашков // Право України. – 2010. – № 1. – С. 90-93.
14. Перший Литовський статут [документ] // Історія та гуманітарні дисципліни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/40-1-0-299> (13.03.2010).
15. Пиляева В. В. Исполнительное производство : учеб. пособие / В. В. Пиляева. – 4-е изд., стер. – М. : КНОРУС, 2008. – 224 с.
16. Тихиня В. Г. Гражданский процесс : учеб. пособие / В. Г. Тихиня, В. А. Круглов. – Мн. : Выш. шк., 2006. – 414 с.
17. Тихомиров М. И. Соборное уложение 1649 г. : учеб. пособие для высшей школы / М. И. Тихомиров, П. П. Епифанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 444 с.
18. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1987. – 336 с.
19. Штефан М. Й. Виконання судових рішень : навч. посіб. / М. Й. Штефан, М. П. Омельченко, С. М. Штефан. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.

Статья раскрывает историко-правовые аспекты вопроса развития и организационного оформления Государственной исполнительной службы Украины, а также ее законодательное закрепление в системе органов государственной власти Украины.

The article exposes historical-law questions of development and organizational registration of Government executive service of Ukraine, and also its legislative fixing in the system of public authorities of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2013

УДК 340.15(477.5)„1743“:340.136

Остапенко Т. О., НУ «ОЮА»

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 р. – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ ХVІІІ ст.

Стаття присвячена аналізу ролі та місця «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. в процесі систематизації права України-Гетьманщини ХVІІІ ст. В ній встановлено, що даний нормативний акт за способом систематизації був саме кодексом. Також в статті проаналізовано основні причини, через які проект кодексу не було офіційно затверджено Сенатом.

Вирішальним напрямком проведення систематизації норм права в Україні-Гетьманщині є розробка та прийняття комплексного правового акта – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Слід зазначити, що процес його створення був досить тривалим та складним.

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими істориками та юристами в різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Серед них можна виділити І. Бойка, К. Віслобокова, В. Кульчицького, В. Месяца, М. Слабченка, А. Ткача, М. Чубатого тощо.

Основною метою запропонованої статті є з'ясування особливостей та напрямків дослідження «Прав, за якими судиться малоросійський народ». І для розкриття вказаної мети приділено увагу вирішенню наступних завдань:

- 1) аналіз характеру та змісту причин та передумов прийняття даного документа;
- 2) характеристика основних напрямків проведення робіт зі створення «Прав»;

3) з'ясування ступеня впливу норм даного документа на розвиток правової системи України-Гетьманщини.

Перший склад кодифікаційної комісії у науковій літературі не виявлено, проте не підлягає сумніву, що її було створено невдовзі після видання указу 1728 р. Генеральний підскарбій Яків Маркович у записках від 4 липня 1728 р. згадував проте, що у князя О. Шаховського у Глухові він зустрічав перекладачів малоросійських прав [4, с. 156].

Видавши указ про укладання єдиного збірника законів, російський уряд уважно стежив за його виконанням. Так, 17 листопада 1730 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ, яким нагадувала Д. Апостола про прискорення укладення єдиного закону для населення Малоросійської держави [4, с. 157].

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося права магдебурзькі та саксонські статуту, за якими судився малоросійський народ, перекласти на великоруську мову і звести їх в єдине право, докладаючи якомога більше зусиль, щоб звести всі поправки згідно з «апробацією І.І.В.». Але для того, щоб ці права були доскональними і якнайскоріше послужилися малоросійському народові, зазначалося далі в Указі, необхідно серед знатних осіб – як духовних із кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і світських (генеральної старшини, полковників та інших чинів) – виділити належну кількість осіб для перекладу, скорочення і доповнення цих прав на користь малоросійського народу [4, с. 160]. За Указом, укладеним із цього приводу, проект слід подати на розгляд, кому накаже імператриця. Тоді ж було створено нову комісію у складі 12 осіб, роботу якої перенесено в Москву [5, с. 212].

Порівняльно-правовий аналіз указів російського уряду 1728 і 1734 рр. дає підставу стверджувати, що перший Указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад «трьох малоросійських прав» та зведення їх в одне право; другий – значно розширив компетенцію комісії, визначивши конкретні напрями роботи: поправки та скорочення чинних юридичних норм, а також проектування нових норм «для пользы малоросийского народа» [4, с. 111]. Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. Це означало, що кодифікаційна комісія повинна була провести роботу в справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм у єдиному нормативно-правовому акті, проект якого мали передати на розгляд Сенату для остаточного «височайшого» затвердження.

Як дослідив А. Ткач, спочатку на чолі кодифікаційної комісії стояв генеральний суддя Іван Борозна, а після його смерті – генеральний

обозний Яків Лизогуб [8, с. 111]. Переклад «правних книг» було закінчено в 1738 р. Коли комісія приступила до укладання збірника, між її членами виявилися розбіжності у поглядах на те, яким повинен бути новий нормативний акт – цілком новим чи тільки виправленим Статутом Великого князівства Литовського 1588 року, доповненим законами, що були чинними у Гетьманщині. Представники верхівки тогочасного українського суспільства наполягали на тому, щоб в основі кодифікації містився Статут Великого князівства Литовського 1588 р., а представники рядової української старшини стояли за магдебурзьке право, як основу нового збірника.

Наприкінці 1741 р. чорновий варіант проекту збірника був уже готовий. Далі проводилася робота, спрямована на остаточне його закінчення: виправлялися глави, усувалися повторення, складався зміст тощо.

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. У м. Глухові (нині Сумської обл.) 8 липня 1743 р. члени кодифікаційної комісії на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією, підписали проект збірника українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його повна назва – «Права, по котрым судится малоросийский народ высочаншим всепресветлейшия державнейшия всликые государыни императрицы Елизаветы Петровны самодержавицы Всероссийская ее императорского Священнейшего величества повелением из трех книг, а именно, Статута Литовского, Зерцала Саксонского, и приложенных при том других прав, також из книги «Порядка», по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя в Глухове лето от Рождества Христова 1743 года» [6, с. 354].

Кодифікаційна комісія спочатку мала намір назвати цей проект «Книга прав малоросійського народу», однак через заборону Генеральної канцелярії вимушена була вжити назву «Права, по котрым судится малоросийский народ». Така назва не цілком відповідала змістові збірника прав, оскільки не охоплювала всіх норм, які були вміщені у ньому. Крім норм цивільного, кримінального, процесуального права, судоустрою, цей збірник регламентував норми державного та адміністративного права.

Беручи до уваги ці положення загальної теорії права, слід вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. А, по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти,

узгоджені між собою. Отже, можна вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.

Влітку 1743 р. Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу, узгодженого в Україні, генерал-губернатору Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження «Права...» потрапили лише 7 липня 1744 р. Відповідь від нього надійшла через 12 років після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1756 р. проект Кодексу було повернуто на повторний розгляд з метою внесення змін, відповідно до нових вимог часу. Із цією метою в наступні роки створювалося декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. До того ж, правляча верхівка Гетьманщини вважала, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. краще регулював їх права і свободи, ніж новостворений Кодекс. Виразненням цих тенденцій став Глухівський з'їзд 1763 р., на якому представники козацької старшини висловлювалися за збереження Статуту Великого князівства Литовського, а не за прийняття Кодексу. Перегляд Кодексу тривав до 1767 р., але цю роботу так і не було завершено. Проект Кодексу не було офіційно затверджено Сенатом із таких причин:

- поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права;
- обґрунтування у Кодексі права на політичне самовизначення;
- відмінність українського права від російського;
- більш досконала юридична техніка;
- відсутність посилай на російські джерела;
- розбіжності в поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини [6, с. 323].

Характер «Прав...» вирізнявся тим, що до їхнього тексту неможливо було внести зміни, які відповідали б інтересам царського уряду без радикальної переробки. В юридичному розумінні «Права...» не були державно-юридичним актом. Однак аналіз судової практики досліджуваного періоду засвідчує їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини [2, с. 50].

У 1874 р. під час археологічного з'їзду в Києві О. Кістяківський ознайомився з рукописом копії «Прав...», яку йому передав В. Баршевський, і 1879 р. він їх опублікував. Проте опублікована ним копія «Прав...» відрізняється від оригіналу, який виявив 1970 р. відомий литовський історик В. Рауделюнас у рукописних фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії АН Російської Федерації. Це – рукопис у шкіряній оправі великого формату (34x20,5 см), що складався

з 461 сторінки, писаний кількома особами. Рукопис тричі засвідчено власноручними підписами всіх 18 членів кодифікаційної комісії.

На сьогодні відомо десять списків «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Сучасний дослідник історії українського права XVI – XVIII ст. К. Віслобоков склав таблицю, в якій наводить такі відомості до кожного списку: умовну назву пам'ятки, згадку про неї в літературі, сучасне її місцезнаходження (шифр), опис справи і кількість сторінок. На його думку, кількість цих списків остаточно не встановлена, тому існує потреба подальших пошуків [3, с. 134].

Про те, що Кодекс мав відкритий український характер, говорить аналіз джерел, які були основою для його укладення.

Питання про джерела Кодексу в історико-правовій літературі висвітлені недостатньо, а деякі з них є предметом наукових дискусій. Так, А. Яковлів вважав, що основним джерелом Кодексу було магдебурзьке право, на збірники якого укладачі зробили 1580 посилань [6, с. 354]. Відомі історики С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом Кодексу був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., на який укладачі зробили 417 посилань. Крім того, у 264 випадках укладачі хоч і посилалися на Статут, але вказували на зміну його норм і у 352 випадках робилися посилання як на Статут Великого князівства Литовського, так і на збірники магдебурзького права; у 357 випадках укладачі посилалися на збірники магдебурзького права, вказуючи на переробку їх тексту [5, с. 215].

Прискіпливий аналіз норм Кодексу 1743 р. свідчить, що його основним джерелом був Статут Великою князівства Литовського 1588 р. Проте структуру Статуту було змінено: замість статутних розділів, артикулів і параграфів в укладений Кодекс було введено глави з подальшим їх поділом на артикули і пункти. Крім того, весь кодифікований матеріал групувався у Кодексі порівняно в більшому обсязі за внутрішнім юридичним зв'язком. Тому обширні артикули Статуту Великого князівства Литовського розбивались на частини в різні глави Кодексу.

Важливим джерелом Кодексу було також звичаєве право, яке відображало національні особливості розвитку українського права. Комісія визнавала за звичаєвим правом чинність писаного закону, який повинні були застосовувати судові установи, вирішуючи спори у тих випадках, коли в писаному законі не вистачало відповідної норми. Зокрема, на запитання, чим повинен керуватися суддя, якби «для вирішення якої справи артикулів в цьому праві не знайшлось», то комісія відповідала, що:

– судді, дотримуючись справедливості, мають судити по совісті й за прикладом інших християнських прав, а також «раніше вирішуваних цим же правом»;

– якщо закону не було, то можуть судити і «по добрих звичаях через довгий час уживаних, які закону Божому, цивільним правам і чистій совісті не суперечать, бо такі звичаї силу права мають». Використовуючи звичаєве право, кодифікаційна комісія у багатьох випадках зазначала у цитатах під текстом: «Доповнення за прикладом прав... і по давньому звичаю» [1, с. 54].

Більшість учених одночасно стверджує, що норми звичаєвого права були настільки авторитетними і доскональними, що їх неможливо було витиснути із системи чинного права у Гетьманщині. Це й змусило членів кодифікаційної комісії визнати звичаєве право одним із джерел Кодексу українського права 1743 р.

Як джерело для укладення «Прав...» кодифікаційна комісія використала:

– нормативно-правові акти гетьманської адміністрації: універсали, інструкції, розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії;

– договори українських гетьманів з російськими царями, починаючи з договору, укладеного Б. Хмельницьким з Олексієм Михайловичем 1654 р.

Кодифікаційна комісія, укладаючи «Права...», іноді використовувала і джерела російського права. Так, у деяких нормах помітний вплив російського законодавства, зокрема інструкцій, указів, маніфестів, регламентів, статутів, положень, зводів тощо. Проте кодифікатори на ці джерела у тексті не посилалися. Це, очевидно, було однією з причин негативного ставлення царською урядом до проекту «Прав...».

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за відповідністю загальному соціально-економічному і політичному розвитку України і за високою юридичною технікою є однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. Хоча «Права...» не було офіційно визнано, п'ятнадцятилітня праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був досконалішим за всі існуючі тоді правні книги. По ньому вивчали українське право і використовували його як авторитетний юридичний підручник – коментар до Статуту Великого князівства Литовського і магдебурзького права цілі покоління українських правників. М. Слабченко вважав, що «Права...» – один з найвизначніших проявів української правничої думки XVIII ст., оскільки в них «зібрано все те, що було суттєвим у другій чверті XVIII ст.» [7, с. 98]. На думку М. Чубатого, «Права...» – це збірник, «що

містить права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини, який для історії студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах» [8, с. 233].

Бібліографічний список

1. Бойко І. Й. Держава та право Гетьманщини / Бойко І. Й. – Львів : Світ, 2000. – 465 с.
2. Бойко І. Й. Право власності за Кодексом українського права 1743 р. / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 1997. – 243 с.
3. Віслобоков К. А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / К. А. Віслобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К. : Ін Юре, 1997. – 340 с.
4. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті / Кульчицький В. С. – Львів, 1958. – 409 с.
5. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – К. : ВИНТИ, 1964. – 378 с.
6. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Глобус, 1997. – 547 с.
7. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / Слабченко М. – Одесса, 1911. – 578 с.
8. Ткач А. П. Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету, серія економіки та права, 1961. – Вип. 1. – С. 231 – 243.
9. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі / Чубатий М. – Львів, 1925. – 376 с.

Стаття посвячена аналізу ролі и места «Прав, по которым судится малороссийский народ» 1743 г. в процессе систематизации права Украины-Гетманщины XVIII в. В ней установлено, что данный нормативный акт по способу систематизации был именно кодексом. Также в статье проанализированы основные причины, по которым проект кодекса не был официально утвержден Сенатом.

This article analyzes the role and place of «Rights, which is suing on the Little Russian people» in 1743 in the systematization of law in Ukraine-Hetmanship of the XVIII century. It finds that the normative act in a manner was an ordering code. The article also analyzes the main reasons why the draft code was not approved by the Senate.

Дзевелюк А. В., «НУ «ОЮА»

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Є. В. ВАСЬКОВСЬКОГО ЯК ТЕОРЕТИКА ПРАВА

В даній статті досліджуються життєвий та науковий шлях Євгена Володимировича Васьковського, а також його погляди на такі теоретичні і практичні питання як цивільне право, цивільний процес, морське торговельне право, а також організація і перспектива розвитку російської адвокатури, юридичної етики, юридичної техніки і тлумачення права.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена наступними обставинами. По-перше, тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки, поряд з використанням досягнень західної цивілізації, все більшої актуальності набуває звернення до власної науково-правової спадщини, особливо творчості вітчизняних вчених-юристів дорадянського періоду. По-друге, необхідністю заповнення прогалин у знаннях про минуле вітчизняної правової думки, у вивченні історії формування та розвитку українського правознавства в їх значущості для сучасності. По-третє, тим, що воно присвячено теоретико-методологічні правові спадщині несправедливо забутого вітчизняного правознавця, відомого цивіліста і процесуаліста, адвоката і судді Євгена Володимировича Васьковського (1866, Акерман, по інших даних Одеса, – 1942, Варшава) [про його біографію див. : 1], з ім'ям якого пов'язано вивчення цивільного права і цивільного судочинства в Імператорському Новоросійському університеті.

Метою цієї роботи є аналіз науково-правової творчості Є. В. Васьковського, а саме – його поглядів на такі теоретичні і практичні питання як цивільне право, цивільний процес, морське торговельне право, а також організацію і перспективу розвитку російської адвокатури, юридичної етики, юридичної техніки і тлумачення права.

Виклад основного матеріалу. Одним із представників формально-догматичного підходу був одеський учений Євген Володимирович Васьковський (1866, Акерман, по інших даних Одеса, – 1942, Варшава), відомий як цивіліст і процесуаліст, адвокат і суддя. Є. В. Васьковський початкову освіту одержав у Першій одеській казенній гімназії, що закінчив із золотою медаллю в 1883 р. Після цього вступив на юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету. По закінченні університету в 1888 – 1897 р. займався адвокатською практикою

як присяжний повірений у цивільних справах. Після захисту в 1897 р. кандидатської дисертації на тему «Організація адвокатури» він був прийнятий на посаду приват-доцента по кафедрі цивільного права і цивільного судочинства Імператорського Новоросійського університету. У 1901 р. у Казанському університеті захистив докторську дисертацію на тему «Вчення про тлумачення і застосування цивільних законів». У 1904 р. Є. В. Васьковський став екстраординарним професором по кафедрі цивільного права і цивільного судочинства в Імператорському Новоросійському університеті, а в 1906 р. обійняв посаду ординарного професора по тій самій кафедрі. З 1906 р. Є. В. Васьковський був обраний проректором цього університету з роботи зі студентами. Але в лютому 1909 р. на підставі рішення Кримінального касаційного департаменту Правительствующого Сенату він був усунутий від посади із заборонаю перебувати на державній службі протягом трьох років через неприйняття ним репресивних заходів проти студентів у 1905 – 1906 рр. Справа одержала великий суспільний резонанс. Студенти і викладачі університету виражали протести проти суду над Є. В. Васьковським, але вони не дали результату. У 1917 – 1919 рр. Є. В. Васьковський був суддею в Одесі, у 1919 р. став мировим суддею у Вільнюсі. З 1921 р. працював на посаді професора у Вільнюському університеті; у 1921 – 1924 рр. одночасно очолював кафедру цивільного права і процесу, у 1924 – 1934 рр. – кафедру цивільного права, обіймав посаду декана юридичного факультету в 1925/1926 навчальному році, а з 1936 р. читав лекції як почесний професор [1].

Є. В. Васьковський був популярним різнобічним ученим-юристом початку ХХ ст. Його праці присвячені питанням з різних галузей юридичної науки. Він написав наукові праці й підручники з цивільного права, з цивільного процесу, з морського торгового права, праці з організації і перспектив розвитку російської адвокатури, посібник з юридичної етики, юридичної техніки і тлумачення права.

Загальнотеоретичні погляди Є. В. Васьковського були відбиті в таких його працях: «Цивілістична методологія. Ч. 1. Вчення про тлумачення і застосування цивільних законів» (Одеса, 1901) [4, 5], «Підручник для тлумачення і застосування законів: Для юристів-початківців» (М., 1913) [2, 3], а також у теоретичних частинах його праць з цивільного права.

Є. В. Васьковський був типовим представником формально-догматичного підходу в юриспруденції, заснованого на логічній інтерпретації юридичних понять. У концепції Є. В. Васьковського первинне і допоміжне наукове завдання – формально-догматична обробка права – перетворюється на самоціль. З погляду вченого,

юрист-догматик бере існуючий юридичний матеріал як непорушний емпіричний факт, він не створює нових законів і норм, не ставить питання про доцільність існуючих норм, а займається формально-логічною обробкою існуючого законодавства, тобто сприймає існуючі норми як догму. Кожен конкретний випадок практики підводиться під будь-яке поняття, що входить у формально-догматичну систему понять і правил, і тоді залишається тільки застосувати ці принципи і правила, що присвячені цьому поняттю в догматичній системі. У зв'язку з цим Є. В. Васьковський відзначає: «Процес застосування права, переробленого в наукову систему, зводиться до роз'яснення і з'єднання невеликого порівняно числа елементів, тобто до операцій, подібної до математичних обчислень. А тому що елементи, над якими працює юрист, теж є поняттями, то його діяльність цілком відповідно може бути охарактеризована влучним висловом Савінії, як рахунок понять» [5, с. 344].

Правову систему вчений уявляє як логічно завершене явище. Не заперечуючи той факт, що в законодавстві існують прогалини, Є. В. Васьковський, однак, стоїть на позиції того, що вони є наслідком неправильного тлумачення первинних норм. За допомогою логічних прийомів з норм права виводяться загальні принципи, що повинні допомогти вирішити ту чи іншу правову ситуацію.

Завдання догматики, на думку Є. В. Васьковського, полягає в тому, щоб додати чинному праву таку зовнішню форму, що спростила б і полегшила б процес застосування юридичних норм. Для вирішення поставленого завдання Є. В. Васьковський пропонує використовувати такі прийоми: 1) юридичний аналіз; 2) логічну концентрацію матеріалу; 3) систематичний розподіл; 4) юридичну термінологію.

Свої погляди на процес вивчення права учений виклав у книзі «Цивілістична методологія. Ч. 1. Вчення про тлумачення і застосування цивільних законів». Аналізуючи в даній книзі точки зору попередників, автор критично підходить до їхньої методологічної позиції і вибудовує власні логічні конструкції пізнання правової реальності. Достойнством роботи також є правильно заданий теоретичний каркас, який згодом автор розвиває, внаслідок чого кожна наступна глава спирається на попередні.

У передмові до своєї праці Є. В. Васьковський відзначає, що «призначення об'єктивного права полягає в практичному здійсненні: юридичні норми існують і створюються для того, щоб керувати вчинками громадян, щоб регулювати їхню поведінку, отже, щоб пристосовувати їх до життя... Починаючи практичне вивчення права, потрібно спочатку зібрати всі чинні в даний момент часу на даній території юридичні

норми. Потім варто критично перевірити їх дійсність, тобто упевнитися, що вони дійсно мають юридичну чинність і той вигляд, у якому були санкціоновані. Зібравши й очистивши, таким чином, матеріал чинного права, необхідно зрозуміти його зміст, тобто витлумачити зміст норми і, нарешті, піддати цей матеріал догматичній переробці й додати йому форму наукової системи» [5, с. XIV]. Таким чином, Є. В. Васьковський вважає, що діяльність догматичної цивілістики повинна складатися зі стадій: 1) збирання норм; 2) критика чи перевірка їх дійсності; 3) тлумачення; 4) догматична переробка.

Для того щоб розкрити весь механізм дослідження права, який запропонував Є. В. Васьковський, варто розглянути їх більш докладно.

Учений вважає, що збирання норм не входить у сферу власного наукового вивчення права і є підготовчою діяльністю. Крім того, дослідження прийомів цієї діяльності так само не належить до юридичної методології, як не належить до методології природничих наук дослідження способів збирання мінералів, рослин і тварин.

Перевірка дійсності норм має свою градацію. Так, при вивченні неписаного права вона збігається з процесом збирання норм. «Визнавши будь-яке дотримуване в житті правило юридичним звичаєм, ми тим самим засвідчуємо, що воно має значення юридичної норми» [5, с. XV]. При дослідженні писаного права справа стоїть інакше, оскільки воно пізнається не в практичному, а в теоретичному аспекті. «Зібравши всі акти, що мають норми, ще не можна бути впевненим у їх дійсності: мабуть, одним із них бракує необхідної санкції, а інші – невірно чи неточно відтворюють справжній, санкціонований законодавцем текст норми. Унаслідок цього виникає необхідність спеціальної перевірки дійсності норм писаного права» [5, с. XV].

На думку Є. В. Васьковського, мистецтво тлумачення відбувається у дві стадії: емпірична і раціональна, чи наукова, за допомогою яких виробляються емпіричні правила, які «не мають під собою ніякої іншої підстави, крім своєї, що виявилася в окремих випадках доцільності» [5, с. XIX], і раціональні правила, що виводяться з наукових істин і претендують на вірогідність.

Завдання тлумачення норм, згідно з думкою Є. В. Васьковського, полягає в розкритті дійсної думки їхнього автора. Але це – тільки безпосереднє і найближче завдання, і тлумачення цим не обмежується. «Метою тлумачення законів є розкриття істинного змісту законодавчих норм. Кожна така норма становить виражену в словах думку законодавця. Отже, мистецтво тлумачення законів зводиться до уміння розуміти людську мову. Звідси випливає, що при тлумаченні законів

повинні бути дотримані правила, необхідні для розуміння будь-якого іншого літературного твору» [5, с. XXI].

Є. В. Васьковський поділяє правила тлумачення на три групи:

- 1) ті, котрі спираються на дані філологічних наук;
- 2) ті, котрі виводяться з аналізу властивостей законодавчих норм;
- 3) правила, що виводяться з розпоряджень самого законодавця.

Перші дві групи правил «відрізняються універсальним характером і однаково застосовні до всіх законодавств. Навпаки, правила, встановлені в будь-якому одному законодавстві, мають обов'язкове значення тільки при тлумаченні цього законодавства» [5, с. XXII].

Є. В. Васьковський звертає увагу на те, що тлумачення норми не зводиться до визначення буквального значення норми, а повинне знайти і схований її зміст. Відповідно до цього, тлумачення поділяється на: тлумачення в тісному розумінні слова, чи пояснення, і логічний розвиток [5, с. 26].

Тлумачення в тісному розумінні слова, чи пояснення, у свою чергу, «розпадається на дві стадії, згідно з тими засобами, що ведуть до пізнання змісту норм. Саме зміст кожної норми можна визначити насамперед на підставі значення слів, а потім і за допомогою інших даних» [5, с. 29]. У першому разі тлумачення є чисто словесним, а в другому – реальним.

Словесне тлумачення складає першу стадію тлумачення, і його головним завданням є визначення змісту норми на підставі змісту слова, з якого вона складається. «Словесна оболонка служить єдиним матеріалом, над якою працює ця форма тлумачення, і єдиним засобом, за допомогою якого вона прагне до досягнення своєї мети» [5, с. 35].

Та сама думка може бути виражена різними словами і різними способами їх сполучення. Спосіб вираження думки в мові складається з чотирьох елементів:

1) лексичний елемент – норма розуміється шляхом з'ясування змісту окремих слів, з яких вона складається. «Слововживання визначається шляхом дослідження значення, що зв'язується зі словами в житті й літературі. При цьому важливу роль відіграє вивчення етимологічного походження слів, синонімів і протилежних за значенням слів. Слововживання змінюється не тільки в часі, але й у просторі» [5, с. 38].

Є. В. Васьковський також звертає увагу на те, що майже з кожним словом зв'язано кілька значень: основне (власне) і переносне (невласне); звичайне і виключне; велике (родове) і вузьке (видове); повсякденне і спеціальне;

2) синтаксичний елемент – слова, уживані в нормі, взаємозалежні й подані у вигляді пропозицій. «Синтаксична форма обумовлює як

значення окремих слів, так і загальний зміст пропозицій. З одного боку, зміст слова змінюється у залежності від того, в якому синтаксичному зв'язку воно перебуває з іншими словами. З іншого боку, ціла сукупність тих самих слів одержує різний зміст у залежності від доданої ними синтаксичної форми» [5, с. 42-43];

3) логічний елемент – з логічної точки зору будь-яка пропозиція повинна бути подана у вигляді судження. «При словесному тлумаченні, що має за мету визначити зміст однієї якоїсь норми виключно на підставі уживаних у ній слів, повинна бути звернена увага тільки на найближчий логічний зв'язок, тобто той, котрий існує між словами цієї норми. Дослідження більш віддаленого зв'язку припускає зіставлення норми, що тлумачиться, з іншими нормами і з усією системою чинного законодавства, а це вже справа реального тлумачення» [5, с. 44];

4) стилістичний елемент – для належного розуміння необхідно ознайомитися з особливостями викладу тексту. «Звертаючись до стилю юридичної норми, слід зазначити, що закони складаються і формуються не одними особами й у будь-якому разі піддаються кількаразовому обговоренню з боку багатьох осіб, тому стиль автора первісного проекту згладжується завдяки подальшим виправленням і змінам» [5, с. 45-46]. При характеристиці стилістичного елемента Є. В. Васьковський також звертає увагу на національний елемент, оскільки він додає забарвлення специфічному стилю, властивому юридичним нормам. Цей стиль визначається простотою мови і технічним характером. На зміст уживаних слів також впливає стиль автора.

Таким чином, методологічний процес словесного тлумачення повинний полягати в аналізі всіх названих елементів порізно, а потім у синтезі добутих даних. При словесному тлумаченні потрібно керуватися правилами граматики, стилістики і логіки. Результати такого тлумачення можуть бути подані такими варіаціями: словесний зміст: а) зрозумілий; б) не зрозумілий.

Після того як словесне тлумачення виконало своє завдання і визначило словесний зміст будь-якої норми, настає черга реального тлумачення, що має за мету розкрити дійсний внутрішній зміст норм. Результати, отримані за допомогою словесного тлумачення, служать вихідною точкою для реального тлумачення норми.

Тим самим методологічний процес словесного тлумачення повинний полягати в аналізі всіх названих елементів порізно, а потім у синтезі добутих даних.

У процесі реального тлумачення Є. В. Васьковський рекомендує застосовувати ряд методологічних правил:

1) деякі норми вже одержали офіційне тлумачення, і тому його варто враховувати (авторитетне тлумачення). «Авторитетність може бути зовнішньою чи формальною і внутрішньою чи матеріальною. Перша властива роз'ясненням, наданим у формі будь-якого джерела права і тому юридично обов'язковим. Другу мають ті роз'яснення, що заслуговують повної довіри внаслідок своєї очевидної і безперечної правильності» [5, с. 121].

Є. В. Васьковський пропонує ієрархію авторитетного тлумачення. Воно поділяється на рівні й види. Перший рівень іменується формально-авторитетним і складається з таких видів:

а) автентичне тлумачення, що характеризується ознаками: а) «становить собою законодавчу норму і тому повинне бути належним чином санкціоноване й обнародовано»; б) «значення автентичного тлумачення має не будь-яка норма, що роз'ясняє зміст іншої норми, а лише така, що видана саме з метою роз'яснити іншу»; в) «автентичне тлумачення береться до уваги незалежно від своєї правильності чи неправильності» [5, с. 122];

б) узуальне тлумачення – тобто юридичний звичай. Воно обов'язково лише в тих межах, у яких узагалі визнається сила юридичних звичаїв і лише в тому разі, якщо сполучає в собі ознаки звичаю [5, с. 123];

в) постанови, розпорядження, рішення органів влади, яким надане право роз'яснити і розвивати ті чи інші закони.

Другий рівень – матеріально-авторитетне. Роз'яснення «містяться не в нормах, а в будь-яких інших джерелах, що не мають юридичної чинності й обов'язкові тому, що їх правильність очевидна і безсумнівна» [5, с. 124];

2) кожна норма становить собою тільки ланку в загальному ланцюзі законодавства і з'єднана з іншими нормами логічними узами. «Логічний зв'язок між нормами може бути найближчим чи тісним і віддаленим. Найближчим з'єднані суміжні норми, що входять до складу того самого законодавчого акта. Більш віддалений зв'язок існує між нормами різних законів чи окремих законодавств» [5, с. 134];

3) не тільки логічний зв'язок з іншими нормами, але і місце, що посідає норма серед інших норм, відображається на її значенні;

4) кожен закон на чомусь заснований, має свою причину. «У логічному розумінні підставою норми служить будь-яке загальне юридичне положення, з якого вона випливає як логічно необхідний наслідок, як висновок з великої посилки силогізму. Із законодавчо-політичної точки зору підставою норми є мета, заради досягнення якої норма встановлена. Стаючи на суб'єктивну, психологічну точку зору, можна назвати підставою норми сукупність тих розумінь

і прагнень, що спонукали законодавця до її видання і які в психології звуться мотивами» [5, с. 80].

Є. В. Васьковський доходить висновку про те, що засобами для реального тлумачення норм служать чотири категорії даних: авторитетні роз'яснення, логічне співвідношення між нормами, систематичне положення і підстава.

Результати реального тлумачення тісно зв'язані з результатами словесного тлумачення. У тому разі якщо словесний зміст норми ясний, реальне тлумачення: а) підтверджує його; б) не заперечує; в) показує, що він не відповідає реальному стану речей. Якщо словесний зміст норми неясний: а) реальне тлумачення роз'ясняє його; б) виявляється неспроможним.

За допомогою словесного і реального тлумачення можна виявити чотири недоліки норми: темнота, неповнота, неточність і двозначність. Є. В. Васьковський пропонує такі способи усунення цієї неясності:

а) із двох однакових можливих змістів норми варто віддати перевагу тому, за якого норма уявляється найбільш справедливою;

б) із двох однаково можливих і справедливих змістів норми потрібно обрати той, котрий більш доцільний;

в) із двох однаково справедливих і доцільних змістів норми потрібно обрати той, за якого вона буде найбільш милостивою.

Друга стадія вивчення права – логічний розвиток. Мета логічного розвитку норми полягає в тому, щоб одержати нові норми, тобто судження настільки ж достовірні, як і ті, що послужили їм підставою норми. Іншими словами, логічний розвиток означає, що «з наявних норм можна витягати нові норми, які законодавець явно не встановив, але що *implicite* містяться в його прямих веліннях і тому обов'язкові для громадян» [5, с. 25].

Способами логічного розвитку законодавчих норм виступають такі: 1) висновок на підставі повної (реальної) тотожності; 2) висновок на підставі логічної чи відносної тотожності (подібності); 3) висновок від цілого до частки (проста дедукція); 4) висновок від усіх предметів групи до цілої групи (повна індукція); 5) висновок від одного чи декількох предметів до всієї групи (редукція); 6) висновок від усіх частин агрегату до агрегату; 7) висновок від одного чи декількох частин агрегату до агрегату; 8) висновок від умов до наслідку і назад; 9) висновок за протилежністю; 10) висновок за аналогією.

Завершує процес вивчення права – догматична переробка, у процесі якої використовуються прийоми: повна індукція – з норми, що належить до всіх випадків будь-якого класу, взятих порізно, виводиться загальна норма (принцип) для всього цього класу; неповна індукція і

редукція. Догматична переробка дозволяє спростити й упорядкувати матеріал, отриманий на попередніх стадіях. Її метою є приведення матеріалу в наукову систему, «у ній предмети розташовані у відомому порядку не по зовнішніх, другорядних чи випадкових ознаках, а згідно із ступенем свого внутрішнього споріднення, тобто подібності в основних, істотних властивостях» [5, с. 323].

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку про те, що «Цивілістична методологія. Ч. 1. Вчення про тлумачення і застосування цивільних законів» залишається дуже значним теоретичним наробітком, незважаючи на свою столітню давнину. Її практична значимість полягає в тому, що запропонований у книзі логіко-методологічний механізм дозволить застосовувати тільки ті норми, що правильно витлумачені.

Є. В. Васьковський затверджував, що завданням юридичної науки є пошук у текстах і конструювання догми права та її несуперечливий виклад у наукових джерелах. Однак обмеженість такого підходу цілком очевидна. Такий підхід робить правову науку служницею, помічницею законодавця. У будь-якому разі роль юриста і науки – вторинна, обслуговуюча. Абсурдність ситуації полягає в тому, що замість опори законодавця на могутній теоретичний потенціал юридичної науки відбувається зворотна реакція – наука служить праву.

Бібліографічний список

1. Томсинов В. А. Евгений Владимирович Васьковский (1866 – 1942) // Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах (Том 2). – М., 2007. – С. 297 – 307. – 672 с. – («Русское юридическое наследие»). – 1000 экз.
2. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов : для начинающих юристов / Е. В. Васьковский. – М. : Бр. Башмаковы, 1913. – 158 с.
3. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов : для начинающих юристов / Е. В. Васьковский ; вступ. ст. В. Д. Мазаева. – М. : Юрид. бюро «Городец», 1997. – 126 с.
4. Васьковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковский. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – 507 с.
5. Васьковский Е. В. Цивилистическая методология. Ч. 1 : Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковский. – О. : «Экономическая» типогр., 1901. – 375 с.

В данной статье исследуются жизненный и научный путь Евгения Владимировича Васьковского, а также его взгляды на такие теоретические и практические вопросы как гражданское право, гражданский процесс, морское

торговое право, а также организация и перспективы развития российской адвокатуры, юридической этики, юридической техники и толкования права.

Life and scientific path of Eugene Vladimirovich Vaskovskiy and his views on theoretical and practical issues of civil law, civil litigation, commercial law, law of the sea, as well as the organization and the prospect of the Russian legal profession, legal ethics, legal technology and law interpretation are researched in the article.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2013

УДК 340.15

Грукач В. О., Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди

СТВОРЕННЯ Й ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ У ХІХ СТ.

Розглядаються законодавча діяльність уряду Російської імперії, особливості функціонування органів державної влади, місцевого дворянського самоврядування в Правобережній Україні у ХІХ ст.

Політика уряду Російської імперії в українських губерніях, зокрема правобережних, функціонування органів місцевої влади у ХІХ ст. досліджувалась і продовжує досліджуватись вітчизняними й зарубіжними вченими [1].

Метою даної статті є висвітлення особливостей діяльності органів державної влади в регіоні у ХІХ ст., їх ставлення до місцевого дворянського самоврядування у правобережних українських губерніях – Київській, Волинській, Подільській, що були після поразки польського повстання 1830-1831 рр. об'єднані в Київське генерал-губернаторство.

ХІХ ст. в історії України стало часом формування й поширення на українських теренах централізованого імперського управління. Особливу роль у цьому відіграло впровадження на українських землях інституту генерал-губернаторства.

Варто зазначити, що інститут генерал-губернаторства, як форма адміністративно-територіального управління, були впроваджені у Росії ще на початку ХУІІІ ст. за часів Петра І, коли в процесі його реформ започатковувались нові підходи до державного управління, в основу чого покладались тогочасні європейські ідеї про особливе місце і роль держави у житті суспільства. Указом Петра І від 19 грудня 1708 р. були створені перші губернії: Московська, Інгерманландська (Петербурзька), Київська, Смоленська, Азовська, Казанська, Архангельська, Сибірська. Ними управляли губернатори, а Петербурзькою і Азовською – генерал-губернатори. Першим посаду генерал-губернатора отримав О. Д. Меньшиков, якому Петро І довірив управління землями, що увійшли до Росії в результаті Північної війни.

В часи правління Катерини ІІ на українських землях впроваджувалася реформа місцевого управління, основною метою якої була інкорпорація відібраних у Польщі українських земель та вдосконалення адміністративного апарату, для чого був впроваджений інститут генерал-губернаторства. Генерал-губернаторами ставали довірені особи та фаворити цариці: Г. О. Потьомкін – з 1776 р. генерал-губернатор Новоросійської, Азовської, Астраханської губерній; П. О. Зубов – з 1796 р. катеринославський, вознесенський і таврійський генерал-губернатор; П. О. Румянцев – з 1764 р. генерал-губернатор Малоросії; М. М. Кречетніков – генерал-губернатор приєднаних до Росії за другим і третім поділами Польщі Західних областей. В подальшому інститут генерал-губернаторства зазнав еволюції, однак незмінно залишалися присутніми дві основні ознаки його впровадження, а саме: генерал-губернаторства створювалися там, де була потрібна особливо сильна влада і контроль центру; на посаду генерал-губернатора призначалися особи, які користувалися особистою довірою царя і отримували від нього надзвичайні повноваження і право безпосереднього зв'язку.

На початку ХІХ ст. у процесі реформування системи управління імперії за часів Олександра І шляхом впровадження міністерств, як виконавчої структури управління, створеної за функціональною ознакою, спостерігалася невідповідність між централізованою системою міністерської вертикальної системи управління і замкнутими намісницькими формами правління генерал-губернаторств. У результаті вивчення цього питання на державному рівні, рішенням особливого урядового комітету генерал-губернаторства визнавались несумісними з новою моделлю державних управлінських структур, як такі, що зосереджували в собі надзвичайну владу. Тому здійснення державного

нагляду на місцевому рівні передавалось губернаторам, про що зазначалось в «Наказе» губернаторам 1837 р.

Однак генерал-губернаторська форма правління продовжувала існувати хоч і зазнавала еволюції. Це було пов'язано з існуванням у великій Російській імперії значних регіональних відмінностей. Про їх наявність зазначалось в «Наказе» губернаторам 1837 р. та в «Общей инструкции генерал-губернаторам» від 29 травня 1853 р. [2, С. 135-136] З того часу ця посадова особа виводилася з системи установ губернського рівня, ставала над нею, здійснюючи «загальний і повний» державний нагляд. Не даючи чітких вказівок у напрямках діяльності генерал-губернаторів, «Общая инструкция» в той же час підкреслювала їх винятковість. У тих губерніях, які входили до генерал-губернаторств, загальноросійське законодавство діяло зі значними відхиленнями, уточненнями та поправками. Згідно ст. 243 Загальної інструкції жодні заходи чи розпорядження з питань, що відносились у регіоні до рангу державних, не проводились без попереднього узгодження з генерал-губернатором. Саме він, а не губернатори, отримували розпорядження міністерств та головноуправляючих і передавали їх до виконання, узгоджуючи дії керівників губерній. Тож місцеві губернатори потрапляли практично у повну залежність від генерал-губернатора, який і формував місцеву адміністрацію.

Місцеві регіональні відмінності спричиняли необхідність існування в українських губерніях інституту генерал-губернаторства. За їх наявності колишня Гетьманщина повністю втратила свою автономію й була інтегрована в імперські структури через Малоросійське генерал-губернаторство (1802 – 1835 рр.), Південна Україна – через Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство (1822 – 1874), а приєднані за поділами Речі Посполитої правобережні українські території – через Київське генерал-губернаторство (1832 – 1914 рр.).

У 1797 р. після погодження з Австрією та Прусією остаточного тексту трактату, Росія закріпила за собою Литву, Західну Білорусь, Волинь, Київщину та Поділля. Всі нові території увійшли до Мінського генерал-губернаторства, а замість Ізяславської губернії після уточнення кордонів були створені Брацлавська, Подільська і Волинська губернії. Падіння Речі Посполитої справило великий резонанс як у польському суспільстві, так і в усій Європі, призвело до виникнення на міжнародній арені «польського питання», суперечок держав-агресорів щодо її колишніх окремих територій, протистояння між революційною Францією і напівфеодальними монархіями Європи, що намагались диктувати свою волю європейським народам.

Польське питання, яке виникло на європейській арені, включало в себе і долю польської державності, проблеми та перспективи національно-визвольного руху поляків. Воно використовувалося європейськими державами, передусім Францією та Англією у їх зовнішньополітичних інтересах.

Згодом за Павла I, і особливо за Олександра I у правобережних українських губерніях проводилася лояльна до польської шляхти політика. Особливою увагою губернаторів користувалися органи дворянського (шляхетського) самоврядування. Повітові зібрання шляхти, яку поляки продовжували називати між собою сеймиками, за часів Речі Посполитої становили підґрунтя політичного життя держави.

Польська шляхта, яка в політичному, соціальному і культурному плані була провідною суспільною силою польсько-литовської держави, продовжувала претендувати на таку ж політичну роль і суспільну функцію й після її падіння.

І після поділів Польщі шляхта приєднаних до Росії земель стійко захищала своє право на зібрання, адже її ментальність була невіддільна від цього символу шляхетського самоврядування. Завдяки петиціям до Павла I та Олександра I шляхетські зібрання в імперії були збережені. У першій чверті XIX ст. багаті польські магнати скористалися прихильністю Олександра I. І Правобережна Україна стала сферою активної діяльності Адама Чарторійського, польського патріота, під опікою якого знаходився Віленський учбовий округ, який об'єднав навчальні заклади восьми губерній, в тому числі й трьох правобережних українських – Київської, Подільської, Волинської. А Кременецький ліцей став у подальшому осередком відродження польської національної ідеї, центром підготовки польського повстання 1830-1831 рр. і поширення його у Правобережній Україні.

Після придушення повстання імператор Микола I розпочав у краї активну наступальну політику русифікації. Для її успішного здійснення та активізації процесу інкорпорації 24 лютого 1832 р. було впроваджене Київське генерал-губернаторство у складі трьох правобережних губерній. [3] Утворення Київського генерал-губернаторства було, безумовно, викликане польським повстанням 1830-31 рр., яке різко змінило ставлення Санкт-Петербургу до приєднаних від Речі Посполитої Західних губерній. В подальшому Правобережна Україна стала ареною гострого протистояння польського і російського впливів, історичного досвіду та традицій державного життя. І це спостерігалось впродовж всього XIX ст.

Штатний розклад цієї надгубернської адміністративної установи з 26 осіб затвердив Микола I, а згодом штатний розклад неодноразово

збільшувався. Першим посаду Київського генерал-губернатора зайняв генерал В. Левашов, який проводив конфіскацію маєтків учасників повстання, люстрації поміщицьких і монастирських маєтностей. Впроваджувалася російська мова у діловодстві, поширювалися російські порядки при виконанні земських та рекрутських повинностей, розроблялася та реалізовувалася продумана й цілеспрямована система заходів русифікації краю.

Після повстання царський уряд розпочав посилений наступ на залишки адміністративно-судової автономії, переслідуючи мету повністю уніфікувати адміністративний апарат Правобережної України.

30 жовтня 1831 р. вступив у дію основний закон, за яким місцеві адміністративні структури наділялися особливою силою влади та ліквідовувалася будь-яка відмінність всіх присутственних місць та посадових осіб у західних губерніях, зокрема, департаменти головних судів ставали карними палатами, повітові земські суди – повітовими судами, ліквідовувалися гродські суди. Призначення радників у губернські правління здійснювалось за узгодженням з міністерствами військовим губернатором; городничих і поліцмейстерів – цивільним губернатором. Скасовувалися посади підкоморіїв, коморників, возних і хорунжих, яких не було в російських державних структурах. За поданням київського і віленського військових губернаторів їхні функції перейняли межові суди. Вводились також совісні суди.

Особливо активною була діяльність наступного київського генерал-губернатора – Д. Бібікова, який жорсткими адміністративними методами проводив активну інкорпораційну політику, зокрема, успішно здійснив масштабну акцію декласації польської шляхти, обмежував діяльність дворянських зібрань, у 1847 – 1848 рр. з метою обмеження польських землевласників та отримання підтримки місцевого православно-українського селянства провів інвентарну реформу. Ним було започатковано традицію верховенства центральної адміністративної влади над судовими установами, практично припинена діяльність дворянських зібрань по розгляду і підтвердженню шляхетства, впроваджено ряд заходів для поширення російської освіти і культури, у 1839 р. ліквідована уніатська церква. Зосереджуючи в своїх руках вищу військову, цивільну і поліцейську владу і намагаючись змінити соціальну структуру у краї, фінансову та судову системи, він часто виступав із законодавчими ініціативами, надсилаючи напрацьовані у його канцелярії проекти до Сенату, Комітету міністрів, які після обговорень набували чинності узаконення і змінювали існуючу систему узаконень.

Підкреслимо, що обов'язки і повноваження губернаторів Західних губерній, зокрема правобережних українських, були значно ширшими порівняно з іншими. Окрім виконання узаконень загальноросійського рівня, як ключові посадові особи місцевого бюрократичного апарату управління, вони були зобов'язані вирішувати гострі проблеми у підпорядкованих їм губерніях, зокрема: тримати під посиленням контролем дворянські вибори, облаштовувати чиншову шляхту, займатись виконанням узаконень щодо єврейського населення, викорінювати місцеві традиції в процесі інкорпорації, утверджуючи російську державність.

У Правобережній Україні російський уряд довгий час намагався вирішити найскладніші управлінські питання, налагоджуючи співпрацю з місцевою польською елітою, яка за Петербурзькою міжнародною конвенцією 1797 р. втратила політичні права. Зазначимо, що влада в органах місцевого управління належала польським магнатам і шляхті, які володіли основним багатством краю – землею. Росіяни не мали там підтримки як зі сторони місцевого управлінського апарату, так і від домінуючої католицької та уніатської церков. Не вистачало в краї й належної кількості російських чиновників.

Згодом в політиці влади спостерігається відмова від пошуків компромісу з польською шляхтою регіону, про що свідчило розпорядження Сенату від 23 вересня 1864 р. Для підготовки і вироблення нової урядової стратегії була відновлена діяльність Західного комітету (1863 – 1865). В Київському генерал-губернаторстві щодо польської шляхти проводиться політика припинення переведення її у стан російського дворянства. Всі особи, які не подали до того часу документів, що підтверджували шляхетство, переводилися в податні стани.

Після повстання царський уряд розпочав посилений наступ на залишки адміністративно-судової автономії, переслідуючи мету повністю уніфікувати адміністративний апарат Правобережної України.

Генерал-губернатори, зокрема, О. П. Безак (1865-1869) виступили з рядом законодавчих ініціатив, звертаючи основну увагу на перспективу зросійщення регіону шляхом заміни російським польського землеволодіння та землекористування, які продовжували утримуватися у краї при використанні поляками єврейства [4, С. 95 – 105]. Намагаючись активізувати процеси переходу земельної власності, генерал-губернатор направив міністру державного майна свої міркування про заходи посилення серед місцевого населення «русского элемента», які були передані на обговорення особливої комісії під головуванням князя Гагаріна. У підсумку, закон від 10 грудня 1865р., який забороняв полякам придбання поміщицьких земель в регіоні,

окрім успадкування, став головним законодавчим актом, який згодом був доповнений іншими і діяв впродовж тривалого часу. Головною передумовою дієвості законодавства в цьому напрямі та переходу маєтків до російських землевласників генерал-губернатори вбачали у здійсненні постійного фінансового тиску на землевласників-поляків. Вони контролювали виконання вже діючих законів та виступали ініціаторами прийняття нових з найважливіших, на їх думку, проблем у ввіреному краї. Це були проблеми чиншового землеволодіння, іноземної колонізації краю, єврейське питання, проблема сервітутів та ін. Правова невизначеність, а часто просто плутанина в «єврейському питанні» ставали наслідком тимчасовості, непослідовності багатьох правових актів з цього питання, адміністративної своєрідності російської державної моделі управління.

Оскільки в центрі уваги генерал-губернаторів знаходились політичні проблеми, то саме генерал-губернатори визначали ступінь поширення у краї загальноросійських буржуазних реформ. Саме в цьому процесі зростає значення та активізується діяльність таємної поліції, заснованої в свій час Д. Г. Бібіковим, зростає військова функція генерал-губернаторів, які, за невеликим винятком, всі очолювали штаб Київського військового округу. А їх діяльність все більше зосереджувалась на виконанні адміністративно-поліцейських функцій.

Бібліографічний список

1. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с «Учреждения» о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб. : Тип. МВД, 1872. – 238 с.; Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторства в России // Собр. соч. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. – С. 299 – 338; Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5 – 32; № 6. – С. 90 – 131; Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М. : Мысль, 1978. – 388 с.; Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.) / Д. Бовуа ; пер. з франц. – К. : Інтел, 1996. – 415 с.
2. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб., 1864. – СПб., 1864.

3. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1830. – Т. 5. – Отд. 2: 1830. – № 4155.
4. Див. про це: Шандра В. С. Київський генерал-губернатор О. П. Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії / В. С. Шандра // Київська старовина. – 1997. – № 6.

Рассматривается законодательная деятельность правительства Российской империи, особенности функционирования органов государственной власти, местного дворянского самоуправления на Правобережной Украине в XIX в.

Legislative activity of government of the Russian empire, features of functioning of public authorities, local nobiliary self-government on Right-bank of Ukraine in the Nineteenth century are examined.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2013

УДК 343.915:791.43(73)

Kulyasa Khrystyna, Toronto

REBEL WITHOUT A CAUSE AND AMERICAN YOUTH CULTURE IN THE 1950-S

The article is focused on social, cultural and political aspects of the film «Rebel Without a Cause» through the lens of the historical significance of the period it was made in. The findings show that the film not only deals with the classic questions of juvenile delinquency in the 1950s America, but also manifests the existential questions of the Cold War era in its exploration of identity and masculinity of juvenile and youth American culture in general. While previous studies on the film were concentrated mainly on the psychological question of juvenile delinquency, this work explores the relationship between the cultural images and the fatalistic political situation in the early Cold War years in suburban American families.

Issue presentation, its topicality and connection with research work. An initial understanding of Nicholas Ray's now classic *Rebel Without a Cause* can be summarized in its capitalization of contemporary attitudes concerning juvenile delinquency, the birth of inexplicable teenage rebellion and the evolving concepts of masculinity and conformity. Delving deeper into the film's explicit themes, an even more disturbing portrait of America in the midst of an existential crises emerges – not only are the characters (and ultimately audiences) struggling with themselves and the society they are a part of, they are attempting to come to terms with an unimaginable

reality of the constantly imminent personal, as well as collective, death in the Cold War era [2, p. 303]. The film itself has gained an eerie aura of being cursed, as inexplicable and unnatural death plagued the stars of the film just as much as their characters (car accident, drowning, murder) [4, pp. 1-17]. The idea of audiences in 1955 viewing this film with the main star having recently perished in a tragic car accident, added to the film's cult status, forever enshrining James Dean as a pinnacle of teenage angst and rebellion [Ibid.]. In this way, *Rebel Without a Cause* is not only part of a larger cultural movement of its time – it helped define, focus and project the movement itself.

The topicality of the article is substantiated by the fact that generational ruptures, existential crises and family ideals set in the context of a confused post-war reality and a people attempting to redefine themselves are all featured in *Rebel*, as a product of its time, providing a jarring look at America in an extreme time of uncertainty in the middle of the 20th century.

The purpose of the article lies in exploring the relationship between the cultural images and the fatalistic political situation in the early Cold War years in suburban American families.

The priority of the author of the article is to explore the now clichéd topics of identity, change of familial roles and a teenager's place in society through the prism of societal and cultural stereotypes of both post-war and contemporary America.

The overview. Although a cycle of juvenile delinquent dramas preceded *Rebel Without a Cause*, none of them focused on the youth themselves. In sociology and general understanding at the time, this problem of rebellious teenagers seemed completely irrational and unfounded and was presented as a problem for the parents, therefore seen and thought about through their point of view [4, pp. 116-120]. *Rebel* capitalizes on this environment and turns the spotlight on the delinquents themselves, making the youth in the audience not only relate to the likes of Jim, Judy and Plato, but use their stories as an introspection to perhaps find out the cause or goal of their own rebellion. Judy and Plato's dramas reflect specific archetypes that were greatly feared and scarcely understood in this time. The overly independent, sexually determined female and the borderline homosexual psychopath are concepts that are presented as easily solvable [Ibid., p. 134] – if parents give proper attention and love to their young daughters they won't seek to be loved elsewhere therefore falling into trouble; if parents are present and engaged in a young boy's life he will not act out and shoot puppies or turn to an «unnatural» sexual expression as a means of crying out for help. Jim Stark's central dilemma – his inner struggle as represented in his rebellion against conformist views of suburban, middle-class America

and his confusion over realistic and ideal masculinity [Ibid., pp. 131-146] – has an even greater implication beyond the individual. In his struggle to understand his mold and the man he is meant to become, the film parallels an America attempting to cast off its idealistic past to emerge as a responsible world power [Ibid., pp. 153]. The political implications of *Rebel* are perhaps overlooked in favour of the social and cultural lessons, but cast an important and central shadow over the entire film.

The Age of Abundance in post-war America brought in a re-imagination and crisis of the American dream [1, p. 26]. «Did the American dream mean success through individual competition in a wide-open free market-place? Or was the dream only of the abundance the American-market place had made possible – the suburban American dream of two cars in every garage and a refrigerator-freezer in every kitchen?» [Ibid.]. America had been through two wars, a Depression and was amidst an uncertain new conflict against Communism. Perhaps the American people had grown weary of the fighting and the competitive work in the traditional sense, allowing themselves the chance to settle down and enjoy this abundance. In *Rebel*, this is reflected in the family values of primarily Jim's character – the house, the car, the clothes. When Jim's father exclaims «Don't I buy you everything you want?» he is speaking with the voice of the adults of the 1950s, attempting to understand teenage rebellion. This idea of the kids having everything and not understanding or appreciating what the prior generation went through to ensure it, and the failure to present a valid excuse for delinquency in the first place, contributed to this widely accepted idea of «without a cause» [4, p. 118].

The gist. As *Rebel Without a Cause* explores the now clichéd topic of identity and a teenager trying to find their place in society while all the adults in the world don't understand, it acts as a microcosm that reflects the larger significance of the 1950s white masculine culture experiencing a sense of identity crisis [4, pp. 118-121]. The emasculation that was a topic of immense fear in the 1950s is reflected in Jim's father as a man incapable of standing up to his wife, or standing up for his son having lost the virility, strength and stability that has ideally been synonymous with the «true man» ideal [3]. The roots of this emasculation had been grounded decades prior, as Jon Mitchell remarks, «During WWI, the American woman was called upon to do men's work... the great depression gave women an economic excuse to introduce their husbands to dirty dishes and diapers... Only since the end of WWII has the American woman had a chance to... enjoy her now dominant position» [4, p. 132]. Jim needs his father to be that kind of rugged, strong, ruthless man that he believes is the true definition of masculinity; instead he is presented with a man in an apron on his knees

at the service of the female that did this to him in the first place. «What do you do when you have to be a man?» says Jim as he values honesty, sincerity, honour – what he thinks are ideals that a real man is supposed to value. Being called «chicken» deeply wounds him and pushes him into an irrational state of mind. Judy's father is presented as this idealistic type of «man's man» uncomfortable with his daughter's new found sexuality. Jim attempts to showcase his manliness with Buzz and the kids and needs his father to acknowledge that he is doing the right thing by being a man and doing what he has to do for honour. When that reassurance does not come, it provides Jim with all the more reason to do it, not wanting to be like his father, a chicken, rejecting his true image and calling as a man.

This new notion of the woman as independent and in charge, is very much evident in the example of Jim's household, was incompatible with the post WWII attempt at resolidification of American society by means of «re-invocation of the gender stereotypes of breadwinning father and housemaker mother» [3]. The nuclear family was a new ideal, entrenching domesticity as the desired outcome of life. A functioning home, defined by clear roles of the parents, was seen as a way of preserving a functioning democratic republic [Ibid.]. This confusion over masculinity and familial roles permeates Jim's story and is further presented in Plato's erratic behaviour and implicit sexual confusion. At first glance, it would seem as if *Rebel* endorses these values, considering that Jim's father's emasculation is treated as a joke and clear role reversal, which is deemed unacceptable. However, a different interpretation could support the view that the film more subtly rejects these norms and historic images of societal and cultural stereotypes. By accepting his father's coat in the end, by returning to the «normalcy» of the family after a night of rebellious and erratic behaviour, it's not that Jim is falling into the conformity that seems required of him by the times (son coming back into the family, understanding that obedience is the only way to restore normalcy). Rather, Jim can be seen as maturing, having evolved from the beginning to the end, now understanding the parental point of view better and seeing his father as not so much emasculated and «chicken» but as a new, evolved figure of a man – one who values rational thought, provides material and emotional support for his children, and acts like a good husband [4, p. 132].

Cinematically, Ray very tellingly presents the idea of conformity and a sense of entrapment and phoniness in a remarkable visual way. The houses are tightly pushed together, the fences keep the kids contained, the group dynamics at school, and the issues of the families being pushed and blamed on the children. The sense of claustrophobia is evident in the film and is contrasted by the idea of spatial freedom and escape by the cliff («the bluff»)

and the space show at the Planetarium. However, instead of representing release and personal freedom, these two scenes have a perilous context as Buzz dies going over the bluff and the space show reminds everyone of the Cold War threat (and later hosts the deadly showdown between Plato and the police). The existential implications of the Planetarium scene are heavily loaded with nuclear analogies [4, pp. 153-155]. In an almost biblical way, the show previews the end of the world, a concept that 1950s American youth would definitely equate with the ever-present nuclear threat. The way Plato ducks behind the seats at the most climatic moment, alludes to the «Duck and Cover» promotion at the time [Ibid., p. 155]. As for the youth in general, it speaks to a more lasting themes throughout the movie: living in the moment because you might be gone tomorrow. Jim is portrayed as valuing the everyday experiences, with his clear refusal to accept the adults in the film telling him the likes of «in 10 years it will pass» or «you'll see how foolish you were». «I want an answer now!» – Jim and the rest of the youth in the mid-20th century America, is faced with not only the dilemma of personal death, but the more biblical, extraordinary death which gives their lives a sense of urgency and perhaps anxiety leading to the «delinquency» in the first place.

Jim's own evolution, in many ways, provides a reality check for the audience – after all, these are just kids. The opening scene alone encompasses most of Jim's inner and outer struggle: while attempting to assimilate into his role as manly and conforming, Jim is wearing a suit while lying on the ground and being father-like to a toy monkey. His drunkenness is all that the adults around him see, yet no one except perhaps the audience sees the infantile regression of Jim's character. Perhaps all he longs for is to play with the toy monkey and drink his milk and not have to deal with all the issues of growing up, like doing the right thing and becoming a man and making friends and fitting in. Yet, this infantile behaviour changes, as he gets closer to Judy, signifying an inevitable progression that comes with being in a relationship [4, pp. 153-155]. The abandoned mansion becomes an imaginary playground for an imaginary family – Jim, Judy and Plato as a perfect suburban unit. Plato taken on the infantile characteristics, furthering the infatuation and obsession with Jim while Jim and Judy leave Plato (and their innocence) behind in search of something else, something more mature. As Jim sheds the red jacket (perhaps in a way signifying Communism as well) he sheds his irrational rebellion, accepting the new dawn as a new understanding that change and not just rejection of society is the key to his happiness. «If I had one day when I didn't have to be all confused and I didn't have to feel that I was ashamed of everything. If I felt that I belonged somewhere someplace. You know?» Jim's wish comes true

as he and Judy find each other, in a way conforming to the idea of belonging and embarking on their own family experiment, but more importantly, speaks to the original message of rebellion. Even though there may not be a cause and known way to prevent it, the youth themselves can relate to each other even if everyone else «just doesn't understand». They are saved, only not knowing whether they are saved for another day, or two or three as death is constantly looming.

Conclusions (Results). Just as Jim tries to adapt to the changing dynamics and roles of his life, America in the 1950s was attempting to change and protect itself at the same time [3]. By reverting to stereotypical household roles, the patriarchy and democratic republic was safe. By strengthening the family unit, the nuclear and Communist threat seemed manageable. Although a period of immense confusion and self-examination, America in the mid 1950s was on a brink of a new dawn – and who better to lead it to a new dawn than a new generation. A cliché today, the troubled teenager at this time posed a new and uncertain problem for the American public, and *Rebel* helped entrench and offer glimpses into this phenomenon. The groundbreaking element however, lies in its vantage point: the film arrived in the perfect moment of introspection to open the eyes of America and see another side of the conflict, urging for rationality and maturity in dealing with the youth and perhaps the greater political enemy as well.

Bibliographical list

1. Bailey, Beth. «Rebels Without a Cause? Teenagers in the 50s.» *History Today* 40, no. 2 (February 1990): 25-33.
2. Frascella, Lawrence, and Al Weisel. *Live Fast, Die Young: The Wild Ride of Marking Rebel Without a Cause*. New York City, NY: Touchstone, 2005.
3. Martschukat, Jurgen. Jurgen Martschukat to Gender Forum, «Historical Masculinities as an Intersectional Problem: Troubling Masculinities in 1950s America, « 2011. <http://www.genderforum.org/issues/historical-masculinities-as-an-intersectional-problem/>.
4. Slocum, J. David, ed. *Rebel Without a Cause: Approaches to a Maverick Masterwork*. Albany, NY: State University of New York Press, 2005.

Illustrative Material Sources

1. Ray, Nicholas, dir. *Rebel Without a Cause*. N. p. : Warner Bros. Entertainment Inc., 2010. DVD. Originally released 1955.

У статті досліджуються соціальні, культурні і політичні аспекти фільму «Бунтівник без причини» (Rebel Without a Cause) крізь призму історичного аналізу. Результати дослідження доводять, що фільм не лише дає відповіді на класичні питання щодо підліткової злочинності в Америці в 50-х рр, але також демонструє екзистенційні проблеми періоду «холодної війни», які стосуються особистості, змушнення підлітків та молодіжної американської

культури загалом. У той час коли всі попередні дослідження фільму фокусувалися головним чином на психологічному аспекті підліткової злочинності, у цій роботі увага зосереджена на соціально-політичному аспекті, а саме на зв'язку між культурними образами і фаталістичною політичною ситуацією на початку «холодної війни» у провінційній Америці.

В статті досліджуються соціальні, культурні і політичні аспекти фільма «Бунтарь без причини» (*Rebel Without a Cause*) сквозь призму історического аналізу. Результати роботи підтверджують ідею о том, что этот фильм не только дает ответы на классические вопросы о подростковой преступности в Америке в 50-х гг., но также демонстрирует проблемы экзистенциального плана периода «холодной войны», касающиеся личности, возмужания подростков и молодежной американской культуры в целом. В то время, как все предыдущие исследования этого фильма фокусировались главным образом на психологической составляющей подростковой преступности, в данной работе внимание сосредоточено на социально-политическом аспекте, а именно, на связи между культурными образами и фаталистической политической ситуацией начала «холодной войны» в провинциальной Америке.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2013

УДК 323.17(47+57)

Матієнко А. В., НУ «ОЮА»

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР

Досліджуються міжнаціональні відносини в період функціонування та розпаду СРСР. Аналізується суть радянської політики «імперії позитивної дії» щодо етнічних груп, політика «коренізації». Вивчення особливостей сучасної етнополітичної ситуації в Україні

Дослідженням питання етнонаціональної політики займалися ряд вчених, серед них можна виділити як українських, так і зарубіжних вчених, зокрема, це: К. М. Вітман, Т. Мартин, А. Каппелер, Н. П. Шипка, І. А. Мельник.

Проблема регулювання етнонаціональних відносин посідає важливе місце у структурі державної політики абсолютної більшості країн сучасного світу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбулися глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні

зміни. Сталися корінні трансформації у колишніх соціалістичних державах Центральної і Східної Європи, розпався Радянський Союз. Ці події спричинили глибокі суспільні зміни, викликали численні міжнаціональні конфлікти, посилили націоналістичні тенденції у діяльності правлячих еліт ряду європейських держав.

Серед причин зникнення Радянського Союзу важливу роль відіграла неадекватна модель етнонаціональної політики, яка виявилась неспроможною відповісти на сучасні виклики цивілізаційного розвитку в цій багатонаціональній країні. Кожній пострадянській країні прийшлося самотужки вирішувати етнополітичні проблеми, які зазвичай накладалися на типові проблеми перехідного періоду (економічні кризи, рецидиви впровадження демократичних реформ, соціальний колапс, корупцію, непристосованість державного апарату для адекватного реагування на етнонаціональні виклики) [1].

Проблема міжнаціональних відносин в Радянському Союзі до його розпаду у вітчизняній радянській науковій літературі висвітлювалася лише з марксистсько-ленінських позицій. Критичне осмислення міжнаціональних взаємин було неможливим, а про національні суперечності в СРСР не могло бути й мови, оскільки вони не вписувалися в офіційні ідеологічні схеми. На потребу хибної політичної практики ортодоксальна марксистсько-ленінська наука сповідувала тезу про «історичну меншовартість окремих народів», створювала теоретичне підґрунтя для репресій і депортацій багатьох народів-етносів, перекроювання етнічних кордонів, перейменування народів тощо. Тільки на межі 80 – 90-х років ХХ ст. розвиток СРСР підтвердив висновок про національний ренесанс у нинішньому світі та підвищення ролі нації як суб'єкта світового розвитку.

Основу національної політики склали історичні програмні документи Радянської держави. З 1917 по 1923 р. було прийнято шість спеціальних постанов в сфері міжнаціональних відносин, а з 1923 по 1953р. – жодної [2].

Радянським союзом пропонувався заохочувальна політика стосовно етнічних груп, розділених західним кордоном Радянського Союзу, яка повинна була схилити на бік СРСР їхніх співвітчизників за кордоном та збільшити можливість Москви впливати на західних сусідів. Саме таку політику Радянського Союзу щодо національностей Т. Мартін називає політикою «імперії позитивної дії» (affirmativeaction), тобто позитивною дискримінацією, яка застосовувалась до колись пригнічених народів» [3].

Звернемось до поглядів Й. Сталіна щодо нації. На його думку, націю можна визначити за допомогою нібито об'єктивних наукових

критеріїв. Він, зокрема, визначив націю як «стійку спільність людей, що історично склалася»; ця спільність має чотири характерні ознаки: спільну мову, територію, економіку і спільність психічного складу, яка проявляється в спільності культури». Ці чотири ознаки тільки в їхній комбінації утворюють, за Сталіним, націю. Якщо хоч однієї з них бракує, нація перестає бути нацією. Своє міркування Сталін продемонстрував на прикладі прибалтійських німців і латишів, які, хоч і мали спільну територію та економіку, в XIX сторіччі не спромоглися утворити націю. Завдяки своєму теоретичному опрацюванню проблеми Сталін 1917 року став першим радянським наркомом у справах національностей, і з тієї посади починається його швидке сходження до влади. Його підхід до «національного питання» визначався гнучкістю: цілковите прийняття принципу національного самовизначення він поєднував із застереженнями, які повністю відміняли дію цього принципу. Спочатку він визнає: «робітники зацікавлені в повному злитті всіх своїх товаришів в єдину інтернаціональну армію, у вільному і повному розвитку духовних сил своїх братів, хоч би до якої нації вони належали». Поряд з цим він вказує: «Це звичайно не означає, що соціал-демократія підтримуватиме всілякі звичаї і установи нації» [4].

СРСР активно впроваджувала політику «коренізації», завдяки якій систематично зростала частка місцевих мешканців у республіканських партійних та урядових апаратах. Отже, більшовики, по суті, захопили лідерство у вирішенні національних завдань, характерних для усіх типів національних рухів. Вони створювали національні еліти там, де їх не було або вони були слабкі. Вони поширювали та підтримували у масах різні форми національної культури та ідентичності там, де це завдання було нагальним, сприяли територіалізації етнічності та створювали національні утворення на різних рівнях. Ця політика заперечувала нейтральність стосовно національних питань, яка була принципом більшовиків перед революцією та робила акцент саме на «позитивній дії» аж до однозначної ворожості, навіть до добровільної асиміляції.

Більшовики спробували підмінити донціональний устрій царської імперії постнаціональним, пролетарсько-інтернаціоналістським і перестрибнути через фазу національної держави. Наприкінці 1920-х років у Радянському Союзі відбувся поворот від прагматично-гнучкої до репресивної національної політики. Колишні пріоритети мовної та кадрової коренізації поступились місцевим культурам. Головним гаслом стало «братерство народів СРСР», російську культуру реабілітували, росіяни стали «першими серед рівних» у «дружній сім'ї

радянських народів», а російська мова повинна була стати «другою рідною мовою» усіх народів Радянського Союзу. Тепер лише численні етнічні групи у місцях свого компактного проживання користувались правом зберігати етнічну ідентичність. Із загостренням міжнародної обстановки зовнішня політика СРСР ставала більш ізоляційною та оборонною, відбувались масові репресії у прикордонних районах, чистки етнічно ненадійних елементів. Репресії передусім стосувались буржуазних націоналістів – національної еліти та місцевих політичних лідерів, які «попали під їхній вплив». Головною метою таких репресій було насамперед запобігання виникненню претензій в національних еліт на політичне лідерство та одержання ними влади. Можна стверджувати, що СРСР як єдина держава тримався на страху і силі, хоч і намагався відвертати міжетнічні та міжконфесійні конфлікти в різноетнічних та різноконфесійних регіонах, так, що вони ніколи не переходили в сутички з насильницькими діями, як це відбувалося після його розпаду. У тоталітарному радянському суспільстві меншина могла розраховувати лише на задоволення свого права на освіту, захист культурних інтересів спільноти. Правова політика Радянського Союзу щодо національних меншин велась під гаслом так званого «зближення націй», тож будь-яка самостійна політична діяльність чи створення будь-якої громадської організації етнічної спільноти були неможливі [5; с. 172].

Як зазначає німецький дослідник А. Каппелер, політика «коренізації», чи то «позитивної дії», мала радикальний вплив: а) широкі верстви неросіян привернулись до революції та партії або ж вони були нейтралізовані; б) істотно пришвидшилось творення націй з великих етнічних груп, а подекуди був покладений початок творенню менших етносів; в) українці сконсолідувались як нація, утворилась численна україномовна еліта, українська мова майже повністю запанувала у школах та установах [6; с. 285].

Теоретично задекларовані права неросійських народів у СРСР, на думку Мельника І. А., паралізувалися унітаризмом на практиці: 1) союзні республіки були позбавлені суверенітету, під яким розуміється повнота влади держави, її незалежність у внутрішній і зовнішній політиці; 2) наявність інституту союзного громадянства, яке зводило нанівець інститут громадянства союзної республіки, підмінивши його припискою на певній території; 3) союзні органи мали право скасовувати постанови держаних органів союзної республіки; 4) союзні органи могли на практиці узурпувати будь-яке питання, крім перелічених у компетенції СРСР, а це означало, що фактично союзні міністерства не брали до уваги республіканське законодавство; 5) встановлення

в СРСР необмеженого партнократичного режиму, який приглушував будь-які прояви самостійного національного життя неросійських народів [7; с. 36 – 62].

Перебудова спричинила активний прояв національної самосвідомості неросійських народів. Міжнародні проблеми розпочалися з другої половини 80-х років ХХ ст. І переросли у міжнародні конфлікти в СРСР і набули особливої гостроти в духовній сфері. Це можна пояснити прагненнями неросійських народів зберегти свою самобутність і протистояти посиленій русифікації їхнього духовного життя під маскою «інтернаціоналізації». В СРСР двомовними були представники неросійських народів, а росіяни, незалежно від місця проживання, могли бути й одномовними. В союзних республіках національне протистояння, яке виявилось в мовній сфері, перетворювалося в протистояння соціальне: сільське населення користувалося рідною мовою, а міське здебільшого переходило на російську.

Достатньо цікавою є концепція перетворення багатонаціональної унітарної держави у СНД на засадах національного суверенітету. Існує два підходи та відповідно дві концепції національного суверенітету:

- в основі першого підходу лежала концепція «обмеженого суверенітету націй», тобто міждержавного об'єднання,
- другий підхід полягав у неможливості існування вільних націй з добровільно обмеженим суверенітетом [7; с. 114 – 129].

Союзне керівництво зіткнулося з безпрецедентним розвитком подій і виявилось неспроможним дати їм об'єктивну оцінку. Спроби врятувати СРСР збройною силою зазнали поразки.

Роблячи висновки стосовно радянської етнополітики необхідно сказати про те, що великий вплив на неї мали інтеграційні та дезинтеграційні процеси.

Інтеграційні процеси набули більшої інтенсивності в 1950-х р. на стадії форсованої індустріальної модернізації, Великої Вітчизняної війни і індустріальної модернізації 1940-1950-х років. Саме тоді була зроблена спроба реалізувати закладену в комуністичній доктрині ідею можливості на базі уніфікації економічної бази суспільства, аналогічно уніфікувати соціальну і національну структуру і отримати гомогенне суспільство [8].

На практиці виявилось неможливим реалізувати цю ідею, не дивлячись на використання жорстоких механізмів управління і масових репресій.

Нинішня Україна керується духом патріотизму і демократії, набутого ще в попередні періоди своєї історії. Йдеться насамперед про прогресивні законодавчі акти 1917-1918 років. Наша держава

підтвердила спадкоємність своєї національної політики з аналогічною політикою Центральної Ради, а не так званою «ленінською національною політикою», що запроваджувалася упродовж семи десятиліть історії українського народу. Такий висновок має важливе теоретичне і практичне значення, наголошуючи на тому, що незалежна Україна відмежовується від спадщини Української РСР у царині національного питання [9].

Загальна етнополітична ситуація в Україні на початку 1990-х років помітним чином відрізнялася від тієї, яка була характерною для більшості нових держав – колишніх республік СРСР. По суті існував лише єдиний резонансний конфліктогенний момент – вимога щодо встановлення Кримської автономії було залагоджено, незважаючи на всілякі загострення та перипетії. Вчасно, належно і на високому державному рівні були усвідомлені також і загальні проблеми національних меншин України в цілому. Об'єктивно справедливим буде визнати і те, що тоталітарна – репресивна за своїм характером колишня радянська система наклала тяжкий відбиток на психологію багатьох народів і призвела до певних негативних диспропорцій у етнополітичній структурі України. Передусім, це більше домінування російськомовної культури над іншими, байдужість та небажання задовольняти культурно-освітні, інформаційні та духовні потреби етнопонаціональних меншин. Сюди слід додати також особливі форми екстремізму та інші вкрай небажані прояви нетерпимості у міжетнічних стосунках. До того ж, поряд із зростанням національної свідомості, формуванням і закріпленням почуття національної гідності даються взнаки – і подекуди досить гостро – наслідки етнорасового терору і такого ганебного антигуманого явища, як депортації окремих громадян та цілих народів за етнічною ознакою [10].

Молода Українська держава, як і інші республіки колишнього СРСР, зіткнулась із проблемами забезпечення конституційних прав національних меншин, виходячи з міжнародного принципу нерозривності прав людини і прав національностей, обрання власної стратегії етнополітичного розвитку. Це було обумовлено, по-перше, ускладненням етнополітичної ситуації у нових державах; по-друге, започаткуванням процесу активного включення етнічних спільнот у внутрішнє й зовнішньополітичне життя своїх країн; по-третє, необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних відносин міжетнічними групами. Тобто перед Україною з усією гостротою постало завдання сформулювати концепцію державної етнічної політики як з урахуванням уроків історичного минулого, так і міжнародної практики вирішення етнічних проблем. Забезпечення прав етнічних груп

стало одним із визначальних політико-правових напрямків розвитку незалежної України. З моменту проголошення Акта незалежності почалася цілеспрямована робота з вироблення теорії та реалізації демократичної етнополітики щодо національних меншин і концептуальних засад розбудови української державності. В основу перших державних актів сучасної України були покладені ідеї фундаторів української державності М. Грушевського та В. Винниченка, Ю. Бочковського.

Аналізуючи сучасну етнополітичну ситуацію в Україні, можна стверджувати, що національний фактор у суспільно-політичному житті держави доволі впливовий, зокрема, відчувається поступовий розвиток та активізація української цілостності і, разом з тим, інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси. Українське законодавство в сфері етнополітики загалом відповідає вимогам міжнародних пактів і принципам, що у них проголошені, визнає за особами, що належать до меншин, основоположні права і свободи людини. Національно-культурна автономія є найприйнятнішою формою для збереження і розвитку етнокультурної самобутності всіх громадян України незалежно від їхнього етнічного походження.

Отож, пострадянські держави прагнуть зайняти як найвигіднішу, гнучку позицію, водночас, намагаючись міжнародно підтримати свій статус держав, у яких «дійсно забезпечуються права національних меншин», що повинно свідчити про їх демократичність та виконання ними міжнародних зобов'язань, а, з іншого боку, максимально забезпечити права найуразливіших груп без будь-яких дезінтеграційних наслідків в середині держави.

Проблема міжнаціональних відносин немає однозначного розв'язку через відмінності й особливості фактичного становища меншин у різних європейських державах і через небезпеки, що становлять меншини для державної цілісності, залежно від офіційно закріплених відносин на рівні держава-меншина.

Кожна країна може на свій розсуд і будь-якими методами впливати на етнонаціональну ситуацію на своїх теренах, але головне, щоб при цьому дотримуватись права всіх представників етносів, які проживають або тимчасово перебувають на її території. У рамках міжнародних європейських організацій та на рівні кожної окремої держави європейського регіону вже прийнято ряд документів, що гарантують захист прав меншин, проте реальна ситуація свідчить про багато суперечливих моментів та небажання багатьох держав реально вирішити проблеми, що стосуються існування на їх території національних меншин.

Бібліографічний список

1. Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : монографія / К. М. Вітман. – К. : Логос, 2007. – С. 5-6.
2. Фадеичева М. Этнополитические концепции этнических общностей и индивидов : автореф. дис. ... докт. философских наук / М. Фадеичева. – Екатеринбург, 2004. – С. 32-33.
3. Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // AbImperio. – 2002. – № 2. – С. 55.
4. Сталін Й. Марксизм і національне питання. – К., 1952. – С. 32-33.
5. Шипка Н. Етнополітичні аспекти побудови та функціонування союзу / Н. Шипка. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – № 20. – С. 170-172.
6. Кашпелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Мельник І. А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К. : Либідь, 2006. – С. 36-62.
8. Абдулкаримов Г. Исторические тренды Российской этнополитики и этносоциокультурных процессов // Теоретические проблемы актуальной этнополитики в России. – М., 2007. – С. 87-89.
9. Мельник І. А. Національні меншини як повноправні суб'єкти української політичної нації // Наукові праці Політичні науки. – № 31. – Том 44. – С. 43.
10. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз. – К., 2006. – С. 330-332.

Исследуются межнациональные отношения в период функционирования и распада СССР. Анализируется сущность советской политики «империи позитивных действий», политика «коренизации». Изучаются особенности этнополитической ситуации в Украине.

There were researched international relations during the operation and the collapse of the USSR. The nature of the Soviet policy of «affirmative action empire» of ethnic groups, the policy of «indigenization» are analyzing. Exploring the features of modern ethno-political situation in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2013

Гриценко-Веселовська О. В., НУ «ОЮА»

СУФРАЖИЗМ ЯК ШЛЯХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СФЕРІ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЖІНОК

В даній статті розглядаються головні аспекти теорії суфражизму. Зокрема, аналізуються характерні риси розвитку політичних прав жінок та напрямки посилення ролі жінок в житті суспільства. Акцентується увага на боротьбі жінок за зрівняння в правах з чоловіками в економічній, політичній, культурній сферах життя, а також на їх участі у загальнополітичних процесах.

Одна з характерних рис ХХ ст. – посилення ролі жінок в житті суспільства. Сутність жіночого руху полягала в боротьбі жінок за зрівняння прав з чоловіками в економічній, політичній, культурній сферах життя, а також їх участь у загальнополітичному процесі. Цей рух також нерідко називали феміністським (від лат. femina – жінка), а в англосаксонських країнах – суфражистським рухом (від англ. suffrage – виборче право), а жінок, що боролися за право голосу – суфражистками. У Великобританії рух суфражисток очолювала Еммеліна Панкхерст та її донька Кристabelle.

В історії західної цивілізації громадський рух за рівноправність жінок складається в другій половині ХІХ століття, коли жінки вперше виступили як самостійна організована політична сила. Термін «фемінізм» як синонім жіночої емансипації, починає широко використовуватися в Європі на початку ХХ століття.

Ідея рівних соціальних прав жінок і чоловіків сходить до часу епохи Просвітництва і Великої французької революції ХVІІІ століття і пов'язана з затвердженням ліберальної концепції «природних прав і свобод» людини. Ця концепція вперше в Європі була закріплена в головному документі Французької революції «Декларація прав людини і громадянина» (1789). Француженки, натхненні гаслами революції «Свобода, рівність, братерство», створювали свої клуби, активно брали участь у всіх громадських подіях. Але після опублікування Декларації, а потім Конституції нової республіки вони виявили, що свобода і права людини не поширюються на жінок: до категорії громадян, які мають право володіти власністю, обирати і бути обраними були віднесені лише чоловіки. Письменниця Олімпія де Гуж спробувала виправити це «непорозуміння», склавши в 1791 році «Декларацію прав жінки

і громадянки», яку історики вважають першим маніфестом фемінізму Нового часу. Але голос французьких революціонерок не був почутий, жіночі союзи були заборонені, а потім жінкам заборонили навіть бути присутніми на публічних заходах.

Через рік англійка Мері Уоллстонкрафт публікує свою роботу «На захист прав жінок», де говорить про можливість і необхідність цивільних прав жінок. Головним аргументом противників рівноправності була теза про те, що жінки за своєю природою не здатні до незалежності, тому потребують керівництва і не можуть претендувати на самостійне голосування.

Для лібералів XIX століття, прихильників ідеї рівноправності статей, мова йшла про формальне, юридичній рівності, що дає людині можливість відстоювати свої інтереси. Звичайне право Великобританії та США свідчило, що юридично жінка не існує окремо від свого батька або чоловіка, які й голосують від її імені і в ім'я інтересів сім'ї в цілому; без їх згоди жінки не можуть укладати договори, не повинні володіти власністю, самостійно виступати в суді. Дж. Ст. Мілль через 70 років після Уоллстонкрафт в своїй праці «Про підпорядкування жінки» (1861) розмірковує про причини пасивності жінок, їх мовчазної згоди з громадянським безправ'ям. На його думку, влада чоловіків над жінками не схожа на всі інші види влади, оскільки сили не застосовує, а сприймається добровільно, на основі внутрішньої емоційної сутності жінка має змогу повністю відректися від себе і не мати іншого життя, крім розчинення у бідах близьких. Мілль виступив на підтримку сміливих англійок, які публічно заявили про те, що жінки можуть самі говорити від свого імені, що вони вільні і тому мають право вимагати однакових з чоловіками політичних прав. У 1867 році він представив в англійському парламенті петицію на користь виборчих прав для жінок. Так, вперше у вищих органах державної влади прозвучав голос нового громадського руху.

Право на участь у голосуванні – головна вимога перших політичних організацій жінок у Великобританії і Америці другої половини XIX століття. Тому перший період руху жінок за рівні з чоловіками права увійшов в історію під назвою суфражизм (від *suffrage* – право голосу) [4, с. 83]. Крім виборчих прав суфражистки домагалися однакових з чоловіками прав на власність, вищу освіту, професійну зайнятість.

Маніфест жіночого руху був проголошений американськими активістами на першій в історії конференції з прав жінок. У 1848 році 200 жінок і 40 чоловіків зібралися в Сенекі Фолз (штат Нью-Йорк), де після дискусій прийняли «Декларацію почуттів», записавши в ній

основні ідеї і принципи суфражизму. Цією назвою автор маніфесту Ел. Стентон підкреслювала зв'язок зі «священним» для американської демократії документом, прийнятому в роки Американської революції – «Декларацією незалежності», де було проголошено, що всі люди створені рівними і наділені їх творцем невідчужуваними правами. На конференції було сформульовано гасло нового руху – усі чоловіки і жінки створені рівними – і основні вимоги: жінки як громадянки Сполучених Штатів повинні володіти всією повнотою політичних прав, а також мати право на розлучення, на опіку над дітьми у разі розлучення, на володіння майном і спадком, право на власні заробітки та отримання вищої освіти. Учасники конференції вважали, що тільки за допомогою організованих масових дій можна домогтися своїх прав. Нечисленні жіночі групи в Америці і Європі до початку ХХ століття перетворюються у впливові національні коаліції та асоціації. Всіма способами громадянської активності суфражистки намагаються домогтися зміни законів, зробити все, щоб їх голос був почутий. Масові демонстрації, петиції, звернення до партій і політичних діячів, мітинги, демонстрації, акції протесту були націлені на залучення суспільної уваги, зміну політики і проведення реформ. У діяльності організацій та акціях протесту в той час в основному брали участь жінки з середнього класу. На захист прав жінок виступили соціалісти. На Міжнародній соціалістичній конференції в Копенгагені в 1910 році Кл. Цеткін запропонувала щорічно проводити Міжнародний жіночий день під гаслами боротьби за політичне і соціальне рівноправ'я. Цим днем жіночої солідарності, який сприяв і залученню до боротьби жінок-робітниць, стало 8 березня.

У 1870-ті роки перші європейські університети відкрили свої двері для студенток. Але суфражисткам знадобилося майже сімдесят років боротьби, щоб стала реальністю їх головна політична вимога. У 1920 році Конгресом США була прийнята 19-а поправка до Конституції, яка надавала виборче право жінкам. Англійки отримали це право обмежено (тільки для заміжніх жінок) у 1918-му, а в повному обсязі – в 1928 році. Найпрогресивнішою в цьому відношенні країною стала Нова Зеландія, яка першою в світі вже в 1893 році допустила жінок на виборчі дільниці. А у Франції жінкам надали законне право голосувати на виборах тільки в 1946 році, через півтора століття після отримання цього права чоловіками. До 1970-х років Швейцарія відмовляла громадянам жіночої статі в праві обирати і бути обраними. Для багатьох мусульманських країн це вимога залишається актуальною і в ХХІ столітті.

У 20-ті роки ХХ століття в Європі і США феміністський рух першої хвилі, домігшись, поряд з виборчими правами, прийняття законів, що дозволяють жінкам навчатися в університетах і працювати поза домом, вважав свої завдання виконаними, і активність жіночих організацій пішла на спад [2, с. 40].

Серед ранніх і небагатьох прихильників політичної рівноправності жінок був французький філософ і політичний ідеолог епохи Французької революції Ж. де Кондорсе. Він виходив з того, що жінки, так само як і чоловіки, обдаровані розумом і моральними ідеями і тому повинні мати ті ж права, як і чоловіки. Він вимагав для них активного і пасивного виборчого права. У 1790 р. Кондорсе опублікував статтю «Про дарування жінкам громадянських прав». На його думку, проголошений революцією принцип рівності був потоптаний, тому, що половина роду людського була позбавлена права брати участь у законодавстві. На його думку, кожна людина, незалежно від статі, релігії, раси, має однакові права.

Інший прогресивний мислитель тієї ж епохи, пруський письменник Теодор Готтліб фон Гіппель, опублікував в 1792 р. книгу «Про поліпшення статусу жінок», яка поклала початок дебатів про права жінок у Німеччині. В ній автор закликав до повноправності жінок у політиці, освіті, професійній діяльності. Від участі жінок у державному управлінні Гіппель очікував великих результатів, вважаючи, що «в цьому випадку було б менше тиранів і марнотратства сил підданих».

Грунтуючись на традиціях Просвітництва і прав особистості, в середині ХІХ століття виникає фемінізм як соціальний рух самих жінок за свої політичні і громадянські права, бо жодна революція не надала їм таких прав, незважаючи на їх активну участь у революційних процесах. Період з 1840-х по 1920-ті роки відомий в сучасній літературі з історії жіночих рухів як «перша хвиля» фемінізму. У свої програми феміністки в різних країнах включали вимоги надати право на освіту, професійну працю, на заняття державних посад, право самостійно займатися торгівлею, підприємницькою діяльністю.

Однією з характерних рис фемінізму «першої хвилі» до кінця ХІХ – початку ХХ ст. стала вимога політичної рівноправності для жінок, передусім права голосу [1, с. 39]. Суфражистки вважали, що, маючи легальну можливість голосувати на виборах, жінки незабаром звільняться від усіх інших форм дискримінації.

Першою країною, що надала жінкам цивільне право голосу була Нова Зеландія (1893 р.). Правда, в Скандинавських країнах деякі юридичні перешкоди для участі жінок у суспільному житті почали усуватися ще в середині минулого століття. Процес набуття жінками

голосу розтягнувся на довгі роки. До 1940-их рр. таких країн було вже 26. Найбільший прогрес у набутті рівного виборчого права для жінок був досягнутий після Другої світової війни. У 1995 році жінки мають це право скрізь, крім шести країн на Середньому Сході (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати) і в республіці Бруней.

Набуття жінками загально-громадянського права голосу означало радикальний прорив в ідеології «природного підпорядкування» жінок і чоловічої переваги. Але, надії суфражісток, що з набуттям жінками рівних виборчих прав політика автоматично зміниться на краще, виявилися ілюзією. Політика в усьому світі залишається безконтрольною з боку жінок як соціальної групи.

Суфражізм поділявся на 2 напрямки – правий та лівий: до правого напрямку входило 2 партії: «Національна спілка феміністок» («National Union of Women's suffrage societies») і «Жіноча ліберальна федерація» (Women's Liberal Federation). Це крило феміністок визнавало тільки боротьбу на конституційному ґрунті. Союзи видавали багато брошур, подавали петиції, влаштували великі мітинги. Так наприклад, в Гайд-парку в липні 1908 переважна більшість феміністок була проти загального виборчого права. Вони бажали, щоб до виборчих урн були допущені ті жінки, які платять податки. Переважна кількість членів цих партій були жінки зі вченими ступенями, видатні громадські діячки, та заможні жінки. На чолі першого крила стояла пані Міллісент Гарретт Фаусетт, видна англійська феміністка, письменниця і доктор права, написала кілька книг з політичної економії. В своїх публікаціях вона дорікала чоловіків у відсталості і нетерпимості. Ратувала за права жінок на отримання вищої освіти і незалежної роботи.

Ліве крило феміністок складалося з великої кількості партій, але найбільш значущими були 2 партії – Національний жіночий соціальний і політичний союз та Жіноча ліга свободи. Члени цього крила називали себе «мілітантками». Мілітантизм належить до середнього та в деякій мірі вищого класів. Жінки нижчих класів охоплені абсолютно феміністичним рухом. Так, в маніфесті «Національного жіночого соціального і політичного союзу» говориться, що союз вимагає поширення і на жінок тих виборчих прав, якими користуються чоловіки. Союз вимагає дотримання принципу «немає податків без представництва». «Усі платники податків повинні мати виборчі права [3, с. 132].

Отже, політична програма мілітанток лівого крила нічим не відрізнялася від програми конституціоналісток правого крила. І ті й інші стояли за те, щоб виборчі права були надані не багатьом жінкам. Мілітантки відрізнялися від правих феміністок тільки тактикою.

Методи, якими користується «Національний жіночий соціальний і політичний союз» відрізняються від засобів, якими користуються інші жіночі суспільства, що домагаються політичних прав. Наші методи бойові і не конституціональні. Вони спрямовані виключно проти уряду, що стоїть тепер при владі. Виходячи з того, що уряд поступається тільки тоді, коли на нього тиснуть, союз вдається до наступних засобів: боротьба з кандидатами партій на виборах; демонстрації у Вестмінстерському палаці (парламент) та інших місцях; протести на мітингах, на яких виступають члени кабінету. Методи, по суті зводилися до шуму (дзвіночками, свистками, трубками), або криками «Votes for women!» («Виборче право жінкам!»).

Бойова програма мілітанток включала в себе:

1) Боротьба з кандидатами партій на виборах, що означає, що вони намагалися зірвати всі виборчі мітинги, які влаштовуються лібералами і радикалами. Для цього обиралося кілька способів. Наприклад, декілька десятків мілітанток розсідаються в різних кінцях зали. Кандидат починає говорити свою промову. «Votes for women!» – лунає крик в одному з кутів. Даму виводять, потім оратор продовжує свою програму, знову крик і т. д. Стрункість і логічність мови оратора порушена, що і було їх метою.

2) Демонстрації у Вестмінстерському палаці (парламенті) та інших місцях. Уряд не затверджував білля про надання жінкам виборчого права тому, що меншість кабінету наполегливо проти політичної емансипації жінок. Вони вимагали щоб міністерство відклало всі інші білли і негайно обговорило цю проблему. Кінцева мета цього пункту програми зводилася до того, щоб крикнути в парламенті «Votes for women!».

3) Мілітантки влаштовували паради і ходи. Наприклад, блазнівські похорони білля про жіночі права. Ховали білля мілітантки «Жіноча ліга свободи». Суфражистки з «Національного жіночого соціального і політичного союзу» влаштували парад амазонок [5, с. 75].

З 1903 року жіночі їх имоги набувають особливого звучання і створюється в Лондоні Жіночий соціально-політичний союз (ЖСПС), який примикає до лейбористської партії і живає серію рішучих дій. Вперше в історії жінки виступають саме як жінки – це і приваблює особливий інтерес до діяльності суфражисток Англії та Америки. Протягом п'ятнадцяти років вони проводять політику тиску: не дозволяючи собі вдаватися до насильства, вони більш-менш майстерно винаходять йому заміну. Вони вриваються в Альберт-хол під час мітингів ліберальної партії, потрясаючи ситцевими прапорами з гаслом «Виборчі права жінкам!», Організують мітинги в Гайд-парку або

на Трафальгарській площі, влаштовують вуличні ходи з транспарантами, читають лекції, під час демонстрацій ображають поліцейських або кидають в них каміння, щоб викликати протест; у в'язниці обирають тактику голодовок; збирають кошти, об'єднують навколо себе мільйони жінок і чоловіків; збуджують громадську думку настільки, що в 1907 році двісті членів парламенту утворюють комітет на захист жіночого виборчого права; з цього моменту кожен рік хтось із членів комітету пропонує закон про надання жінкам права голосу, і закон цей відхиляється щороку на одних і тих же підставах. У тому ж 1907 ЖСПС організує перший похід на парламент, в якому беруть участь безліч вкнутаних в хустки трудящих жінок і кілька представниць аристократії; їх розганяє поліція, а проте рік потому, коли лунає загроза заборонити заміжнім жінкам працювати в окремих підземних шахтах, ЖСПС закликає робітниць Ланкашира влаштувати великий мітинг у Лондоні. Слідують нові арешти, на які укладені-суфражистки відповідають в 1909 році тривалою голодуванням. Вийшовши на свободу, вони організують нові ходи: одна з них верхи на побіленої вапном коні зображує королеву Єлизавету. 18 липня 1910, в день, коли закон про жіноче виборче право мало обговорюватися в палаті громад, через весь Лондон простягається живий ланцюг завдовжки в дев'ять кілометрів, а коли закон відхиляють, слідують нові мітинги і нові арешти. У 1912 році жінки переходять до більш агресивної тактики: підпалюють нежитлові будинки, зривають афіші, топчуть газони, кидають каміння в поліцейських, в той же час вони посилають делегацію за делегацією до Лойдт Джоржу і серу Едуарду Грею; ховаються в Альберт холі і з шумом вриваються в зал під час виступів Ллойд Джорджа. Їх діяльність перервала війна. Зараз дуже важко встановити, якою мірою ця боротьба прискорила події. Виборче право було надано англіткам в 1918 році – в обмеженому вигляді, а потім в 1928 році – без жодних застережень: такого успіху жінки досягли значною мірою завдяки своїй діяльності під час війни.

Таким чином, проблеми людини, смислу її життя, прав та обов'язків перед собою, суспільством та богом, а також становища жінок були вписані в коло філософської та політологічної проблематики з давніх часів, в кожен епоху приймаючи притаманні їй форми дискусій, висвітлюючи той чи інший аспект цих проблем. Кожна епоха говорила про ці проблеми своєю власною мовою, створювала свій власний дискурс. Суфражизм, які ідейно-політична течія в суспільстві відіграв значну роль в формуванні розуміння прав та ролі жінок в політичному та виборчому процесі. Загалом, слід відзначити про необхідність розробки нових підходів та методів щодо дослідження прав жінок загалом, і виборчих прав, зокрема.

Бібліографічний список

1. Основы теории гендеру / [В. П. Агеева, В. В. Близнюк, И. О. Головащенко та ін.]. – К. : К. І. С., 2004. – 536 с.
2. Пехник А. В. Гендерний розвиток в Україні: напрямки та перспективи / А. В. Пехник // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 25. – С. 39-41.
3. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку: монографія. – Харків: Вид - во НУВС, 2001. – 360 с.
4. Темкина А. Женское движение как общественное движение: история и теория / А. Темкина // Гендерные тетради. Выпуск первый. – СПб. : филиал Института социологии РАН СПб., 1997. – 128 с. – С. 45-94.
5. Успенская В. И. Суфражизм в истории феминизма / В. И. Успенская // Женщины в социальной истории России. – Тверь, 1997. – С. 70-80.

В данной статье рассматриваются основные аспекты теории суфражизма. В частности, дается анализ характерных черт развития политических прав женщин и направлений усиления роли женщин в жизни общества. Акцентируется внимание на борьбе женщин в уравнивании в правах с мужчинами в экономической, политической и культурной сферах жизни, а также на их участии в общеполитических процессах.

This article discusses the main aspects of the theory sufrashizma. In particular, an analysis of the characteristics of the development of women's political rights and directions strengthening the role of women in society. Focuses on the struggle of women to equal rights to men in economic, political and cultural life, as well as their participation in the general political processes.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.2013

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Аблякімова Ельвіна Ернесівна – здобувач кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Атрашкевич Євгенія Валеріївна – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Береза Анатолій Валентинович – доктор політичних наук, м. Київ.

Белова Ольга Вікторівна – аспірант кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Білецька Юлія Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Блінцова Вікторія Олегівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Богданов Володимир Семенович – доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук України, декан Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Бусол Катерина Ігорівна – аспірант кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Гаджиева Ділара Вагіфівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Галицький Ігор Володимирович – кандидат юридичних наук, ст. викладач Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Грабович Тетяна Анатоліївна – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Гриценко-Веселовська Ольга Вікторівна – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Громовенко Костянтин Вікторович – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія»

Грукач Вікторія Олександрівна – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Демчук Дмитро Вікторович – здобувач кафедри політології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Дзевелюк Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дмитришина Тетяна Іванівна – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Долгов Олексій Володимирович – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Забеліна Ірина Олегівна – здобувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Завальнюк Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Заворотченко Тетяна Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

Іскендеров Фірдовсі Шошан-огли – старший викладач кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Калиніна Анастасія Олександрівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Караваєв Вадим Сергійович – кандидат політичних наук, старший консультант сектору державної правової політики відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

Каретна Ольга Олександрівна – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Колісніченко Ірина Володимирівна – докторант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант Національного університету «Одеська юридична академія», доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Красюк Ірина Андріївна – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», старший викладач кафедри філософії, політології, психології і права Одеської державної академії будівництва і архітектури.

Кройтор Артем Вікторович – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кузьмін Петро Васильович – доктор політичних наук, професор, професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Куляса Христина – бакалавр факультету політології та міжнародних відносин Університету Торонто, м. Торонто, Канада.

Кухтін Михайло Михайлович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики історичного факультету Донецького національного університету.

Лазарев Сергій Сергійович – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського».

Левчук Павло Миколайович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лоджук Максим Тарасович – аспірант кафедри теорії держави і права, завідувач юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія».

Макушев Петро Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Дніпропетровського гуманітарного університету.

Матієнок Анастасія Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»

Мельник Альона Сергіївна – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету.

Милосердна Ірина Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Мирошниченко Наталія Анатоліївна – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Мілюкова Анастасія Олександрівна – аспірант кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Осипова Світлана Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри основ політології та політичного управління Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Тирасполь).

Остапенко Тимур Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Палінчак Микола Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

Пашина Наталія Полікарпівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології та соціології Луганського національного аграрного університету.

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Полухіна Аліна Валеріївна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Прус Ельвіра Уралівна – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Садовська Олександра Ігорівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Семенченко Федор Григорович – доктор політичних наук, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету.

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, декан юридичного факультету Херсонського державного університету.

Стратонова Олена Василівна – консультант Першої Херсонської державної нотаріальної контори.

Третьякова Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Харенко Олег Олександрович – асистент кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія».

Цихоня Денис Юрійович – аспірант кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В. <i>Методологічний зміст ефективності управління системою освіти.....</i>	3
Завальнюк В. В. <i>Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження .....</i>	12
Богданов В. С., Галицький І. В. <i>Політичний раціоналізм: статус концепту в управлінні державою .....</i>	22
Вітман К. М. <i>Етнонаціональна політика пострадянських країн: загальне та специфічне.....</i>	33
Береза А. В. <i>ПостНПУ реформи та демократія .....</i>	43
Пехник А. В. <i>Соціальна природа відповідальності: сутність та роль в формуванні громадянського суспільства.....</i>	50
Демчук Д. В. <i>Концепція «суспільства ризику» як фундаментальний підхід до аналізу політичного ризику.....</i>	59
Третьякова Т. М. <i>Головні аспекти сутності гуманізму Л. Фейєрбаха .....</i>	65
Атрашкевич Є. В. <i>Сучасна англо-американська філософсько-правова думка як дискурсивний контекст концептуалізації права у поглядах Сьюзан Хаак .....</i>	70
Прус Е. У. <i>Помилка при застосуванні права. Поняття та характеристика.....</i>	79
Красюк І. А. <i>Дотримання принципу верховенства закону при застосуванні правового звичаю.....</i>	86
Харенко О.О. <i>Про структуроутворюючі чинники в процесі внутрішньодержавних інституційних перетворень.....</i>	93
Белова О.В. <i>Місце моралі в теорії політичного реалізму Г. Моргентгау .....</i>	98

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН,
БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Короткий Т. Р. <i>Основні тенденції міжнародно-правової регламентації регіонального співробітництва в сфері охорони морського середовища.....</i>	<i>105</i>
Грабович Т. А. <i>Теоретико-методологічні засади дослідження правових основ політики енергетичної безпеки ЄС.....</i>	<i>116</i>
Громовенко К. В. <i>Розвиток доктрини міжнародного права про міжнародно-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств.....</i>	<i>122</i>
Бусол К. І. <i>Ефективність механізму захисту культурних цінностей за Гаазькою конвенцією 1954 р. та двома протоколами до неї.....</i>	<i>134</i>
Кухтін М. М. <i>Зовнішня політика ХДС у новому світопорядку.....</i>	<i>141</i>
Калініна О. М. <i>Передумови, напрями та процес реформування корпоративного права Європейського Союзу.....</i>	<i>147</i>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ

Кузьмін П. В. <i>Вибір стратегічного курсу: потенційні вигоди та ризики євроінтеграційного вектора України.....</i>	<i>155</i>
Мілюкова А. О. <i>Етапи та основні тенденції політико-інституційних перетворень в Україні.....</i>	<i>166</i>
Осипова С. А. <i>Невизнані держави пострадянського простору: політичні передумови виникнення та перспективи розвитку.....</i>	<i>177</i>
Милосердна І. М. <i>Законодавче закріплення та функціонування інституту референдуму: світовий досвід.....</i>	<i>185</i>

Садовська О. І.	
Вибори та міжнаціональні відносини	195
Левчук П. М.	
Можливості громадських рухів у питанні трансформації локальних політичних режимів	203
Лазарев С. С.	
Формування фрейму «ресурсного поля»	211
Забеліна І. О.	
Діагностика та прогнозування політичних криз	219
Блінцова В. О.	
Концепція «Електронного урядування» у контексті парадигм суспільних змін.....	226
Білецька Ю. В.	
Сучасний стан дослідження політичних конфліктів у вітчизняній політичній науці	234
Колісніченко І. В.	
Дестабілізаційні процеси в суспільстві як результат порушення балансу влади і опозиції.....	242
Полухіна А. В.	
Дискурсивний простір поняття «ненасильницька політична боротьба»	248
Семенченко Ф. Г.	
Політичні маніпуляції як суб'єктивний вид політичного впливу	254
Калиніна А. О.	
Виникнення тоталітаризму: умови формування та типологія	264
Каретна О. О.	
Соціально-економічний вимір участі молоді в Україні	273
Кройтор А. В.	
Внутрішньопартійна взаємодія через призму теорій політичних еліт	283
Пашина Н. П.	
Вплив соціального самопочуття на політичну ідентичність українських громадян.....	297
Гаджиева Д. В.	
Факторний аналіз створення та діяльності інститутів політичного транзиту.....	306
Палінчак М. М.	
Особливості державно-церковних взаємин у Чеській Республіці	313
Долгов О. В.	
Основні підходи до аналізу процесів формування та еволюції політичних кордонів	322

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ

Мирошниченко Н. А.	
Визначення проступку та злочину в кримінальному праві України	331
Стратонов В. М., Стратонова О. В.	
Окремі проблеми кримінального процесуального закону України	336
Заворотченко Т. М.	
Зміст, система та види політичних прав і свобод людини й громадянина	342
Караваєв В. С.	
Організаційно-правовий механізм забезпечення формування ідентичності спільноти громадян в Україні.....	349
Іскендеров Ф.Ш.	
Сучасна політика індивідуалізації покарання в компаративному аспекті	359
Мельник А. С.	
Поняття та особливості джерел процесуального права.....	364
Цихоня Д. Ю.	
Правовий механізм реалізації права на апеляційне оскарження	375
Дмитришина Т. І.	
Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх.....	383
Аблякімова Е. Е.	
Специфіка правових досліджень питань доступу до публічної інформації.....	388
Лоджук М. Т.	
Ознаки кваліфікованої правової допомоги в юридичній клініці.....	397

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО
РОЗВИТКУ

Глушков В. В.	
Візантія та Європа: аналіз цивілізаційного зламу	408
Польовий М. А.	
Синергетичні властивості політичного процесу доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	418

Макушев П. В.	
Адміністративно-правова діяльність державної виконавчої служби: історико-правовий аспект.....	428
Остапенко Т. О.	
«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст.	440
Дзевелюк А. В.	
Характеристика основних напрямів наукової діяльності Є. В. Васьковського як теоретика права	447
Грукач В. О.	
Створення й особливості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування в Київському генерал-губернаторстві у XIX ст.	456
Куляса Х.	
«Бунтівник без причини» і американська молодіжна культура 1950-х.....	463
Матієнко А. В.	
Особливості етнонаціональної політики СРСР.....	469
Гриценко-Веселовська О. В.	
Суффражизм як шлях забезпечення гендерної рівності у сфері виборчих прав жінок.....	477
НАШІ АВТОРИ.....	485

Запрошуємо до співпраці

у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців,
викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому

процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 51

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Видавці збірника:

Національний університет «Одеська юридична академія»

65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23

Тел.: (048) 719-87-60

Факс: (048) 719-87-60

E-mail: aul513@ukr.net

Південноукраїнський центр гендерних проблем

65026, м. Одеса, вул. Грецька, 20

Тел.: (048)722-40-57

Факс: (048)733-40-57

E-mail: odgender@ukr.net

Коректор *Г. М. Кондратьєва*

Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 12.12.2013. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.

Ум. друк. арк. 28,8. Зам. № CG-51

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»

(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)

65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591

Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

УДК 32(082)